ISBN: 960-87985-0-7

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ "ΑΡΕΘΑΣ"

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑΣ, ΒΙΒΛΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ

ΘΕΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ 2004

Z
113.8
.T74
2004

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία ὡς μία ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς ἐπιστῆμες τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια ἔχει αὐτονομηθεῖ καὶ ἔχει σημειώσει σημαντικὴ καὶ θεαματικὴ πρόοδο. Τὸ ὑπόβαθρο βέβαια ἀποτελεῖ πάντα ἡ φιλολογικὴ γνώση μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου, ὁ σκοπὸς ὅμως δὲν εἶναι πάντα, ὅπως ἄλλοτε, ἡ ἔκδοση κάποιου ἀρχαίου ἢ νεώτερου κειμένου. Σήμερα ὁ παλαιογράφος ἐμφανίζεται περισσότερο ὡς ἱστορικὸς τοῦ πολιτιστικοῦ φαινομένου τῆς γραφῆς καὶ ὡς ἱστορικὸς τοῦ χειρόγραφου βιβλίου καὶ τῶν συνθηκῶν παραγωγῆς καὶ διακίνησής του. Ἐρευνᾶ τὶς ποικίλες μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς καὶ μέσα στὴ μακραίωνη ἱστορία της καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 2ον μ.Χ. αἰώνα, τὸν γεωγραφικὸ καὶ πολιτισμικὸ προσδιορισμό τους στὶς χῶρες τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Μεσογείου, τὸ σύστημα σχεδιασμοῦ τῶν γραμμάτων καὶ τὴν αἰσθητική τους παρουσίαση. Ἀσχολεῖται ἐπίσης μὲ τὰ κέντρα παραγωγῆς χειρογράφων καὶ ἐπισημαίνει τὰ τεχνικὰ χαρακτηριστικά τους, ἐρευνᾶ τὰ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα τῶν κωδικογράφων ὡς ἱστορικῶν προσώπων πού, ἂν καὶ τὶς περισσότερες φορὲς παρέμειναν στὴν ἀφάνεια, ἔπαιξαν τὸν πιὸ βασικὸ ρόλο στὴν παραγωγὴ καὶ διακίνηση τῶν χειρογράφων, τῶν κτητόρων καὶ συλλεκτῶν, καὶ ἀκόμη τὶς συνθῆκες τῆς ἵδρυσης καὶ ὀργάνωσης βιβλιοθηκῶν καὶ συλλογῶν. Δὲν εἶναι ἐπίσης ἔξω ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ παλαιογράφου καὶ ἡ καθαυτὸ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ βιβλίου σὲ σχέση μὲ τὸ εἶδος καὶ τὴ δομὴ τοῦ κειμένου, τῆς διακόσμησής του καὶ τῆς βιβλιοδεσίας του.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ παλαιογράφος πρέπει νὰ εἶναι καὶ φιλόλογος καὶ μάλιστα μὲ εὐρύτατη γραμματολογικὴ καὶ βιβλιογραφικὴ γνώση καὶ τοῦτο, γιατὶ πρέπει νὰ ἀναγνωρίζει καὶ νὰ ταυτίζει τὰ παντὸς εἴδους κείμενα ποὺ συναντᾶ στὰ χειρόγραφα. Τὸ ἔργο του ὡς φιλολόγου εἶναι νὰ περιγράψει μὲ κάθε δυνατὴ λεπτομέρεια τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων καὶ νὰ προσφέρει τὴν ἐργασία του στὸν κάθε ἐξειδικευμένο ἐρευνητή. Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἐπίπονη, χρονοβόρα καὶ ἐν πολλοῖς παραμένει ἀφανὴς πίσω ἀπὸ μιὰ σύντομη βιβλιογραφικὴ ἀναφορά. Μοιάζει κάπως μὲ τὴ δουλειὰ τοῦ ἴδιου

τοῦ κωδικογράφου. Καὶ ἐνῶ στὴν ἀρχὴ φαίνεται ἄχαρη καὶ καθαρὰ τεχνική, σιγὰ σιγὰ μὲ τὴ συνεχὴ ἀναζήτηση δημιουργεῖται μιὰ προσωπικὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν παλαιογράφο καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ κωδικογράφου μὲ ἐνδιάμεσο τὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο. Ἔτσι ὁ παλαιογράφος συνδέεται ἄμεσα μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ κειμένου, τοὺς ἀντιγραφεῖς, τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς μελλοντικοὺς μελετητές του. Συμμετέχει καὶ αὐτὸς στὴν κοινὴ προσπάθεια πολλῶν ἄλλων, ἐπωνύμων καὶ ἀνωνύμων, γιὰ τὴ διάδοση τῆς γνώσης καὶ τῆς παιδείας.

Στὸν τόμο αὐτὸν συγκέντρωσα παλαιὲς καὶ νεώτερες παλαιογραφικές μου μελέτες, ἄλλες ἐξειδικευμένες καὶ ἄλλες μὲ ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα, ποὺ δημοσιεύτηκαν σὲ ἐπιστημονικὰ καὶ ἄλλα περιοδικὰ γενικῆς παιδείας, καθὼς καὶ σὲ εἰδικοὺς θεματικοὺς τόμους. Σκοπός μου εἶναι νὰ προσφέρω στοὺς κατὰ καιροὺς μαθητὲς τῶν παλαιογραφικῶν σεμιναρίων μου στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ ἀλλοῦ ὅ,τι ἡ ἀγάπη μου γιὰ τὴν παλαιογραφικὴ ἐπιστήμη μοῦ ἔδωσε τὴ δύναμη νὰ μελετήσω.

Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ δὲν θὰ παραλείψω νὰ ἐκφράσω τὴν εὐγνωμοσύνη μου στοὺς ἀείμνηστους δασκάλους μου τοὺς καθηγητὲς καὶ ἀκαδημαϊκοὺς Μανοῦσο Μανούσακα καὶ Λίνο Πολίτη, ποὺ μὲ περιέβαλαν γιὰ πολλὰ χρόνια μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴ στοργή τους, ὅπως ἐπίσης καὶ τὶς εὐχαριστίες μου στοὺς πάμπολλους βιβλιοθηκαρίους σὲ δημόσιες καὶ ἐκκλησιαστικὲς βιβλιοθῆκες, ποὺ μοῦ ἐπέτρεψαν τὴν πρόσβαση στὰ χειρόγραφα τῶν συλλογῶν τους.

Ἂς δεχθοῦν λοιπὸν οἱ ἀναγνῶστες καὶ οἱ σπουδαστὲς αὐτὸν τὸν τόμο μὲ τὴν ἴδια ἀγάπη καὶ ἂς γίνει γι' αὐτοὺς κίνητρο γιὰ ἀκόμη σπουδαιότερες μελέτες.

Ἀθήνα, Νοέμβριος 2003.

Ἀγαμέμνων Τσελίκας

1.

ΜΙΑ ΜΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Ὥσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα
οὕτω καὶ οἱ γράφοντες
ἰδεῖν βιβλίου τέλος.

Αὐτὸ εἶναι ἕνα ποιηματάκι ποὺ τὸ συναντοῦμε συχνὰ στὸ τέλος τῶν βυζαντινῶν χειρόγραφων βιβλίων, ὅπου ὁ γραφέας, τελειώνοντας τὴν ἀντιγραφή, αἰσθάνεται τὴν ἴδια χαρὰ μὲ τὸν ξενητεμένο ποὺ γυρίζει στὴν πατρίδα του, ἢ μὲ τὸν θαλασσοδαρμένο ναυτικό, ὅταν βρίσκει γαλήνιο λιμάνι.

Μακρόχρονη ἡ ἱστορία τοῦ βιβλίου, γεμάτη μόχθους, συγκινήσεις, χαρές, ἀπογοητεύσεις, ἐλπίδες. Ὅταν μελετᾶς τὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου, μελετᾶς τὴν ἱστορία τῆς γνώσης, τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν θέλησαν νὰ κρατήσουν τὴ γνώση μόνο γιὰ τὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ πάσχισαν νὰ τὴ μεταδώσουν καὶ στοὺς ἄλλους. Ἂς πετάξουμε λοιπὸν μὲ τὰ φτερὰ τῆς φαντασίας καὶ τῆς ψυχῆς μας στοὺς δρόμους τῆς ἱστορίας αὐτοῦ τοῦ τόσο πολύτιμου ἀγαθοῦ ποὺ λέγεται βιβλίο.

***

Στὶς ὄχθες τοῦ Νείλου στὴν Αἴγυπτο φυτρώνει ἕνα φυτὸ ποὺ μοιάζει κάπως μὲ τὸ καλάμι. Αὐτὸ εἶναι ὁ πάπυρος. Ἀπ' αὐτό, ἐδῶ καὶ ἑξι χιλιάδες χρόνια, οἱ Αἰγύπτιοι ἔπαιρναν τὴν πρώτη ὕλη γραφῆς. Ἔκοβαν κομμάτια ἀπὸ τὸν φλοιὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ παπύρου, καὶ μετὰ ἀπὸ κάποια ἐπεξεργασία τὰ ἔνωναν μεταξύ τους καὶ σχημάτιζαν μακριὲς ταινίες. Ὕστερα, μὲ μελάνι καὶ μυτερὰ καλαμάκια ἔγραφαν τὶς ἱστορίες τους, τὶς προσευχές τους, τοὺς λογαριασμούς τους. Αὐτὸ τὸ ὑλικὸ γραφῆς διαδόθηκε σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς Μεσογείου καὶ φυσικὰ στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ βιβλίου ἦταν κυλινδρική, ἀφοῦ τὸ ὑλικὸ ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ὅσοι ἔγραφαν δὲν ἦταν παρὰ μιὰ πλατιὰ ταινία παπύρινη, ποὺ τὴν τύλιγαν σὲ ρολό, παίρνοντας ἔτσι τὴ μορφὴ τοῦ κυλίνδρου. Τὸ κείμενο στὸν πάπυρο γραφόταν σὲ

στῆλες κάθετες πρὸς τὸ μῆκος τῆς ταινίας. Αὐτὴ τὴ στήλη τὴν ὀνομάζουμε *σελίδα*. Ἡ χρήση τοῦ παπύρου σὰν γραφικὴ ὕλη διατηρήθηκε ὡς τὸν ἕβδομο αἰώνα μ.Χ. Ἡ γῆ τῆς Αἰγύπτου μὲ τὸ ξηρό της κλῖμα διατήρησε ὅλους σχεδὸν τοὺς παπύρους ποὺ γνωρίζουμε σήμερα.

Τὰ παιδιὰ στὸ σχολεῖο, ἀλλὰ καὶ ἔμποροι καὶ κρατικοὶ ὑπάλληλοι συνήθιζαν νὰ γράφουν τὶς ἀσκήσεις τους ἢ νὰ κρατοῦν σημειώσεις σὲ ξύλινες πινακίδες στρωμένες μὲ κερί. Στὴ μιά τους ἄκρη ἄνοιγαν δύο ἢ τέσσερις τρύπες, περνοῦσαν ἀπ' αὐτὲς ἕνα σχοινάκι καὶ ἔτσι ἔνωναν περισσότερες πινακίδες μαζί.

Ἐπειδὴ ὁ πάπυρος, καθὼς προερχόταν ἀπὸ φυτό, σχιζόταν εὔκολα μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάνονται πολλὰ κείμενα, τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, δυὸ περίπου αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἐπινοήθηκε γιὰ ἀντικατάστασή του ἡ χρήση δέρματος ἀπὸ κατσίκι ἢ πρόβατο, τῆς *περγαμηνῆς*. Τὸ δέρμα καθαριζόταν ἀπὸ τὸ μαλλὶ καὶ τὸ λίπος καὶ ὕστερα ἀπὸ κάποια ἐπεξεργασία μὲ κιμωλία ἦταν ἕτοιμο νὰ δεχθεῖ τὴ γραφή. Αὐτὸ τὸ δέρμα ὀνομάστηκε *περγαμηνὴ* ἀπὸ τὴν πόλη Πέργαμο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἀπ' ὅπου κυρίως διοχετευόταν στὸ ἐμπόριο.

Ἡ περγαμηνὴ μπορεῖ νὰ ἦταν πιὸ ἀνθεκτικὴ ἀπὸ τὸν πάπυρο, ἦταν ὅμως καὶ πιὸ ἀκριβή. Πόσα πρόβατα θὰ ἔπρεπε νὰ σφαγοῦν γιὰ νὰ γίνει ἕνα βιβλίο μὲ 200 φύλλα, ἂν ἀπὸ τὸ κάθε δέρμα εἴχαμε τὸ πολὺ τέσσερα φύλλα; Ἔτσι τὸν 8ο μὲ 9ο αἰώνα μ.Χ. βρέθηκε μιὰ μέση λύση, τὸ *χαρτί*.

Οἱ Ἄραβες, ποὺ εἶχαν κατακτήσει τότε ὅλα τὰ ἀνατολικὰ παράλια τῆς Μεσογείου, μετέδωσαν στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν ὑπόλοιπη Δύση μιὰ πολύτιμη κινέζικη ἐφεύρεση, τὴν κατασκευὴ τοῦ χαρτιοῦ. Μικρὰ μικρὰ κομματάκια ἀπὸ ἄχρηστα ροῦχα καὶ ὑφάσματα, ἀργότερα τοῦφες ἀπὸ ἀνεπεξέργαστο μπαμπάκι, ρίχνονταν μέσα σὲ ἕνα μεγάλο δοχεῖο καὶ μὲ πολὺ νερὸ γίνονταν ἕνας παχὺς πολτός. Ὁ χαρτοποιὸς βουτοῦσε μέσα στὸν πολτὸ ἕνα διχτυωτὸ τρίχινο ἢ συρμάτινο τελάρο, τὸ γέμιζε, τὸ τραβοῦσε ἐπάνω, καὶ ὅταν τὸ νερὸ τοῦ πολτοῦ στράγγιζε, ἔμενε ἕνα λεπτὸ στρῶμα πολτοῦ, ποὺ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα φύλλο χαρτιοῦ. Αὐτὸ ἔπρεπε νὰ στεγνώσει καὶ νὰ γυαλιστεῖ, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ δεχθεῖ τὴ γραφή. Πολὺ γρήγορα ἡ γνώση κατασκευῆς τοῦ χαρτιοῦ ἐξαπλώθη-

κε σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη. Σιγὰ σιγά, ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα καὶ μετά, τὸ χαρτὶ ἔγινε τὸ μόνο ὑλικὸ γιὰ τὴν κατασκευὴ βιβλίων.

Ἡ χρήση τοῦ κυλίνδρου στὴν ἀνάγνωση ἦταν ἀρκετὰ δύσκολη. Ἔπρεπε μὲ τὸ ἕνα χέρι νὰ ξετυλίγεται ὁ πάπυρος καὶ μὲ τὸ ἄλλο νὰ τυλίγεται. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὸν 2ο αἰώνα μ.Χ. ἐπινοήθηκε ἕνας ἄλλος τρόπος κατασκευῆς τοῦ βιβλίου. Ὅπως τὰ παιδιὰ τοῦ σχολείου ἔδεναν τὶς πινακίδες τους τὴ μία πάνω στὴν ἄλλη, ἔτσι ἔπαιρναν καὶ οἱ γραφεῖς μερικὰ κομμάτια ἀπὸ πάπυρο ἢ περγαμηνὴ καὶ ἀργότερα ἀπὸ χαρτί, τὰ δίπλωναν στὴ μέση, τὰ ἔραβαν καὶ ἔτσι ἔφτιαχναν ἕνα τεῦχος. Τὰ τέσσερα φύλλα διπλωμένα στὴ μέση ἔδιναν ἕνα τεῦχος μὲ ὀκτὼ φύλλα, ποὺ ὀνομαζόταν *τετράδιον* (τετρὰς πρὸς δύο). Πολλὰ τετράδια ραμμένα μαζὶ στὴ ράχη ἀποτελοῦσαν τὸν *κώδικα*. Κώδικας λοιπὸν σημαίνει χειρόγραφο βιβλίο μὲ φύλλα.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ποὺ ἔγραφαν τοὺς νόμους τους πάνω σὲ μαρμάρινες στῆλες ἢ τοὺς ρητορικούς τους λόγους, τὶς ἱστορίες καὶ τὰ ποιήματά τους σὲ παπύρους, ἔγραφαν τὰ γράμματα κεφαλαῖα (μὲ *κεφαλαιογράμματη γραφή*). Μ' αὐτὴ τὴ γραφὴ ἄρχισαν νὰ γράφονται καὶ οἱ κώδικες ὡς τὰ μέσα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, τὸν 8ο μὲ 9ο αἰώνα. Τότε ἐμφανίζεται ἕνας ἄλλος τύπος γραφῆς, ποὺ φαίνεται ὅτι ἔχει τὶς ρίζες του στὴν ἰδιόμορφη γραφὴ τῶν ἑλληνικῶν δημοσίων ἐγγράφων, τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Ρωμαῖοι καὶ ἀργότερα οἱ Βυζαντινοὶ διοικοῦσαν τὴν Αἴγυπτο. Ἡ γραφὴ αὐτὴ εἶναι ἡ *μικρογράμματη*, αὐτὴ ποὺ, ἐξελιγμένη, χρησιμοποιοῦμε καὶ σήμερα.

Τὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων περνοῦσαν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ μὲ τὴν ἀντιγραφή. Εἰδικὰ ἐκπαιδευμένοι γραφεῖς, οἱ βιβλιογράφοι ἢ κωδικογράφοι, ἐργάζονταν σὲ εἰδικὰ ἐργαστήρια, τὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, γιὰ πολλὲς ἡμέρες, ὥσπου νὰ τελειώσουν ἕνα βιβλίο. Ἀφοῦ ἔκοβαν ἀνάλογα καὶ χαράκωναν τὰ λευκὰ φύλλα τῆς περγαμηνῆς ἢ τοῦ χαρτιοῦ, κάθονταν σ' ἕνα σκαμνάκι μπροστὰ σ' ἕνα χαμηλὸ πάγκο μὲ ἀναλόγιο καὶ ἄρχιζαν τὸ κουραστικὸ καὶ ἄχαρο ἔργο τῆς ἀντιγραφῆς. Στὸν πάγκο ἀκουμποῦσαν τὰ σύνεργά τους, γραφίδες, μελανοδοχεῖο, σφουγγάρι γιὰ νὰ σβήνουν, κοπίδι γιὰ να ξύνουν τὴ μύτη τῆς γραφίδας, ψαλίδι γιὰ νὰ κόβουν τὴν περγαμηνή, διαβήτη γιὰ νὰ μετροῦν τὶς ἀποστάσεις. Στὸ ἀναλόγιο τοποθετοῦσαν τὸ πρότυπό τους, τὸ βιβλίο ποὺ ἤθελαν νὰ ἀντιγράψουν, τὸ *ἀντιβόλαιον*, ὅπως τὸ ἐλε-

γαν. Τὸ καινούριο βιβλίο τὸ ἀντέγραφαν τετράδιο τετράδιο στὸ γόνατο. Στὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ μετά, τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, πολλὰ μεγάλα μοναστήρια διέθεταν βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, ὅπου δὲν ἀντιγράφονταν μόνο θρησκευτικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Οἱ κωδικογράφοι εἶναι οἱ ἀφανεῖς ἥρωες στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς παιδείας καὶ τῆς μόρφωσης, γιατὶ εἶναι αὐτοὶ ποὺ δούλεψαν μὲ αὐταπάρνηση καὶ ταπεινότητα, γιὰ νὰ ἔχουμε σήμερα ὅλον αὐτὸν τὸν πνευματικὸ πλοῦτο τῆς ἑλληνικῆς διανόησης.

Πολλὲς φορές, εἴτε οἱ ἴδιοι οἱ κωδικογράφοι, εἴτε ἄλλοι καλλιτέχνες, διακοσμοῦσαν τὰ χειρόγραφα μὲ μικρογραφίες καὶ ἄλλα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ἐπίτιτλα, πρωτογράμματα. Ἀνάλογα μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου οἱ μικρογραφίες περιέχουν παραστάσεις ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωή, τὴ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων, ἢ ἀκόμη καὶ πολεμικὰ γεγονότα καὶ πορτραῖτα αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου ἢ ἄλλων ἀρχόντων. Εἶναι πολύτιμες πηγὲς ὄχι μόνο γιὰ τὴ μελέτη τῆς Τέχνης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἴδιας τῆς Ἱστορίας.

Ὅταν τελείωνε ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ βιβλίου, τὰ τετράδια ἔπρεπε νὰ δεθοῦν μεταξύ τους καὶ νὰ καλυφθοῦν, ὥστε νὰ προστατεύονται ἀπὸ τὶς διάφορες φθορές. Ἡ βιβλιοδεσία ἦταν καὶ αὐτὴ μιὰ ξεχωριστὴ τέχνη. Μὲ γερὴ κλωστὴ ράβονταν τὰ τετράδια σὲ ὁρισμένα σημεῖα στὴ ράχη τους, καὶ ὁλόκληρο τὸ σῶμα καλυπτόταν πάνω καὶ κάτω ἀπὸ ξύλινες πινακίδες μὲ δερμάτινη κυρίως ἐπένδυση. Ὁ βιβλιοδέτης συχνὰ διακοσμοῦσε τὶς ἐξωτερικὲς ὄψεις τοῦ δεσίματος μὲ παραστάσεις ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ εἴτε πάνω σὲ μεταλλικὰ ἐλάσματα, ποὺ τὰ κάρφωνε κατόπιν πάνω στὶς πινακίδες, εἴτε μὲ τὰ ἔκτυπα ἀνάλογων μεταλλικῶν σφραγίδων.

Ὁ κόπος ποὺ κατέβαλλε ὁ κωδικογράφος, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑλικὰ ποὺ χρησιμοποιοῦσε ἔκαναν τὸ βιβλίο, τὸν κώδικα, ἕνα ἀντικείμενο ἀκριβό. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν δὲν ἦταν εὔκολο στὸν καθένα νὰ τὸ ἀποκτήσει. Πολλοὶ ἄνθρωποι τῶν γραμμάτων εἶχαν τὴ δική τους βιβλιοθήκη καὶ συχνὰ δάνειζαν ἢ ἀντάλλασσαν μὲ ἄλλους τὰ βιβλία τους. Τὰ μεγάλα ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ μοναστήρια εἶχαν ἐπίσης τὶς δικές τους βιβλιοθῆκες ὄχι μόνο γιὰ τοὺς σκοποὺς τῆς λειτουργίας τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ χρήση σχολική, ἀφοῦ πολλὰ συντηροῦσαν μικρὲς ἢ μεγάλες σχολὲς ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς σήμερα πάρα πολλὰ βιβλία ἔχουν καταστραφεῖ εἴτε ἀπὸ πολέμους, εἴτε ἀπὸ θεομηνίες, εἴτε καὶ ἀπὸ τὴν ἄγνοια καὶ ἀφροντισιὰ τῶν ἀνθρώπων. Μαζὶ μὲ τὰ βιβλία χάθηκαν γιὰ πάντα καὶ πολλὰ δημιουργήματα τοῦ πνεύματος. Παρ' ὅλα αὐτά, τόσο στὶς μεγάλες βιβλιοθῆκες, δημόσιες, ἐκκλησιαστικὲς ἢ πανεπιστημιακές, στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη, στὰ πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας, στὴν Ἀμερική, ὅσο καὶ σὲ πολλὲς μικρὲς καὶ ἰδιωτικές, ἔχουν διασωθεῖ πολλὲς χιλιάδες παπύρων καὶ χειρογράφων κωδίκων, ποὺ βοηθοῦν στὴν πρόοδο τῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἐπιστήμη ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ μελέτη τῶν παπύρων ὀνομάζεται *Παπυρολογία*, ἐνῶ αὐτὴ ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ μελέτη τῶν χειρογράφων περγαμηνῶν καὶ χάρτινων κωδίκων ὀνομάζεται *Παλαιογραφία*.

Τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης εἶναι ἕνα ἐπιστημονικὸ κέντρο, ὅπου γίνεται καταγραφή, μικροφωτογράφηση καὶ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων στὶς διάφορες βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, καθὼς καὶ ἐκπαίδευση νέων παλαιογράφων.

Τὸ βιβλίο δὲν εἶναι ἕνα ἄψυχο ἀντικείμενο.
Κλείνει μέσα του χιλιάδες ψυχὲς
γνωστῶν καὶ ἄγνωστων ἀνθρώπων,
ποὺ μᾶς μιλοῦν κάθε στιγμὴ ποὺ τὸ ἀνοίγουμε.

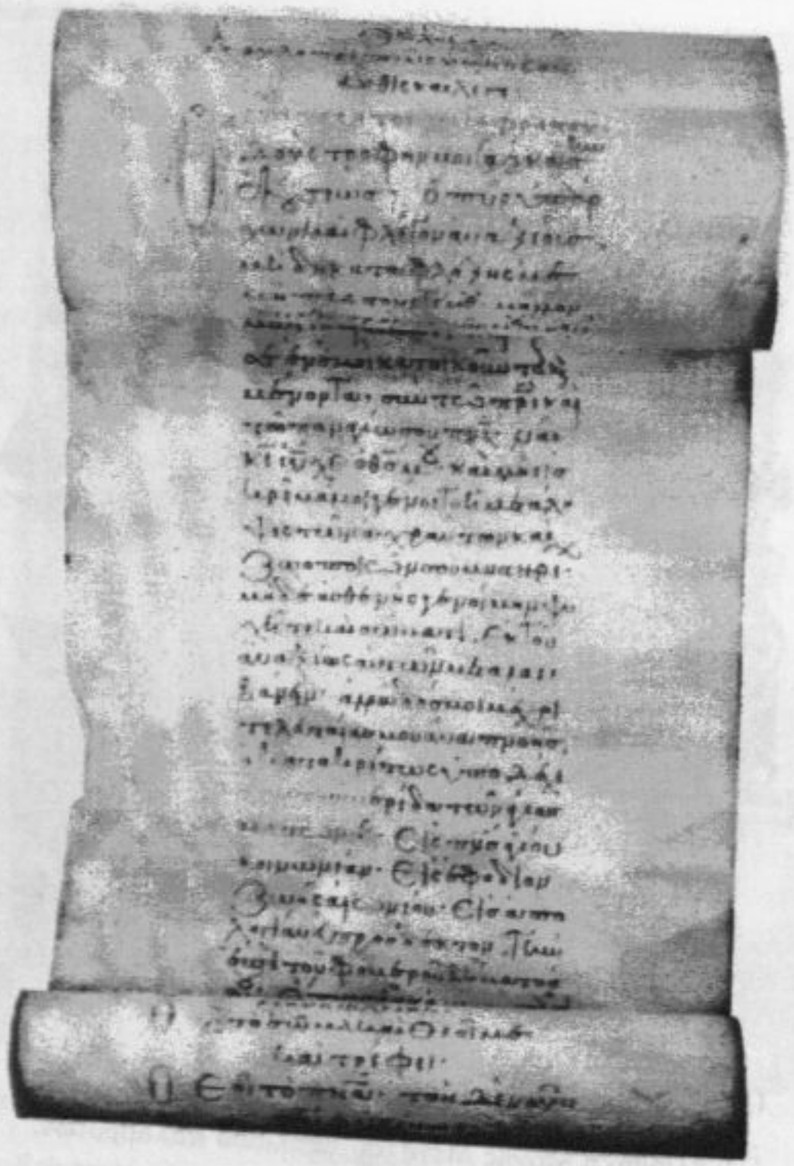
Μικρογραφία ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος.
Στὰ χειρόγραφα καὶ τὶς τοιχογραφίες οἱ Εὐαγγελιστὲς παριστάνονται ὡς κωδικογράφοι νὰ γράφουν τὸ Εὐαγγέλιό τους.

Προμετωπίδα περγαμηνοῦ Εὐαγγελίου τοῦ 12ου αἰώνα μὲ πλούσια πολύχρωμη διακόσμηση.
Βιβλιοθήκη Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων.

Περγαμηνὸ λειτουργικὸ εἰλητάριο τοῦ 13ου αἰ.
Βιβλιοθήκη Μονῆς Παναγίας Χοζοβιωτίσσης Ἀμοργοῦ.

2.

ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Ἀνήκω σὲ κείνη τὴ γενιά, τὴν τελευταία καὶ μοναδική, ποὺ ἄρχισε στὴν πρώτη τάξη τοῦ Δημοτικοῦ νὰ μαθαίνει νὰ γράφει τὰ πρῶτα γράμματα στὴ μαύρη πλάκα μὲ τὸ κοντύλι καὶ νὰ τὰ σβήνει μὲ τὸ σφουγγάρι, καὶ τώρα νὰ γράφει πάνω στὴ φωτεινὴ ὀθόνη τὰ γράμματα ἠλεκτρονικά, νὰ τὰ μεγαλώνει ἢ νὰ τὰ μικραίνει ὅσο θέλει, νὰ τὰ σβήνει καὶ νὰ μὴν τὰ χάνει, νὰ τὰ ἀντιγράφει ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ. Στὴ δευτέρα τάξη καὶ στὴν τρίτη τοῦ Δημοτικοῦ ἡ γενιά μου χρησιμοποιοῦσε τὸ μολύβι, τὴ γόμα καὶ τὴν ξύστρα καὶ μόλις στὴν τετάρτη ἄρχισε νὰ γράφει μὲ μελάνι, μὲ κοντυλοφόρο καὶ πέννα Χ, καμμένη στὴν ἄκρη της. Θυμᾶμαι τὸ θρανίο μου, μὲ τὸ πλαγιαστὸ ἐπίπεδο ποὺ στὴν πάνω ἄκρη του εἶχε ἕνα βαθούλωμα γιὰ τὰ μελανοδοχεῖο καὶ ἕνα ἄλλο στενόμακρο γιὰ τὸν κοντυλοφόρο. Μετὰ ἤρθαν τὰ στυλὸ διαρκείας. Ἔξω ἀπὸ τὸ Δημαρχεῖο τῆς πόλης μου, σὲ μιὰ σειρὰ μικρὰ τραπεζάκια κάθονταν οἱ αἰτησιογράφοι μὲ ἀραδιασμένες τὶς κόλλες ἀναφορᾶς, τὰ μελανοδοχεῖα, τοὺς κοντυλοφόρους καὶ τὰ στυπόχαρτα. Κάθε πρωῒ συνωστίζονταν ἕνα σωρὸ κόσμος γύρω τους νὰ τοὺς γράψουν αἰτήσεις, καὶ αὐτοὶ μὲ ὕφος σοβαρό — κάποιοι εἶχαν καὶ μαῦρα ἐπιμάνικα — ἔπιαναν τὸν κοντυλοφόρο καὶ ἔγραφαν μὲ γράμματα ἀλυσιδωτὰ ἑνωμένα, μὲ μακριὲς οὐρές, μὲ τόνους καὶ πνεύματα μεγαλόπρεπα τοποθετημένα πάνω ἀπὸ τὶς λέξεις. Ἕνας ἀπ᾽ αὐτοὺς εἶχε μιὰ βαριά, μαύρη γραφομηχανὴ μὲ μαῦρα πλῆκτρα καὶ πάνω σ᾽ αὐτὰ σχεδιασμένα τὰ γράμματα λευκά. Οἱ κόλλες ἦταν ἀρίγωτες καὶ τὰ γράμματα πάνω σ᾽ αὐτὲς μικρά, εὐδιάκριτα, ὁμοιόμορφα, ποὺ ἔδειχναν νὰ ἔχουν τὴν τάξη καὶ τὴ σοβαρότητα τῆς μοντέρνας ἐποχῆς.

Στὶς ἐκκλησίες, στὰ τέσσερα ἡμιθόλια κάτω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ τροῦλλο, ζωγραφίζονται οἱ τέσσερις Εὐαγγελιστές. Ἔχουν μπροστά τους ἕνα πάγκο μὲ ἀραδιασμένα πάνω του τὰ ὄργανα γραφῆς, ἕνα ἀναλόγιο ὅπου εἶναι τοποθετημένο ἕνα ἄλλο βιβλίο, καὶ αὐτοὶ καθισμένοι σ᾽ ἕνα σκαμνί, μὲ τὸ σῶμα γερμένο μπροστά, στηρίζουν στὰ γόνατά τους ἕνα κομμάτι χαρτιοῦ ἢ περγαμηνῆς καὶ γράφουν τὸ Εὐαγγέλιό τους. Αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ χαρακτη-

ριστικὴ παράσταση ἑνὸς ἐργαστηρίου παραγωγῆς βιβλίων τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Ἕνα τετράστιχο ποιηματάκι ποὺ τὸ συναντοῦμε μερικὲς φορὲς στὰ παράφυλλα βυζαντινῶν χειρογράφων, δείχνει τὴν ἀγωνία καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ γραφέα νὰ τηρήσει πιστὰ τοὺς κανόνες γραφῆς γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ ἑνὸς βιβλίου.

Ἄρξου χείρ μου ἀγαθή,
γράφε γράμματα καλά,
μὴ δαρθῆς καὶ παιδευθῆς
καὶ εἰς τὴν πυρὰν βαλθῆς.

Ἡ καλλιγραφία, ὄχι μὲ τὴν ἔννοια ποὺ σήμερα τῆς ἀποδίδουμε, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναγνωσιμότητας τῶν γραμμάτων, τῆς χρήσης ἀνάλογου πρὸς τὸ κείμενο γραφικοῦ χαρακτήρα, σύμφωνου μὲ τὸ πνευματικὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο παράγεται ἕνα βιβλίο ἢ γράφεται ἕνα γράμμα ἢ δημόσιο ἔγγραφο, εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀπασχολεῖ καὶ ἐνδιαφέρει τὸν κάθε ἐπαγγελματία γραφέα. Ἡ ἐντύπωση ὅτι τὰ γράμματα, ὅπως παρατίθενται τὸ ἕνα δίπλα στὸ ἄλλο, ἢ ὅτι οἱ γραμμές τους, ὅπως πλέκονται μεταξύ τους, δίνουν τὴν εἰκόνα ἑνὸς στρωσιδιοῦ μὲ αὐτόνομη αἰσθητικὴ ὀπτικὴ πάνω στὸ λευκὸ φόντο τοῦ χαρτιοῦ ἢ τὸν ὑποκίτρινο τῆς περγαμηνῆς, ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο τῆς δεξιοτεχνίας καὶ τῆς ἐμπειρίας του. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ γραφέας εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθήσει πιστὰ τοὺς κανόνες σχεδιασμοῦ τῶν γραμμάτων, ἀπ' τὴν ἄλλη ὅμως μπορεῖ καὶ ἐφευρίσκει τρόπους μὲ τὰ ἴδια τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων γιὰ νὰ παρουσιάσει μιὰ σελίδα μὲ ἰδιαίτερες αἰσθητικὲς ἀπαιτήσεις καὶ νὰ ἐκφράσει ταυτόχρονα καὶ τὴ δική του προσωπικότητα.

Ἕνα κείμενο δὲν μπορεῖ νὰ γραφτεῖ μὲ ἕναν ὁποιονδήποτε γραφικὸ χαρακτήρα. Ἡ γραφὴ ἑνὸς Εὐαγγελίου πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν ἱερότητα τοῦ θείου λόγου καὶ τὴν μεγαλοπρέπεια τοῦ χώρου ὅπου αὐτὸ διαβάζεται. Τὰ γράμματα πρέπει νὰ εἶναι μεγάλα, ἐπίσημα καὶ ἡ διακόσμηση λαμπρή. Ἕνα φιλοσοφικὸ κείμενο εἶναι πυκνογραμμένο μὲ λεπτὰ γράμματα καὶ γεμάτα περιθώρια. Ἕνα νομικό, μὲ γράμματα εὐκρινὴ καὶ πλατιά. Ἕνα αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο πρέπει νὰ εἶναι γραμμένο μὲ τὴν ἰδιότυπη περιπεπλεγμένη γραφὴ τῆς γραμματείας, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ κάποιος ἄλλος νὰ τὴν μιμηθεῖ εὔκολα. Ἡ σπουδαιότητα καὶ ἡ βαρύτητα τοῦ λόγου πρέπει νὰ ἔχει πάντα ἀνάλογη ἀπει-

κόνιση πάνω στὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο αὐτὸς μεταδίδεται καὶ διαιωνίζεται. Τὸ ὕφος τῆς γραφῆς μιᾶς ἐποχῆς ἢ μιᾶς ὁμάδας εἶναι ταυτόχρονα καὶ σημειολογικὸς δείκτης ὄχι μόνο τῆς πνευματικῆς κατάστασής της, ἀλλὰ καὶ τοῦ ψυχισμοῦ της.

Ἡ ἑλληνικὴ γραφή, ὅπως τὴ γνωρίζουμε καὶ τὴ χρησιμοποιοῦμε σήμερα, χωρὶς νὰ ξεχνοῦμε τὶς πολὺ ἀρχαιότερες δύο γραμμικὲς γραφὲς Α καὶ Β, τὴν κρητικὴ καὶ τὴν κυπριακή, εἶναι ὁ τελευταῖος κρίκος μιᾶς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ χάνεται κάπου στὸν 8ο π.Χ. αἰώνα. Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς της ἔχει διχάσει τοὺς ἐρευνητὲς ὄχι μόνο στὴ σύγχρονη ἐποχή, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Ἡ μία ἄποψη ὑποστηρίζει τὴ φοινικικὴ καταγωγὴ καὶ ἡ ἄλλη τὴν καθαυτὸ ἑλληνική. Καὶ οἱ δύο ἀπόψεις ἔχουν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα ποὺ στηρίζονται σὲ ἀρχαῖες ἑλληνικὲς παραδόσεις. Μὲ τὴ φοινικικὴ παράδοση ἐμπλέκεται ὁ μυθικὸς βασιλιὰς τῆς Θήβας Κάδμος καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Ἡρόδοτο σ' αὐτὸν ὀφείλεται ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὴ Φοινίκη καὶ ἡ εἰσαγωγή του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Μὲ τὴν καθαυτὸ ἑλληνικὴ συνδέεται ὁ μυθικὸς ἥρωας Παλαμήδης, ὁ Κάδμος, καὶ οἱ ποιητὲς Ἐπίχαρμος καὶ Σιμωνίδης. Μιὰ βυζαντινὴ ἐγκυκλοπαιδικοῦ τύπου ἀναγραφὴ τοὺς ἀναφέρει ὡς ἑξῆς:

Ἤξευρε ὅτι ὁ σοφώτατος Παλαμήδης ηὗρε ις΄ γράμματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ταῦτα: α β γ δ ε ι κ λ μ ν ο π ρ σ τ υ. *Μετ' αὐτὸν ἐπρόσθησε Κάδμος ὁ Μιλήσιος ἕτερα γράμματα τρία:* θ φ χ. *Διὸ καὶ πολλῷ χρόνῳ εἶχαν αὐτὰ τὰ ιθ΄. Ὅθεν οἱ ἀρχαῖοι μὴ ἔχοντες τὸ ψ τὴν ψαλίδα ἔλεγον καὶ ἄλλα πολλὰ ῥήματα. Μετὰ ταῦτα Σιμωνίδης ὁ Χῖος ἐπρόσθησε γράμματα δύο,* η *καὶ* ω *μέγα. Ἐπίχαρμος δὲ ὁ Συρακούσιος ἐπρόσθησε καὶ αὐτὸς γράμματα τρία,* ζ ξ ψ. *Καὶ οὕτως ἐπληρώθησαν τὰ εἰκοσιτέσσαρα γράμματα.*

Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα ἡ οὐσιαστικὴ καὶ βασικὴ ἑλληνικὴ συμβολὴ στὴ χρήση τοῦ ἀλφαβήτου εἶναι ὅτι ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὰ γραμμικὰ σχήματα ἡ ἰδεογραμμική τους σημασία ἢ ἡ φωνητικὴ-συλλαβική τους ἀντιστοιχία καὶ τοὺς ἀποδόθηκε συγκεκριμένη ἀντιστοιχία μεμονωμένου φθόγγου.

Στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ἔχουμε μιὰ σημαντικὴ τομὴ ποὺ ἀναφέρεται στὸν σχεδιασμὸ τῶν γραμμάτων. Ἡ ἀρχικὴ μορφὴ εἶναι ἡ κεφαλαιογράμματη. Οἱ γραμμὲς μὲ τὶς ὁποῖες σχε-

διάζονται τὰ γράμματα εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐθεῖες μὲ ἐλάχιστες καμπύλες. Ἔτσι παρουσιάζονται τὰ γράμματα ὡς μία σειρὰ ὀξυγώνιων σχημάτων ποὺ χαράσσονται μὲ δύο, τρεῖς ἢ καὶ τέσσερις διαδοχικὲς κινήσεις ἀνάλογα μὲ τὸ ὕφος κάθε περιοχῆς, τὴν ἐπιφάνεια καὶ τὸ ὄργανο γραφῆς. Στὶς ἐπιγραφὲς γενικὰ ἡ κεφαλαιογράμματη γραφὴ ἐμφανίζεται περισσότερο συντηρητικὴ στὴ διαδρομὴ τῆς ἐξέλιξής της στὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο. Μὲ τὶς προόδους ὅμως τῆς ἐπιγραφικῆς ἐπιστήμης καὶ τὶς συγκριτικὲς μελέτες μποροῦμε νὰ προσδιορίζουμε καὶ γεωγραφικὰ καὶ χρονικὰ τὴν προέλευση μιᾶς ἐπιγραφῆς, ἔτσι ὥστε νὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα σήμερα νὰ μιλοῦμε γιὰ τοπικὰ ἑλληνικὰ ἀλφάβητα διεσπαρμένα σὲ ὅλη τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου καὶ στὴν ἐνδοχώρα της. Τὸ πιὸ σημαντικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ φαινομένου εἶναι τὸ λεγόμενο σήμερα λατινικὸ ἀλφάβητο, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ἐξέλιξη μέσα στὴν ἐτρουσκικὴ παράδοση ἑνὸς ἀλφαβήτου ποὺ εἶχε ὡς βάση τὸ τοπικὸ εὐβοϊκὸ ἀλφάβητο τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα.

Στὸν χῶρο τῶν παπύρων γίνεται μιὰ βασικὴ διάκριση σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο κείμενο. Ἔχουμε τὶς γραφὲς ποὺ συναντοῦμε στοὺς παπύρους μὲ φιλολογικὰ ἐν γένει κείμενα καὶ αὐτὲς ποὺ συναντοῦμε σὲ ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια ἔγγραφα. Ἡ φιλολογικὴ γραφὴ στὶς διάφορες μορφές της διατηρεῖ πάντα ἕναν αὐστηρὸ καὶ συντηρητικὸ χαρακτήρα, ἐνῶ οἱ ἰδιωτικὲς καὶ δημόσιες διακρίνονται γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ ρευστότητά τους. Ἐδῶ πολλὲς ἀπὸ τὶς ὀξεῖες γωνίες τῶν γραμμῶν γίνονται καμπύλες καὶ πολλὰ γράμματα ἀρχίζουν καὶ ἑνώνονται μεταξύ τους μὲ συνέπεια νὰ ἀλλάζει ἡ ἀρχικὴ σειρὰ τῆς χάραξης τῶν γραμμῶν (ductus) γιὰ τὸν σχηματισμὸ τοῦ γράμματος ἢ νὰ διασπᾶται τὸ σχῆμα τοῦ γράμματος σὲ δύο ἀνεξάρτητα τμήματα, τὰ ὁποῖα ὅμως μὲ τὴ σειρά τους θὰ μποροῦν νὰ εἶναι συνδεδεμένα μὲ ἄλλα τμήματα διπλανῶν γραμμάτων.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ κώδικα, τοῦ βιβλίου δηλαδὴ ὅπως σήμερα τὸ γνωρίζουμε, ποὺ ἀντικατέστησε τὸν παπυρικὸ κύλινδρο ἀνάμεσα στὸν 1ο καὶ 2ο μ.Χ αἰώνα ἔδωσε τὴν εὐκαιρία τῆς δημιουργίας νέων μορφῶν γραμμάτων, τόσο ἐπίσημων ὅσο καὶ λαϊκότροπων, πάντα μέσα στὸν χῶρο τῆς κεφαλαιογράμματης γραφῆς. Ἔχουμε ἔτσι τὸν βιβλιακὸ τύπο γραφῆς, ὁ ὁποῖος ἀνάλογα μὲ τὴν περιοχή, τὴν ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ τὸ γραφόμενο κείμενο ὑποδιαιρεῖται σὲ διάφορες κατηγορίες, ὅπως τὴ *βιβλική*, τὴν *ὀξυκόρυφη*, τὴ *στρογ-*

γυλή, τὴν *κοπτικοῦ τύπου*, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε τὶς σπουδαιότερες.

Αὐτὴ ἡ τομὴ ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως συμβαίνει στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. Παρατηρεῖται στὶς βιβλιακὲς γραφὲς τὸ φαινόμενο τοῦ *μεταχαρακτηρισμοῦ*. Οἱ εὐθεῖες γίνονται καμπύλες, τὰ γράμματα ἑνώνονται μεταξύ τους, σχηματίζονται περισσότερα συμπλέγματα, ἀκόμη περισσότερες λέξεις συντομογραφοῦνται καὶ ἀρχίζει πλέον νὰ ἐπικρατεῖ ἡ *μικρογράμματη* γραφή. Οἱ ρίζες αὐτῆς τῆς μορφῆς βρίσκονται ἤδη στὴν γραφὴ τῶν ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων ἐγγράφων τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν παπύρων ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα καὶ ἑξῆς. Ἡ ἐπικρατέστερη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι ὅτι ἡ ρέουσα καὶ περιπεπλεγμένη γραφὴ τῶν γραμματέων τοῦ κράτους κατάκτησε τοὺς ἀνθρώπους τοῦ βιβλίου, οἱ ὁποῖοι ὅμως διατήρησαν ἀρχικὰ τὸν αὐστηρὸ καὶ συντηρητικὸ ρυθμό, ποὺ χαρακτήριζε τὴ γραφή τους. Ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα καὶ ἑξῆς σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ χῶρο ἐπικρατεῖ ἡ μικρογράμματη γραφή, ἡ ὁποία πάλι ἀνάλογα μὲ τὴ γεωγραφικὴ περιοχή, τὸ πνευματικὸ περιβάλλον καὶ τὸ γραφόμενο κείμενο προσλαμβάνει καὶ αὐτὴ ποικίλες μορφές. Τὰ κέντρα παραγωγῆς βιβλίου κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ἁπλώνονται σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ χῶρο καὶ κάθε ἕνα ἀπὸ αὐτά, σύμφωνα μὲ τὶς νεώτερες παλαιογραφικὲς ἔρευνες, ἔχει τὰ δικά του χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα. Στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ μονὴ τοῦ Στουδίου, στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τοῦ Παλατίου, στὸ Πατριαρχεῖο, στὴ μονὴ τῆς Παναγίας τῶν Ὁδηγῶν, στὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας καὶ στὴν Κάτω Ἰταλία, ὅπως στὸ Ρήγιο καὶ τὸ Ροσσάνο, στὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπως στὴν Τραπεζούντα, στὴν Κύπρο, στὴν Παλαιστίνη, στὸ Σινᾶ, στὴν Ἀλεξάνδρεια, στὰ οὐμανιστικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς ἄλλης Εὐρώπης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης, στὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες, στὶς σχολὲς ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ Ἰονίου, λειτουργοῦν κωδικογραφικὰ ἐργαστήρια μὲ πλούσια παραγωγὴ βιβλίων κάθε εἴδους. Οἱ παλαιογράφοι ἔχουν ἀποδώσει στὶς ποικίλες μορφὲς τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς συμβατικὲς ὀνομασίες ὅπως: *γραφὴ τύπου Μονῆς Στουδίου, Ἀναστασίου, Ἐφραίμ, ἄσσου πίκα, σφαιρόληκτη, μαργαριτόπλεχτη, ἀνισοστρόγγυλη, τύπου Μονῆς Ὁδηγῶν, φιλολογικὴ στρογγυλή, κυπριακὴ τετράγωνη καὶ περιπεπλεγμένη, μικρασιατική, κατω-*

ἰταλική, τύπου Μονῆς Ξηροποτάμου, λειτουργικὴ τύπου Μπουζέου, πατριαρχικῆς γραμματείας, στρογγυλὴ φαναριωτική.

Ἔχοντας κανεὶς μπροστά του αὐτὸ τὸ γραφολογικὸ πανόραμα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἂν λάβει ὑπ᾽ ὄψη του τὶς πολλὲς ἑκατοντάδες τῶν ἐπώνυμων γραφέων καὶ τὶς ἀρκετὲς χιλιάδες τῶν ἀνώνυμων, ἀντιλαμβάνεται εὔκολα πόσο ἡ γνώση τῆς γραφῆς γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τῆς ὕπαρξης καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασής του.

Τὰ ἀπελέκητα γράμματα τοῦ Μακρυγιάννη, καὶ ὄχι μόνον αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ πλήθους ἄλλων ἡμιαγράμματων σοφῶν σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, δείχνουν πὼς ἡ γραφὴ ὡς μέσο μετάδοσης τῆς σκέψης, ὡς φορέας καὶ γέφυρα τῆς γνώσης ἀπὸ τὸν ἕνα νοῦ στὸν ἄλλον δὲν ἔχει νὰ κάνει μόνο μὲ τοὺς κανόνες γραμματικῆς, ἀλλὰ κυρίως μὲ τὸ ἔνστικτο τῆς πνευματικῆς αὐτοσυντήρησης, τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς διάρκειας μέσα στὴν αἰωνιότητα. Κάπως ἔτσι μποροῦν νὰ ἑρμηνευτοῦν καὶ τὰ χιλιάδες χαράγματα μὲ ὀνόματα πάνω στοὺς χιτῶνες τῶν ἁγίων στὶς τοιχογραφίες τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸ φαίνεται βανδαλισμός.

Ἡ μὲν χεὶρ σήπεται τάφῳ,
ἡ δὲ γραφὴ μένει εἰς αἰῶνας.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πόθος κάθε γραφέα, ἐπώνυμου ἢ ἀνώνυμου, ποὺ γνωρίζει καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἔργου του ὡς ἐνδιάμεσου λειτουργοῦ τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐτέλειά του ὡς γήινου ὄντος. Ἔχει πάντα τὴν κρυφὴ ἐλπίδα πὼς κάποιος ἀναγνώστης τοῦ μέλλοντος ἀκουμπῶντας τὸ δάκτυλό του πάνω στὸ λάξευμα μιᾶς ἀρχαίας ἐπιγραφῆς ἢ πάνω στὸ δρόμο τῶν γραμμάτων θὰ μπορέσει νὰ ἀφουγκρασθεῖ τὸν κτύπο τῆς σμύλης πάνω στὸ μάρμαρο καὶ τὸ ξηρὸ σύρσιμο τοῦ κοντυλιοῦ πάνω στὸν πάπυρο, τὴν περγαμηνὴ ἢ τὸ χαρτί. Καὶ ὅτι μόνο τότε θὰ μποροῦσε νὰ καταλάβει σὲ ὅλο της τὸ βάθος τὴν ἀνακούφιση ποὺ ἔνιωθε ὁ καλόγερος ἐκεῖνος ποὺ εἶχε ὡς ἐργόχειρο τὴν ἀντιγραφὴ βιβλίων καὶ σκυμμένος μέρες ὁλόκληρες πάνω στὸ κωδικογραφικό του πάγκο ἔγραφε καὶ προσευχόταν, ὅταν στὸ τέλος τοῦ βιβλίου του ἔγραφε:

Ὥσπερ ξένοι χαίρουσιν ἰδεῖν πατρίδα
καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα,
οὕτω καὶ οἱ γράφοντες
ἰδεῖν βιβλίου τέλος.

3.

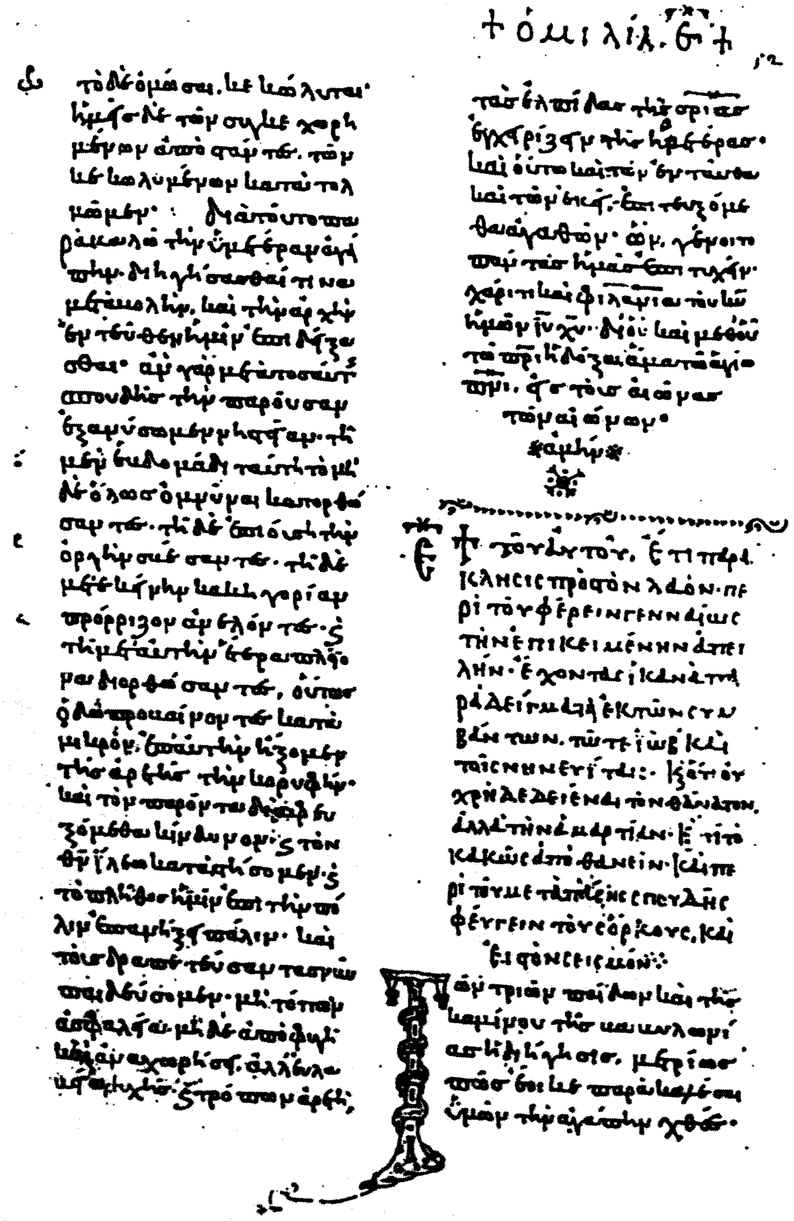
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΟΥ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΥ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΑ ΤΟΝ 10ον ΑΙΩΝΑ

Σχήματα λόγων χρυσορρήμονός τε ἑρμηνείας ἐμαῖς παλάμῃσι χαράξας, πολλὰ σολικίζειν οὐκ ἐθέλων ἐδάην. Ἐγράφη χειρὶ Στυλιανοῦ τάλανος εὐκλεεστάτῳ Καλοκυρῷ πρωτοσπαθαρίῳ τῷ πανευλαβεστάτῳ νομίσμασι βυζαντίοις ζ΄, μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ιβ΄, ἔτει κόσμου ϛυμζ΄ βασιλείας Ρωμανοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ πορφυρογεννήτου, Στεφάνου καὶ Κωνσταντίνου τῶν αὐτοκρατόρων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων, πατριάρχου δὲ Θεοφυλάκτου, υἱοῦ Ρωμανοῦ τοῦ ἀειμνήστου βασιλέως.

Ὥσπερ ξένοι χαίρουσι πατρίδα βλέπειν
οὕτως καὶ τοῖς κάμνουσι βιβλίου τέλος.

Εὑρίσκονται γεγραμμένοι ἐν ταύτῃ τῇ πυκτίδι λόγοι λβ΄, τετράδια λη΄.

Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια ὁ «τάλας» κωδικογράφος Στυλιανὸς κατέκλειε ἕναν ὀγκώδη τόμο μὲ 32 λόγους τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου τὸ ἔτος 939. Τὸ ἔργο ἦταν κοπιαστικὸ καὶ δαπανηρό. Ὁ κτήτορας ἄνθρωπος τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς. Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου ἱερό. Ἡ ὄψη λαμπρή. Ὁ κωδικογράφος λοιπόν, ἔχοντας πολὺ σωστὰ πλήρη συνείδηση τοῦ σπουδαίου ἔργου ποὺ ἐκτελοῦσε, θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ παραθέσει δίπλα στὸ ταπεινό του ὄνομα τὰ ὀνόματα τῶν συμβασιλέων Ρωμανοῦ, Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, Στεφάνου καὶ Κωνσταντίνου καὶ ἀκόμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Θεοφυλάκτου, ποὺ καὶ αὐτὸς καταγόταν ἀπὸ γένος βασιλικό. Πρόκειται γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κώδικα 781 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 302 περγαμηνὰ φύλλα καὶ ἔχει διαστάσεις 345 × 260 χιλιοστά. Εἶναι χειρόγραφο ποὺ γράφτηκε ἀκριβῶς στὴ μέση τῆς χρονικῆς περιόδου, ποὺ ὀνομάζουμε περίοδο τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (εἰκ. 1).

Εικ. 1. Ἰωάννης Χρυσόστομος, Par. gr. 781, fol. 52r, ἔτος 939.

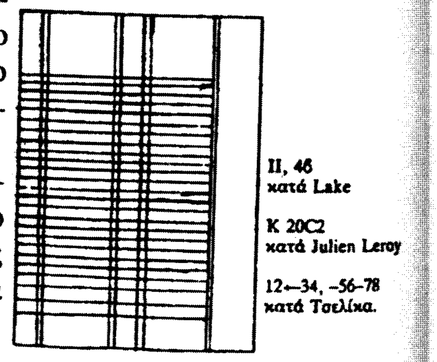
Πρὶν προχωρήσω θὰ ἤθελα νὰ διασαφήσω ἕναν ὅρο στοὺς μὴ μυημένους. Μὲ τὴ λέξη «κώδικας» στὴν παλαιογραφία ἐννοοῦμε τὸ χειρόγραφο βιβλίο καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ὁ κωδικογράφος εἶναι ὁ γραφέας τοῦ βιβλίου. Ὁ ὅρος «κῶδιξ» προέρχεται ἀπὸ τὸ λατινικὸ codex καὶ προσδιορίζει τὴν ἔννοια τοῦ βιβλίου ἤδη ἀπὸ τὸν 2ον αἰώνα μ.Χ. Στὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε τὸ βιβλίο ἔχει τρεῖς κυρίως ὀνομασίες: *βίβλος, δέλτος* καὶ *πυκτίς*.

Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ ἡ φιλολογικὴ πλευρὰ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ σὰν τὴν ἐποχὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, κάτι ποὺ εἶναι ἄλλωστε πολυσυζητημένο καὶ μὲ ἀπόψεις ἀντικρουόμενες. Θὰ περιοριστοῦμε μόνο σὲ μία γενικὴ θεώρηση τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς μορφῆς τοῦ βιβλίου, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν τὰ ὅρια ἑνὸς ἄρθρου.

Ἂς ἀρχίσουμε πρῶτα ἀπὸ τὴν τεχνικὴ παίρνοντας γιὰ παράδειγμα τὸν κώδικα τοῦ κωδικογράφου Στυλιανοῦ, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Ὁ κώδικας εἶναι περγαμηνὸς καὶ τὸ σχῆμα του ἀρκετὰ μεγάλο. Στὸ σημειωμά του ὁ κωδικογράφος μᾶς δίνει μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα τεχνικὴ πληροφορία. Λέγει ὅτι ὁ κώδικάς του ἀποτελεῖται ἀπὸ 38 *τετράδια*, δηλ. ἀπὸ 38 τεύχη τῶν τεσσάρων φύλλων ποὺ ὅταν διπλωθοῦν στὴ μέση δίνουν ἕνα ὀκτάφυλλο ἢ ἕνα δεκαεξασέλιδο, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Πράγματι ἂν πολλαπλασιάσουμε τὸ 38 μὲ τὸν ἀριθμὸ 8 θὰ βροῦμε 304, ποὺ εἶναι πολὺ κοντὰ στὸν ἀριθμὸ τῶν φύλλων ποὺ μᾶς δίνει ἡ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου. Τὰ δύο φύλλα ποὺ λείπουν, ἐπειδὴ εἶχαν μείνει ἄγραφα, προφανῶς ἀποκόπηκαν γιὰ νὰ χρησιμεύσουν κάπου ἀλλοῦ.

Ἡ χρήση τοῦ τετραδίου σὰν πρωταρχικὴ μονάδα γιὰ τὴ σύσταση τοῦ κώδικα εἶναι κοινὴ σ᾽ ὅλη τὴν περίοδο τῆς κωδικογραφίας μὲ λίγες σχετικὰ ἐξαιρέσεις ἰδιαίτερα στὰ μεταγενέστερα χρόνια. Ὁ κωδικογράφος γιὰ νὰ συνθέσει τὸ τετράδιο καὶ γιὰ νὰ τὸ προετοιμάσει γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου προέβαινε σὲ δύο ἀπαραίτητες ἐργασίες. Πρῶτο τὴ χαράκωση τῶν σελίδων καὶ δεύτερο τὴν τοποθέτηση τῶν φύλλων τῆς περγαμηνῆς τὸ ἕνα πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ κάθε φύλλο στερεωνόνταν πάνω σ᾽ ἕνα τελάρο συμπαγὲς γιὰ νὰ τεντωθεῖ καλά. Τὰ καρφιὰ καρφώνονταν γύρω γύρω στὰ ἄκρα τῆς περγαμηνῆς σὲ ἀπόσταση ὅση ἤθελε ὁ κωδικογράφος νὰ δώσει στὶς ὁριζόντιες καὶ κάθετες χαράξεις. Κατόπιν, μὲ ἕνα ὄχι πολὺ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο,

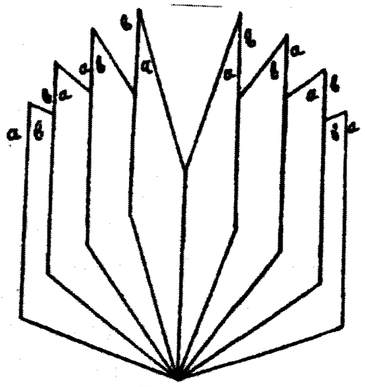
ὁ κωδικογράφος ἔσυρε τὶς χαράξεις ὁριζόντια καὶ κάθετα, ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο τῆς σελίδας ποὺ ἤθελε. Στὸ χειρόγραφο ποὺ πήραμε γιὰ παράδειγμα ὁ τύπος εἶναι: (Σχ.1).

Σχ.1

Εὔκολα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ἔχουμε ἕνα χειρόγραφο, ὅπου τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σὲ δύο στῆλες καὶ χωρὶς ἑρμηνευτικὰ σχόλια στὰ τρία ἐξωτερικὰ περιθώρια.

Τελειώνοντας τὸ χαράκωμα τῶν σελίδων ὁ κωδικογράφος ἔπαιρνε τέσσερα φύλλα, τὰ τσάκιζε στὴ μέση καὶ σχημάτιζε τὸ τετράδιο (4 × 2 = 8 φύλλα). Καὶ ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶχε τὸν κανόνα της. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ περγαμηνὴ ἔχει δύο ὄψεις. Ἡ πρώτη εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐφάπτεται μὲ τὴ σάρκα τοῦ ζώου (ἐχέσαρκη, α) καὶ ἡ ἄλλη ποὺ ἔχει τὶς τρίχες (ἐχέτριχη, β). Ἡ πρώτη εἶναι πιὸ λεία καὶ πιὸ λευκή, ἡ δεύτερη πιὸ τραχιὰ καὶ μὲ σκιές. Ἡ τοποθέτηση τῶν φύλλων (κατὰ κανόνα) γινόταν μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε οἱ ἀντικριστὲς σελίδες στὸ τετράδιο νὰ παρουσιάζουν τὴν ἴδια ὄψη τῆς περγαμηνῆς, ὅπως στὸ σχῆμα 2.

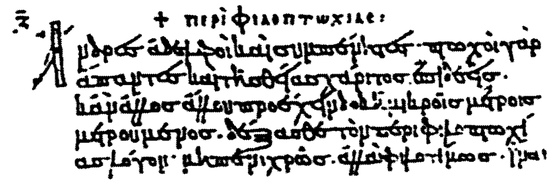

Σχ.2

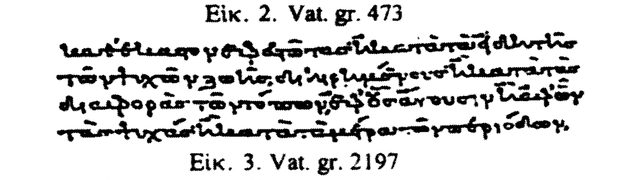
Τώρα ποὺ ὁ κωδικογράφος ἔχει συστήσει τὸ τετράδιο, ἀρχίζει τὸ καθαυτὸ ἔργο τῆς ἀντιγραφῆς γράφοντας τὰ γράμματα κάτω ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ στίχου ποὺ χάραξε. Στὸ χειρόγραφο ποὺ πήραμε γιὰ παράδειγμα παρατηροῦμε ὅτι τὸ κυρίως κείμενο ἔχει γραφτεῖ μὲ μικρογράμματη γραφή, ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ λόγου ἔχει γραφτεῖ μὲ μεγαλογράμματη (ἢ κεφαλαιογράμματη). Ἡ μικρογράμματη γραφὴ εἶχε εἰσαχθεῖ ἤδη ἀπὸ ἕναν αἰώνα πρὶν καὶ εἶχε καθιερωθεῖ σὰν ἡ ἀποκλειστικὴ γραφὴ τῶν βιβλίων. Ἡ μεγαλογράμματη γραφὴ ἀντιστάθηκε ὡς τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα κυρίως σὲ λειτουργικὰ χειρόγραφα. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρα δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὰ πνευματικὰ ρεύματα τοῦ 9ου αἰώνα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐν γένει ἱστορία τῶν κειμένων. Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι ὑπῆρξε καταστροφικὸς παράγοντας

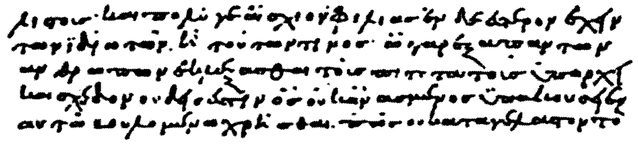

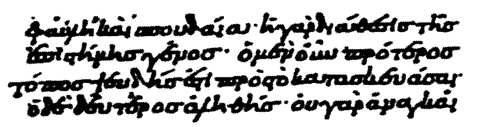
Εικ. 2. Vat. gr. 473

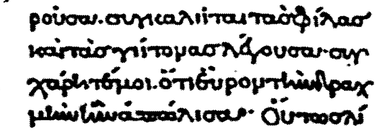
Εικ. 3. Vat. gr. 2197

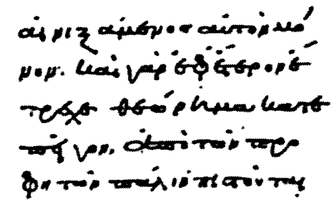
Εικ. 4. Vat. gr. 99

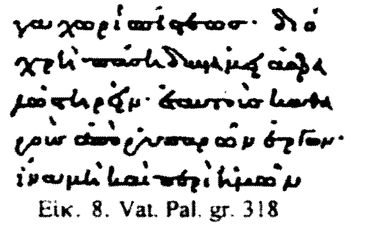
Εικ. 5. Vat. Urb. gr. 35

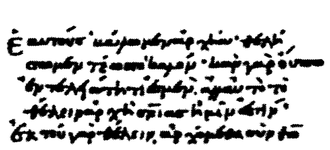
Εικ. 6. Par. gr. 70

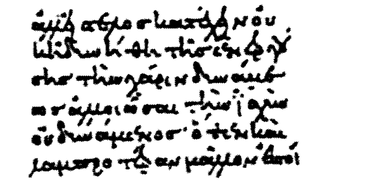
Εικ. 7. Ross. 169

Εικ. 8. Vat. Pal. gr. 318

Εικ. 9. Crypt. B α XX

Εικ. 10. Vat. gr. 1809

γιὰ κείμενα ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν ἐθεωροῦνταν ἀπαραίτητο νὰ μεταγραφοῦν μὲ μικρογράμματη γραφή. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πράγμα ἐμεῖς βρισκόμαστε τώρα στὸν 10ο αἰώνα, ὁπότε ἡ μικρογράμματη γραφὴ μορφολογικὰ καὶ ὑφολογικὰ ἔχει ἤδη ἐξελιχθεῖ σημαντικὰ καὶ μάλιστα σὲ βαθμό, ὅπου νὰ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε γραφολογικὲς σχολές. Στὸ χειρόγραφο, ποὺ ἔχουμε πάρει γιὰ παράδειγμα, ὁ ἄξονας τῆς γραφῆς (δηλαδὴ οἱ κάθετες γραμμὲς στὰ γράμματα μ, ν, κ, η, τ, ρ) εἶναι κάθετος καὶ τὰ γράμματα ἔχουν ἕνα σχῆμα στρογγυλὸ χωρὶς ὀξεῖες γωνίες. Αὐτὸς εἶναι ἕνας μόνο ἀπὸ τοὺς τύπους γραφῆς ποὺ συναντοῦμε στὰ χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς καὶ ποὺ ὁ καθηγητὴς H. Hunger τὸν ὀνομάζει *Kirchenlehrenstil* (ὕφος τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων). Πράγματι, δεκαπέντε περίπου χειρόγραφα χρονολογούμενα ἀπὸ τὸ 913 ὡς τὸ 991 περιέχουν ἔργα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἶναι γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο ὕφος γραφῆς.

Ὁ 10ος αἰώνας ἔχει πίσω του μία ἀρκετὰ πλούσια παράδοση καὶ πεῖρα στὴν ἀντιγραφὴ τῶν κωδίκων, ἰδιαίτερα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου καὶ τὶς φιλολογικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ πατριάρχου Φωτίου. Αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ γραφὲς ποὺ θὰ συναντήσουμε σὲ χειρόγραφα τοῦ αἰώνα ποὺ ἐξετάζουμε, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνα στάδιο ἐξέλιξης τῆς μικρογράμματης γραφῆς στὴν πορεία της ἀπὸ τὴ γέννησή της ὡς σήμερα. Στὸ μεταίχμιο λοιπὸν τοῦ 9ου πρὸς τὸν 10ο αἰώνα, συναντοῦμε μία γραφὴ μὲ σχῆμα στρογγυλό, ἀρκετὰ αὐστηρὸ ὕφος καὶ μὲ κάθετο ἄξονα, ποὺ τῆς ἔχει δοθεῖ τὸ συμβατικὸ ὄνομα «*γραφὴ τύπου Ἀναστασίου*», ἀπὸ τὸν κωδικογράφο Ἀναστάσιο τοῦ κώδικα Par. gr. 1740 τοῦ ἔτους 890 (παράδειγμα ὁ κώδικας Vat. gr. 437, εἰκ. 2).

Ἕνας ἄλλος τύπος γραφῆς, ἀρκετὰ διαδεδομένος καθὼς φαίνεται τὸν 9ο αἰώνα, ὁ τύπος τῆς «*φιλοσοφικῆς συλλογῆς*» ἐπιβιώνει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα μὲ μία ἐξελιγμένη κάπως μορφή, ποὺ προαναγγέλλει τὸν τύπο «*bouletée*» γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω (παράδειγμα ὁ κώδικας Vat. gr. 2197, εἰκ. 3).

Στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἕνας τελείως διαφορετικὸς τύπος γραφῆς, ποὺ θυμίζει τὴν ταχυγραφικὴ γραφὴ τῶν νοταριακῶν παπύρων καὶ μία πρώτη καὶ μοναδικὴ μορφὴ μικρογράμματης γραφῆς ποὺ ἐμφανίστηκε στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. (π.χ. ὁ κώδικας Vat. gr. 2220). Πρόκειται γιὰ ἀναγέννηση ἑνὸς

παλαιοῦ καὶ ξεχασμένου τύπου; Ἴσως. Αὐτὸ ἄλλωστε συμβαίνει στὴ διαδρομὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς καὶ μὲ ἄλλους τύπους γραφῶν (πρβλ. τὸν τύπο τῆς *Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν* τοῦ 15ου κυρίως αἰώνα μὲ τὴ λεγόμενη *Λειτουργικὴ τοῦ 17ου*). Στὴ νέα αὐτὴ ταχυγραφικὴ γραφὴ τὸ μέγεθος τῶν γραμμάτων εἶναι συνήθως μικρὸ καὶ ἡ κλίση τοῦ ἄξονα πάντα πρὸς τὰ δεξιὰ (παράδειγμα ὁ κώδικας Vat. gr. 99, εἰκ. 4). Παράλληλα, καὶ σὲ ἀντιδιαστολὴ θὰ λέγαμε, συναντοῦμε μία γραφὴ «*τετράγωνη*», ποὺ πῆρε τὴν ὀνομασία της ἀπὸ τὴν ὀρθὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν οἱ γραμμὲς τῶν γραμμάτων ὅταν αὐτὲς ἀλλάζουν κατεύθυνση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄξονα γραφῆς, κάθετο ἢ πλάγιο. Αὐτὴ ἡ γραφὴ εἶναι ἡ κυρίως γραφὴ τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ λογίου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν κωδικογράφο Ἰωάννη τὸν Καλλιγράφο (κώδ. Bodl. Clark 39, τοῦ ἔτους 895) καὶ τὸν ὑποδιάκονο Γρηγόριο (κώδ. Urbin. gr. 35, ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰ. εἰκ. 5).

Οἱ τύποι ὅμως ἐκεῖνοι ποὺ χαρακτηρίζουν ἀποκλειστικὰ τὸν 10ο αἰώνα καὶ κατὰ συνέπεια τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ τοῦ κύκλου τῶν λογίων του εἶναι τρεῖς: Ὁ τύπος «*bouletée*», ὁ τύπος τοῦ «*τοῦ μοναχοῦ Ἐφραὶμ*» καὶ ὁ τύπος «*Perlschrift*» (μαργαριτόπλεχτος ὅπως τὸν μετέφρασε ὁ Ν. Παναγιωτάκης).

Στὸν τύπο «*bouletée*» οἱ ἀπολῆξεις τῶν γραμμάτων ἔχουν παχυνθεῖ, ὥστε νὰ νομίζει κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ τελεία στιγμὴ ποὺ ἔχει ἐπιγραφθεῖ στὴν ἄκρη τῶν τερματικῶν γραμμῶν τῶν γραμμάτων (παραδειγμα ὁ κώδικας Par. gr. 70, εἰκ. 6). Ὁ «*τύπος τοῦ μοναχοῦ Ἐφραὶμ*» (παράδειγμα ὁ κώδκας Ross. gr. 169, εἰκ. 7) ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν συγκερασμὸ στοιχείων τῆς ταχυγραφικῆς, ποὺ ἀναφέραμε, καὶ στοιχείων τῆς στρογγυλόσχημης γραφῆς, ὅπως αὐτῆς τοῦ παρισινοῦ κώδικα ποὺ ἔχουμε γιὰ παράδειγμα. Γιὰ πρώτη φορὰ στὸν τύπο αὐτὸν ἐμφανίζεται τὸ γράμμα *ρ* νὰ εἶναι ἑνωμένο μὲ τὸ ἑπόμενό του γράμμα. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη ποὺ τοποθετεῖ τὸν τύπο αὐτὸν χρονολογικὰ πρὶν ἀπὸ τὴν καθαρὴ ἐμφάνιση τοῦ τύπου *Perlshchrift*. Στὸν τελευταῖο αὐτὸν τύπο, ποὺ τοποθετεῖται χρονολογικὰ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰ., τὰ γράμματα εἶναι στρογγυλὰ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἑνώνονται τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο σὲ μία ἰσοϋψὴ σειρά, ὥστε πράγματι ὁ στίχος νὰ μοιάζει σὰν μιὰ σειρὰ μαργαριτάρια περασμένα σὲ μία

κλωστή. Ένας ἀπὸ τοὺς πιὸ παλιοὺς κώδικες ποὺ εἶναι γραμμένοι μὲ αὐτὸν τὸν τύπο εἶναι ὁ κώδικας Vat. gr. 2155 μὲ ἔργα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ποὺ γράφτηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔτος 981 (βλ. καὶ κώδικα Vat. Pal. gr. 318, εἰκ. 8).

Οἱ τρεῖς αὐτὲς κατηγορίες εἶναι εὐνόητο ὅτι δὲν διακρίνονται μεταξύ τους μὲ στεγανὰ χωρίσματα. Ὁ κάθε κωδικογράφος ἀνάλογα μὲ τὸ ἐργαστήριο στὸ ὁποῖο ἐργαζόταν καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ νεῦρο τοῦ χεριοῦ του διαμόρφωνε τὸ δικό του, τὸ προσωπικὸ ὕφος γραφῆς. Ἡ ἀκόμη, μέσα σὲ μία μεγάλη κατηγορία μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς κάποιες μικρὲς οἰκογένειες, ὅπως αὐτὴ τοῦ χειρογράφου-παράδειγμα, τὴν ὁποία ὀνόμασε ὁ H. Hunger, *Kirchenlehrenstil*. Σημαντικὲς ἐπίσης διαφοροποιήσεις μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεὶς καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν τόπο ἀντιγραφῆς. Στὴν ἀπέραντη ἔκταση ποὺ κατελάμβανε ἡ αὐτοκρατορία τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀλλὰ καὶ στὰ μεγάλα κέντρα τῆς Ὀρθοδοξίας ὅπως τὸ Σινᾶ καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εἶναι παράλογο νὰ μὴ σκεφτοῦμε ὅτι καὶ ἐκεῖ ἀντιγράφονταν χειρόγραφα καὶ ὄχι μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη. Οἱ παλαιογραφικὲς ἔρευνες ἔχουν προχωρήσει ἀρκετὰ γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς προέλευσης τῶν χειρογράφων μὲ βάση τὴ γραφή, τὸ δέσιμο τοῦ βιβλίου καὶ τὴ διακόσμηση. Γιὰ μία ὅμως περιοχὴ διαθέτουμε ἰδιαίτερα πολλὰ στοιχεῖα. Εἶναι ἡ Κάτω Ἰταλία. Καὶ αὐτό, γιατὶ ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἀρκετοὶ παλαιογράφοι ἔχουν ἐγκύψει στὴ μελέτη τῶν χειρογράφων τῆς περιοχῆς αὐτῆς καὶ μᾶς ἔχουν δώσει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες.

Τὸν 10ο αἰώνα στὴν Κάτω Ἰταλία ἐπικρατοῦν κυρίως δύο κωδικογραφικὲς σχολές. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ σχολὴ τοῦ μοναχοῦ Νείλου ἀπὸ τὸ Ροσσάνο καὶ ἡ δευτέρη ἡ σχολὴ ποὺ ἔδωσε τὸν τύπο τοῦ «*ἄσσο πίκα*». Γύρω στὰ 965 ὁ μοναχὸς Νεῖλος βρισκόταν στὴ Καλαβρία καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ ἔγραψε ἐκεῖ μερικὰ χειρόγραφα. Ἀπὸ τὰ 980 ὡς τὸ 994 ἐργάστηκε μὲ τοὺς μαθητές του διαδοχικὰ στὴν Κάπουα, στὸ Sepperi κοντὰ στὴν Γαέτα καί, τέλος, στοὺς Colli Albani. Ὁ τύπος ποὺ χρησιμοποιοῦσε εἶχε μικρὸ καὶ στρογγυλὸ σχῆμα μὲ ἀρκετὲς συντομογραφίες καὶ ἀναμίξεις τύπων τῆς μεγαλογράμματης γραφῆς (παράδειγμα ὁ κώδικας Crypt. B.A. xx, εἰκ. 9). Ὁ δεύτερος τύπος πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ χαρακτηριστικὸ σύμπλεγμα τῶν γραμμάτων *ερ* ποὺ σχηματίζουν τὸ περίγραμμα τοῦ *ἄσσο πίκα* τῆς τράπουλας. Ἐμφανίζεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα καὶ συνεχίζεται

μὲ ἀρκετὲς παραλλαγὲς ὡς τὰ μέσα τοῦ 11ου. Ἡ ὅλη ὄψη τῆς γραφῆς τοῦ τύπου αὐτοῦ δείχνει ἕνα μεῖγμα ταχυγραφικῆς γραφῆς χωρὶς σταθερὸ ἄξονα καὶ χωρὶς πιστὴ τήρηση τῆς ὁμοιομορφίας τῶν γραμμάτων (παράδειγμα ὁ κώδικας Vat. gr. 1809, εἰκ. 10).

Ἂν μιλήσαμε περισσότερο γιὰ τοὺς τύπους τῆς γραφῆς ἦταν ὄχι μόνο γιατὶ αὐτὸς ὁ τομέας ἔχει περισσότερο ἐρευνηθεῖ, ἀλλὰ καὶ γιατὶ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὰ περισσότερα στοιχεῖα. Θὰ παραμείνουμε ἀκόμη στὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ θέματος, γιὰ νὰ δοῦμε ποιοὶ ὅροι ἐπικρατοῦν γενικὰ στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ κώδικα. Ἡ περγαμηνή, ὅπως καὶ τὸ χαρτὶ ἀργότερα, εἶχαν ὁρισμένες ὁριακὲς διαστάσεις. Τὰ φύλλα διπλώνονταν στὰ δύο ἢ στὰ τέσσερα καὶ ἔδιναν ἀντίστοιχα ὑποπολλαπλάσια τῶν ἀρχικῶν διαστάσεων. Στὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχουμε νὰ κάνουμε κυρίως μὲ χειρόγραφα μεγάλου σχήματος. Ὁ πίνακας ποὺ ἀκολουθεῖ βασίστηκε σὲ στοιχεῖα ἀπὸ 57 χειρόγραφα (γιὰ τὶς διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας ποὺ καλύπτει τὸ κείμενο χρησιμοποιήθηκαν τὰ 53) καὶ πιστεύω πὼς εἶναι ἀρκετὰ ἐνδεικτικός.

	Σὲ 57 χειρόγραφα				Σὲ 53 χειρόγραφα			
Διαστάσεις σὲ χιλιοστὰ	Υ	%	Π	%	υ	%	π	%
70-99							4	7,5
100-149			4	7	5	9,5	15	28
150-199	6	10,5	10	17,5	7	13	31	58,5
200-249	4	7	21	37	21	39,5	2	4
250-299	9	15,8	20	35	15	28,5	1	2
300-349	22	38,6	2	3,5	5	9,5		
350-399	13	22,8						
400-449	3	5,3						

Υ = ὕψος χειρογράφου, Π = πλάτος χειρογράφου, υ = ὕψος γραμμένης ἐπιφάνειας, π = πλάτος γραμμένης ἐπιφάνειας

Πέρα ἀπὸ τὰ ποσοτικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐξάγονται ἀπὸ τὸν πίνακα αὐτόν, ἀξίζει ἰδιαίτερα νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας σὲ κάθε σελίδα (ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν στηλῶν, μία ἢ δύο ἢ καὶ τρεῖς) εἶναι ἀνάλογες μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ φύλλου. Ἂν προχωρήσουμε σὲ λεπτομερέστερες παρατηρήσεις τῶν ἀριθμητικῶν δεδομένων ποὺ μᾶς δίνουν οἱ κατάλογοι τῶν χειρογράφων, θὰ δοῦμε ὅτι μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἐνδι-

αφέροντα συμπεράσματα. Καὶ νὰ πῶς: Διαπιστώνε-ται γενικὰ ὅτι ὑπάρχει μία τάση ἰσότητας τοῦ ὕψους τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας πρὸς τὸ πλάτος τοῦ φύλλου. Ἀνάλογη μὲ τὴν τάση αὐτὴν εἶναι καὶ ἡ τάση ἰσότητας τῆς διαφορᾶς των λόγων Υ/Π - υ/π πρὸς τὴ διαφορὰ Υ/υ - Π/π. Ἀπὸ ὑπολογισμοὺς ποὺ κάναμε ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀναλογία Υ/Π κυμαίνεται ἀπὸ 1,15 ἕως 1,64 (πηλίκον τῆς διαιρέσεως). Καὶ ὅτι στὰ περισσότερα χειρόγραφα (80%) εἶναι ἀπὸ 1,25 ἕως 1,44 μὲ μεγαλύτερη συχνότητα (46%) ἀπὸ 1,30 ἕως 1,39. Ὡς πρὸς τὶς ἀναλογίες υ/π παρατηροῦμε ὅτι ἔχουν μεγαλύτερες τιμὲς (1,25-1,89) μὲ σαφῶς μεγαλύτερη διακύμανση τῶν ποσοστῶν. Τὸ 81% ἔχει τιμὲς 1,30-1,64, ἀλλὰ μόνο τὸ 13% ἔχει τιμὲς 1,30-1,34 ἢ τὸ 16% ἔχει 1,40-1,44 καὶ τέλος πάλι 13% ἔχει 1,60-1,64. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἀναλογίες Υ/υ καὶ Π/π. Μὲ βάση λοιπὸν τὰ δεδομένα αὐτὰ μπορεῖ νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ ἕναν κανόνα ποὺ ἀπεικονίζεται μὲ τὴν ἰσότητα Υ/Π-υ/π=Υ/υ-Π/π. Πράγματι τὴν ἰσχὺ τῆς ἰσότητας αὐτῆς τὴ διαπιστώνουμε στὸ 41% τῶν χειρογράφων, ἐνῶ ἕνα ἐπιπλέον ποσοστὸ 20% ἔχει ἀπόκλιση μιᾶς μονάδας. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνουν οἱ ἰσότητες αὐτὲς παραστατικὰ πάνω στὸ χειρόγραφο; Ὁπωσδήποτε δείχνουν μιὰ αὐξημένη αἴσθηση ἁρμονίας στὴ δομὴ τῆς σελίδας, μιᾶς ἁρμονίας ποὺ τὴ συναντᾶ κανεὶς στὰ χειρόγραφα κυρίως τῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων τῆς ἐποχῆς. Κάτι παρόμοιο, γιὰ παράδειγμα, δὲν συνβαίνει (ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις) σὲ χειρόγραφα τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπου ἡ γραμμένη ἐπιφάνεια τείνει νὰ καλύψει ὅλη τὴ σελίδα.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χωρίζονται τὰ κεφάλαια, ὁ ἰδιαίτερος σχεδιασμὸς τοῦ πρώτου γράμματος κάθε παραγράφου, ἡ σχηματοποίηση τοῦ κειμένου στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου σὲ σχῆμα σταυροῦ, τριγώνου ἢ ρόμβου εἶναι στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν ὄχι μόνο τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ κάθε κωδικογράφου, ἀλλὰ καὶ ἐποχὲς καὶ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια. Οἱ κάθετες ἢ οἱ ὁριζόντιες κυματιστὲς παῦλες κατὰ σειρὰ διατεταγμένες ἢ ἡ κυματιστὴ γραμμὴ ποὺ ἀπολήγει σὲ ἕνα τριφυλλάκι εἶναι ὁ συνήθης τρόπος διαχωρισμοῦ κεφαλαίων. Βέβαια δὲν λείπουν οὔτε τὰ ἐπιτηδευμένα ἐπίτιλα κοσμήματα, οὔτε τὰ πρωτογράμματα. Ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ στοὺς κωδικογράφους εἶναι τὸ πλαίσιο μὲ ἕνα πλέγμα παράλληλων γραμμῶν, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση μεγέθυνσης τῆς διαδρομῆς τῶν κλωστῶν ἑνὸς κεντήματος.

Τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς κατασκευῆς τοῦ κώδικα ἦταν τὸ δέσιμο. Τὰ τετράδια ράβονταν καὶ συνιστοῦσαν πλέον τὸν κορμὸ τοῦ βιβλίου καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴν κλωστὴ συνδέονταν καὶ οἱ ξύλινες πινακίδες, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ στερεὸ κάλυμμα τοῦ κώδικα. Οἱ ξύλινες αὐτὲς πινακίδες ἐπενδύονταν μὲ δέρμα, τὸ ὁποῖο κατόπιν διεκοσμεῖτο εἴτε μὲ πρόστυπα σχέδια, εἴτε μὲ καρφιά. Γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει δυστυχῶς δὲν διαθέτουμε πολλὲς πρωτότυπες σταχώσεις (δεσίματα), γιατὶ πολλὲς μὲ τὸν χρόνο εἶχαν φθαρεῖ καὶ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ νεώτερες. Ἐκεῖνο πάντως ποὺ εἶναι χαρακτηριστικό, ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικό, εἶναι ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν πινακίδων συνέπιπταν μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ κώδικα.

Ἀλλὰ πολὺ μιλήσαμε γιὰ θέματα τεχνικά. Ἂς στραφοῦμε τώρα πρὸς τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τῆς παραγωγῆς τοῦ χειρογράφου στὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάζουμε. Ἀπὸ τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα ποὺ μᾶς ἄφησαν οἱ κωδικογράφοι μποροῦμε νὰ ἔχουμε κάποιες πληροφορίες γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν κωδικογράφων, τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο ἀντιγραφῆς, τὸν πρῶτο κτήτορα, τὴν τιμὴ τῆς ἐργασίας καὶ ἄλλα μικρὰ ἢ μεγάλα ἱστορικὰ γεγονότα. Σήμερα ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας μόνο 62 τέτοια σημειώματα ἀπὸ ἰσάριθμους χρονολογημένους κώδικες.

Τὸ πρῶτο στοιχεῖο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν σημειωμάτων αὐτῶν εἶναι ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ κωδικογράφοι ἦσαν μοναχοί. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἔχουμε ἐνδείξεις ὀργανωμένων βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων ποὺ λειτουργοῦσαν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία κάποιου λογίου ἢ ἡγουμένου μονῆς. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Ἀρέθα, τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου καὶ τοῦ μοναχοῦ Νείλου στὴν Κάτω Ἰταλία.

Τὸ κωδικογραφικὸ ἔργο ἦταν ἐπίπονο, γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ κάποια σωματικὴ ἀντοχὴ καὶ δεξιοτεχνία ἀπαιτοῦσε καὶ αὐξημένη ἱκανότητα προσοχῆς. Σύμφωνα μὲ σημειώματα τῶν ἴδιων τῶν κωδικογράφων μαθαίνουμε ὅτι μέσα σὲ 15 ἡμέρες ὁ μοναχὸς Ἐφραὶμ κατόρθωσε καὶ τελείωσε ἕνα χειρόγραφο μὲ 287 φύλλα (Ἁγίου Ὄρους, Βατοπεδίου 949), ὁ κωδικογράφος Λέων μέσα σὲ 6 ἡμέρες τελείωσε ἕνα ἄλλο μὲ τουλάχιστον 50 φύλλα (Vat. gr. 1810), ἐνῶ ὁ κωδικογράφος Θεόγνωστος σὲ 37 ἡμέρες ἔγραψε πάνω κάτω 300 φύλλα (Vat. gr. 2027). Ἐπίσης οἱ κωδικογράφοι στὰ σημειώματά τους μιλῶντας γιὰ τὸ ἀτομό τους τὸ χαρακτηρίζουν μὲ τὶς πλέον ἔντονες ἐκφράσεις ταπεινότητας (π.χ. εὐτελής, ταπει-

νός, ἐλάχιστος, ἀχρεῖος, τάλας, ἁμαρτωλὸς κ. ἄ. καὶ προσθέτουν καὶ κάποιες παρομοιώσεις τοῦ ἔργου τους. Τὸ αἴσθημα τῆς ἀνακούφισης ποὺ δοκιμάζουν τελειώνοντας τὸ βιβλίο τὸ παρομοιάζουν μὲ τὴ γλυκύτητα τοῦ ψωμιοῦ ποὺ αἰσθάνεται ὁ πεινασμένος ἢ μὲ τὴ γαλήνη ποὺ βρίσκει στὸ λιμάνι ὁ ναυτικὸς ἤ, τέλος, μὲ τὴ χαρὰ τοῦ ξενητεμένου, ὅταν γυρίζει στὴν πατρίδα του: *Ὡς ἡδὺς ὁ ἄρτος τοῖς πεινῶσιν καὶ τοῖς πλέουσιν ὁ εὔδιος λιμήν, οὕτω τοῖς γράφουσιν ὁ ὕστατος στίχος.* (Παῦλος μοναχός, τὸ 927 στὸν κώδικα Ἱεροσολύμων Τιμίου Σταυροῦ 55. Πρβλ. καὶ τὸ σημείωμα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου).

Δὲν σταματοῦν ὅμως ἐδῶ οἱ κωδικογράφοι. Μερικοὶ θέλοντας νὰ τονίσουν ἰδιαίτερα, ὄχι μόνο τὸν κόπο ποὺ κατέβαλαν ἀλλὰ καὶ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου της, παρακαλοῦν τὸν ἀναγνώστη νὰ τοὺς μνημονεύει στὶς προσευχές του: *Χειρὶ ἐγράφη Δανιὴλ πολυτλήμου· ὁ κατατρυφῶν ὑπὲρ αὐτοῦ εὔχου μοι.* (Κώδικας Μετεώρων, Μεταμορφώσεως 565 τοῦ ἔτους 969). Ἐνῶ ὁ «*πολὺς ἐν ἁμαρτίαις*» Ἰωάννης συνεχίζει τὸ σημείωμά του μὲ τὴν ἐντολή: *Μὴ τεμνέτω τις τὰ φύλλα τῶν βιβλίων γράμμασιν αἰῶ κἂν σιγᾶ μου τὸ στόμα τοῖς δοκοῦσιν εὐτελῆ τὰ χαρτία ὑπάρχειν, ἀλλὰ τὸ κρίμα ἐστὶ μέγα.* (Κώδικας Ἁγίου Ὄρους, Μεγ. Λαύρας 446 (Δ70) τοῦ ἔτους 984).

Πόσο κόστιζε ἕνα χειρόγραφο; Οἱ κωδικογράφοι τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀρέθα, Γρηγόριος καὶ Βαάνης, κοστολόγησαν τὴν ἐργασία τους σὲ 6 βυζαντινὰ νομίσματα στὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰώνα. Στὸ χειρόγραφο ποὺ πήραμε γιὰ παράδειγμα ἀναφέρεται τιμὴ 7 νομισμάτων. Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ἔτος 959 γιὰ ἕνα «*ἐργαστήριν ὀθονιοπρακτικόν*» (ὑφασματοπωλεῖο) στὴ μέση τῆς ἀγορᾶς πλήρωνε κάποιος ἐνοίκιο 38 νομίσματα τὸν χρόνο. Ἕνα τέτοιο ποσὸ φυσικὰ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ πληρώσει ὁ ὁποιοσδήποτε. Σὲ πολλὰ χειρόγραφα τὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα μᾶς ἀναφέρουν καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πρώτου κτήτορά τους. Βλέπουμε ὅτι πρόκειται ἢ γιὰ ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς ἢ γιὰ ἀρχιερεῖς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀρέθα ποὺ ἀναφέραμε, συναντήσαμε τὰ ὀνόματα τοῦ πατρικίου Σαμωνᾶ, τοῦ πρωτοσπαθαρίου Καλοκυροῦ, τοῦ Βασιλείου πατρικίου καὶ «*παρακοιμωμένου τοῦ φιλοχρίστου καὶ ἁγίου ἡμῶν βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου*», τοῦ μητροπολίτη Γαγγρῶν Νικολάου, τοῦ Γεωργίου πρωτοεπισκόπου Εὐρίπου κ. ἄ. Φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε

τὶς μεγάλες ἐκκλησίες ἢ τὰ μοναστήρια ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἀνάλογα βιβλία γιὰ τὶς ἀπαραίτητες λειτουργικές τους ἀνάγκες.

Μιλῶντας ὅμως γιὰ ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες καὶ συλλογὲς χειρογράφων ἀναπόφευκτα ἔρχεται τὸ ἐρώτημα: Δημόσιες βιβλιοθῆκες ὑπῆρχαν; Ἢ τέλος πάντων, ὑπῆρχαν βιβλιοθῆκες ποὺ νὰ ἦσαν ἀνοιχτὲς σὲ κάποιο κοινό; Ἡ ὕπαρξη κρατικῆς-αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης εἶναι μαρτυρημένη ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας. Παρ' ὅλες τὶς πυρκαγιὲς ποὺ κατέστρεψαν χιλιάδες τόμους βιβλίων, ὁ θεσμὸς τῆς κρατικῆς βιβλιοθήκης, σὰν ἰδέα καὶ σὰν πράξη δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ὑπάρχει σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Θὰ ἦταν παράλογο νὰ μὴ παραδεχθοῦμε γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὅτι οἱ συντάκτες τῶν συμπιληματικῶν ἔργων δὲν εἶχαν σὰν βάση ἕναν πυρήνα κρατικῆς βιβλιοθήκης, ἂν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη τὴ σκοπιμότητα τῆς ὅλης ἐπιχείρησης. Ὁ 10ος αἰώνας ἔχει πίσω του τὴν τεράστια ἐμπειρία καὶ τὸν βιβλιακὸ πλοῦτο τοῦ Λέοντα τοῦ φιλοσόφου, τοῦ Φωτίου καὶ τῶν «*πανεπιστημιακῶν*» σχολῶν. Ὁπότε, ἔστω καὶ ἂν οἱ πηγές μας γιὰ τὴ συγκεκριμένη περίοδο δίνουν πενιχρότατες πληροφορίες, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀρνηθοῦμε παντελῶς τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἢ καὶ περισσοτέρων βιβλιοθηκῶν ποὺ λειτουργοῦσαν κάτω ἀπὸ κρατικὴ ἐποπτεία. Ἡ πατριαρχικὴ ἄλλωστε βιβλιοθήκη, ἢ κάποιες ἄλλες μοναστηριακὲς καὶ ἐπισκοπικὲς βιβλιοθῆκες, ὁπωσδήποτε ἦσαν ἀνοιχτὲς σὲ ἕναν ἀριθμὸ λογίων, ἱερωμένων ἢ λαϊκῶν. Οἱ δανεισμοὶ ἐπίσης βιβλίων ἦταν μιὰ πρακτικὴ πολὺ συνηθισμένη σὲ ἐποχὲς μάλιστα ὅπου ἡ ἀπόκτησή τους ἦταν μία ὑπόθεση δαπανηρότατη. Ἡ ἀλληλογραφία τῶν βυζαντινῶν λογίων ὡς ἀκόμη καὶ τῶν Ἰταλῶν οὐμανιστῶν παρέχει πλῆθος πληροφορῶν τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς τῆς πρακτικῆς. Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ μιλήσουμε γιὰ ἕναν κρατικὸ οὐμανισμό, ὅπως θὰ μιλούσαμε γιὰ τὸν 9ο αἰώνα καὶ γιὰ τὸν καίσαρα Βάρδα, ποὺ ἀναδιοργάνωσε τὸ πανεπιστήμιο τῆς Μαγναύρας, ἢ ἀκόμη γιὰ τὴ δημόσια διδασκαλία τῶν τριῶν γραμματικῶν Δημητρίου Τρικλινίου, Θωμᾶ Μαγίστρου, Μανουὴλ Μοσχοπούλου καὶ τοῦ πολυίστορα Θεοδώρου Μετοχίτη τὴν ἐποχὴ τῆς Παλαιολόγειας Ἀναγέννησης.

Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας, ἡ περίοδος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἡ περίοδος τοῦ βυζαντινοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ. Καὶ αὐτό, γιατὶ ὅπως εἶναι γνωστὸ δόθηκε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ σύνταξη συλλογῶν, ὅπου

περιληπτικὰ ἦταν συγκεντρωμένες ὅλες οἱ γνώσεις (ἱστορικές, τεχνικές, γεωγραφικὲς κ. ἄ.). Εἶναι ἀλήθεια ὅμως ὅτι ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ αὐτὴ κίνηση ἀναπτύχθηκε στὸν στενὸ κύκλο τῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς καὶ προφανῶς γιὰ περιορισμένη χρήση μέσα στὸ ἴδιο περιβάλλον. Οἱ μαρτυρίες ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα δίνουν μία ἄλλη, διαφορετικὴ εἰκόνα, σύμφωνα τουλάχιστον μὲ ὅσα μέχρι σήμερα ἔχουν διασωθεῖ. Μιὰ ἁπλὴ καὶ σύντομη περιδιάβαση στοὺς καταλόγους τῶν χειρογράφων δείχνει ὅτι τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν συγγραφέων ποὺ ἀντιγράφονταν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μὲ πρῶτον τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο, δεύτερον τὸν ὄχι καὶ τόσο παλαιὸ Ἰωάννη Σχολαστικὸ (ἢ Ἰωάννη τῆς Κλίμακος), τρίτον τὸν Μέγα Βασίλειο καὶ ἀκολουθοῦν ἄλλοι. Δὲν συμπεριλάβαμε στὴν παραπάνω καταμέτρηση τὰ καθαρὰ λειτουργικὰ κείμενα (Εὐαγγέλιο, Ψαλτήριο, Πραξαπόστολος καὶ Προφητολόγιο) γιατὶ αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἔχουν σπουδαιότητα ἀπὸ παλαιογραφικὴ πλευρά, δὲν μποροῦν ὅμως νὰ δώσουν τὸ μέτρο τῆς πνευματικῆς ζωῆς στὸν βαθμὸ ποὺ τὸν δίνει ἡ ὕπαρξη τῶν ἄλλων κειμένων. Οἱ συγγραφεῖς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας ἔχουν ὁπωσδήποτε σημαντικὴ θέση στὴν κωδικογραφία τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύονται μὲ σαφῶς λιγότερα χειρόγραφα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ Ἀρέθα, ἤδη ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 9ου αἰώνα, ἀντιγράφονταν κατ' ἀποκλειστικότητα κλασικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Εὐκλείδης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας (ἐπειδὴ τὰ κείμενά του περιέχουν πλῆθος ἀπὸ ἀποσπάσματα ἀρχαίων συγγραφέων). Ἀκριβῶς στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ μοναχοῦ Ἐφραὶμ ἡ παράδοση τῆς ἀντιγραφῆς κλασικῶν κειμένων συνεχίζεται. Ἀπὸ τὸ χέρι του γράφτηκε ἕνα χειρόγραφο μὲ τὶς *Ἱστορίες* τοῦ Πολυβίου καὶ ἕνας Ἀριστοτέλης (αὐτὰ τουλάχιστον γνωρίζουμε). Ἀπὸ ἀνωνύμους κωδικογράφους καὶ ἀχρονολόγητα χειρόγραφα ἔχουμε κείμενα τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Πτολεμαίου, τοῦ Δημοσθένους, τοῦ Ὁμήρου (ὁ περίφημος κώδικας Marc. gr 454), τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Θεοφράστου κ. ἄ. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα ἡ ἀντιγραφὴ κλασικῶν κειμένων φθίνει σημαντικὰ καὶ θὰ τὴν ξανασυναντήσουμε σὲ πλήρη ἄνθηση μετὰ ἀπὸ δύο αἰῶνες, τὴν ἐποχὴ τῆς Παλαιολόγειας Ἀναγέννησης.

Ἡ Παλαιογραφία καὶ ἡ Κωδικολογία (ἡ τεχνικὴ ἐξέταση τοῦ κώδικα) εἶναι ἕνας τομέας τῆς φιλολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἔρευνας, ποὺ μόλις τὴν τελευταία εἰκοσιπενταετία ἔχει ἀρχίσει νὰ παρουσιάζει τὴν οὐσιαστικὴ συμβολή της τόσο στὴν ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν κειμένων ὅσο καὶ στὴν ἱστορία γενικώτερα τῆς παιδείας. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναγκαστικὰ προσπαθήσαμε νὰ δώσουμε μόνο μιὰ γενικὴ καὶ περιληπτικὴ εἰκόνα τοῦ βιβλίου κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. Οἱ μελέτες ποὺ διαθέτουμε εἶναι διαφωτιστικὲς μόνο ὡς ἕνα βαθμό, γιατὶ περιορίζονται σὲ ἕναν σχετικὰ μικρὸν ἀριθμὸ χειρογράφων ποὺ ἔχουν ἐξεταστεῖ, εἴτε μὲ αὐτοψία εἴτε μέσω φωτογραφιῶν. Ἡ διασπορὰ ἄλλωστε τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὶς βιβλιοθῆκες τῆς Μόσχας ὡς τοῦ Σικάγου καὶ ἀπὸ τὴν Οὐψάλα ὡς τὴν Ἀλεξάνδρεια καθιστοῦν τὸ ἔργο τοῦ ἐρευνητῆ ἀρκετὰ δύσκολο, ἔστω καὶ ἂν οἱ δυνατότητες ποὺ παρέχουν σήμερα οἱ μικροφωτογραφήσεις μειώνουν τὶς ἀποστάσεις καὶ διευκολύνουν τὴν ἀπόκτηση μεγαλύτερης ἐποπτείας. Πολλὰ εἶναι ἀκόμα ἐκεῖνα τὰ χειρόγραφα ποὺ μᾶς διαφεύγουν ἢ ἔχουν χρονολογηθεῖ ἐσφαλμένα. Ὑπάρχει λοιπὸν ἀρκετὴ ἐργασία νὰ γίνει στὸ μέλλον πού, ἂν δὲν ἐπιφυλάσσει σημαντικὲς ἐκπλήξεις, τουλάχιστον θὰ βοηθησει νὰ κατανοήσουμε τὸν κόσμο τοῦ βιβλίου καὶ τὴν τεχνική του στὶς σωστὲς διαστάσεις του.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ βασίστηκε κυρίως στὶς ἑξῆς μελέτες:
ENRICA FOLLIERI, *La minuscola libraria dei secoli IX e X*, "La Paléographie greque et byzantine", Paris 1977, σσ. 139-165.- HERBERT HUNGER, *Die Perlschrift, eine Stilrichtung der griechischen Buchschrift des 11. Jahrhunderts, Studien zur griechischen Paläographie*, Wien 1954, σσ. 22-32.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Minuskel under Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jahrhunderts*, "La Paléographie...", σσ. 201-220.- JEAN IRIGOIN, *Pour une étude des centres de copie byzantins*, "Scriptorium", 12(1958), σσ. 208-227 καὶ 13(1959), σσ. 177-209.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Une écriture du Xe siècle: La minuscule bouletée*, "La Paléographie...", σσ. 191-199.- ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι 1978.- NIGEL G. WILSON, *Books and readers*

in Byzantium, Byzantine books and bookmen, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1975, σσ. 1-15.

Οἱ μαθηματικοὶ ὑπολογισμοὶ τῶν ἀναλογιῶν ἀποτελοῦν πρωτότυπες σκέψεις τοῦ συγγραφέα, ποὺ θὰ διατυπωθοῦν λεπτομερέστερα σὲ εἰδικὴ μελέτη. Τὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα βασίσαμε τοὺς ὑπολογισμούς μας, προέρχονται ἀπὸ τὶς συλλογές:

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΚΟΜΙΝΗ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Ἀθῆναι 1968.- ELPIDIO MIONI - MARIAROSA FORMENTIN, *I codici greci in minuscola dei sec. IX e X della Biblioteca Nazionale Marciana*, Padova 1975.- HENRI OMONT, *Fac-similés des plus anciens manuscrits grecs en onciale et en minuscule de la Bibliotheque Nationale*, Paris 1892.

Πλήρης σχεδὸν σειρὰ τῶν χρονολογημένων χειρογράφων τοῦ 10ου αἰώνα καὶ φωτογραφίες τους ὑπάρχει στὸ ἔργο τῶν K. καὶ S. LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200*, 10 τόμοι, Βοστώνη 1934-1945.

Γιὰ γενικὲς πληροφορίες γύρω ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ τὴν τεχνική τους ὁ ἀναγνώστης ἂς ἀνατρέξει στὰ βιβλία:

ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθήνα 1961.- ELPIDIO MIONI, *Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, μτφ. Ν. Μ. Παναγιωτάκη, β΄ ἔκδοση, Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1979.

4.

Η ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Ὅπως ἕνας βυζαντινὸς ἄρχοντας ἤθελε νὰ βλέπει τὸ παλάτι του ἀπ᾽ ἔξω κοσμημένο μὲ μάρμαρα πολύχρωμα, καμάρες καὶ κολῶνες καὶ τὴ θύρα του ποικιλμένη, ὥστε νὰ ἐπιδεικνύει τὴν περίβλεπτη ἀρχοντιά του, ἔτσι καὶ οἱ κτήτορες τῶν βιβλίων, ἄνθρωποι σημαντικοὶ μέσα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, καυχιῶνταν γιὰ τὰ πολύτιμα ἀποκτήματά τους καὶ φρόντιζαν ὥστε ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ἐξωτερική τους ἐμφάνιση νὰ εἶναι ἀντάξια καὶ τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς προσωπικότητάς τους.

Ὁ κώδικας, τὸ χειρόγραφο βιβλίο ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς παλαιογράφους, μὲ τὸ παραλληλόγραμμο σχῆμα του καὶ τὸν ὄγκο του πάντα ἔδινε τὴν εἰκόνα ἑνὸς μικροῦ κιβωτίου, ποὺ ἔκλεινε μέσα του κάτι πολύτιμο. Ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς του, δηλαδὴ ἡ συρραφὴ πολλῶν φύλλων παπύρου ἀρχικὰ καὶ ἀργότερα περγαμηνῆς ἢ χαρτιοῦ στὴ μιά τους πλευρὰ καὶ μὲ τὴ δυνατότητα ποὺ αὐτὰ εἶχαν νὰ γυρίζουν μισὸ κύκλο γύρω ἀπὸ αὐτήν, δημιούργησε τὴν αἴσθηση τοῦ ἀνοίγματος καὶ τῆς εἰσόδου σὲ ἕνα χῶρο ποὺ κρύβει σπάνιο θησαυρό. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ ἔκανε τοὺς γραφεῖς τῶν Εὐαγγελίων στὰ πρῶτα φύλλα τους νὰ σχεδιάζουν πύλες μὲ ζωγραφιστὲς καμάρες καὶ κολῶνες καὶ μέσα στὸν κενὸ χῶρο τους νὰ ἀναγράφουν τοὺς κανόνες τοῦ Εὐσεβίου, σὰν νὰ θέλουν νὰ ὁδηγήσουν μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὸν ἀναγνώστη στὰ δώματα τοῦ λαμπροῦ παλατιοῦ τῆς θείας γνώσης. Οἱ θύρες ὅμως ποὺ ἀνοίγονται γιὰ νὰ περάσει κανεὶς τὸ κατώφλι αὐτοῦ τοῦ παλατιοῦ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ οἱ παχιὲς πινακίδες ἀπὸ ξύλο, οἱ καλυμμένες ἀπὸ δέρμα ἢ ἀκριβὸ ὕφασμα, ποὺ πρακτικὰ προφυλάσσουν τὸ σῶμα τοῦ βιβλίου ἀπὸ ἐξωτερικὲς προσβολὲς καὶ αἰσθητικὰ μὲ τὴ διακόσμησή τους προδιαθέτουν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν ἱερότητα καὶ τὴν ἀξία του. Ὅσο λοιπὸν πιὸ πολύτιμος εἶναι ὁ θησαυρὸς ποὺ κλείνει μέσα του τὸ βιβλίο καὶ ὅσο πιὸ πλούσιος εἶναι ὁ κάτοχός του, ἄλλο τόσο καὶ ἡ θύρα ποὺ ἀνοίγει ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ μπεῖ σ᾽ αὐτὸ εἶναι λαμπρὰ

κοσμημένη μὲ λίθους πολύτιμους, χρυσάφι καὶ ἀσήμι καὶ παραστάσεις συμβολικές. Γιὰ παράδειγμα, στὰ Εὐαγγέλια πάντα ἡ πρώτη πινακίδα εἰκονίζει τὴ Σταύρωση καὶ ἡ πίσω τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, δείχνοντας καὶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ὅτι ὁ πιστὸς ποὺ τὸ προσκυνάει καὶ τὸ πιστεύει πρέπει νὰ γνωρίσει πρῶτα τὸ πάθος καὶ τὸν θάνατο τοῦ Χριστοῦ γιὰ νὰ φτάσει στὴ δική του ἀνάσταση καὶ ἀθανασία. Αὐτό, πιστεύω, εἶναι τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς νοηματικῆς σύνδεσης περιεχομένου καὶ ἐξωτερικῆς ἐμφάνισης ἑνὸς βιβλίου στὸν βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ κόσμο.

Ἡ ἱστορία τῆς βιβλιοδεσίας ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ παλαιῶν ἐντύπων τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει σημειώσει σημαντικὴ πρόοδο ταυτόχρονα μὲ τὴν πρόοδο τῶν παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα στὸν χῶρο αὐτὸν ἀναφέρεται σὲ δύο κλάδους. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ καθαρὰ τεχνικός, δηλαδὴ ἡ μελέτη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον συνδέονται μεταξύ τους τὰ τεύχη τοῦ κώδικα (ἡ *στάχωση*), ὥστε αὐτὰ νὰ ἀποτελέσουν ἑνιαῖο σῶμα, τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον συγκρατοῦνται οἱ προστατευτικὲς πινακίδες ἀπὸ τὸ σῶμα αὐτό, τὰ ὑλικὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ τελικὴ ἐξωτερικὴ μορφὴ ποὺ παίρνει τὸ βιβλίο. Ὁ δεύτερος ἀναφέρεται στὴν διακόσμηση τοῦ καλύμματος σὲ σχέση μὲ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο αὐτὸ συνίσταται (δέρμα ἢ ὕφασμα), στὰ θέματα ποὺ ἐπιλέγονται γι' αὐτὴν καὶ στὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν πραγματοποίησή της. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ διακόσμηση τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου γιὰ τὴν περίοδο μέχρι καὶ τὸν 13ον αἰώνα ἀπὸ πλευρᾶς σύγχρονων βιβλιοδεσιῶν πρὸς τὴν χρονολογία τῶν κωδίκων εἶναι πολὺ λίγα. Καὶ τοῦτο γιατὶ σὲ ἐλάχιστα ἀπὸ αὐτὰ μᾶς ἔχει διασωθεῖ ἡ ἀρχικὴ βιβλιοδεσία. Γιὰ τὶς ἑπόμενες περιόδους τὰ στοιχεῖα ὁλοένα καὶ πληθαίνουν, ὥστε σήμερα νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίζουμε κάποια βιβλιοδετικὰ ἐργαστήρια στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ νὰ παρακολουθοῦμε τὶς αἰσθητικὲς νοοτροπίες τῶν βιβλιοδετῶν. Γιὰ τὴν πρώτη περίοδο ποὺ ἀναφέραμε πολύτιμη πηγή, ἔστω καὶ στερεότυπα ἐπαναλαμβανόμενη, εἶναι ἡ εἰκονογραφία κυρίως τοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος σὲ τοιχογραφίες καὶ φορητὲς εἰκόνες, ποὺ κρατεῖ στὸ ἀριστερό του χέρι τὸ Εὐαγγέλιο, ἢ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ κρατοῦν τὰ βιβλία μὲ τὰ θεόπνευστα ἔργα τους. Ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι οἱ πι-

νακίδες, ποὺ καλύπτονται συνήθως μὲ ἀνοιχτόχρωμο δέρμα, κοσμοῦνται μὲ ἔνθετους πολύτιμους λίθους διατεταγμένους συμμετρικὰ στὴν ἐπιφάνεια τῶν πινακίδων, ὥστε νὰ σχηματίζεται ταυτόχρονα τὸ σημεῖο τοῦ Σταυροῦ καὶ τὸ μονόγραμμα ΙΧ (Ἰησοῦς Χριστός). Πολλαπλὲς ἐπίσης σειρὲς ἀπὸ μικρότερους πολύτιμους λίθους καὶ μαργαριτάρια διατρέχουν τὴν περίμετρο τῶν πινακίδων περικλείοντας τὸ ἀρχικὸ σχέδιο καὶ δημιουργῶντας ἔτσι ἕνα γεωμετρικὸ σύνολο ἐναλλασσόμενων χρωματικῶν στιγμῶν. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα δείγματα ἔξοχης βιβλιοδετικῆς διακόσμησης μὲ ἁγιολογικὲς παραστάσεις κατασκευασμένες μὲ σμάλτο πάνω σὲ ἐπιχρυσωμένο ἀσήμι εἶναι δύο ποὺ σώζονται στὴ Μαρκιανὴ βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας καὶ χρονολογοῦνται στὸν 10ο αἰώνα. Ἡ πρώτη, στὸ κέντρο τῶν πινακίδων, μέσα σὲ σταυρικὰ πλαίσια εἰκονίζει τὸν Ἐσταυρωμένο ἐμπρὸς καὶ τὴ Θεοτόκο πίσω, καὶ ἡ δεύτερη τὸν Χριστὸ καὶ τὴ Θεοτόκο ἀντίστοιχα. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς βιβλιοδεσίες οἱ κεντρικὲς παραστάσεις περιβάλλονται ἀπὸ μορφὲς ἀποστόλων καὶ ἁγίων σὲ κυκλικὰ πλαίσια ἐνῶ ἡ περίμετρος τῶν πινακίδων καθὼς καὶ τὰ περιγράμματα τῶν παραστάσεων κοσμοῦνται μὲ σειρὲς ἀπὸ πολύτιμους λίθους. Μόνο στὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια καὶ ὡς πρὸς τὰ Εὐαγγέλια συναντοῦμε πάνω στὶς ξύλινες πινακίδες, ποὺ καλύπτονται ἀπὸ μεταξωτὸ ἢ δαμασκηνὸ ὕφασμα μὲ πορφυρὸ ἢ βαθὺ γαλανὸ χρῶμα, καρφωμένα μεταλλικὰ ἐλάσματα μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις τῆς Σταύρωσης ἐμπρὸς καὶ τῆς Ἀνάστασης πίσω συνοδευόμενες καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν.

Σὲ ἄλλα βιβλία, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ καθημερινὴ χρήση εἴτε λειτουργικὰ ἦταν αὐτὰ εἴτε γενικώτερα φιλολογικὰ ἡ διακόσμηση εἶναι ἁπλὴ μὲ γεωμετρικὰ σχήματα, ποὺ σχεδιάζονταν μὲ τὴ χρήση τροχοῦ, ἐνῶ στὸ κέντρο καὶ στὶς τέσσερις γωνίες ὑπάρχουν καρφιὰ μὲ ἐξογκωμένη κεφαλὴ σὲ σχῆμα ἡμισφαιρίου, ἀστεριοῦ ἢ ἀμυγδάλου. Ἡ χρήση αὐτῶν τῶν καρφιῶν εἶχε καὶ ἄλλη πρακτικὴ σημασία. Τὰ βιβλία στὶς βυζαντινὲς βιβλιοθῆκες δὲν τοποθετοῦνταν ὀρθια μὲ τὴ ράχη πρὸς τὰ ἔξω, ὅπως σήμερα, ἀλλὰ τοποθετοῦνταν ὁριζόντια καὶ πολλὲς φορὲς ὁ τίτλος τους γραφόταν μὲ παχιὰ γράμματα στὴν ἐπιφάνεια ποὺ δημιουργοῦσε τὸ ξάκρισμα τῶν φύλλων στὶς στενὲς πλευρὲς τοῦ σώματος. Ἔτσι τὰ καρφιὰ αὐτὰ (οἱ *γόμφοι*) προστάτευαν τὸ κάλυμμα ἀπὸ τὶς τριβὲς μὲ τὴν ἐπιφάνεια τῶν ραφιῶν.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα στὶς βιβλιοδεσίες συμβατικῶν βιβλίων συναντοῦμε ἕνα πλῆθος διακοσμητικῶν θεμάτων ποὺ δημιουργοῦνται πάνω στὸ δέρμα μὲ τὴν πίεση πυρακτωμένων μεταλλικῶν σφραγίδων. Τὰ θέματα αὐτὰ μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ τρεῖς μεγάλες κατηγορίες. Σφραγίδες μὲ ζωόμορφες ἢ φυτόμορφες παραστάσεις (σπανιώτατα ἀνθρωπόμορφες), σφραγίδες μὲ γεωμετρικὰ σχέδια, τροχίσκους, ἀστέρες καὶ ἄνθινα πέταλα καὶ τέλος ἄνθινους ἕλικες ἢ πλεκτὰ γραμμικὰ σχέδια ἐπαναλαμβανόμενα ὥστε νὰ συνιστοῦν ταινία. Οἱ διαστάσεις τῶν σφραγίδων αὐτῶν γενικὰ δὲν ξεπερνοῦν τὰ δύο ἑκατοστὰ καὶ συνήθως περικλείονται σὲ ρομβοειδὴ ἢ κυκλικὰ πλαίσια.

Ἀπὸ τὰ συχνότερα ἀπαντώμενα θέματα τῆς πρώτης κατηγορίας σὲ διάφορες παραλλαγὲς εἶναι ὁ δικέφαλος ἀετός, ὁ γαλλικὸς κρίνος, ὁ φτερωτὸς δράκος καὶ ὁ πελαργός. Οἱ μικρὲς διαστάσεις τῶν διακοσμητικῶν σφραγίδων καὶ ἡ θεματική τους ποικιλία παρεῖχε τὴ δυνατότητα στὸν βιβλιοδέτη νὰ σχηματίζει μὲ τὴν πολλαπλὴ χρήση τους συμμετρικὰ γεωμετρικὰ σχέδια καλύπτοντας ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς πινακίδας. Γιὰ παράδειγμα, συνδυάζοντας τὶς σφραγίδες μὲ τὰ ἄνθινα ἢ τὰ πλεκτὰ σχέδια δημιουργοῦσε ἐπάλληλα παραλληλόγραμμα καὶ τοποθετοῦσε στὸ κέντρο εἴτε καὶ στὰ ἐνδιάμεσα ἐναλλακτικὰ φυτόμορφα καὶ ζωόμορφα θέματα μαζὶ μὲ τροχίσκους, ἀστέρες καὶ ἄνθινα πέταλα. Ἐπίσης, σύροντας ἁπλὲς γραμμὲς ἀπὸ τὶς τέσσερις γωνίες καὶ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν δημιουργοῦσε ἕνα πλέγμα ἀπὸ ρομβοειδὴ πλαίσια στὰ κενὰ τῶν ὁποίων τοποθετοῦσε τὰ ἴδια πάλι θέματα συμμετρικὰ διατεταγμένα.

Ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν διακοσμητικῶν αὐτῶν θεμάτων ἀνακύπτουν δύο βασικὰ ἐρωτήματα. Πρῶτον, ποιὰ εἶναι ἡ πηγὴ ἔμπνευσής τους, καὶ δεύτερον πόσο ἐκτεταμένη ἦταν ἡ χρήση τους γεωγραφικὰ καὶ χρονικά. Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο ἐρώτημα πιστεύω ὅτι ἡ παρουσία τῶν θεμάτων αὐτῶν δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν Φραγκοκρατία καὶ κάποιες νέες αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις ποὺ αὐτὴ εἰσήγαγε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὴν ἐκτεταμένη χρήση τοῦ γαλλικοῦ κρίνου, ὅπως ἐπίσης δὲν εἶναι ἄσχετη καὶ μὲ τὴν παλαιολόγεια ἰδεολογικὴ ἀναγέν-νηση κρίνοντας ἀπὸ τὴν ταυτόχρονη χρήση τοῦ δικέφαλου ἀε-τοῦ. Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο ἐρώτημα, ἀπὸ σχετικὲς ἔρευνες ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ σφραγίδες αὐτὲς ἦταν εὐρύτατα

διαδεδομένες σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη, στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα, ὅπου χρησιμοποιοῦνταν μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα.

Τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 16ου καὶ οἱ ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα ἀποτελοῦν πραγματικὰ μιὰ τομὴ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιοδετικὴ διακοσμητική. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα χρησιμοποιοῦνται θέματα καὶ παραστάσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴ Μολδοβλαχία ἀλλὰ καὶ τὸν ἰσλαμικὸ κόσμο. Στὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία χειρόγραφα ἢ ἔντυπα συναντοῦμε στὸ κέντρο τῶν πινακίδων μέσα σὲ ρομβοειδὴ ἢ ὠοειδὴ πλαίσια παραστάσεις ὄχι μόνο τῆς Σταύρωσης, τῆς Ἀνάστασης καὶ τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Δαβὶδ μὲ τὸ ψαλτήριο, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς Πεντηκοστῆς μαζὶ μὲ τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες. Σὲ ἄλλα βιβλία συναντοῦμε ἀποκλειστικὰ φυτόμορφα θέματα μὲ κληματίδες καὶ ἕλικες καὶ μερικὲς φορὲς ἰδιάζουσες παραστάσεις, ὅπως ἑνὸς ἀετοῦ ποὺ πετάει πάνω ἀπὸ μιὰ πόλη καὶ τοῦ ἐμβλήματος τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὸν χιαστὸ σταυρὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, τὸν δικέφαλο ἀετὸ καὶ τὴν πατριαρχικὴ μίτρα.

Φυσικὰ καὶ στὴ δεύτερη αὐτὴ περίοδο δὲν λείπουν καὶ οἱ βιβλιοδεσίες μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις πάνω σὲ μεταλλικὲς πλάκες ἀπὸ ἀσήμι. Ἡγεμόνες, πλούσιοι ἄρχοντες, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρες συντεχνίες ἐκφράζοντας τὰ εὐσεβὴ αἰσθήματά τους ἀπέναντι στὰ ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα καὶ σὲ μεγάλα μοναστήρια ἀναλάμβαναν τὴ δαπάνη καὶ ἀφιέρωναν χειρόγραφα ἢ καὶ ἔντυπα Εὐαγγέλια μὲ λαμπρὲς καὶ ἀκριβὲς διακοσμήσεις. Στὸν τομέα αὐτὸν πράγματι ἡ νεοελληνικὴ μεταλλοτεχνία ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἔργα ἐξαιρετικῆς τέχνης καὶ πλούτου.

Ἡ μελέτη τῆς βιβλιοδετικῆς διακοσμητικῆς κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο ἔχει ἀκόμη μπροστά της ἕνα εὐρύτατο καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀνεξιχνίαστο πεδίο ἔρευνας, ποὺ ξεπερνάει τὰ καθαρὰ ἑλληνικὰ ὅρια καὶ ἐπεκτείνεται μὲ ἀλληλεπιδράσεις σὲ ὅλες τῆς περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, τῶν Βαλκανίων καὶ τοῦ Πόντου. Ἡ πλήρης καὶ λεπτομερὴς καταγραφὴ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων σὲ σχέση μὲ τὰ χρονολογικὰ καὶ γεωγραφικὰ δεδομένα εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα τῆς ἔρευνας αὐτῆς.

Βιβλιοδεσία Εὐαγγελίου τοῦ 12ου αἰῶνος μὲ βελούδινο πορφυρὸ κάλυμμα καὶ ἔνθετα μεταλλικὰ πλακίδια μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις. Μονὴ Ζερμπίτσης Λακωνίας.

Δερμάτινο κάλυμμα τοῦ 14ου αἰῶνος μὲ ἀμυγδαλωτοὺς γόμφους καὶ πρόστυπες παραστάσεις δρακόντων, δικεφάλου ἀετοῦ καὶ ἀνθινων ταινῶν. Εὐαγγέλιο, 12ος αἰ. Μουσεῖο Μπενάκη.

Δερμάτινο κάλυμμα μὲ πρόστυπη καὶ ἐπιχρυσωμένη παράσταση τῆς Σταύρωσης, 17ος αἰ. Μονὴ Ἰβήρων Ἁγ. Ὄρους.

5.

BIBLIOTHECA ALEXANDRINA

Ἕνα σχόλιο τοῦ φιλόσοφου καὶ ἀλχημιστῆ Ὀλυμπιόδωρου πάνω στὰ ἀλχημικὰ κείμενα τοῦ Ζώσιμου ἀναφέρεται στὴν ἀλληγορικὴ σημασία τῶν χρωστικῶν κόνεων ποὺ βρίσκονταν στὰ ἱερὰ τῶν Αἰγυπτίων σὲ σχέση μὲ τὰ πρῶτα τέσσερα στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸν ἡμερήσιο κύκλο τοῦ ἥλιου. Ὁ Ὀλυμπιόδωρος ἀπευθύνεται σὲ ἕνα μαθητή του καὶ τοῦ λέγει ὅτι, ὅπως ἡ *λεύκωση* ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνατολὴ καὶ ἡ *ξάνθωση* μὲ τὴ δύση, ἔτσι καὶ τὸ ἀρσενικὸ γένος ἀποδίδεται στὴν ἀνατολὴ καὶ τὸ θηλυκὸ στὴ δύση. Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὸν Ἀδάμ, ποὺ κατασκευάστηκε πρῶτος στὴν ἀρχὴ τῆς ἡμέρας ἀπὸ τὰ τέσσερα στοιχεῖα (γῆ, νερό, ἀέρας, φωτιὰ) καὶ γι' αὐτὸ ὀνομάζεται *παρθένος γῆ, πυρὰ γῆ, σαρκίνη γῆ, καὶ αἱματώδης γῆ*. Γιὰ περισσότερες πληροφορίες πάνω στὸ θέμα ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει τὶς ἀπόψεις του ὁ Ὀλυμπιόδωρος παραπέμπει τὸν μαθητή του πολὺ ἁπλὰ καὶ φυσιολογικὰ *ἐν ταῖς Πτολεμαίου βιβλιοθήκαις*. Καὶ ποῦ ἀλλοῦ; Στὴν Ἀλεξάνδρεια βέβαια. Αὐτὲς ἦταν οἱ δυὸ βιβλιοθῆκες, ἡ μεγάλη, αὐτὴ ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὰ βασιλικὰ παλάτια, στὸ Βρούχιο, κοντὰ στὸν Μεγάλο Λιμένα, ἐκεῖ κάπου στὴ σημερινὴ συνοικία τοῦ Σάτμπυ, καὶ ἡ ἀδελφή της λίγο πιὸ μακριὰ στὸ Σαράπειο.

Αὐτὰ τὰ μυστήρια ποὺ προσπαθεῖ ὁ Ὀλυμπιόδωρος νὰ ἀποκαλύψει στὸν μαθητή του εἶναι κάποια ἀπὸ τὰ ἀπειροελάχιστα ποὺ φύλαγε στὶς κιβωτιόσχημες θῆκες της ἡ περίφημη καὶ συνάμα μυστηριώδης βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας. Μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστεῖ ἕνα μεγαλόπρεπο κτίριο μὲ στοές, περιβόλους καὶ κῆπο στὸ πιὸ κεντρικὸ καὶ πιὸ ἐπίσημο σημεῖο τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξάνδρειας, καὶ σ' αὐτὸ νὰ συχνάζουν καὶ νὰ συζητοῦν ρήτορες, ποιητὲς καὶ λογογράφοι ἢ αὐστηροὶ γραμματικοὶ νὰ ἐλέγχουν κάθε στίχο καὶ κάθε λέξη ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου ἢ τὶς Ὠδὲς τοῦ Πινδάρου καὶ νὰ προβληματίζονται γιὰ τὴ σειρὰ ποὺ θὰ πάρουν τὰ ἔργα τῶν φιλοσόφων στὶς θῆκες καὶ τὶ ἐπι-

γραφὴ θὰ τοποθετήσουν ἀπέξω γιὰ νὰ τὰ ἀναζητοῦν εὔκολα, ἢ ἀκόμη βιβλιογράφοι νὰ μεταγράφουν σὲ κομμάτια ἀπὸ πάπυρο συγγράμματα πολύγλωσσα καὶ νὰ κατασκευάζουν ἑκατοντάδες κυλινδρικοὺς τόμους βιβλίων. Εἶναι αὐτὴ ἡ βιβλιοθήκη ποὺ ἔχτισε ὁ Πτολεμαῖος ὁ Σωτὴρ καὶ ποὺ πλούτισε μὲ τεράστιο ἀριθμὸ βιβλίων ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμο καὶ τὰ ἔθνη ὁ διάδοχός του Πτολεμαῖος ὁ Φιλάδελφος (309-246 π.Χ.). Ἦταν ἕνα ἔργο ποὺ δὲν ξεκινοῦσε μόνο ἀπὸ τὴν ἀγάπη πρὸς τὰ γράμματα. Ὅπως ἡ λαμπρὴ Ἀθήνα, ἡ ἄλλοτε ἡγεμονεύουσα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο πόλη, εἶχε τὴ δική της βιβλιοθήκη, ἔτσι καὶ αὐτὴ ἡ νέα μεγάλη καὶ λαμπρὴ ἑλληνικὴ Ἀλεξάνδρεια δὲν μποροῦσε νὰ μὴν ἐπιδείκνυει τὸν ἡγεμονικὸ καὶ κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της μὲ μιὰ μεγαλύτερη καὶ πλουσιώτερη βιβλιοθήκη ποὺ θὰ περιέκλειε καὶ θὰ διεφύλασσε πνευματικοὺς θησαυροὺς ἀπὸ ὅλη τὴν οἰκουμένη. Ἡ βάση ἦταν φυσικὰ ἡ ἑλληνικὴ συγγραφικὴ παραγωγή. Μιὰ παραγωγὴ ποὺ ἀρχιζε πρὶν ἀπὸ ἀρκετὲς ἑκατοντάδες χρόνια, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου, καὶ ἔφτανε ὡς τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Θεόφραστο. Καὶ δὲν ἦταν μόνο αὐτό. Ἔργα φθαρμένα ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ νοθευμένα ἀπὸ τὶς παντὸς εἴδους ἐπεμβάσεις ἔπρεπε νὰ ἀποκαθαρθοῦν καὶ νὰ ξαναπάρουν τὴν προηγούμενή τους λαμπρότητα. Ἔργα ξενόγλωσσα ἔπρεπε νὰ μεταφραστοῦν στὴν κοινὴ καὶ οἰκουμενικὴ ἑλληνικὴ γλώσσα, γιὰ νὰ γίνουν κτῆμα ὄχι μόνο τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν ποὺ μετεῖχαν στὸν νέον κόσμο ποὺ δημιούργησε ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὴν Ἀνατολή.

Μιὰ ἀνώνυμη εἰσαγωγὴ στὴν κωμωδία ποὺ διέσωσε καὶ ὁ βυζαντινὸς λόγιος Ἰωάννης Τζέτζης ἀναφέρει: *Πρέπει νὰ ξέρετε ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς καὶ ὁ Λυκόφρων ὁ Χαλκιδεὺς μὲ προτροπὴ τοῦ Πτολεμαίου Φιλαδέλφου διόρθωσαν τὰ θεατρικὰ βιβλία. Καὶ ὁ Λυκόφρων ἀνέλαβε νὰ διορθώσει τὶς κωμωδίες, ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος τὶς τραγωδίες καὶ τὰ σατυρικὰ ἔργα. Αὐτὸς ὁ Πτολεμαῖος, ἐπειδὴ ἀγαποῦσε ὑπερβολικὰ τὰ γράμματα, διὰ μέσου τοῦ Δημήτριου Φαληρέα καὶ ἄλλων λογίων καὶ μὲ βασιλικὲς δαπάνες συνάθροισε ἀπ᾽ ὅλα τὰ μέρη τοῦ κόσμου βιβλία καὶ τὰ ἐναπέθεσε σὲ δύο βιβλιοθῆκες. Σ᾽ αὐτὴν ποὺ ἦταν ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνακτορα ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ἦταν 42.800, καὶ σ᾽ αὐτὴν ποὺ ἦταν μέσα στὰ ἀνάκτορα 400.000 καὶ τὰ διπλὰ ἄλλες 90.000.*

Καὶ συνεχίζει τὸ σχόλιο ποὺ εἶναι τὸ πιὸ ἐνημερωτικὸ γιὰ τὴ ζωὴ τῆς βιβλιοθήκης: *Τοὺς πίνακες ὅλων αὐτῶν τῶν βιβλίων τὸν συνέταξε ἀργοτερα ὁ Καλλίμαχος καὶ ὡς βιβλιοφύλακας διορίστηκε ἀπὸ τὸν βασιλέα ὁ Ἐρατοσθένης, ποὺ ἦταν συνομήλικος τοῦ Καλλίμαχου. Καὶ τὰ βιβλία ποὺ μαζεύτηκαν δὲν ἦταν μόνον ἑλληνικά, ἀλλὰ ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη, ἀκόμη καὶ τῶν Ἑβραίων. Ὅλα λοιπὸν τὰ ξενόγλωσσα βιβλία τὰ παρέδωσε σὲ σοφοὺς ἀπὸ τὸ κάθε ἔθνος ποὺ γνώριζαν καλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα γιὰ νὰ μεταφραστοῦν στὰ ἑλληνικά. Τότε ἦταν ποὺ καὶ ἡ Βίβλος τῶν Ἑβραίων μεταφράστηκε ἀπὸ τοὺς Ἑβδομήκοντα.*

Θὰ σταματήσουμε ἐδῶ τὸ σχόλιο γιὰ νὰ σταθοῦμε λίγο σ᾽ αὐτὴν τὴν ὑπόθεση τῆς μετάφρασης τῆς Βίβλου, τὴν ὁποία ὑπόθεση οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Εὐσέβειος Καισαρείας στὸ ἔργο του *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή*, τὴν ἀποδίδουν σὲ ἔργο τῆς Θείας Πρόνοιας γιὰ τὴν διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μιὰ ἐπιστολὴ ποὺ ἀποδίδεται σὲ κάποιον Ἀριστέα δίνει μὲ παραστατικότητα τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε σχετικὰ μὲ τὴ βιβλιοθήκη. Ὁ Ἀριστέας ἦταν παρὼν σὲ μιὰ συζήτηση ἀνάμεσα στὸν Πτολεμαῖο Φιλάδελφο καὶ τὸν Δημήτριο Φαληρέα καὶ τὴ μεταφέρει ὡς ἑξῆς:

Ρωτάει ὁ βασιλέας:

– Πόσες μυριάδες βιβλίων βρίσκονται στὴ βιβλιοθήκη;

Καὶ ὁ Φαληρέας ἀπαντᾶ:

– Πάνω ἀπὸ εἴκοσι, βασιλιά μου. Καὶ θὰ προσπαθήσω σὲ λίγο χρόνο νὰ φτάσω τὶς πενήντα. Μοῦ ἀναγγέλθηκε ἐπίσης ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ μεταγράψουμε καὶ τὰ βιβλία τῶν Ἰουδαίων γιὰ νὰ ὑπάρχουν στὴ βιβλιοθήκη σου.

– Καὶ τί σὲ ἐμποδίζει νὰ τὸ κάνεις; Ὅ,τι ἔχεις ἀνάγκη εἶναι στὴ διάθεσή σου. Τοῦ ἀπαντᾶ ὁ βασιλιάς. Καὶ ὁ Φαληρέας:

– Χρειάζονται μετάφραση. Καὶ μάλιστα εἶναι γραμμένα μὲ δικά τους γράμματα, ὅπως κάνουν καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τῶν γραμμάτων ἔχουν καὶ ἰδιαίτερη προφορά. Νομίζουν πὼς εἶναι συριακὴ ἡ γραφή, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀλήθεια, εἶναι κάτι διαφορετικό.

Καὶ τότε ὁ βασιλιὰς πῆρε τὴν πρωτοβουλία καὶ εἶπε νὰ γράψουν στὸν ἀρχιερέα τῶν Ἰουδαίων γιὰ νὰ φέρουν σὲ πέρας τὴν ὑπόθεση.

Οἱ λιγοστὲς ἄμεσες πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ λειτουργία τῆς μεγάλης αὐτῆς βιβλιοθήκης συμπληρώνονται ὡς ἕνα βαθμὸ ἀπὸ τὸν ἀπόηχο τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας τῶν ἐπιμελητῶν της σὲ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων. Πάπυροι καὶ ἀρχαῖοι περγαμηνοὶ κώδικες μᾶς ἔχουν διασώσει ἐπώνυμα σχόλια σὲ ἀρχαίους ποιητὲς καὶ φιλοσόφους. Ἔτσι γνωρίζουμε, παραδείγματος χάριν, γιὰ τὴ σπουδαία φιλολογικὴ ἐργασία πάνω στὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου, τὶς Ὠδὲς τοῦ Πινδάρου, τὶς τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου ἀπὸ τὸν πρῶτο βιβλιοθηκάριο τῆς βιβλιοθήκης, τὸν Ζηνόδοτο τὸν Ἐφέσιο, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν γραμματικὸ Ἀρίσταρχο τὸν Σαμόθρακα, ἢ τοῦ Ἐρατοσθένη τοῦ Κυρηναίου πάνω στὴν ἀρχαία τραγωδία, ἢ τὰ σχόλια στὸν Δημοσθένη καὶ στὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὸν Δίδυμο, ἢ τοῦ γραμματικοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ Βυζάντιου στὶς κωμωδίες τοῦ ὁμωνύμου του Ἀθηναίου ποιητῆ, ἢ ἀκόμη τὴν ὅλη ἐργασία σχετικὰ μὲ τὴν κατάταξη τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων καὶ τὴν ἀπόδοση τοῦ τίτλου *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* (καὶ κατ' ἀκολουθίαν *Μεταφυσική*) στὰ ἔργα ἐκεῖνα τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ποὺ ἀναφέρονται στὸν μὴ φυσικὸ κόσμο καὶ ποὺ κατατάχθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὴ Βιβλιοθήκη ἁπλὰ μετὰ τὰ περὶ φύσεως συγγράμματα. Ἡ φιλολογικὴ ἐργασία τῶν βιβλιοθηκαρίων αὐτῶν ἐπηρέασε οὐσιαστικὰ καὶ τὴν τύχη τῶν κειμένων στὸ μέλλον. Ὑπῆρξαν μὲ τὴ σημερινὴ ὁρολογία οἱ κριτικοὶ ἐκδότες τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ τὸ ἔργο τους ὑπῆρξε ἡ βάση γιὰ τὴ διασπορά τους σὲ ὅλον τὸν ἑλληνόφωνο κόσμο.

Ὅπως εἶναι φυσικὸ μέσα σὲ ἕνα χῶρο ὅπως ἡ βιβλιοθήκη, ποὺ δὲν ἦταν ἁπλὰ ἕνας χῶρος φύλαξης βιβλίων, ἀλλὰ ἕνας ζωντανὸς καὶ δημιουργικὸς χῶρος ποὺ πρωτοστατοῦσε ὄχι μόνο στὴ μελέτη καὶ τὴν κριτικὴ τῶν προγενεστέρων κειμένων ἀλλὰ καὶ στὴν προώθηση νέας γνώσης, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη, ἡ μηχανική, τὰ μαθηματικὰ καὶ ἡ ἀστρονομία, νὰ δημιουργοῦνται ἀντιζηλίες καὶ ἀντιπαραθέσεις καὶ σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ καὶ σὲ θεωρητικό. Εἶναι γνωστὴ ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν ἐπιμελητὴ τῆς βιβλιοθήκης ἐλεγειακὸ ποιητὴ Καλλίμαχο (310240 π. Χ.) καὶ τὸν μαθητή του Ἀπολλώνιο τὸν Ρόδιο (295215 π.Χ.), τὸν συγγραφέα τῶν Ἀργοναυτικῶν. Ὁ Ἀπολλώνιος δὲν μποροῦσε ποτὲ νὰ ξεχάσει τὴν ἀρνητικὴ κριτικὴ τοῦ Καλλιμάχου στὸ νεανικό του ἔργο, τὸ ὁποῖο ἀφοῦ ξανάγραψε στὴ Ρόδο γύρισε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ἐπαινέθηκε καὶ

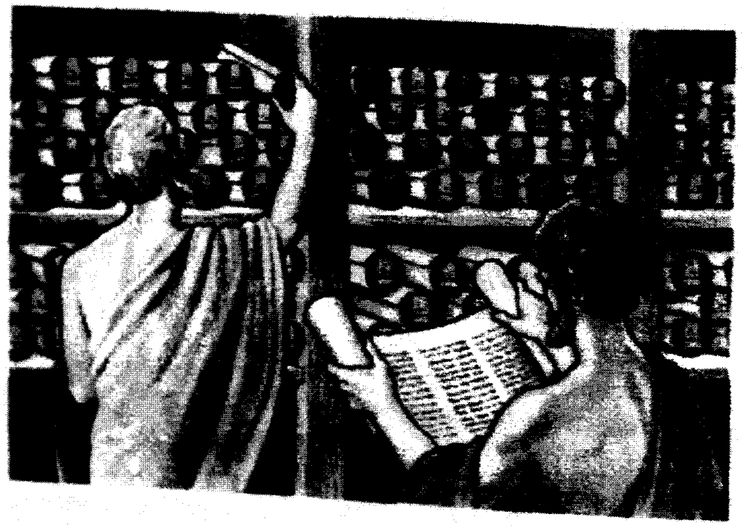

κατέλαβε θέση βιβλιοφύλακα. Ἡ μοίρα μάλιστα τὰ ἔφερε ἔτσι ὥστε νὰ θαφτεῖ δίπλα στὸν ἐχθρό του, τὸν ὁποῖον σὲ ἕνα ἐπίγραμμά του τὸν ἀποκαλεῖ: *τὸ κάθαρμα, τὸ παίγνιον, ὁ ξύλινος νοῦς.*

Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀκολούθησε τὴ μοιραία τύχη τῆς πόλης καὶ τῶν κατοίκων της. Ἡ κατάλυση τοῦ κράτους τῆς Αἰγύπτου τῶν Μακεδόνων Πτολεμαίων ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἐπέφερε καὶ τὴν παρακμὴ στὴν πόλη. Ἡ πληροφορία τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀπὸ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, Ἕλληνες καὶ Ρωμαίους, ὅτι ἡ βιβλιοθήκη κάηκε ὁλοσχερῶς ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα (48 π.Χ.). Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ ἄνοδος τῆς Ρώμης καὶ ἡ μετάθεση τοῦ πνευματικοῦ κέντρου πρὸς αὐτήν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος στὴν Ἀλεξάνδρεια ἦταν ὀξύτατα ἐχθρικὸς ἀπέναντι σὲ κάθε τὶ παγανιστικό, βαθμιαῖα ἐπέφεραν τὴν ἐξαφάνιση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτὸ ποὺ λέγει ὁ χριστιανὸς συγγραφέας Ἐπιφάνειος γιὰ τὸ Βρούχιο καὶ τὴ θέση τῆς Βιβλιοθήκης: *Κλῖμα* (περιοχὴ) *δέ ἔστι τοῦτο τῆς αὐτῆς πόλεως ἔρημον τάνῦν ὑπάρχον.* Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ὄχι πάνω ἀπὸ χίλια μέτρα βρίσκεται σήμερα τὸ ἀρχαιότερο μοναστήρι στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὁ Ἅγιος Σάββας, καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κάπου ἐκεῖ κοντὰ βρισκόταν καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου.

Σήμερα, ἡ θάλασσα ἔχει καλύψει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιοχῆς καὶ κάποια ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ποὺ κατὰ καιροὺς ἀνασύρονται ἀπὸ τὴ μαλακὴ γῆ ἢ ἀπὸ τὸν πυθμένα τοῦ Μεγάλου (τοῦ Ἀνατολικοῦ) Λιμένα τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀντὶ νὰ λύνουν τὸ μυστήριο καὶ τῆς θέσης καὶ τῆς μορφῆς τῆς βιβλιοθήκης τὸ περιπλέκουν περισσότερο καὶ ὄχι μόνο σχετικὰ μὲ αὐτήν. Ὁ μαθητὴς τοῦ ἀλχημιστῆ Ὀλυμπιόδωρου τότε μπορεῖ νὰ ἔτρεξε στὴ Βιβλιοθήκη καὶ ἐκεῖ νὰ τοῦ ἀποκαλύφθηκαν τὰ μυστήρια τῶν οὐσιῶν καὶ ἄλλα πολλά. Σήμερα ὅμως ὅλα αὐτὰ ἔχουν χαθεῖ καὶ ἄλλα καινούργια ἐμφανίζονται, ἀλλὰ δὲν θὰ πάψουμε νὰ ζηλεύουμε αὐτὸν τὸν μαθητὴ γιὰ τὸ θαῦμα ποὺ ἔζησε στὴν ἐποχή του. Ἂς εὐχηθοῦμε, πάντως, ἡ νέα βιβλιοθήκη ποὺ θὰ ἀρχίσει σὲ λίγο νὰ λειτουργεῖ ἐκεῖ κοντὰ ποὺ βρισκόταν καὶ ἡ παλαιά, νὰ δώσει τὸ ἴδιο καὶ περισσότερο φῶς στὸν κόσμο. Ὅπως ἐκείνη ἡ παλαιὰ εἶχε συγκεντρώσει τὴν ἀνθρώπινη σοφία

χωρὶς ἐθνικὲς διακρίσεις καὶ τὴν εἶχε διαδώσει μὲ πνεῦμα ἀνθρωπιστικὸ σὲ ὅλον τὸν κόσμο, ἂς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ ἀναγέννησή της, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ μόνο φιλόδοξη προσπάθεια τῶν νέων της κατοίκων ἀλλὰ ὅλου τοῦ κόσμου, θὰ καταστεῖ φάρος γνώσης, ἀνθρωπιᾶς, πολιτισμοῦ καὶ εἰρήνης κάτω ἀπὸ τὸ βλέμμα τοῦ ἱδρυτῆ τῆς πόλης, τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Ἀναπαράσταση τῶν ραφιῶν μὲ τοὺς παπύρινους κυλίνδρους στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξάνδρειας.
(*Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τ. Ε΄)

6.

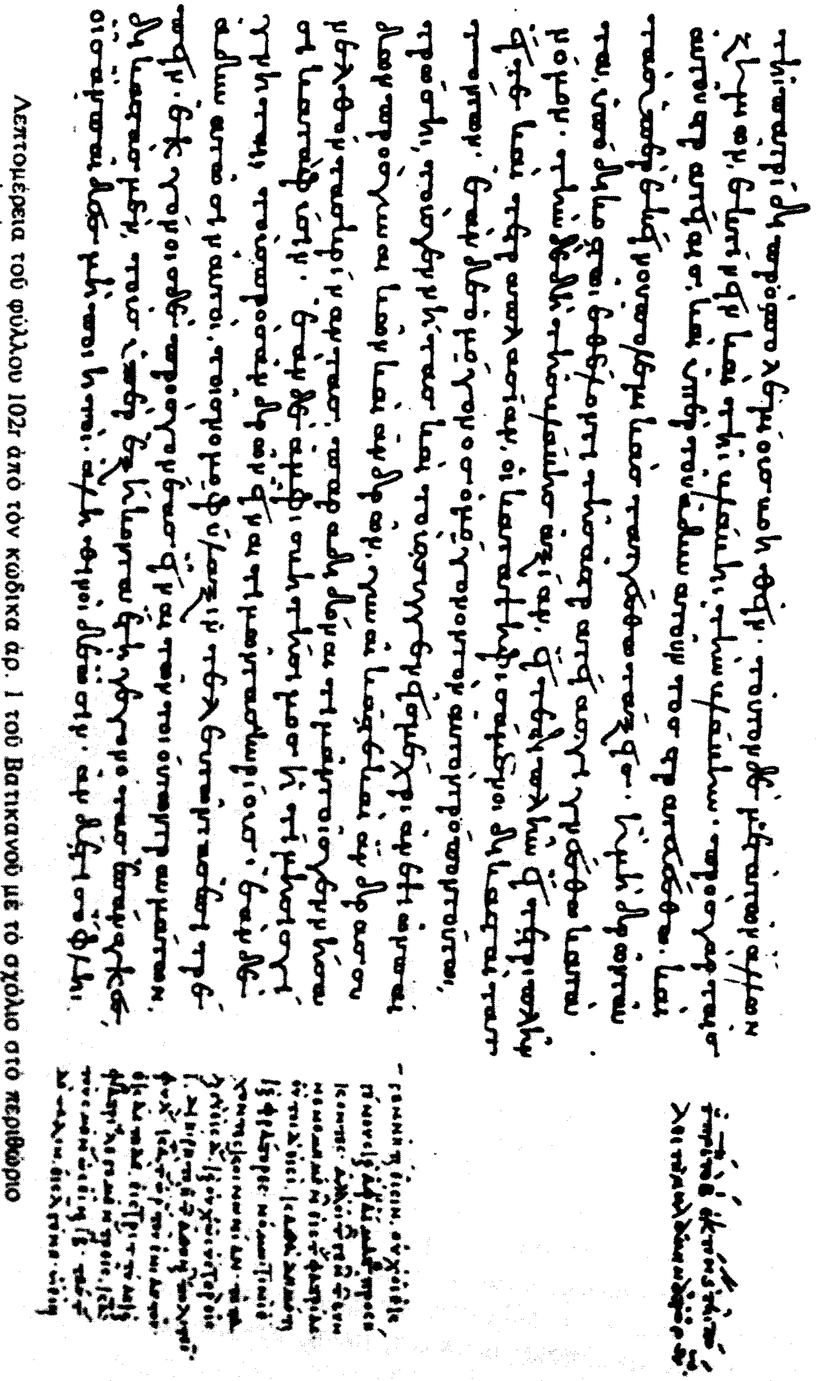
ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

Χρονικὸ τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων

Α. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Ἴσως δὲν εἶναι καὶ τόσο τυχαῖο ποὺ τὸ πρῶτο στὸν κατάλογο τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, εἶναι ἕνα χειρόγραφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 10ου αἰώνα μὲ τοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος, στὰ περιθώρια τοῦ ὁποίου κάποιος βυζαντινὸς φιλόλογος ἕναν αἰώνα κατόπιν σημείωσε ἐναλλακτικὲς γραφὲς βασισμένος σὲ ἕνα ἄλλο πλατωνικὸ χειρόγραφο μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ ὀνομασία *βίβλος τοῦ Πατριάρχου*. Ὁ ἄγνωστος αὐτὸς φιλόλογος, ἔμμεσα ἀλλὰ μὲ σαφήνεια δηλώνει ὅτι στὸν πατριαρχικὸ οἶκο τῆς Κωνστναντινουπόλεως ἢ καὶ τὸ πιὸ πιθανὸ στὴν Πατριαρχικὴ Σχολὴ ὑπῆρχε σπουδαία βιβλιοθήκη, στὴν ὁποία προφανῶς δὲν εἶχαν ἀποθησαυριστεῖ μόνο βιβλία μὲ ἱερὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ κείμενα τῶν θύραθεν συγγραφέων, δηλ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κλασικῶν. Καὶ τί πιὸ φυσικὸ βέβαια, ἐφ' ὅσον ἀμέσως τὸν προηγούμενον αἰώνα ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ πλατωνικοῦ χειρογράφου τὸν θρόνο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κοσμοῦσε ὁ μέγας Φώτιος, τοῦ ὁποίου ἡ πολυμάθεια ἀντικατοπτρίζεται στὰ *Ἀμφιλόχια*, τὴ *Μυριόβιβλο* καὶ τὸ *Λεξικό* του, ἔργα ποὺ προϋπέθεταν μιὰ τεράστια συναγωγὴ βιβλίων.

Ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ ὀργάνωση βιβλιοθήκης μέσα στὸ Πατριαρχεῖο ἦταν αὐτονόητη δεδομένου ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ πηγὴ ἀλλὰ καὶ παρακαταθήκη ἡ ἐνδεδυμένη μὲ τὴν ἱερότητα καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῆς ἐλέῳ Θεοῦ ἐξουσίας ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ βάση γιὰ τὸ πνευματικὸ καὶ διοικητικό του ἔργο. Μολονότι οἱ ἄμεσες καὶ συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο εἶναι σποραδικές, ἀντίθετα οἱ ἔμμεσες, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ πλατωνικοῦ κώδικα καὶ τοῦ Φωτίου, εἶναι συνεχεῖς καὶ ἐντυπωσιακές. Τὸ τεράστιο συγγραφικὸ καὶ διδασκαλικὸ ἔργο λογίων πατριαρχῶν καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴ χιλιόχρονη ζωὴ τοῦ Βυζαντίου,

Λεπτομέρεια τοῦ φύλλου 102r ἀπὸ τὸν κῶδικα ἀρ. 1 τοῦ Βατικανοῦ μὲ τὸ σχόλιο στὸ περιθώριο γιὰ τὸν πατριαρχικὸ κῶδικα τοῦ Πλάτωνα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. (H. Follieri, Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti, t. 19).

ἡ συγκρότηση Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἡ ἐπίλυση νομοκανονικῶν προβλημάτων, ἡ λειτουργία Πατριαρχικῆς Σχολῆς, οἱ καθημερινὲς ἀνάγκες στὴ χρήση λειτουργικῶν βιβλίων στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία, δηλ. στὴν Ἁγία Σοφία, ἔχουν πάντα τὴν ἀναφορά τους σὲ μιὰ βιβλιοθήκη ποὺ λειτουργοῦσε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου. Γνωρίζουμε γιὰ παράδειγμα, μέσῳ ἑνὸς ἐπιγράμματος τοῦ Γεωργίου Πισίδου, ὅτι ὁ πατριάρχης Σέργιος στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα ἀναδιοργάνωσε τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου, *τὸ ἄθροισμα βίβλων θεογράφων*, καὶ ἀργότερα τὸν ἴδιον αἰώνα οἱ Πατέρες ποὺ ἔλαβαν μέρος στὴ σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως συμβουλεύονταν τὰ πρακτικὰ τῶν προγενεστέρων Συνόδων *ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ εὐαγοῦς Πατριαρχείου*. Ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι αὐτὴ ἡ βιβλιοθήκη καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ τὸ 780. Ὅμως, λίγα χρόνια κατόπιν φαίνεται νὰ ὑφίσταται, γιατὶ τὸ ἔτος 787 στὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας, πάλι ζητήθηκε ἡ συνδρομή της μὲ τὴν παροχὴ βιβλίων μὲ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Λίγα χρόνια κατόπιν τὸ ἔτος 791 ἔχουμε σαφὴ πληροφορία ἀπὸ τὸν Κεδρηνὸ καὶ τὸν Ζωναρᾶ ὅτι σὲ μιὰ ἄλλη πυρκαγιὰ *ἐκαύθη ὅ τε τρίκλινος τοῦ Πατριαρχείου ὁ λεγόμενος Θωμαΐτης καὶ αἱ ὑποκάτω αὐτοῦ καμάραι, ἔνθα ἀπέκειντο τὰ σχέδη πάσης γραφῆς, ἃ ἡρμήνευσεν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*. Πρέπει ὅμως ὁ χῶρος αὐτὸς γρήγορα νὰ ἐπισκευάστηκε καὶ νὰ φιλοξένησε καὶ πάλι τὴν πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη γιατὶ συναντοῦμε ἀναφορά του τὸν ἕνατον αἰῶνα μὲ ἀφορμὴ τὴν ἔριδα μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορα Θεοφίλου καὶ τοῦ Θεοφάνους τοῦ Ὁμολογητοῦ σχετικὰ μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν Γραφῶν γιὰ τὶς εἰκόνες.

Ἕνα ἀκόμη παράδειγμα εἶναι ἐνδιαφέρον, γιατὶ μᾶς δείχνει μιὰν εἰκόνα τῶν ἀναγκῶν σχετικὰ μὲ τὰ λειτουργικὰ βιβλία μέσα στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Τὸν Αὔγουστο τοῦ ἔτους 1027 ὁ Στρατήγιος, ὁ ὁποῖος ἦταν *πρεσβύτερος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῶν πατριαρχικῶν εὐκτηρίων* παρήγγειλε καὶ τοῦ ἀντέγραψαν μέσα στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία ἕνα Εὐχολόγιο, τὸ ὁποῖο περιεῖχε *πᾶσαν ἀκολουθίαν καὶ τάξιν*. Εἶναι ὁ σημερινὸς κώδικας τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ Coisl. gr 213. Στὸ βιβλίο αὐτὸ γραφέας καὶ κτήτορας δὲν συμπεριέλαβαν τὶς Τρεῖς Λειτουργίες καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλων εὐχῶν, γιατὶ τὶς πρῶτες μὲν εἶχαν σὲ *κοντάκια*, τὶς δεύτερες δὲ *ἐν ἑτέρῳ βιβλιδαρίῳ*.

Οἱ Σταυροφόροι μὲ τὴν καταστροφικὴ μανία ποὺ τοὺς χαρα-

κτήριζε κατακτῶντας τὴν Κωνσταντινούπολη κατέστρεψαν καὶ τὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη, ὥστε τὸ 1261 μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καὶ πατριαρχικοῦ θρόνου στὴ Βασιλεύουσα ἐπιχειρεῖται μιὰ σοβαρότατη προσπάθεια ἀνασύστασής της ἐξ ὑπαρχῆς. Τόσο μεγάλη ἦταν ἡ καταστροφὴ ὥστε ὁ πατριάρχης Ἰωσὴφ Α΄ ἐδώρησε δώδεκα τόμους Μηναίων στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Προεξάρχουσες ἐπίσης μορφὲς στὴν προσπάθεια αὐτὴ ὑπῆρξαν οἱ λόγιοι πατριάρχες Γερμανὸς Γ΄ καὶ Γεώργιος ἢ Γρηγόριος ὁ Κύπριος. Ἀλλὰ καὶ τὸν ἑπόμενο αἰώνα, ὁπότε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο ἀνέρχονται σπουδαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἰωάννης Γλυκύς, ὁ Φιλόθεος Κόκκινος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀντιπαλαμιστὴς Ἰωάννης Καλέκας, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου, ἡ ὁποία πρέπει τώρα νὰ εἶναι ἀμεσώτερα συνδεμένη μὲ τὴν Ἁγία Σοφία, ἐμπλουτίζεται μὲ νέα βιβλία. Χαρακτηριστικὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ ἱστορικοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, ὁ ὁποῖος γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς* του *Ἱστορίας* στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ἀνατρέχει στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία ὑπηρετοῦσε.

Δεκαπέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τὴν ὁλοσχερὴ καταστροφὴ τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου μὲ τὴ βιβλιοθήκη του, τὸ ἔτος 1438 ἕνας ἱερομόναχος καὶ πνευματικὸς Ἀρσένιος ἀπὸ τὴν Κρήτη παρέδωσε στὸν ἐξόριστο τότε πατριάρχη Ἰωσὴφ Β΄ ἕνα πολυτιμώτατο περγαμηνὸ Εὐαγγέλιο γιὰ νὰ κατατεθεῖ στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Αὐτὸ τὸ Εὐαγγέλιο ὕστερα ἀπὸ τὴν περιπέτεια τῆς ἅλωσης τῆς Πόλης βρέθηκε καὶ ἀφιερώθηκε τὸ ἔτος 1568 στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου κοντὰ στὴν Πύλη τῆς Ἀδριανούπολης, ἀφοῦ πρῶτα ξαναδέθηκε καὶ διακοσμήθηκε ἐξωτερικὰ μὲ ἀσήμι. Αὐτὸ εἶναι τὸ χειρόγραφο ποὺ συνδέει τὴν παλαιὰ πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη μὲ τὴ νεώτερη. Ἤδη στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα τὸ Πατριαρχεῖο εἶναι ἐγκατεστημένο στὸν ναὸ τῆς Παμμακαρίστου καὶ ἐκεῖ παρ' ὅλην τὴν στενότητα τοῦ χώρου καὶ τὴν κατήφεια τῶν καιρῶν πάλι ἕνας πυρήνας βιβλιοθήκης μὲ ἀξιόλογα χειρόγραφα βιβλία ἐπισημαίνεται. Τουλάχιστον 51 χειρόγραφα παραδίδει ἕνας παλαιὸς κατάλογος ποὺ συντάχθηκε τὸ ἔτος 1585. Τὰ περισσότερα εἶναι θεολογικοῦ καὶ νομοκανονικοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ ἕνας Εὐκλείδης, μία Ὁμήρου Ἰλιάς, ἡ Ρητορικὴ τοῦ Ἑρμογένους, τὸ

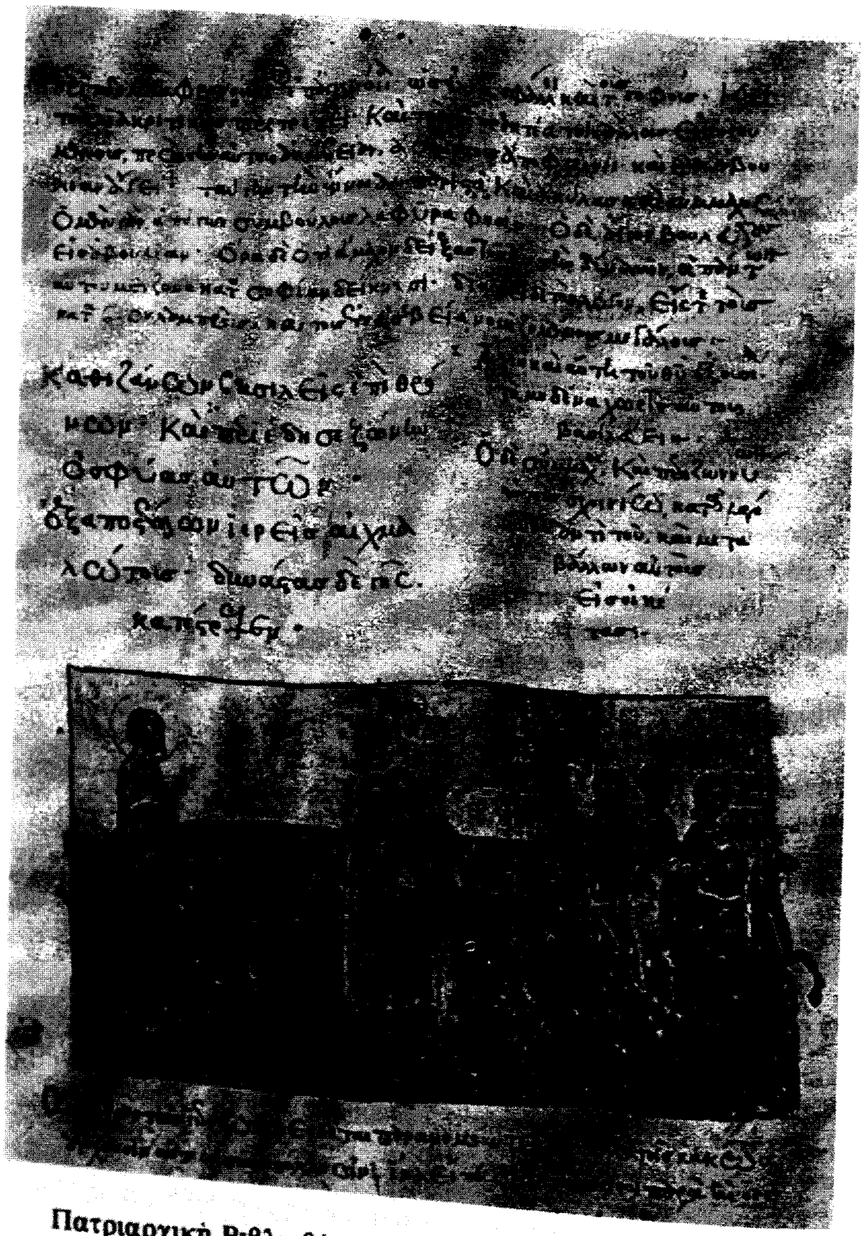

Λεξικὸ Σούδα, τὸ Λεξικὸ τοῦ Βαρίνου καθὼς καὶ ἕνα ἰατρικὸ σύγγραμμα. Μὲ τὴ μεταφορὰ τῆς ἕδρας τοῦ Πατριαρχείου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Φανάρι τὸ ἔτος 1601 μεταφέρθηκαν ἀσφαλῶς καὶ ὅσα βιβλία ἀποτελοῦσαν τὴ βιβλιοθήκη του, τὰ ὁποῖα δὲν πρέπει νὰ ἦσαν μόνο χειρόγραφα ἀλλὰ καὶ ἔντυπα. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἔχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ μιὰ ὀργανωμένη βιβλιοθήκη πέρα ἀπὸ ὅ,τι μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἔμμεσα ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὴ δράση λογίων πατριαρχῶν καὶ διδασκάλων στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή. Στὶς ἀρχὲς πάντως τοῦ 18ου αἰώνα ἐμπλουτίζεται ὁ ἀρχικὸς πυρήνας μὲ τὴν ἀφιέρωση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Νικολάου Μαυροκορδάτου. Τὸ ἔτος ὅμως 1738 μιὰ φοβερὴ πυρκαγιὰ κατέστρεψε τὸν πατριαρχικὸ οἶκο καὶ κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἀθανασίου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου *συνεκάϊσαν καὶ κώδικες, ὁποὺ δὲν ἐπρόφθασαν νὰ τοὺς βάλουν ἐν τῷ λιθοκτίστῳ οἴκῳ.* Ὅ,τι ἀπέμεινε μαζὶ μὲ ἄλλα χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία προερχόμενα ἀπὸ τὴν Μεγάλη Πατριαρχικὴ Σχολὴ παρὰ τὶς κατὰ καιροὺς διαρροὲς καὶ τὶς ἀπώλειες ἀπετέλεσε τὴ βάση γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης. Σήμερα στὴν ἀνακαινισμένη αἴθουσα τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης φυλάσσεται ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς χειρογράφων προερχομένων κυρίως ἀπὸ τὶς μονὲς Παναγίας Καμαριωτίσσης καὶ Ἁγίας Τριάδος τῆς Χάλκης καὶ βέβαια μαζὶ μὲ αὐτὰ καὶ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἱερομονάχου Ἀρσενίου, ποὺ περιμένει νὰ ξαναδιαβαστεῖ στὴν Ἁγία Σοφία.

Β. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων εἶναι ἡ πλουσιώτερη πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα. Ἡ συγκρότησή της μὲ τὴ σημερινή της μορφὴ ὀφείλεται στὴν πρωτοβουλία τοῦ ρέκτη πατριάρχη Κυρίλλου Β΄, στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα, νὰ μεταφέρει ἀπὸ τὶς διάφορες μονὲς τῆς Παλαιστίνης γιὰ λόγους ἀσφάλειας μεγάλον ἀριθμὸ χειρογράφων καὶ νὰ τὰ ἐντάξει στὴν ἤδη ὑπάρχουσα Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη. Ἰδιαίτερα τμήματα τῆς ἰδίας Βιβλιοθήκης ἀπετέλεσαν τὰ χειρόγραφα ποὺ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ ἀργότερα τὰ χειρόγραφα τῆς περίφημης Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ

Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ἱεροσολύμων, κώδ. 5, 13ος αἰ.
Τὸ Βιβλίον τοῦ Ἰώβ.

ἄλλων μικροτέρων συλλογῶν, ὥστε σήμερα νὰ ἀριθμεῖ περίπου 1800 χειρόγραφα.

Ἡ παράδοση σχετικὰ μὲ τὴ λειτουργία βιβλιοθηκῶν στὸ κλῖμα τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων εἶναι πολὺ παλαιά. Ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ τρίτου αἰώνα ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Αἰλίας (Ἱεροσολύμων) Ἀλέξανδρος συγκρότησε τὴν πρώτη βιβλιοθήκη. Οἱ ἐπιδρομὲς ὅμως τῶν Περσῶν καὶ οἱ καταστροφὲς ποὺ προξένησαν στοὺς Ἁγίους Τόπους ἔσβησαν κάθε ἴχνος της. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀραβοκρατίας καὶ ἀφοῦ εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ τὰ βασικὰ προνόμια γιὰ τὴν ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῶν χριστιανῶν παρατηροῦμε μιὰ ὁλοένα αὐξανόμενη δραστηριότητα σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων στὶς παλαιστινιακὲς μονὲς καὶ στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως στὰ Ἱεροσόλυμα.

Τὰ κωδικογραφικὰ καὶ τὰ κτητορικὰ σημειώματα μᾶς διασώζουν πολλὲς πληροφορίες γιὰ χειρόγραφα ποὺ χάθηκαν καὶ ξαναβρέθηκαν, χειρόγραφα ποὺ ἄλλαξαν χέρια, χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν μὲ κόπο καὶ πόθο πολὺ μέσα σὲ μοναξιὰ καὶ κακουχίες, μέχρι νὰ καταλήξουν στὴν πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη μὲ τὴ φροντίδα εὐσεβῶν χριστιανῶν καὶ τὸ ἀμείωτο ἐνδιαφέρον τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων νὰ διασώσουν καὶ νὰ διασφαλίσουν τοὺς πνευματικούς του θησαυρούς. Πολλὲς ἐπίσης εἶναι οἱ μαρτυρίες ἀφιερώσεων χειρογράφων πρὸς τὶς παλαιστινιακὲς μονὲς καὶ τὸ Πατριαρχεῖο χάριν σεβασμοῦ καὶ ἀπὸ αὐτοκράτορες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀρχιερεῖς καὶ λαϊκοὺς ἄρχοντες ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὴ Ρόδο, τὴ Χίο, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα.

Παράλληλα καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀραβοκρατίας, τῆς ἡγεμονίας τῶν Μαμελούκων καὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς κωδικογράφων μοναχῶν προερχομένων ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ μέρη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐγκαθίσταται τόσο στὰ Ἱεροσόλυμα ὅσο καὶ στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὅπου ἐπιδίδεται στὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων καὶ βέβαια βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ διαχείριση τοῦ βιβλιακοῦ ὑλικοῦ τῶν μονῶν. Ἡ πολιτεία ὅλων σχεδὸν τῶν πατριαρχῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα ὡς καὶ σήμερα εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὴν φροντίδα καὶ τὴν προστασία τῶν βιβλιακῶν συλλογῶν τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ πατριάρχης Δωρόθεος Α΄ στὰ τέλη τοῦ 14ου καὶ ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα

συγκροτεῖ ἕναν βασικὸ πυρήνα λειτουργικῶν χειρογράφων στὸν ναὸ τῆς Ἀναστάσεως. Ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Α΄ (1537-1579) εἶναι ὁ ἴδιος κωδικογράφος καὶ ἔχει προσωπικὴ συλλογὴ χειρογράφων, τὴν ὁποία ἀφιερώνει στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν μετέπειτα πατριαρχῶν ἀπὸ τοῦ Σωφρονίου (1579-1608) μέχρι καὶ τοῦ Ἀθανασίου (1827-1845) συναντοῦμε συχνὰ τὴν ἀσφαλιστικὴ ὑπογραφή τους σὲ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Παναγίου Τάφου ἢ τὰ σημειώματά τους μὲ τὴν ἐντολὴ χειρόγραφα ἢ ἔντυπα ποὺ ἀποστέλλονται εἴτε ἀπὸ τὶς Παραδουνάβιες ἡγεμονίες εἴτε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη νὰ ἐνσωματωθοῦν στὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ἕνα σημείωμα τοῦ πατριάρχου Δοσιθέου, ὁ ὁποῖος τὸ ἔτος 1674 σὲ μιὰ περιοδεία του βρῆκε ἐγκαταλελειμμένο ἕνα πολύτιμο χειρόγραφο στὴ Μονῆς Ροζινῆς στὸ Μελένικο καὶ τὸ ἐνεπέθεσε ὁ ἴδιος στὴ Βιβλιοθήκη. Ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων ποὺ περιλαμβάνει κυρίως τὶς τρεῖς μεγάλες συλλογές, Παναγίου Τάφου, Μονῆς Ἁγίου Σάββα καὶ Τιμίου Σταυροῦ, συντάχθηκε στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα μὲ ἀξιοθαύμαστη ἐπιστημονικὴ ἀκρίβεια ἀπὸ τὸν σπουδαῖο παλαιογράφο Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα καὶ ἐκδόθηκε στὴν Πετρούπολη τὸ 1891-1915. Καὶ μὲ ἕνα ἁπλὸ ξεφύλλισμά του μπορεῖ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸν πνευματικὸ πλοῦτο ποὺ ἡ Πατριαρχικὴ τῶν Ἱεροσολύμων Βιβλιοθήκη περιέχει καὶ φυλάσσει ἐπὶ αἰῶνες ὡς παρακαταθήκη τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Γ. Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

Καμμιὰ ἄλλη πόλη στὸν κόσμο δὲν ἔχει συνδέσει τόσο μυθικὰ τὸ ὄνομά της μὲ μιὰ βιβλιοθήκη ὅσο ἡ Ἀλεξάνδρεια. Ἡ καταστροφὴ τῆς βιβλιοθήκης της τὸ 48 π.Χ., ὅπως καὶ ἂν αὐτὴ ἔγινε, ἀποτελεῖ μιὰ βαθειὰ τομὴ στὴν παράδοση τῶν κειμένων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας. Ἂν ὅμως αὐτὴ ἡ τομὴ δὲν ἔκλεισε ποτέ, ὁ μῦθος ζωντάνεψε καὶ πάλι μὲ τὸν νέο κόσμο ποὺ γεννήθηκε, τὸν Χριστιανισμό. Ἡ Ἀλεξάνδρεια δὲν ἔχασε ποτὲ τὸν κοσμοπολίτικο χαρακτῆρα της καὶ γρήγορα ἔγινε δυναμικὸ κέντρο πνευματικῆς ἀκτινοβολίας στὸν χριστιανικὸ κόσμο. Μέσα ἀπὸ τὶς σχολές της προῆλθαν ὄχι μόνο μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ σχολαστικοὶ θεολόγοι καὶ αἱρεσιάρχες. Τὸ τεράστιο

συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Ὠριγένη, ἡ εὐρύτατη πολυμάθεια τοῦ Κλήμεντα, ἡ θεολογικὴ κατάρτιση τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου εἶναι μάρτυρες ὅτι στοὺς κόλπους τῆς μαχόμενης Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας μιὰ βιβλιοθήκη μὲ τὰ ἱερὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ρητόρων ἀπετέλεσε τὸ ἀντάξιο ὑποκατάστατο τῆς παλαιᾶς ἐκείνης καὶ φημισμένης βιβλιοθήκης. Τὴν πραγματική της ἔκταση δὲν τὴν γνωρίζουμε, ὅμως ὁ ἐμπρησμός της κατὰ τὴν εἰσβολὴ καὶ κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τοὺς Ἄραβες τὸν ἕβδομο αἰώνα δημιούργησε ἕναν ἀνάλογο μύθο ἀνεπανόρθωτης καταστροφῆς. Τὰ σπέρματα τῆς νέας πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀνιχνεύονται ἤδη στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα μὲ τὴν παλινόρθωση τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν, ὁπότε ἔχουμε καὶ τὸ πρῶτο θεολογικὸ ἔργο ποὺ γράφεται ἐπὶ ἀραβοκρατίας ἀπὸ τὸν πατριάρχη Χριστόφορο μὲ τὸν τίτλο *Παραίνεσις Ψυχωφελής*. Ἀλλὰ καὶ ὁ Κόπτης πατριάρχης Ἰωάννης Δ΄ τὸ ἔτος 892 ἀναφέρει ὅτι βρῆκε πληροφορίες γιὰ τὸν Ἅγιο Μηνᾶ σὲ ἑλληνικὰ βιβλία στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀργότερα ὁ πατριάρχης Εὐτύχιος (933-940) ἀσχολεῖται καὶ μὲ συγγραφικὸ ἔργο μέσα στὴ δίνη διωγμῶν καὶ τῶν ἐρίδων. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι παρὰ τὶς καταπιέσεις καὶ τὴν ἀπομόνωση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας ὡς καὶ τὸν δωδέκατο αἰώνα πολλὰ ἀρχαῖα βιβλία γραμμένα μὲ ἕνα τύπο κεφαλαιογράμματης γραφῆς, ποὺ ὀνομάζεται ἀπὸ τοὺς παλαιογράφους *ἀλεξανδρινός*, θὰ φυλάσσονταν σ᾽ αὐτήν, ἀφοῦ κάποια λείψανά τους μαζὶ μὲ ἕναν ὁλόκληρο κώδικα ἔχουν διασωθεῖ μέχρι τὶς μέρες μας.

Ἀπὸ τὶς παλαιότερες καὶ πλέον συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης στὴν Ἀλεξάνδρεια εἶναι δύο σημειώματα τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου (1276-1326) στὰ χειρόγραφα ἀρ. 12 καὶ 34 τῆς σημερινῆς βιβλιοθήκης, ποὺ περιέχουν λόγους τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ χρονολογοῦνται τὸν 10ο αἰώνα. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς τὰ βιβλία δωρήθηκαν στὸν πατριάρχη Ἀθανάσιο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος ἔσπευσε νὰ τὰ ἀποστείλει στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ νὰ γίνουν ἀναπόσπαστα καὶ ἀναφαίρετα κτήματα τῆς βιβλιοθήκης. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ συναντοῦμε στὰ παράφυλλα πολλῶν χειρογράφων ἀσφαλιστικὰ σημειώματα ὅτι αὐτὰ τὰ βιβλία ἀνήκουν στὴν πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη, γραμμένα μὲ τὸ χέρι τῶν ἰδίων τῶν πατριαρχῶν, ὅπως τοῦ Γρηγορίου (1342), Φιλοθέου (1435-1459), Γρη-

Πατριαρχική Βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας, κώδ. 35, 12ος αἰ.
Βίοι ἁγίων.

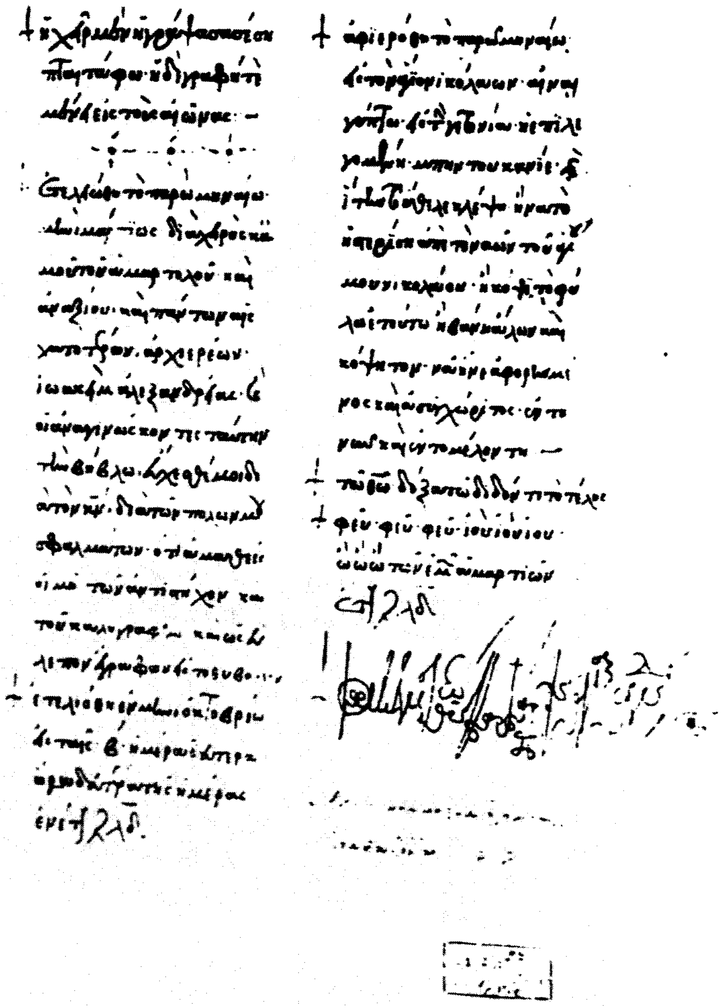

γορίου (1459-1486), Ἰωακεὶμ (1487-1567) ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος κωδικογράφος.

Μὲ τὴν ἄνοδο στὸν πατριαρχικὸ θρόνο τοῦ Σιλβέστρου (1569-1590) ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀλεξανδρείας ἐπεκτείνει τὴν πνευματική της ἐμβέλεια καὶ στὸν ὑπόλοιπο ὀρθόδοξο κόσμο μὲ συνέπεια ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ ἔχουμε μιὰ συνεχὴ σειρὰ σπουδαίων λογίων πατριαρχῶν καὶ κληρικῶν, τῶν ὁποίων ἡ πολυμάθεια, ἡ θεολογικὴ καὶ ἐθνικὴ δράση νὰ σφραγίσει τὴν νεώτερη ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Σπουδαῖο συγγραφικὸ ἔργο παρήγαγαν καὶ μὲ μεγάλον ἀριθμὸ βιβλίων ἐπλούτησαν τὴν πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος καὶ οἱ πατριάρχες Μελέτιος Πηγᾶς, Κύριλλος Λούκαρις, Μητροφάνης Κριτόπουλος, Γεράσιμος ὁ Παλλαδᾶς, Κοσμᾶς ὁ Καλοκάγαθος, Γεράσιμος ὁ Γημάρης, Παρθένιος Β΄ καὶ Θεόφιλος Β΄. Κατὰ τὴν καταγραφὴ ποὺ συνέταξε ὁ Παρθένιος Β΄ τὸ ἔτος 1796 ἡ πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη ποὺ βρισκόταν τότε στὸ Κάϊρο ἀριθμοῦσε 287 χειρόγραφα καὶ 1877 ἔντυπα βιβλία. Ὁ ἴδιος πατριάρχης ἀναγκασμένος τὸ ἔτος 1804 νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Καϊρο *ἐκ τῆς καταδυναστεύσεως τῶν κρατούντων* ἔκρυψε ὅλα τὰ βιβλία σὲ μία κρύπτη γιὰ νὰ τὰ διασώσει ἀπὸ τὶς λεηλασίες. Ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου τὸ ἔτος 1905 ἡ βιβλιοθήκη στὸ Κάϊρο κινδύνεψε νὰ γίνει παρανάλωμα πυρός. Στὴν Ἀλεξάνδρεια μεταφέρθηκε τὸ ἔτος 1928 μὲ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχου Μελετίου Β΄ καὶ στεγάστηκε στὸ Πατριαρχεῖο, ὅπου ὅμως καὶ πάλι κινδύνεψε κατὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Σήμερα, σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο τοῦ προηγουμένου βιβλιοθηκαρίου της Θεοδώρου Μοσχονᾶ ἀριθμεῖ 518 χειρόγραφους κώδικες καὶ πάνω ἀπὸ 2000 ἔντυπα. Ἡ σημασία της δὲ γιὰ τὴ μελέτη ὄχι μόνο τῶν ἐκκλησιαστικῶν γραμμάτων ἀλλὰ καὶ τῆς γλώσσας τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ εἶναι ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητας.

Ἂν οἱ πατριάρχες καὶ οἱ ἁπλοὶ μοναχοὶ μέσα σὲ καιροὺς δεινοὺς τόσο στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅσο καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ στὴ Μονὴ τοῦ Σινᾶ μὲ αὐτοθυσία καὶ πεῖσμα διέσωσαν καὶ διεφύλαξαν αὐτὸν τὸν πνευματικὸ καὶ ἐθνικὸ πλοῦτο ἐπὶ σειρὰν αἰώνων μέχρι τὶς μέρες μας δὲν ἀξίζουν μόνο τὸν θαυμασμό καὶ τὸ σεβασμό μας, ἀλλὰ μᾶς ἐπιβάλλουν τὸ ἱερὸ χρέος νὰ τὸν προστατέψουμε σὲ ὅποια οἰκονομικὴ θυσία καὶ ἂν ὑποβληθοῦμε.

Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη Ἀλεξανδρείας, κώδ. 27, ἔτος 1526. Κωδικογράφος ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ.

7.

Η ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΣΤΑ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ

Ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας Εὐσέβιος ἀναφέρει ὅτι ὅταν ὁ ἐπίσκοπος Αἰλίας (Ἱεροσολύμων) Ἀλέξανδρος ἀνέλαβε τὴν ἐπισκοπὴ τὸ 213, ἐνδιαφέρθηκε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴν συναγωγὴ συγγραμμάτων λογίων τῆς ἐποχῆς του, καὶ ὅτι αὐτὸς ἵδρυσε γιὰ τὴ φύλαξή τους εἰδικὴ βιβλιοθήκη. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἔχει τεράστια σημασία γιατὶ αὐτὴ ἡ βιβλιοθήκη ὑπῆρξε ὁ πυρήνας γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀπὸ τὸν ἴδιο στὰ Ἱεροσόλυμα Θεολογικῆς Σχολῆς μὲ τὸ ὄνομα *«Διατριβὴ Κατηχήσεως»*, ὅπου δίδαξαν σπουδαῖοι λόγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ πολὺς Ὠριγένης. Σύμφωνα πάλι μὲ τὸν ἴδιον ἱστορικό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἔμμεσες πηγές, ὅπως ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὴν κατηχητικὴ δράση πολλῶν προσωπικοτήτων, συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ ἄλλες πόλεις τῆς Παλαιστίνης ἐκοσμοῦντο ἀπὸ ἀξιόλογες βιβλιοθῆκες. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς πληροφορίες αὐτὲς σήμερα δὲν σώζεται τίποτε, κανένα ἀπτὸ τεκμήριο τῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς. Οἱ λεηλασίες, οἱ δηώσεις καὶ οἱ καταστροφὲς ἐξαφάνισαν κάθε ἴχνος. Ἡ σημερινὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἀνάγει τὴν ἀρχή της μέσα στὰ χρόνια τῆς ἀραβοκρατίας, ἀρχικὰ ὄχι τόσο ὡς συγκροτημένο τμῆμα τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου, ἀλλὰ ὡς χρηστικὴ συλλογὴ βιβλίων μὲ ἱερὰ κείμενα κυρίως ἀπὸ τὴν Ἁγιοταφιτικὴ Ἀδελφότητα καὶ τὶς ἄλλες μοναστικὲς κοινότητες, ὅπως ἡ μονὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας ἢ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ἤδη τὸ ἔτος 877 ὁ διάκονος τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως Θεόδωρος γράφει ἕνα χειρόγραφο μὲ κείμενα τοῦ Ἀμφιλοχίου «*κελεύσει τοῦ ... πατρὸς ἡμῶν Νῶε, προέδρου τῆς φιλοχρίστου μεγαλοπόλεως Τιβεριάδος*» (κώδ. Πετρουπόλεως 216). Ἡ ἀκόμη, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα γνωρίζουμε ἀπὸ δύο κώδικες τῆς Πετρουπόλεως (ἀρ. 53 καὶ 54) ὅτι ὑπῆρχε ἀντιγραφικὸ ἐργαστήριο στὰ Ἱεροσόλυμα, τὸ ὁποῖο κατεῖχε παλαιὰ ἀντίγραφα τῶν Εὐαγγελίων. Ὅσο ἐρχόμαστε σὲ νεώτερα χρόνια, κατὰ τὸν 12ο καὶ 13ο αἰώνα, ὅλο καὶ πληθαίνουν παρόμοιες εἰδήσεις. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Ρόδιος μοναχὸς Συμεὼν ἢ Σάββας τοῦ Κόρακος τὸ 1232 «*ἐν καιρῷ τοῦ χειμῶνος*» ἔγραψε στὰ

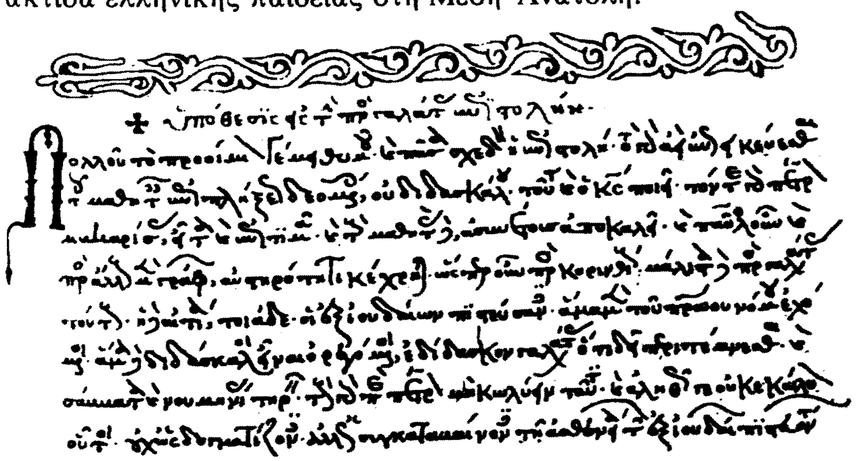
Ἱεροσόλυμα ἕναν κώδικα μὲ κείμενα τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας (Vat. gr. 648) καὶ μάλιστα ζητεῖ συγγνώμη ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες γιατὶ ἕνεκα τοῦ ψύχους τὰ γράμματά του εἶναι κάπως ἄτεχνα. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πατριάρχη Γερμανοῦ (1537-1579) ἔχουμε τὶς πρῶτες εἰδήσεις γιὰ προσπάθεια συγκρότησης βιβλιοθήκης στὸν πατριαρχικὸ οἶκο, προσπάθεια ποὺ συνεχίστηκε ἐντονώτερη κατὰ τὸν ἑπόμενο αἰώνα, μὲ τὴν ἄνοδο στὸ θρόνο λογίων πατριαρχῶν, ὅπως τοῦ Νεκταρίου καὶ τοῦ Δοσιθέου.

Τὸν 18ο αἰώνα παράλληλα μὲ τὴν ἵδρυση ἑλληνικῆς σχολῆς ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν διδάσκαλο Ἰάκωβο τὸν Πάτμιο ἡ ταξινόμηση τῶν βιβλίων, χειρογράφων καὶ ἐντύπων, ὥστε αὐτὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς βάση διδασκαλίας. Τότε καθορίζεται καὶ συγκεκριμένος τόπος γιὰ τὴ φύλαξή τους, ποὺ ἦταν τὰ δώματα τῆς Καμαρασίας (τῆς ὑπηρεσίας δηλαδὴ ποὺ διοικοῦσε τὰ ἐσωτερικὰ τοῦ Πατριαρχείου). Ἡ Βιβλιοθήκη γνωρίζει ἀπὸ τότε ἄλλοτε μὲν περιόδους ἐγκατάλειψης καὶ ἀδιαφορίας καὶ ἄλλοτε περισσῆς φροντίδας καὶ περιποίησης. Ὁ πατριάρχης Κύριλλος Β΄ συλλέγει πολλὰ χειρόγραφα καὶ ἱδρύει εἰδικὸ τμῆμα βιβλιοθήκης στὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (1856). Κατόπιν ὁ πατριάρχης Νικόδημος Α΄ (1888) δίνει ἐντολὴ γιὰ τὴ σύνταξη εἰδικοῦ καταλόγου τῶν χειρογράφων καί, τέλος, ὁ ἴδιος πατριάρχης ἀναθέτει στὸν χαλκέντερο παλαιογράφο Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα τὴ σύνταξη ἐπιστημονικοῦ καταλόγου, ποὺ ἄρχισε νὰ δημοσιεύεται στὴν Πετρούπολη τὸ 1891. Ὁ Κεραμέας σὲ τρεῖς τόμους περιγράφει τὶς τρεῖς μεγάλες συλλογὲς χειρογράφων ποὺ συγκροτοῦν σήμερα τὸ κύριο σῶμα τῆς βιβλιοθήκης, δηλ. 645 χειρόγραφα τοῦ Πατριαρχείου, 706 τῆς Μονῆς Ἁγίου Σάββα καὶ 147 τῆς Μονῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ ἄλλων μικροτέρων συλλογῶν. Ἐπίσης, ὁ διάκονος καὶ βιβλιοθηκάριος Κλεόπας Κοικυλίδης τὸ 1899 ἐξέδωσε συμπληρωματικὸ κατάλογο ἀπὸ 161 χειρόγραφα. Τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων φυσικὸ εἶναι νὰ ἀναφέρεται σὲ θέματα θρησκευτικά, ἀπὸ τὰ ἱερὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς διαθήκης ὡς τὶς ὀλιγόφυλλες λειτουργικὲς ἀκολουθίες, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 7ο καὶ 8ο αἰώνα. Ὑπάρχουν, ὅμως, καὶ πολλὰ τῆς θύραθεν παιδείας, μὲ φιλολογικὴ ὕλη, μαθηματική, νομική, καθὼς καὶ κατάστιχα ἀρχειακά. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν καὶ χειρόγραφα σὲ γεωργιανή, αἰθιοπική, ἀραβική, σλαβική, συριακὴ καὶ ἀρμενικὴ γλῶσσα. Σήμερα ὁ ἀριθμός τους

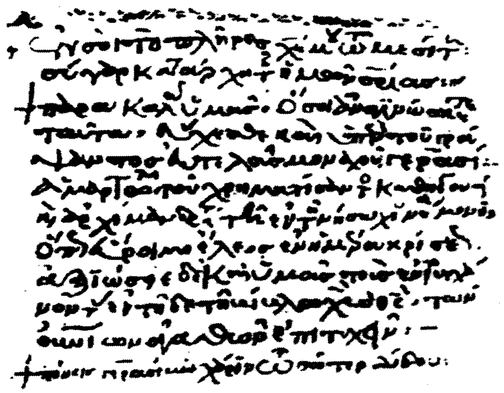

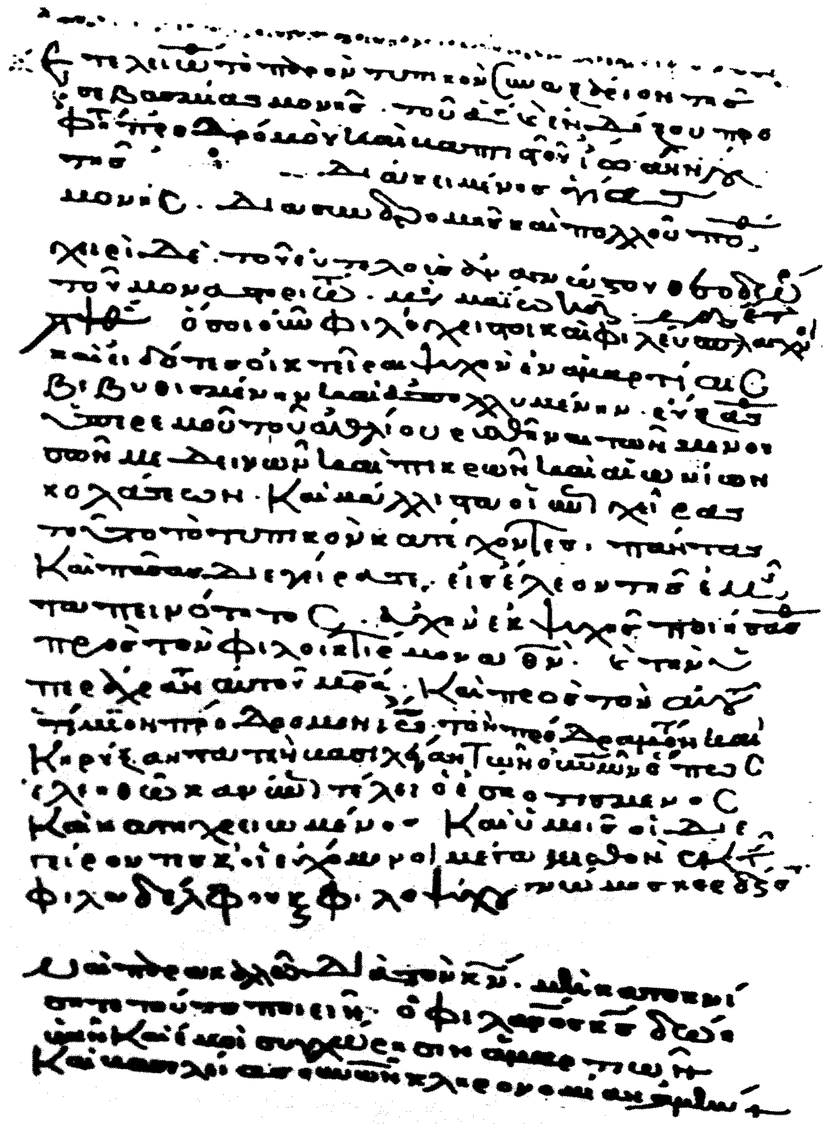
μὲ νεώτερες ἔρευνες καὶ εἰσαγωγὲς ἀπὸ ἀτομικὲς συλλογὲς ἔχει αὐξηθεῖ σημαντικὰ καὶ ἤδη ὑπάρχει πρόγραμμα πληρέστερης καταλογογράφησης, μικροφωτογράφησης καὶ συντήρησής τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλήρη ἀνακαίνιση τοῦ κτιρίου τῆς Βιβλιοθήκης, ποὺ μπορεῖ ὅπως καὶ πρῶτα νὰ ἀποτελέσει μιὰ λαμπρὴ ἀκτίδα ἑλληνικῆς παιδείας στὴ Μέση Ἀνατολή.

Κώδικας Vat. gr. 648 (λεπτομέρεια τοῦ φ. 197).
Γραφέας ὁ Συμεὼν-Σάββας ὁ Κόραξ. Ἔτος 1232.

Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 57. Κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ Γερασίμου πρώην καθηγουμένου Νέας Μονῆς Χίου. Ἔτος 1182.

Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 312.
Κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ Θεοδώρου ἀναγνώστου τοῦ Μοναστηριώτου. Ἔτος 1201.

8.

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΠΑΤΜΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΦΥΡΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΩΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΩΝ*

Οἱ πρῶτες μαρτυρίες - παραδόσεις γιὰ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων στὸ νησὶ τῆς Πάτμου ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, ὅταν καθ' ὑπαγόρευσίν του ὁ μαθητής του Πρόχορος ἔγραψε τὸ Εὐαγγέλιό του σὲ κομμάτια παπύρου καὶ κατόπιν τὸ καθαρόγραψε σὲ φύλλα περγαμηνῆς.[1] Οἱ αἰῶνες ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν παρουσία στὸ νησὶ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ὡς τὴν ἐγκατάσταση ἐκεῖ τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου (1088) καὶ τὴν ἵδρυση τῆς μοναστικῆς κοινότητας, χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ σκοτάδι τῆς ἐρήμωσης. Ὁ ὅσιος Χριστόδουλος, ἐξέχουσα ἀσκητικὴ μορφή, ἔφερε μαζί του ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Λάτρους ὄχι μόνο τὴν πεῖρα τοῦ κοινοβιακοῦ μοναχισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἕναν μεγάλον ἀριθμὸ χειρογράφων βιβλίων, ὥστε ἡ σημερινὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς νὰ ἀνάγει τὴν ἵδρυσή της στὸν ἴδιο τὸν κτίτορά της. Στὰ 1093 ὁ ὅσιος Χριστόδουλος, *ὁ ἐν μοναχοῖς εὐτελὴς ὁ τοῦ Λάτρους*, συντάσσοντας τὴ συμπληρωματική του διαθήκη (κωδίκελλο) κληροδοτεῖ στὴ μονή του τὰ βιβλία του λέγοντας: *Σὺν τούτοις πᾶσι καὶ τὰ βιβλία μου (καθὼς ἡ ἀπογραφὴ αὐτῶν περιέχει ἢ καὶ ὑπεγράφη οἰκειοχείρως παρ' ἐμοῦ) πάντα, ἵνα εἰσὶ ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ τῆς Πάτμου.* Ἐνῶ στὴν *ὑποτύπωσή* του συνιστᾶ, ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς ἔχει ἀσκηθεῖ στὴν καλλιγραφία, ἂς ἐργάζεται ἀντιγράφοντας βιβλία μὲ τὴν ἄδεια πάντα τοῦ καθηγουμένου.[2]

---

* Τὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὶς *Ἑπτὰ Ἡμέρες* τῆς *Καθημερινῆς* τῆς 7-11-1993.

[1] Βλ. *Acta Ioannis* unter Benutzung von C. v. Tischendorf's Nachlass bearbeitet von THEODOR ZAHN, Erlangen 1880, σσ. 154-158.

[2] Τὴν ἔκδοση τῶν κειμένων τῆς *Ὑποτυπώσεως*, τῆς *Διαθήκης* καὶ τοῦ *Κωδικέλλου* τοῦ Ὁσίου Χριστοδούλου βλ. στῶν F. MIKLOSICH - I. MÜLLER, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 6, Vindobonae 1890, σσ. 59-90. Βλ. ἐπίσης ΕΡΑΣ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Βυζαν-*

Ἔτσι λοιπὸν στὴν Πάτμο ἀρχίζει μιὰ καινούργια ἐποχὴ πνευματικῆς ζωῆς μὲ ἐπίκεντρο τὴ μελέτη, τὴ συλλογὴ καὶ τὴν ἀντιγραφὴ βιβλίων μὲ κείμενα τῆς χριστιανικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας. Ἡ βιβλιοθήκη καὶ ὁ πνευματικὸς θησαυρός, ποὺ ἐκεῖ ἀποταμιεύεται, προκαλεῖ πάντα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῶν ἰδιων τῶν ἡγουμένων, ἀλλὰ καὶ ὅσων κατὰ καιροὺς στὰ μεταγενέστερα χρόνια ἐπισκέπτονταν τὴ μονή. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς γραφῆς τοῦ κωδικέλλου τοῦ ὁσίου Χριστοδούλου ὡς τὸ 1829 ἔχουν συνταχθεῖ ὀκτὼ χειρόγραφοι κατάλογοι, ἐνῶ μόλις στὰ 1890 δημοσιεύθηκε πλήρης κατάλογος ἀπὸ τὸν Ἰω. Σακκελίωνα.[1] Κατόπιν, στὰ 19121918, ὁ Δ. Καλλίμαχος ἐξέδωσε ἕνα *Συμπλήρωμα* καί, τέλος, τὸ 1988 ἐμφανίστηκε ὁ πρῶτος τόμος τοῦ νέου καὶ ἐπιστημονικὰ ἄρτιου καταλόγου τοῦ Ἀθ. Κομίνη. Ἕνα ἁπλὸ ξεφύλλισμα τοῦ καταλόγου τοῦ Ἰω. Σακκελίωνα, παρ' ὅλες τὶς ἐλλείψεις του, ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ λεπτομερέστερου τοῦ Ἀθ. Κομίνη, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸς περιλαμβάνει μόνον 101 χειρόγραφα, δείχνει τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τῶν θεμάτων καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν κειμένων καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κατασκευῆς τῶν χειρογράφων καὶ τῆς ἱστορίας τους. Σύμφωνα μὲ τοὺς παραπάνω καταλόγους ἡ βιβλιοθήκη πρέπει νὰ ἔχει σήμερα 990 χειρόγραφα γραμμένα σὲ περγαμηνὴ ἢ σὲ χαρτὶ καὶ χρονολογούμενα ἀπὸ τὸν 6ο ὡς τὸν 19ο αἰώνα.

Αὐτονόητο εἶναι ὅτι μιὰ μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη ἐπικεντρώνει τὰ ἐνδιαφέροντά της στὴ συλλογὴ θρησκευτικῶν κειμένων, ὅπως Εὐαγγέλια, Λειτουργίες, ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες, πατερικοὶ λόγοι, ἀσκητικὲς διηγήσεις, βίοι ἁγίων, νομοκάνονες καὶ ἐκκλησιαστικὰ τυπικὰ ἢ μουσικὰ κείμενα. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅλο

τινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου, Α΄ Αὐτοκρατορικά, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν - Ἐθνικὸν Ἵδρυμα Ἐρευνῶν, Ἀθῆναι 1980, σσ. *1-*160, ὅπου ἐκτίθεται τὸ ἱστορικὸ τῆς Μονῆς (1088-1453) καὶ εἰδικὰ σσ. *4-*7 καὶ *79-*83.

[1] ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, Ἀθήνησιν ,αωϛ΄.- Δ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, *Πατμιακῆς Βιβλιοθήκης Συμπλήρωμα*, "Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας", 10(1912) - 17(1918).

καὶ κάποιο χειρόγραφο ξεφεύγει ἀπὸ τὸν γενικὸ κανόνα μὲ μὴ θρησκευτικὸ κείμενο, ἰδιαίτερα στὰ μεταγενέστερα χρόνια, ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα καὶ μετά, ὅταν ἡ Πατμιάδα Σχολὴ ἐντάσσει στὸ ἐκπαιδευτικό της πρόγραμμα, ὅπως ἦταν ἄλλωστε φυσικό, τὴ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ἕνα χειρόγραφο μὲ ἕξι βιβλία τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου γραμμένο πρὸς τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰώνα, ἐπισύρει δίκαια τὴν προσοχὴ τοῦ Σακκελίωνα, ὥστε νὰ τὸ μελετήσει λεπτομερέστερα καὶ νὰ ἐπισημάνει καὶ τὰ ἐλαττώματα ἀλλὰ καὶ τὰ προτερήματά του ἔναντι τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων. Καὶ πέρα ἀπὸ τὰ γνωστὰ μαθηματάρια μὲ τὰ ἑρμηνευτικὰ σχόλια, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν στὶς σχολὲς τῆς τουρκοκρατίας μὲ κείμενα τοῦ Ὁμήρου, τοῦ Πινδάρου, τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Φωκυλίδου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τῶν Βυζαντινῶν ὑμνογράφων, ἂς προσθέσουμε καὶ ἕνα χάρτινο χειρόγραφο μὲ δύο τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη (*Ἑκάβη* καὶ *Ὀρέστης*) γραμμένο τὸ 1422 καὶ ἀκόμη ἕνα ἄλλο τοῦ 14ου αἰώνα μὲ τοὺς λόγους τοῦ σοφιστοῦ Λιβανίου.

Στὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου χειρόγραφα, ποὺ ὅπως ἀναφέραμε εἶναι καὶ τὰ περισσότερα, συναντοῦμε μιὰ μεγάλη σειρὰ Εὐαγγελίων, διακοσμημένων καὶ μή, σὲ μικρογράμματη καὶ μεγαλογράμματη γραφή, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 6ον αἰώνα καὶ ἑξῆς. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει τόσο γιὰ τὴν ἀρχαιότητά του, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἐπίσημο ὕφος τῆς γραφῆς του τὸ ὑπ' ἀρ. 67, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 6ον αἰώνα καὶ ἐκδίδεται πανομοιότυπα στὴν παρούσα ἔκδοση. Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο πάνω σὲ λεπτότατη περγαμηνή, ποὺ ἔχει βαφτεῖ μὲ πορφυρὸ χρῶμα, καὶ τὰ γράμματα μὲ ἀσημὶ καὶ χρυσὸ μελάνι.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς φυσικὰ δὲν ὑστερεῖ διόλου σὲ χειρόγραφα μὲ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, Συναξάρια καὶ ἀσκητικὲς διηγήσεις. Τόμοι ὀγκώδεις σὲ περγαμηνή, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 9ον αἰώνα περιέχουν κείμενα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ τοῦ Νύσσης, τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Καὶ ἀκόμη, τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου καὶ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ὅλα γραμμένα μὲ περισσὴ φροντίδα καὶ ταπείνωση, ὅπως ἄλλωστε ἁρμόζει σ' ἕναν ταπεινὸ κωδικογράφο ποὺ ἡ ἀνθρώπινη ἀδυναμία του γίνεται τὸ μέσο τῆς διάδοσης τῆς θεϊκῆς

σοφίας. Καὶ εἶναι χειρόγραφα πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ εἶχε ξεφυλλίσει καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὅσιος Χριστόδουλος, ὅπως αὐτὸ μὲ τοὺς λόγους τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ποὺ γράφτηκε στὸ ἑλληνόφωνο Ρήγιο τῆς Καλαβρίας τὸ 941 ἀπὸ τὸν μοναχὸ Νικόλαο καὶ τὸν γιό του Δανιήλ.

Ἀσφαλῶς οἱ περιπέτειες τοῦ νησιοῦ δὲν ἄφησαν ἀνεπηρέαστη τὴ ζωὴ στὴ Μονή. Ἀλλὰ καὶ ἡ βιβλιοθήκη εἶχε ἐπὶ πλέον καὶ τὶς δικές της. Ὁ πλοῦτος της δελέαζε πάντα τὴ βουλιμία τῶν Εὐρωπαίων βιβλιοκυνηγῶν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ βίαιη ἀπόσπαση χειρογράφων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Ἄγγλου Ἐδουάρδου Κλάρκ, γνωστοῦ γιὰ τὶς ἀρχαιοκαπηλικές του δραστηριότητες στὴν Ἑλλάδα, ποὺ τὸ 1801 μὲ τὴν ἐπικουρία καὶ Τούρκων στρατιωτῶν ἀπέσπασε ἀπὸ τὴ Μονὴ καὶ μετέφερε στὴν Βοδλεϊανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ὀξφόρδης τὸν περίφημο κώδικα τῶν Διαλόγων τοῦ Πλάτωνος, ποὺ γράφτηκε τὸ ἔτος 895 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Πατρινοῦ λογίου Ἀρέθα, ἐπισκόπου Καισαρείας.

Σήμερα ἡ βιβλιοθήκη στεγάζεται σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀσφαλέστερους χώρους τῆς Μονῆς καὶ ἔχει ἐξοπλισθεῖ μὲ ὅλα τὰ μέσα συντήρησης καὶ διατήρησης τοῦ βιβλιακοῦ της πλούτου, ποὺ δὲν περιορίζεται βέβαια μόνο στὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ στὰ πάμπολλα ἔντυπα καὶ τὸ πολυτιμότατο ἀρχεῖο της, ὥστε νὰ ἀποτελεῖ κόσμημα καὶ καύχημα τῆς Μονῆς, πραγματικὸ *Ψυχῆς Ἰατρεῖον*, ὅπως ἀναφέρει ἡ μαρμάρινη ἐξωτερική της ἐπιγραφή. Εἰδικοὶ ἐπιστήμονες ἀπὸ ὅλον τὸν κόσμο προστρέχουν στὰ φῶτα της πλουτίζοντας ὁλοένα τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν χριστιανικὸ πολιτισμό.

***

Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο κατέχει 33 φύλλα ἀπὸ τὸν Πορφυρὸ Κώδικα τῶν Εὐαγγελίων. Στὴν παρούσα εἰσαγωγὴ θὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸν κώδικα ὡς σύνολο, ἀφοῦ τώρα τὰ διασκορπισμένα μέλη ἔχουν συγκεντρωθεῖ καὶ ἔχουν ἀνασυσταθεῖ σὲ ἕνα ἐνιαῖο χειρόγραφο, καὶ θὰ προσπαθήσουμε νὰ καταγράψουμε διαπιστώσεις καὶ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή του, τὴν τύχη του, τὴν παλαιογραφικὴ καὶ κειμενολογικὴ του σημασία.

Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγησή του γενικὴ εἶναι ἡ ὁμολογία καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν κατὰ καιροὺς παλαιογράφων, ποὺ ἔχουν μελε-

τήσει τὸν κώδικα, ὅτι ἀνάγεται στὸν 6ον αἰώνα. Μὲ ἄλλα λόγια στὴν περίοδο ὅπου κυριαρχεῖ ἡ αὐτοκρατορικὴ προσωπικότητα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Τὸ Βυζάντιο διέρχεται μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ λαμπρὲς καὶ δοξασμένες περιόδους του καὶ ἐδραιώνεται ὁ χριστιανισμὸς ὡς οἰκουμενικὴ θρησκεία. Δὲν εἶναι παράλογο νὰ σκεφτοῦμε, ὅτι στὴν περίοδο αὐτὴ τοῦ μεγαλείου, τῶν κατὰ τῶν βαρβάρων νικῶν, τῆς ἀνέγερσης ἁπανταχοῦ τοῦ *κράτους τῶν Ρωμαίων* ἀξιοθαύμαστων κτισμάτων, τῆς ἀναδιοργάνωσης τῆς νομοθεσίας, τῆς οἰκοδομῆς τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς χριστιανοσύνης, τῆς Ἁγίας Σοφίας, δὲν θὰ ὑστεροῦσε οὔτε στὸ παραμικρὸ ἡ κατασκευὴ χειρογράφων μὲ τὸν Θεῖο Λόγο, τὰ ὁποῖα νὰ μὴν ἀντανακλοῦσαν καὶ τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴν ἱεροπρέπεια τῆς αὐτοκρατορίας. Καὶ ὅπως ἡ πορφύρα, τὸ πιὸ βασιλικὸ ἀπὸ τὰ βασιλικὰ δώματα, ἢ τὰ πορφυρὰ ἱμάτια ἀποδείκνυαν τὴν αὐτοκρατορικὴ ἀξία καὶ περιωπή, ἔτσι καὶ οἱ πορφυροὶ κώδικες ἦταν βιβλία αὐτοκρατορικά, ὅπως ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παρόντα κώδικα εἶναι ἡ ἐπονομαζόμενη *Γένεσις* τῆς Βιέννης, τὸ *Εὐαγγέλιο* τοῦ Rossano, τὸ *Εὐαγγέλιο* τοῦ Βερατίου καὶ τὸ *Εὐαγγέλιο* τῆς Σινώπης. Ἔχει ἀναφερθεῖ ὅτι πιθανὸς τόπος τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς γραφῆς τοῦ κώδικα εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Ἀντιόχειας ἢ ἡ Συρία. Τίποτα ὅμως δὲν ἀποκλείει καὶ τὴν κωνσταντινουπολίτικη προέλευσή του.

Ἀπὸ τὴ σχετικὴ πλούσια βιβλιογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ προηγηθέντα εἰσαγωγικὰ κείμενα εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ πορφυρὸς κώδικας τῶν Εὐαγγελίων τῆς Πάτμου Πετρουπόλεως συνίσταται ἀπὸ τὰ ἑξῆς σωζόμενα μέλη:

1. 182 φύλλα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρωσίας στὴν Ἁγία Πετρούπολη ὑπὸ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ греч. (Grec.) 537. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχοῦν στὶς σσ. 3-4, 7-8, 11-16, 19-24, 27-44, 47-62, 65-72, 75-80, 85-92, 97-102, 113-114, 131-150, 227-228, 231-246, 249-250, 253-254, 257-262, 265-268, 271-272, 275-276, 279-284, 287-288, 291-292, 295-352, 355-368, 371-384, 387-398, 409-412, 415-422, 425-426, 429-440, 443-444, 447-458, 461-462, 465-498, 509-554)[1]. Βλ. Е. Э. Гранстрем, *Греческие*

[1] Στὸ ἑξῆς ὅλες οἱ παραπομπὲς ποὺ γίνονται σὲ σελίδες, ἀναφέρονται στὴ σελιδαρίθμηση τῆς ἔκδοσης καὶ ὄχι στὴν παλαιὰ σελιδαρίθμηση τοῦ τμήματος τῆς Πετρουπόλεως, ποὺ εἶναι γραμμένη πάνω στὸν κώδικα, ἢ σὲ ἄλλες ἀριθμήσεις ποὺ φέρουν τὰ ἄλλα τμήματα. Ἐπίσης ὡς ἀριθμὸς φύλλου στὸ τμῆμα τῆς Πετρουπόλε-

средневековые рукописи в Ленинграде, "Византийский Временник" 8(1956), σ. 203.- Е. Э. Гранстрем, *Каталог греческих рукописей Ленинградских хранилищ*, "Византийский Временник", 16(1959), σ. 223.

2. 33 φύλλα στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου ὑπὸ τὸν ταξινομικὸ ἀρ. 67. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχοῦν στὶς σσ. 151-152, 155-166, 169-192, 195-206, 209-224). Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη*, Ἀθήνησιν 1890, σσ. 50-52.- ΑΘ. Δ. ΚΟΜΙΝΗ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, ἤτοι Νέος κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, τόμ. Α΄, *κώδικες 1-101*, Ἀθῆναι 1988, σσ. 173-174.
3. 6 φύλλα στὴν Ἀποστολικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βατικανοῦ στὴ Ρώμη ὑπὸ τὸν ἀρ. Vat. Gr. 2305. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχοῦν στὶς σσ. 105-106, 109-112, 115-120). Βλ. HENRICA FOLLIERI, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti*, apud Bibliothecam Vaticanam 1969, σ. 12.
4. 4 φύλλα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου στὸ Λον-δίνο στὴ Συλλογὴ Cotton ὑπὸ τὸν ἀρ. Titus C. XV. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχοῦν στὶς σσ. 123-124, 127-128, 501-502, 505-506). Βλ. M. RICHARD, *Inventer des manuscrits grecs du British Museum*, Paris 1952, σ. 89.
5. 2 φύλλα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Αὐστρίας στὴ Βιέννη ὑπὸ τὸν ἀρ. Theol. Gr. 31. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχοῦν στὶς σσ. 401-402, 405-406). Βλ. HERBERT HUNGER - OTTO KRESTEN, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Teil 3/1. *Codices Theologici 1-100*, Wien 1976, σ. 54.
6. 1 φύλλο στὴ Βιβλιοθήκη Morgan τῆς Νέας Ὑόρκης ὑπὸ τὸν ἀρ. 874. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχεῖ στὶς σσ. 93-94). Βλ. C. U. FAYE - W. H. BOND, *Supplement to the Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, New York 1962.
7. 1 φύλλο στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸν ἀρ. Σπάρ. 21 (Κ. Πρ. 225). (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχεῖ στὶς σσ. 83-84). Βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι. ΠΑΛΛΑ, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Μέρος τρίτον, Ἀθῆναι 1955, σσ. 97-98.

ως λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ ἀριθμὸς ποὺ εἶναι γραμμένος μὲ ἀχνὸ μολύβι στὸ κάτω περιθώριο καὶ ὄχι στὸ ἐπάνω.

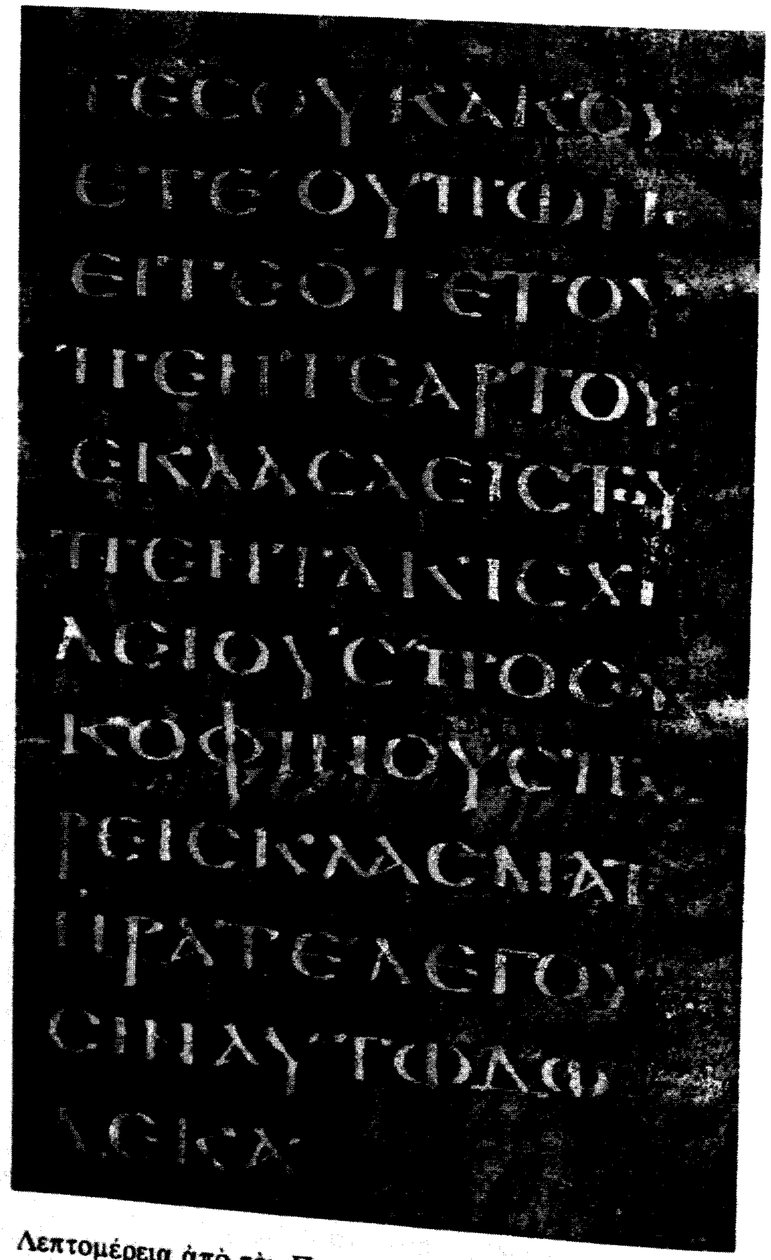

8. 1 φύλλο στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης. (Στὴν ἔκδοσή μας ἀντιστοιχεῖ στὶς σσ. 459-460). Βλ. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Τὸ νέο ἀπόκτημα τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης: Ἕνα φύλλο ἀπὸ τὸν Πορφυρὸ Κώδικα τῆς Πετρουπόλεως*, ἐφ. "Τὸ Βῆμα", 29 Μαΐου 1966.
9. 1 φύλλο στὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ τοῦ μαρκησίου A. Spinola στὴ Λέρμα κοντὰ στὴν Γένοβα τῆς Ἰταλίας, τὸ ὁποῖο κατὰ δήλωση τοῦ νῦν μαρκησίου δὲν βρίσκεται στὴν ἰδιοκτησία του καὶ δὲν γνωρίζει ποῦ εὑρίσκεται σήμερα. (Στὴν ἔκδοσή μας θὰ ἀντιστοιχοῦσε στὶς σσ. 423-424). Βλ. A. VACCARI, *Codicis Evangeliorum Purpurei N folium iterum repertum*, "Biblica", 12(1931), σσ. 483-484.- ELPIDIO MIONI, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, τόμ. I, Roma 1965, σ. 119.

Συνολικὰ δηλαδὴ γνωρίζουμε τὴν ὕπαρξη 231 φύλλων.

Ὁ κώδικας εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ πορφυρὴ περγαμηνὴ καὶ εἶναι μέγιστων διαστάσεων 337 × 288 χιλ. καὶ ἐλάχιστων 303 × 265 χιλ. Ἡ περγαμηνὴ γενικὰ εἶναι λεπτή, καλὰ ἐπεξεργασμένη, ἂν καὶ κάποια φύλλα δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι ὁμοιογενής. Κάποια εἶναι παχύτερα ἢ δὲν ἔχουν κοπεῖ στὶς ἄκρες, διατηρῶντας ἔτσι τὸ τελείωμα τοῦ ἀρχικοῦ δέρματος. Τὰ τεύχη ἀριθμοῦνται ἀπὸ τὸν γραφέα στὴν ἐπάνω ἀριστερὴ γωνία τῆς πρώτης σελίδας τους μὲ κεφαλαιογράμματους ἑλληνικοὺς ἀριθμούς. Σαφῶς διακρίνονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν τευχῶν Δ΄ (Πετρ. φ. 17 = σ. 27), Θ΄ (Βατ. φ. 1 = σ. 105), ΙΗ΄ (Πάτ. φ. 1 = σ. 151), ΙΘ΄ (Πάτ. φ. 8 = σ. 169), Κ΄ (Πάτ. φ. 18 = σ. 189), ΛΒ΄ (Πετρ. φ. 69 = σ. 295), ΛΔ΄ (Πετρ. φ. 89 = σ. 335), ΜΑ΄ (Πετρ. φ. 131 = σ. 443), ΜΓ΄ (Πετρ. φ. 146 = σ. 479), ΜΖ΄ (Πετρ. φ. 156 = σ. 509) καὶ ΜΗ΄ (Πετρ. φ. 166 = σ. 529). Τὰ τεύχη αὐτὰ εἶναι πεντάδια (10 φύλλα). Ὅμως, εἶναι σίγουρο ὅτι κάποια τεύχη, ἀπὸ αὐτὰ ποὺ λείπουν, ἦταν τετράδια (8 φύλλα), ἂν γιὰ παράδειγμα λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι τὰ φφ. Πετρ. 139-145 σαφῶς ἀνῆκαν σὲ τετράδιο, ἀφοῦ τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν φύλλων Πετρ. 138 καὶ 139 (σσ. 462-465) περιεῖχε μόνον 8 στίχους εὐαγγελικοῦ κειμένου μὲ ±674 γράμματα, ἀριθμός, ὁ ὁποῖος ὅπως θὰ ἀναφέρουμε ἀμέσως παρακάτω, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τέσσερις στῆλες κειμένου, ἤτοι ἕνα φύλλο.

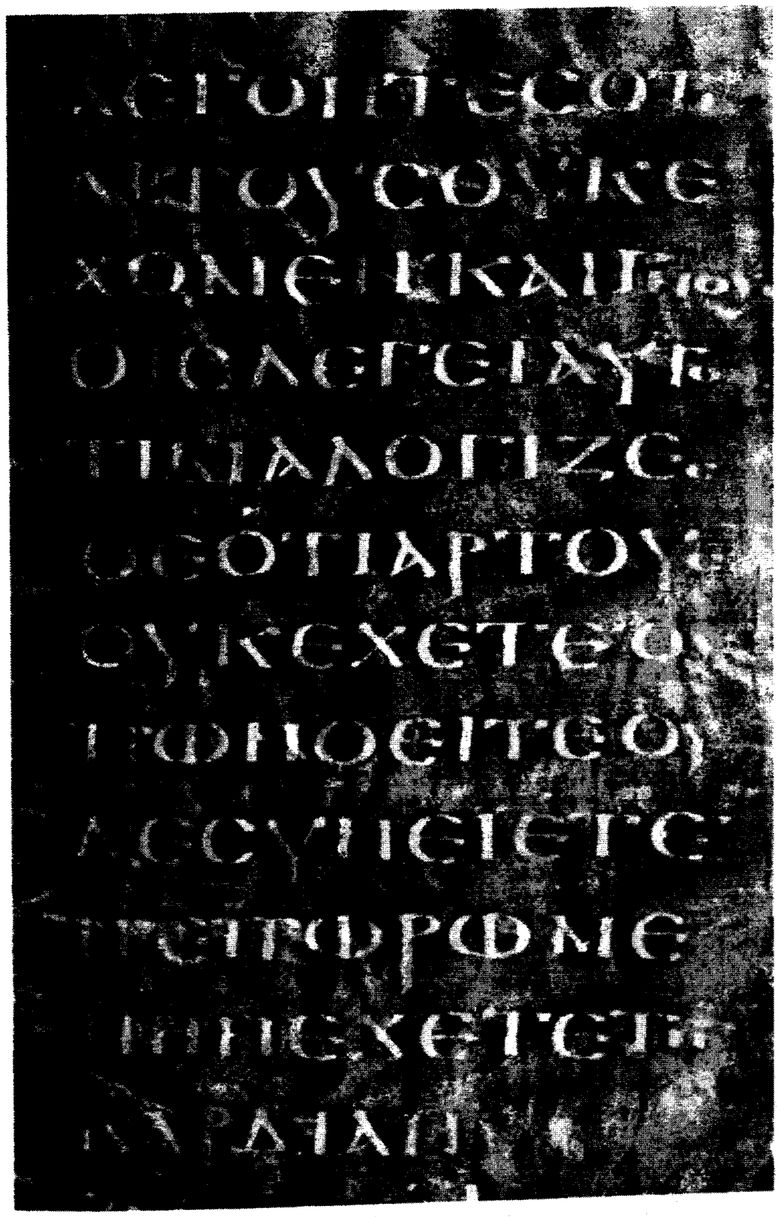
Ἡ τοποθέτηση τῶν φύλλων στὸ κάθε τεῦχος ἀκολουθεῖ τὸ κλασικὸ σύστημα τῆς ἀντικρυστῆς τοποθέτησης κατὰ ζεύγη φύλλων,

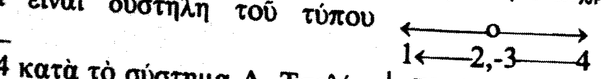
Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν Πορφυρὸ κώδικα τῶν Εὐαγγελίων
Πάτμου - Πετρουπόλεως

Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν Πορφυρὸ κώδικα τῶν Εὐαγγελίων
Πάτμου - Πετρουπόλεως

δηλ. ἡ ἐχέτριχη πλευρὰ τοῦ ἑνὸς φύλλου ἀντικρύζει τὴν ἐχέτριχη τοῦ ἑπομένου, καὶ ἀντίστοιχα, ἡ ἐχέσαρκη αὐτοῦ τὴν ἐχέσαρκη τοῦ ἀμέσως ἑπομένου κ.ο.κ. Ἡ χαράκωση ἔχει γίνει μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο καὶ εἶναι δύστηλη τοῦ τύπου ἢ κατὰ τὸ σύστημα Α. Τσελίκα[1]. Ὑπάρχουν δηλαδὴ τέσσερις κάθετες χαρακώσεις, ποὺ ὁρίζουν τὰ ὅρια τῶν στηλῶν, ἐνῶ οἱ ὁριζόντιες χαρακώσεις σὲ πολλὲς περιπτώσεις ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φύλλου (τὴ ραφὴ) καὶ σὲ ἄλλες ἀπὸ τὴν πρώτη κάθετη χαράκωση καὶ καταλήγουν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις στὴν τέταρτη. Ἀντίστοιχα, ὑπάρχει καὶ μία ὁριζόντια χαράκωση στὸ ἐπάνω περιθώριο, ὅπου στὴν πρώτη περίπτωση ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φύλλου καὶ καταλήγει στὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο, ἐνῶ στὴ δεύτερη ξεκινᾶ ἀπὸ τὴν πρώτη κάθετη χαράκωση καὶ καταλήγει στὴν τέταρτη. Συνολικὰ οἱ ὁριζόντιες χαρακώσεις ποὺ περιέχουν τὸ κείμενο εἶναι 32 (16 ζεύγη). Οἱ ἀποστάσεις τῶν χαρακώσεων γενικὰ εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἡ πρώτη κάθετη ἀπὸ τὴ ραφὴ τοῦ φύλλου ἀπέχει 28-30 χιλ., ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῆς 1 καὶ 2 εἶναι 92-95 χιλ., μεταξὺ τῆς 2 καὶ 3 30 χιλ., μεταξὺ τῆς 3 καὶ 4 90-93 χιλ. καὶ τῆς 4 μὲ τὴν ἄκρη τοῦ φύλλου 23 χιλ. Ἡ ὁριζόντια χαράκωση τοῦ ἄνω περιθωρίου ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ φύλλου 30 χιλ. Ἡ πρώτη χαράκωση τοῦ κυρίως σώματος τῶν ὁριζοντίων ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ φύλλου 52-55 χιλ., ἐνῶ ἡ τελευταία ἀπὸ τὴν κάτω ἄκρη τοῦ φύλλου 50-52 χιλ. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ὁριζοντίων χαρακώσεων εἶναι 7 χιλ.

Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένο σὲ δύο στῆλες κατὰ σελίδα καὶ κάθε στήλη περιλαμ-βάνει 16 στίχους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ φ. Πετρ. 67 (σσ. 267-268) ποὺ ἔχει 15 καὶ τὰ φφ. Πάτμου 28 καὶ 29 (σσ. 213-216) ποὺ ἔχουν 17. Κάθε στίχος περιέχει 11 γράμματα κατὰ μέσον ὅρο. Ἔτσι μποροῦμε μὲ ἀκρίβεια νὰ ὑπολογίσουμε τὰ φύλλα ποὺ ἔχουν ἐκπέσει λαμβάνοντας ὑπόψιν τὴν ἔκταση τοῦ ἀντίστοιχου κειμένου. Στὴν περίπτωση ποὺ πρὸ ὀλίγου ἀναφέραμε, στὸ χάσμα μεταξὺ τῶν φύλλων Πετρ. 138 καὶ 139 (σσ. 462-465) πρέπει νὰ περιέχονταν ±674 γράμματα : 11 γράμματα κατὰ στίχο = 61,2 στίχοι : 16 στίχους κατὰ στήλη = 3,8 στῆλες, δηλαδὴ δύο σελίδες ἢ

[1] ΑΓΑΜ. ΤΣΕΛΙΚΑ, *Ἀριθμογραμμικὴ παράσταση τῶν τύπων τῶν χαρακώσεων τῶν χειρογράφων*, "Θησαυρίσματα" 13(1976), σσ. 297-318.

ἕνα φύλλο. Ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τετραδίων καὶ τῆς σειρᾶς τους σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο συνάγεται ἀναμφισβήτητο τὸ συμπέρασμα, ὅτι τοῦ κειμένου προτασσόταν ἡ *Ἐπιστολὴ πρὸς Καρπιανὸν* τοῦ Εὐσεβίου καὶ οἱ *Πίνακες* ἀντιστοιχιῶν τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν. Ἐπίσης, ὅτι σὲ κάθε Εὐαγγέλιο προτασσόταν ἡ *Ὑπόθεσις* καὶ ὁ *Πίνακας* τῶν κεφαλαίων του. Καὶ ἀκόμη, δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὕπαρξη μικρογραφιῶν μὲ τὶς παραστάσεις τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν.

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ παραπάνω δεδομένα ὑπολογίζουμε, ὅτι ἡ πραγματικὴ δομὴ τοῦ κώδικα κατὰ τεύχη ἦταν ἡ ἑξῆς:

Α΄	πεντάδιο	φφ. [10]. Περιελάμβανε τὴν *Ἐπιστολὴ* τοῦ Εὐσεβίου, τοὺς *Κανόνες*, τὴν μικρογραφία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ματθαίου, τὴν *Ὑπόθεση* καὶ τὸν *Πίνακα* τῶν κεφαλαίων.
Β΄	πεντάδιο	φφ. [3] + Πετρ. 44 + [1] + Πετρ. 45 + [4]
Γ΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 11-13 + [2] + Πετρ. 14-16 + [1]
Δ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 17-25 + [1]
Ε΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 26-33 + [1]
ς΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 34-37 + [1] + Πετρ. 38-40 + [1]
Ζ΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Ἀθ. 1 + Πετρ. 41-42 + [2] + Πετρ. 43 + Ν. Ὑόρ. 1 + [2]
Η΄	πεντάδιο	φφ. [5] + Πετρ. 46-48 + [2]
Θ΄	πεντάδιο	φφ. Βατ. 1 + [3] + Βατ. 2-3 + Πετρ. 181 + Βατ. 4-6
Ι΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΙΑ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΙΒ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΙΓ΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Λον. 1 + [4] + Λον. 2 + [2]
ΙΔ΄	τετράδιο	φφ. [8]. Περιελάμβανε καὶ μικρογραφία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, τὴν *Ὑπόθεση* καὶ τὸν *Πίνακα* τῶν κεφαλαίων.
ΙΕ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
Ις΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΙΖ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 1-10
ΙΗ΄	πεντάδιο	φφ. Πάτ. 1 + [2] + 2-7 + [1]
ΙΘ΄	πεντάδιο	φφ. Πάτ. 8-17
Κ΄	πεντάδιο	φφ. Πάτ. 18-19 + [2] + 20-25
ΚΑ΄	πεντάδιο	φφ. [10]

ΚΒ΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Πάτ. 26-33
ΚΓ΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 180 + [8]
ΚΔ΄	πεντάδιο	φφ. [10]. Περιελάμβανε καὶ μικρογραφία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, τὴν *Ὑπόθεση* καὶ τὸν *Πίνακα* τῶν κεφαλαίων.
ΚΕ΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 49-56 + [1]
Κς΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 57 + [1] + Πετρ. 58 + [2] + Πετρ. 59-61 + [1]
ΚΖ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΚΗ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΚΘ΄	πεντάδιο	φφ. [4] + Πετρ. 66-67 + [1] + Πετρ. 68 + [2]
Λ΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Πετρ. 62 + [1] + 63-65 + [3]
ΛΑ΄	πεντάδιο	φφ. [1] + Πετρ. 179 + [6] + Πετρ. 182 + [1]
ΛΒ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 69-78
ΛΓ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 79-88
ΛΔ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 89-97 + [1]
ΛΕ΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Πετρ. 98-104 + [1]
Λς΄	πεντάδιο	φφ. [3] + Πετρ. 105-111
ΛΖ΄	τετράδιο	φφ. [1] + Πετρ. 111-117 + [1]
ΛΗ΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Βιέν. 25 + [2] + Βιέν. 26 + [4]. Περιελάμβανε καὶ μικρογραφία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννη, τὴν *Ὑπόθεση* καὶ τὸν *Πίνακα* τῶν κεφαλαίων.
ΛΘ΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Πετρ. 118-119 + [2] + 120-123
Μ΄	πεντάδιο	φφ. [Λέρμα 1] + Πετρ. 124 + [1] + Πετρ. 125-130 + [1]
ΜΑ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 131 + [1] + Πετρ. 132-137 + Θεσ. 1 + Πετρ. 138
ΜΒ΄	τετράδιο	φφ. [1] + Πετρ. 139-145
ΜΓ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 146-155
ΜΔ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
ΜΕ΄	πεντάδιο	φφ. [10]
Μς΄	πεντάδιο	φφ. [2] + Λον. 3 + [4] + Λον. 4 + [2]
ΜΖ΄	πεντάδιο	φφ. Πετρ. 156-165
ΜΗ΄	τετράδιο	φφ. Πετρ. 166-173
ΜΘ΄	τριάδιο	φφ. Πετρ. 174-178

Συνολικὰ δηλαδὴ ὁ κῶδικας εἶχε 44 πεντάδια, 4 τετράδια καὶ ἕνα τριάδιο, ἤτοι 478 φύλλα.

Ἡ γραφὴ εἶναι κεφαλαιογράμματη καὶ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια ποὺ ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς *βιβλικὴ στρογγυλὴ* μὲ ἐναλλαγὴ τοῦ πάχους τῶν γραμμῶν σὲ κάθε γράμμα ἀνάλογα μὲ τὸν χαρακτήρα του. Συγκεκριμένα, τὰ γράμματα ποὺ συνίστανται ἀπὸ μία ἢ δύο κάθετες γραμμὲς καὶ μία ὁριζόντια (Γ, Η, Π, Τ) ἔχουν τὶς κάθετες γραμμὲς παχιὲς ἐνῶ τὶς ὁριζόντιες λεπτές, οἱ ὁποῖες στὰ γράμματα Γ, Π, Τ καταλήγουν δεξιὰ ἐξογκωμένες. Τὰ γράμματα ποὺ συνίστανται ἀπὸ μία ἢ δύο κάθετες καὶ μία ἢ δύο πλάγιες (Κ, Μ, Ν) ἔχουν τὶς κάθετες παχιὲς καὶ τὴ μία ἀπὸ τὶς δύο πλάγιες λεπτὴ (τὴν ἄνω τὸ Κ μὲ ἐξογκωμένη κατάληξη καὶ τὴν ἀριστερὴ τὸ Μ) ἢ τὴ μία καὶ μοναδικὴ λεπτὴ (Ν). Τὰ γράμματα ποὺ ἔχουν τριγωνικὸ σχῆμα (Α, Δ, Λ) καὶ τὸ Χ ἔχουν πάντα τὴ δεξιὰ πλαγία γραμμὴ παχιά, τὴν ἀριστερὴ λεπτότερη καὶ τὴν ἐνδιάμεση πλαγία ἢ ὁριζόντια λεπτή. Ἡ ὁριζόντια γραμμὴ τοῦ Δ προεκτείνεται δεξιὰ καὶ καταλήγει σὲ ἐξόγκωμα. Τὰ στρογγυλόσχημα κλειστὰ γράμματα (Θ, Ο, Φ) καὶ τὸ Ω ἔχουν τὶς δύο ἑκατέρωθεν καμπύλες παχιές, ἐνῶ κατὰ τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος ἡ γραμμὴ λεπτύνεται. Καὶ στὸ μὲν Θ ἡ ὁριζόντια γραμμὴ εἶναι λεπτή, στὰ δὲ Φ καὶ Ω ἡ κάθετη παχιά. Στὰ ἀνοικτὰ στρογγυλόσχημα (Ε, Σ) ἡ καμπύλη ἀρχίζει παχιὰ ἀπὸ τὰ ἄνω καὶ καταλήγει δεξιὰ πρὸς τὰ κάτω λεπτή, ἐνῶ τὸ γράμμα συμπληρώνεται ἐπάνω μὲ δεύτερη γραμμὴ ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ λεπτὴ καὶ καταλήγει πρὸς τὰ δεξιὰ παχύτερη. Ἡ ὁριζόντια γραμμὴ τοῦ Ε ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ γράμματος λεπτὴ καὶ καταλήγει δεξιὰ ἐξογκωμένη. Τὰ γράμματα Β καὶ Ρ ἔχουν τὶς κάθετες γραμμὲς τους παχιὲς καὶ τὶς καμπύλες παχυνόμενες πρὸς τὰ δεξιά. Τὰ γράμματα Υ καὶ Ψ ἔχουν τὶς κάθετες γραμμές τους παχιές, τὴν ἀριστερὴ πλαγία λεπτότερη καὶ τὴν δεξιὰ πλαγία ἐντελῶς λεπτὴ μὲ ἐξογκωμένη κατάληξη. Τὰ γράμματα Ζ καὶ Ξ ἔχουν τὶς ὁριζόντιες παχιὲς καὶ τὶς ἐνδιάμεσες λεπτές. Καὶ τέλος, τὸ γράμμα Ι συνίσταται σὲ μία κάθετη γραμμὴ ἰδίου ὕψους πρὸς τὸ Τ. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειώσουμε, ὅτι οἱ κάθετες γραμμὲς τῶν Ρ, Υ, Φ καὶ Ψ στὴ βάση τους καταλήγουν σὲ ὀξεία γωνία μὲ ἐλαφρὰ προέκταση πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἐπίσης οἱ κάθετες γραμμὲς τοῦ Φ καὶ Ψ εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμήκεις πρὸς τὰ ἄνω καὶ κάτω τοῦ στίχου, ἐνῶ τοῦ Ρ καὶ Υ μόνο πρὸς τὰ κάτω. Πολὺ συχνὰ στὸ τέλος τῶν στίχων ἕνα ἢ δύο γράμματα γράφονται σὲ μικρότερο μέγεθος. Συχνὰ ἐπίσης τὸ πρῶτο γράμμα στὴν ἀρχὴ εὐαγγελικοῦ ἐδαφίου ἔχει γραφτεῖ

σχεδὸν ἔξω ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς στήλης ἀριστερὰ σὲ μεγαλύτερο μέγεθος.

Τὸ κείμενο ἔχει γραφτεῖ μὲ ἀσημόχρωμο μελάνι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θεῖα ὀνόματα Θ(ΕΟ)C, Χ(ΡΙΣΤΟ)C, Π(ΑΤ)ΗΡ, Υ(ΙΟ)C, Ι(ΗΣΟΥ)C, ΠΝ(ΕΥΜ)Α, Κ(ΥΡΙΟ)C ποὺ ἔχουν γραφτεῖ μὲ χρυσό. Μὲ χρυσαφὶ μελάνι ἐπίσης ἔχουν γραφτεῖ καὶ οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν στὸ ἄνω περιθώριο τῶν φύλλων. Ἐκεῖ τὰ γράμματα εἶναι ὁμοίου σχεδιασμοῦ ἀλλὰ μικρότερου μεγέθους.

Ὁ γραφέας γενικὰ εἶναι σταθερὸς στὸς ὕφος του. Μερικὲς φορὲς μόνο φαίνεται κάπως βιαστικὸς καὶ τὰ γράμματά του ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν κανόνα τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συντομογραφίες τῶν θείων ὀνομάτων χρησιμοποιεῖ καὶ τὶς συνήθεις ποὺ ἀναφέρονται στὶς λέξεις ΑΝ(ΘΡΩΠ)ΟC, ΟΥ(ΡΑΝ)ΟC, Μ(ΗΤ)ΗΡ, Ι(ΕΡΟΥΣΑ)ΛΗΜ, καὶ μάλιστα μὲ ἀναγραμματισμὸ ΙΕΡΟΥΣΑΗΛΜ, ΔΑ(ΥΙ)Δ, Ι(ΣΡΑ)ΗΛ, σπάνια στὸν σύνδεσμο Κ(ΑΙ) καὶ πολὺ συχνὰ στὸ τελικὸ Ν στὸ τέλος τοῦ στίχου ὡς (~). Τὰ μόνα συμπλέγματα ποὺ χρησιμοποιεῖ, καὶ αὐτὰ ὄχι πολὺ συχνά, εἶναι τὸ ΑΥ, ὅπου ἡ ἀριστερὴ πλάγια γραμμὴ τοῦ Υ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν δεξιὰ τοῦ Α, καὶ τὸ Μ μαζὶ μὲ ΟΥ, ὅπου ἡ τεθλασμένη γραμμὴ τοῦ Μ χρησιμεύει ὡς Υ.

Ὡς πρὸς τὴν ὀρθογραφία τὸ πιὸ ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ γραφέας, καὶ ὄχι μόνον αὐτὸς στὴν ἐποχή του, συγχέει συχνὰ χωρὶς κανένα ἰδιαίτερο λόγο τὸ *ει* μὲ τὸ *ι* καὶ τανάπαλιν, ἰδιαίτερα στὶς καταλήξεις ἀπαρεμφάτων, τὶς ὁποῖες γράφει μὲ *ι*, ἢ τὸ *ει* τῆς ἀντωνυμίας *ἐκεῖνος* γράφει μὲ *ι*. Ἐπίσης τὴν κατάληξη *-ται* τοῦ τρίτου ἑνικοῦ τῆς μέσης φωνῆς τῶν ρημάτων συχνὰ γράφει ὡς *-τε*. Ἡ γραφὴ τῶν λέξεων εἶναι συνεχὴς καὶ πολλὲς φορὲς ὁ γραφέας δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ γράψει τὸ τελευταῖο γράμμα μιᾶς λέξης ποὺ βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ στίχου, ἀλλὰ τὸ γράφει ὡς πρῶτο στὸν ἑπόμενο, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ λέξη *οὐκ*, ὅπου τὸ *κ* χωρίζεται ἀπὸ τὸ *ου*. Δὲν θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι χρησιμοποιεῖ συνειδητὰ τόνους καὶ πνεύματα. Ὅμως μιὰ ἰδέα τονισμοῦ δίνει ὁ γρα-φέας, ὅταν τοποθετεῖ μιὰ ὀξεία ἢ μία στιγμὴ πάνω ἀπὸ τὰ γράμματα *α*, *ε*, *η*, *ο* καὶ *υ*, μερικὲς μάλιστα φορὲς στὸ *η*, ὅταν εἶναι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς λέξης, ἔστω καὶ ἂν δὲν τονίζεται. Σπάνια ἐπίσης τοποθετεῖ τὸ ἴδιο σημεῖο στὰ γράμματα *ρ*, *κ* καὶ *τ*. Στὸ ἀρχικὸ *ι* βάζει εἴτε διαλυτικὰ εἴτε ἕνα σημάδι, ποὺ μοιάζει μὲ περισπωμένη. Ὅσο γιὰ τὴ στίξη, χρησιμοποιεῖ τὴν ἄνω στιγμή, ἡ

ὁποία πολλὲς φορὲς μοιάζει μὲ ὀξεία, τὴ μέση στιγμὴ καὶ σπανιώτατα τὴν τελεία καὶ ἄνω καὶ κάτω στιγμή.

Ὁ κώδικας ἀρχικὰ δὲν ἔφερε ἄλλη ἀρίθμηση πέραν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν τευχῶν ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ γραφέα, ὅπως ἀναφέραμε. Τὸ τμῆμα τῆς Πετρουπόλεως φέρει μία πολὺ μεταγενέστερη (τοῦ 19ου αἰ.) ἀρίθμηση κατὰ σελίδες μὲ τὴ σειρὰ τῶν φύλλων, ὅπως ἦταν αὐτὰ ἀνώμαλα δεμένα. Ὄχι μόνον εἶχαν παρατοποθετηθεῖ φύλλα (γιὰ παράδειγμα τὸ φ. 44 θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν τὸ πρῶτο), ἀλλὰ καὶ σὲ ἕνα εἶχαν ἀντιστραφεῖ οἱ σελίδες (φ. 180). Ἡ σελιδαρίθμηση ἀρχίζει μὲ πραγματικοὺς ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὸ ١ (1) ἕως τὸ ٥٠ (50), κατόπιν ἄλλο χέρι συνεχίζει πάλι μὲ τοὺς ἴδιους ἀριθμοὺς στὶς σελίδες ٥١ (51) καὶ ٥٢ (52) καὶ στὴ συνέχεια ἀλλάζει τρόπο καὶ χρησιμοποιεῖ τοὺς κοινοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὸ 53 ἕως τὸ τέλος μὲ λαθεμένη σειρὰ μετὰ τὸν ἀριθμὸ 347, ὅπου ἀντὶ γιὰ 348 γράφει 344 καὶ ἀντὶ γιὰ 349 γράφει 345, ὁπότε τὸ λάθος γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ ἐπανέρχεται στὴ σωστὴ σειρὰ 350, 351, 352 κ.ο.κ. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρίθμηση αὐτὴ διαπιστώνεται ἡ ἀπουσία τεσσάρων φύλλων μὲ ἀριθμοὺς σελίδων 81-82, 89-90, 119-120 καὶ 280-281, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ φύλλο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τὸ δεύτερο πρὸς τὸ φύλλο τῆς Βιβλιοθήκης Morgan τῆς Νέας Ὑόρκης, τὸ τρίτο μᾶλλον πρὸς τὸ φύλλο τῆς Λέρμα, καὶ τὸ τέταρτο πρὸς τὸ φύλλο τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Αὐτὸ βεβαίως σημαίνει ὅτι τὰ φύλλα αὐτὰ ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ τμῆμα τοῦ κώδικα ὅσο αὐτὸς βρισκόταν στὸ χωριὸ Σαρμισαχλί, πρὶν πωληθεῖ στοὺς Ρώσους.

Τὰ φύλλα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ φέρουν πολὺ νεώτερη ἀρίθμηση 1-6, ἀλλὰ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴ Βιβλιοθήκη αὐτὴ βρισκόταν ἤδη στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, γιατὶ ἔχει καταγραφεῖ στὸ εὑρετήριο τοῦ Domenico Ranaldi τοῦ ἔτους 1596-1597 μὲ τὸν ἀριθμὸ 200. Τὰ φύλλα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου φέρουν παλαιὰ ἀρίθμηση ἀπὸ χέρι δυτικὸ τοῦ 17ου αἰώνα καί, τέλος, τὰ φύλλα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης φέρουν παλαιὰ σελιδαρίθμηση (17ου αἰ. ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ συντάκτου τοῦ καταλόγου P. Lambeck) ἀπὸ ἀρ. 49 ἕως 52 καὶ σύγχρονη φυλλαρίθμηση μὲ ἀριθμοὺς 5 καὶ 6. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὰ φύλλα τῶν βιβλιοθηκῶν αὐτῶν ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸν κώδικα σὲ πολὺ προγενέστερους χρόνους, ὄχι ὅμως ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς Πάτμου, τὸ ὁποῖο

ἐπίσης δὲν φέρει φυλλαρίθμηση, ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε ἤδη διασπασθεῖ ὁ κώδικας καὶ ἕνα τμῆμα του βρισκόταν ἐκτὸς Πάτμου.

Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη, χωρὶς ὅμως συγκεκριμένη μαρτυρία, ὅτι ὁ διαμελισμὸς τοῦ κώδικα ἐπῆλθε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σταυροφοριῶν στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι, ὅτι κατὰ τὸν 13ον αἰώνα ἤδη ἀπὸ τὸν κώδικα εἶχαν ἐκπέσει ἀρκετὰ φύλλα. Τοῦτο συνάγεται ἀπὸ τὴ σημείωση μὲ τὴ λέξη *λιπάζον(ται)* στὰ φφ. Πετρ. 18r καὶ 26r (σσ. 29 καὶ 47 ἀντίστοιχα στὴν ἔκδοσή μας) καὶ στὸ recto τοῦ φύλλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (σ. 83), ποὺ χρονολογεῖται στὸν αἰώνα ποὺ ἀναφέραμε. Ἐπίσης ἕνα ἄλλο χέρι, ἴσως τοῦ 14ου αἰώνα, ἔγραψε στὸ φ. Πετρ. 35r πάνω τὴ λέξη *τετράδ(ιον)* καὶ στὰ φφ. 66v (σ. 266) καὶ 109v (σ. 380) τὴ φράση ποὺ δηλώνει ὑπολογισμὸ φύλλων *ὁμοῦ μ΄* καὶ *ὁμοῦ ν΄* ἀντίστοιχα. Τέλος, ἕνα ἄλλο, πολὺ μεταγενέστερο χέρι, τοῦ 18ου αἰώνα, ἀπὸ τὸ φ. Πετρ. 124r ἀριθμεῖ τὰ τεύχη στὸ κάτω περιθώριο ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ γράμμα *γ΄* ἕως τὸ *η΄* μὲ τὴ σειρά: *γ΄* (φ. 124r / σ. 425), *δ΄* (φ. 131r / σ. 443), *ε΄* (φ. 139r / σ. 465), *ζ΄* (φ. 146r / σ. 479), *η΄* (φ. 156r / σ. 509) καὶ *θ΄* (φ. 166r / σ. 529). Ἂν συσχετίσουμε τὴν ἀρίθμηση αὐτὴ μὲ τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση τοῦ κώδικα, διαπιστώνουμε, ὅτι τὰ φύλλα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ τμῆμα τῆς Πετρουπόλεως ἀποσπάστηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση αὐτή.

Ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς προκύπτουν εὔλογα πολλὰ ἐρωτήματα. Ἦταν ποτὲ ὁλόκληρος ὁ κώδικας στὴν Πάτμο καὶ ἀπὸ κεῖ ἀποσπάστηκε τὸ τμῆμα τοῦ Σαρμισαχλί, ἢ συνέβη τὸ ἀντίθετο; Δηλαδή, νὰ βρισκόταν τὸ χειρόγραφο κάπου στὴ Μικρὰ Ἀσία (δὲν ἀποκλείεται καὶ στὴν Κωνσταντινούπο-λη) καὶ ἀπ᾽ ἐκεῖ νὰ κατέληξε ἕνα τμῆμα στὴν Πάτμο καὶ ἄλλο στὸ Σαρμισαχλί. Ἀλλὰ πῶς ἕνα τόσο πολύτιμο καὶ λαμπρὸ χειρόγραφο, τοῦ ὁποίου ἡ θέση ἦταν σὲ μιὰ μεγάλη ἐκκλησία ἢ μονὴ κατέληξε σὲ ἕνα μικρὸ χωριὸ τῆς Καππαδοκίας; Εἶναι βέβαιο πάντως, ὅτι βρισκόταν ἐκεῖ ἀπὸ πολλὰ χρόνια πρίν, ἀφοῦ οἱ κάτοικοί του φρόντισαν νὰ τὸ βιβλιοδετήσουν. Ἡ σημερινὴ βιβλιοδεσία, ποὺ φέρει τὸ τμῆμα Σαρμισαχλί - Πετρουπόλεως, κατασκευάστηκε τὸ 1820, σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση στὴν πίσω πλευρὰ τῆς πρώτης πινακίδας, ἡ ὁποία ἀναφέρει τὰ ἑξῆς στὰ καραμανλίδικα: ιαγ· *σεπτεβρι* ι / *γιαπιλμα σενεσι πουτουρ* (τὸ ἔτος κατασκευῆς εἶναι αὐτό,

1820 Σεπτεμβρίου 1). Ἂν πάλι εἶναι ἔτσι, οἱ ἀγοραστὲς τῶν φύλλων τῶν εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν ταξίδεψαν στὴν Καππαδοκία γιὰ νὰ βροῦν τὰ σπουδαῖα αὐτὰ φύλλα, ἢ τὰ βρῆκαν, ἴσως μαζὶ μὲ ὅλον τὸν κώδικα, σὲ κάποιο μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, πιθανῶς στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴ Σμύρνη; Θὰ μποροῦσαν ἄραγε αὐτὰ τὰ φύλλα νὰ βρίσκονται μαζὶ μὲ ὅλο τὸ ἄλλο τμῆμα στὴν Πάτμο; Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπίθανο, μολονότι οἱ παλαιότεροι χειρόγραφοι κατάλογοι τῶν βιβλίων τῆς Μονῆς τῶν ἐτῶν 1103 καὶ 1200 δὲν ἀναφέρουν συγκεκριμένα γιὰ Πορφυρὸ Εὐαγγέλιο, ἀλλὰ ἁπλῶς γιὰ *σωματῶα* (περγαμηνὰ) τετραευάγγελα μὲ πολύτιμες βιβλιοδεσίες.[1] Ἡ παράδοση τῆς Μονῆς πάντως ἀναφέρει, ὅτι τὸ πορφυρὸ αὐτὸ Εὐαγγέλιο εἶναι πανάρ-χαιο κτῆμα της.

Τὸ τμῆμα τοῦ κώδικα στὸ Σαρμισαχλὶ τὸ ἐξέτασε ὁ ἀρχιδιάκονος τοῦ μητροπολίτη Καισαρείας κατὰ τὸ ἔτος 1847 καὶ σημείωσε στὸ τελευταῖο του φύλλο: *Αὐτὸ τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον πότε ἐγράφη καὶ πότε εὑρέθη ἀγνοοῦσιν ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῆς χώρας Σάρμησακλη. Ὅμως κατὰ τὸ ,αωμζ^ον ἐλθὼν ἐγὼ ὁ ἐν ἱεροδιακόνοις ἐλά-χιστος Γεράσιμος Μουταλάσκιος εἰς τὴν χώραν ταύτην καὶ θεωρήσας τὴν ἀρχαιότητα τῆς ἱερᾶς βίβλου σημειώνω κἂν τὸν χρόνον καὶ τὸ ἔτος καθ᾽ ὃ ἀγνοεῖται παρὰ πάντων ἡ χρονολογία. ,αωμζ΄ Ὀκτωβρίου κδ΄. Ὁ τοῦ ἁγίου Καισαρείας ἀρχιδιάκ(ονος) Γεράσιμος.*

Καὶ πιὸ κάτω ἄλλος ἱερωμένος ἔγραψε: *Νῦν τοῦ αὐτοῦ δηλ. τοῦ ἁγίου Ναζιανζοῦ ἱεροδιάκονος Γεράσιμος ἀπὸ Ἰντζέσι. 1860, Σεπτ(εμβρίου) 30.*

Καὶ ἀργότερα κάποιος ἄλλος μὲ ἀχνὸ μολύβι ἔγραψε: *1887 Μεθόδιος ἱεροδιάκονος Βασίλ(...) Κασκ(...).*

Εἶναι φυσικὸ ἕνα τόσο ἀρχαῖο βιβλίο νὰ ἔχει ὑποστεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπίβουλες ἀνθρώπινες ἐπεμβάσεις λαθροχειρίας καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ χρόνου καὶ ἄλλων φυσικῶν φθορῶν. Εὐτυχῶς λίγα εἶναι τὰ φύλλα ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀποσχισθεῖ τεμάχια ἢ ἡ

[1] Βλ. ΕΡΑΣ Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Πατμιακὰ Γ΄ - Ὁ καθηγούμενος τῆς Μονῆς Πάτμου Ἰωσὴφ Ἰασίτης καὶ ἡ ἀρχαιότερη ἀναγραφὴ χειρογράφων τῆς Μονῆς*, "Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας", περ. Δ΄, 4(1964-1965), σ. 349.- CHARLES ASTRUC, *L'inventaire dressé en Septembre 1200 du trésor et de la Bibliothèque de Patmos - édition diplomatique* -, "Travaux et Mémoires", 8(1981), σσ. 15-30.

περγαμηνὴ ἔχει διαβρωθεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὴν κακομεταχείριση. Τὰ ἀποσχισμένα φύλλα ἔχουν συμπληρωθεῖ στὸ τμῆμα τοῦ Σαρμισαχλὶ - Πετρουπόλεως μὲ χαρτί, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐπίσης βαφτεῖ πορφυρό. Καὶ σὲ δύο σημεῖα του δύο σχισμὲς ἔχουν συγκολληθεῖ μὲ μικρὰ τεμάχια περγαμηνῆς, ἴσως ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν κώδικα. Στὸ τμῆμα τῆς Πάτμου ἡ ἀντίστοιχη ἐπέμβαση ἔχει γίνει μὲ τεμάχια ὑπόλευκης περγαμηνῆς. Καὶ στὰ δύο τμήματα οἱ ράχες τῶν τευχῶν ἔχουν ἐνισχυθεῖ εἴτε μὲ χάρτινες ταινίες εἴτε μὲ ὑφασμάτινες ὁμοίου χρώματος. Ἡ σπουδαιότερη ὅμως φθορὰ σὲ πολλὰ φύλλα ἔχει προκληθεῖ ἀπὸ τὴν ὀξείδωση τοῦ ἀσημιοῦ τῶν γραμμάτων, σὲ σημεῖο μάλιστα ποὺ νὰ ἔχει διαποτιστεῖ ἡ περγαμηνὴ καὶ τὰ ἴχνη τῶν γραμμάτων νὰ διακρίνονται ἔντονα καὶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ φύλλου. Σὲ πάρα πολλὰ φύλλα ἐπίσης, τὸ χρυσὸ μελάνι, μὲ τὸ ὁποῖο ἔχουν γραφτεῖ στὸ ἄνω περιθώριο τὰ κεφάλαια τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν, ἔχει ἐντελῶς ἀποσβεστεῖ. Παρόλα αὐτά, τόσο οἱ κάτοικοι τοῦ Σαρμισαχλὶ ὅσο καὶ οἱ βιβλιοθηκάριοι τῆς Μονῆς τῆς Πάτμου φρόντισαν νὰ προστατέψουν ἐξωτερικὰ τὸ ἱερὸ κειμήλιό τους μὲ ἰδιαίτερα διακοσμημένες πινακίδες. Στὸ τμῆμα τοῦ Σαρμισαχλὶ οἱ πινακίδες εἶναι ξύλινες ἐπενδεδυμένες μὲ πράσινο βελοῦδο καὶ πρόσθετα ἀσημένια ἐλάσματα ποὺ φέρουν ἱερὲς ἀνάγλυφες παραστάσεις, ὅπως ἁρμόζει σὲ βιβλίο Εὐαγγελίου, ποὺ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴ λειτουργία καὶ προσκυνεῖται ἀπὸ τοὺς πιστούς. Στὴν πρώτη πινακίδα, στὸ κέντρο, ὑπάρχει ἡ παράσταση τῆς Σταύρωσης καὶ στὶς τέσσερις γωνίες οἱ μορφὲς τῶν προφητῶν Δαυίδ, Σολομῶντος, Ἰσαΐα καὶ Ἱερεμία. Στὴν πίσω πινακίδα, στὸ κέντρο, ὑπάρχει ἡ παράσταση τῆς Ἀνάστασης καὶ στὶς τέσσερις γωνίες οἱ παραστάσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν Ἰωάννη, Ματθαίου, Μάρκου καὶ Λουκᾶ. Στὸ τμῆμα τῆς Πάτμου οἱ πινακίδες εἶναι ἐπενδεδυμένες μὲ ἐρυθρὸ βελούδινο ὑφασμα. Στὸ κέντρο τῆς πρώτης ὑπάρχει ἀνάγλυφη ἐπίχρυση παράσταση τοῦ Ἐσταυρωμένου ἔχοντας ἀριστερὰ τὴν Θεοτόκο καὶ δεξιὰ τὸν Ἰωάννη καὶ στὶς τέσσερις γωνίες τοὺς Εὐαγγελιστὲς Μᾶρκο, Ἰωάννη, Λουκᾶ καὶ Ματθαῖο. Στὴν πίσω πινακίδα, στὸ κέντρο, ὑπάρχει ἐπίσης ἀνάγλυφη ἐπίχρυση παράσταση τῆς Θεοτόκου καὶ στὶς τέσσερις γωνίες ἥλιοι μὲ ἀκτίνες.

Γιὰ τὴ σημασία τοῦ Πορφυροῦ Κώδικα ὡς πρὸς τὸ κείμενο τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔχουν γραφεῖ πολλὰ ἀπὸ εἰδικοὺς μελετητές, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρῶτος ὁ πολὺς C. Tischendorf, ὁ ὁποῖος

ἀρχικὰ ἐγνώριζε τὴν ὕπαρξη μόνον τῶν φύλλων τῶν εὐρωπαϊκῶν βιβλιοθηκῶν καὶ εἶχε δικαίως ἐπισημάνει τὴν ἀξία τους. Ἡ ἀνακάλυψη καὶ ἡ ἀνάδειξη τοῦ τμήματος τῆς Πετρουπόλεως, ἀλλὰ καὶ ἡ σχεδὸν σύγχρονη παρουσίαση τοῦ πατμιακοῦ τμήματος ἀπὸ τὸν Ἰω. Σακκελίωνα ἔδωσαν νέα ὤθηση στὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, τοποθετῶντας τὸν κώδικα μεταξὺ τῶν ἀξιολογωτέρων. Ὁ ἴδιος μάλιστα, ὑπακούοντας στὴν ἐπιστημονικὴ δεοντολογία ἔσπευσε νὰ ἀποστείλει στὸν Tischendorf πιστὸ ἀντίγραφο τοῦ πατμιακοῦ τμήματος, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ νὰ συμπεριληφθεῖ στὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Στὴν παρούσα πανομοιότυπη ἔκδοση ἀνασυστήσαμε τὰ διεσπαρμένα τμήματα καὶ ἀνακατατάξαμε τὰ φύλλα στὴ σωστή τους σειρὰ ἀφήνοντας ἕνα κενὸ φύλλο, ὅπου ὑπάρχει χάσμα. Πιστεύουμε, ὅτι ἡ παρουσίαση ὁλοκλήρου πλέον τοῦ κώδικα θὰ δώσει ἕνα νέο ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω κειμενολογικὲς καὶ παλαιογραφικὲς μελέτες. Θεωροῦμε ὅμως ἐξ ἴσου σημαντικὸ τὸ γεγονός, ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ παραδίδεται σὲ ἕναν ἐνιαῖο τόμο ἕνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα καὶ ἀρχαιότερα μνημεῖα τῆς Χριστιανοσύνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στοὺς ἐπὶ μέρους καταλόγους τῶν τμημάτων τοῦ κώδικα, ποὺ ἔχουμε ἀναφέρει, ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ πλουσιώτατη βιβλιογραφία. Ἐδῶ ἀρκούμεθα νὰ παραθέσουμε τὶς πλέον βασικὲς μελέτες ὡς πρὸς τὸ κείμενο καὶ τὴν παλαιογραφική του σημασία.

Constantinus Tischendorf, *Monumenta sacra inedita sive Reliquiae antiquissimae textus Novi Testamenti Graeci ex novem plus mille annorum codicibus per Europam dispersis*, Lipsiae 1846, σσ. 10-12.

G. Cozza-Luzi, *Pergamene purpuree Vaticane di evangeliario a caratteri di oro e di* argento, "Al Sommo Pontefice Leone XIII omaggio giubilare della Biblioteca Vaticana", Roma 1888, τεῦχ. 2.

F. H. A. Scrivener, *A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament*, τ. I, London 1894, σσ. 139-141.

Ф. И. Успенский, Вновъ найденный пурпурный кодексъ Евангелия, "Известия Русского Археологического инта в Константинополе", τ. 1, Одесса 1896, σσ. 138-172.

H. S. Cronin, *Codex purpureus Petropolitanus* (Texts and Studies V, 4), Cambridge 1899.
C. R. Gregory, *Textcritik des Neuen Testamentes*, τ. I, Leipzig 1900, σσ. 56-59.
H. von Soden, *Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer altesten erreichbaren Textgestalt hergestelt auf Grund ihrer Textgeschichte*, τ. I, 1, Berlin 1902, σσ. 120-121.
William Henry Paine Hatch, *The principal Uncial Manuscripts of the New Testament*, The University of Chicago Press, Chicago Illinois 1939, πίν. xxix.
Fr. G. Kenyon - A. W. Adams, *Der Text der griechischen Bibel*, Göttingen 1961, σ. 76.
Kurt Treu, *Zu den neutestamentlichen Handschriften in der UdSSR*, "Forschungen und Fortschrifte", 38(1964), σσ. 118-122.
Kurt Treu, *Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments in der UdSSR: Eine systematische Auswertung der Texthandschriften in Leningrad, Moskau, Kiev, Odessa, Tbilissi und Erevan*, Berlin 1966, σσ. 169-173.
Guglielmo Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica*, "Studi e testi di papirologia editi dall' Istituto papirologico *G. Vitelli* di Firenze", 2, Firenze 1966, σσ. 98-104.

9.

ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ

Ἡ Πάτρα εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ φτωχὲς περιοχὲς τῆς χώρας μας σὲ ἀρχειακὸ καὶ βιβλιακὸ ὑλικό. Οἱ ἀλλεπάλληλες καταστροφὲς ἐκ θεμελίων ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Φραγκοκρατίας ὡς τὴν ἀπελευθέρωση στὰ 1828 ἐπέφεραν τέλεια ἐξαφάνιση τόσο τῶν διοικητικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχείων ὅσο καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἀρχείων καὶ βιβλιοθηκῶν.

Σ' ὁποιον ἀσχολεῖται μὲ τὴ νεώτερη ἱστορία τῆς Πάτρας, ἡ ἴδια ἡ πόλη δὲν ἔχει νὰ τοῦ προσφέρει παρὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα[1]. Ὅσες πηγὲς ἔχουν χρησιμοποιήσει οἱ ἱστορικοί της κατὰ μέγιστο μέρος βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν ἐπαρχία της, ὅπως στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἰονίου, εἴτε στὸ ἐξωτερικό, ὅπως στὴ Βενετία, στὸ Παρίσι, στὸ Λονδίνο, τὴ Βιέννη καὶ ἀλλοῦ. Ἔτσι, ὅσα ἔγγραφα ἢ συλλογὲς βιβλίων καὶ χειρογράφων διασώθηκαν στὶς διάφορες μονὲς γύρω ἀπὸ τὴν Πάτρα ἀποκτοῦν ἰδιαίτερη ἀξία, ὅσο καὶ ἂν συγκριτικὰ μὲ τὰ ἀρχεῖα ἢ τὶς βιβλιοθῆκες ἄλλων περιοχῶν φαίνονται κατώτερα.

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ περιορίζεται μόνο στὸν χῶρο τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χειρογράφων καὶ ἔχει σκοπὸ νὰ παρουσιάσει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν

[1] Ἐνδιαφέρον καὶ ἀξιόλογο ὑλικὸ ἀπὸ ἐπιτόπια μοναστηριακὰ ἢ ἰδιωτικὰ ἀρχεῖα ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ ἱστορικὸς τῆς Πάτρας ΚΩΣΤΑΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ στὶς μελέτες του: *Τὸ Ἀρχεῖον τῶν οἰκογενειῶν Δρακοπούλου καὶ Καλαμογδάρτη*, "Πελοποννησιακά", τ. Ζ΄ (1969-1970), σσ. 50-68.- *Ἀνέκδοτα νομικὰ ἔγγραφα Πατρῶν τῆς τελευταίας Τουρκοκρατίας*, "Ὁ Ἐρανιστής", ἔτ. Η΄ (1970), τεῦχ. 44, Τόμος Δ. Σ. Γκίνη, σσ. 54-73.- *Ἓξ διαθῆκαι Παλαιῶν Πατρῶν ἀποκείμεναι εἰς μονὴν Ὁμπλοῦ*, "Ἀθηνᾶ", τ. ΟΑ΄ (1970), σσ. 18-46. Βλ. ἀκόμη καὶ ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Πατριαρχικὰ γράμματα ἐκ τῆς μονῆς Ἁγίων Πάντων Πατρῶν*, "Ἑλληνικά", τ. 26 (1973), σσ. 74-96.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἔγγραφα ἀπὸ τὴ μονὴ Ἁγίων Πάντων Πατρῶν ἀναφερόμενα στὶς σχέσεις της μὲ τὴ μονὴ τοῦ Ὄρους Σινᾶ (1755-1845)*, "Πελοποννησιακά", τ. ΙΑ΄ (1975), σσ. 31-64.

μου στὰ μοναστήρια τῆς Πάτρας. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς Πάτρας Στέφ. Θωμόπουλος[1] καὶ Κώστας Τριανταφύλλου[2] ὑποδεικνύουν τὴν ὕπαρξη βιβλιοθηκῶν καὶ ἀρχείων, χρησιμοποιοῦν σχετικὸ ὑλικό, ἀλλὰ δὲν ἐπεκτείνονται σὲ παλαιογραφικὲς καὶ κωδικολογικὲς παρατηρήσεις. Ὁ καθηγητὴς Λίνος Πολίτης στὴ μελέτη του γιὰ τὴ μονὴ Ὀμπλοῦ στὸν πρῶτο τόμο τῶν «Πελοποννησιακῶν» περιγράφει μὲ συντομία ἑπτὰ χειρόγραφα ποὺ εἶχε δεῖ στὴ μονὴ τὸ 1945 καὶ 1946 ὑποδεικνύοντας συγχρόνως καὶ τὴν προέλευσή[3] τους ἀπὸ τὴν πλησιόχωρη μονὴ τῶν Ἁγίων Πάντων Τριταίας[4]. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἴχαμε τίποτα ἄλλο.

Ἡ ἔρευνα ποὺ ἐπεχείρησα στὶς μονὲς Γηροκομείου, Ὀμπλοῦ, Ἁγίων Πάντων, Χρυσοποδαρίτισσας, Νοτενῶν, Μαρίτσης καὶ Ἁγίου Νικολάου Μπάλα, τὶς μόνες ποὺ σήμερα λειτουργοῦν, ἀπὸ τὸ 1968 ὡς τὸ 1972 καὶ ἀπὸ τὸ 1976 ὡς τὸ 1978, ἀποδείχθηκε ἀποδοτικὴ καὶ ὁ ἀμιτὸς ἀρκετὰ πλούσιος καὶ ἐνδιαφέρων. Συνολικὰ στὰ μοναστήρια αὐτὰ σήμερα ὑπάρχουν 68 χειρόγραφοι κώδικες, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 13ο αἰώνα ὡς τὸν 20ό. Συγκεκριμένα στὴ μονὴ Γηροκομείου ὑπάρχουν 10, στὴ μονὴ Ὀμπλοῦ 17, στὴ μονὴ Ἁγίων Πάντων 37, στὴ μονὴ Χρυσοποδαρίτισσας 2 καὶ στὴ μονὴ Νοτενῶν ἄλλα δύο. Στὶς μονὲς Μαρίτσης καὶ Ἁγίου Νικολάου Μπάλα κατὰ τὰ φαινόμενα δὲν ὑπάρχουν χειρόγραφα. Ὅλων αὐτῶν τῶν χειρογράφων ἔχω συντάξει λεπτομερεῖς περιγραφικοὺς καταλόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἤδη ἔχω δημοσιεύσει τῆς μονῆς Γηροκομείου καὶ τῆς μονῆς Ἁγίων

[1] ΣΤΕΦΑΝΟΥ Ν. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἱερὰ μονὴ τοῦ Ὀμπλοῦ*, ἐν Πάτραις 1903.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821*, ἔκδ. Β΄ μὲ ἐπιμέλειαν Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, Πάτραι 1950, σσ. 595-603.

[2] ΚΩΣΤΑ Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, λ. βιβλιοθῆκαι, ἔγγραφα, μοναί, ἔκδ. Β΄, Πάτραι 1980.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς μονῆς Γηροκομείου τῶν Πατρῶν*, Πάτραι 1954.

[3] ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Ἡ μονὴ Ὀμπλοῦ κοντὰ στὴν Πάτρα*, "Πελοποννησιακά", τ. Α΄ (1956), σσ. 238-252 καὶ εἰδικὰ σσ. 251-252.

[4] ΑΓΑΜ. ΤΣΕΛΙΚΑ, Ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Γηροκομείου Πατρῶν, "Ἑλληνικά", τ. 26(1973), σσ. 282-295.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἁγίων Πάντων Πατρῶν*, "Μέλισσα τῶν Βιβλίων", τ. 2(1975-6), σσ. 9-62.

Πάντων[1]. Γιὰ τὰ ἄλλα μοναστήρια, δηλ. τῆς Χρυσοποδαρίτισσας, τοῦ Ὀμπλοῦ καὶ τῶν Νοτενῶν, οἱ κατάλογοι λίγες μόνο συμπληρώσεις χρειάζονται γιὰ νὰ δοθοῦν σύντομα στὸ τυπογραφεῖο.

Ἐπίσης, τὰ χειρόγραφα αὐτὰ μποροῦν νὰ γίνουν προσιτὰ στὸν κάθε ἐρευνητὴ καὶ μὲ μικροφίλμς, γιατὶ φωτογραφήθηκαν τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1978 μὲ ἀποστολὴ ποὺ ὀργάνωσε εἰδικὰ γιὰ τὰ μοναστήρια αὐτὰ τὸ Μορφωτικὸ Ἵδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης. Ἐδῶ ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω πὼς οὔτε ἡ ἔρευνα, οὔτε ἡ ἀποστολὴ μικροφωτογράφησης θὰ εἶχαν ὁποιαδήποτε ἐπιτυχία, ἂν στὸ ἔργο αὐτὸ δὲν βοηθοῦσαν οἱ μοναχοὶ ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν μονῶν μὲ τὴν παραδοσιακή τους φιλοξενία, τὴν ἀπόλυτη κατανόηση τῆς σημασίας τῆς ἔρευνας καὶ τὴν παροχὴ ἐκ μέρους τους κάθε δυνατῆς ἐξυπηρέτησης. Ἂς δεχθοῦν καὶ πάλι δημόσια τὶς θερμές μου εὐχαριστίες.

Οἱ συλλογὲς τῶν χειρογράφων αὐτῶν, ὅπως καὶ πολλῶν ἀλλωνέντυπων βιβλίων, δημιουργήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἡγουμένους τῶν μονῶν, ποὺ εἶχαν ἔφεση γιὰ μάθηση καὶ ἤθελαν νὰ προσφέρουν στοὺς συνασκητές τους ἀλλὰ καὶ τοὺς κατοίκους τῶν γύρω περιοχῶν τὴ δυνατότητα γιὰ κάποια πνευματικὴ καλλιέργεια. Ἡ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Γηροκομείου Δανιὴλ Ροῦσος, κωδικογράφος ὁ ἴδιος καὶ κάτοχος πολλῶν βιβλίων, μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς του τὸ 1821 κατώρθωσε νὰ διασώσει πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς μονῆς, ποὺ εἶχε χαρίσει ὁ Γ. Μοθωναῖος στὰ 1813[2]. Στὴ μονὴ τῶν Ἁγίων Πάντων ὁ κτίτοράς της ἱερομόναχος Νεκτάριος, ἄνθρωπος μὲ μικρὴ μόρφωση ἀλλὰ μὲ μεγάλη πίστη καὶ πολλὴ ἀγάπη γιὰ τοὺς συναδέλφους του, εἶχε πολὺ σωστὰ ἀντιληφθεῖ τὴ χρησιμότητα μιᾶς βιβλιοθήκης καὶ μὲ τὴ βοήθεια καὶ συμπαράσταση τοῦ συνασκητῆ του ἱερομονάχου Ἀγαπίου συγκροτοῦν τὴν πιὸ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη τῆς περιοχῆς στὰ μέσα

[1] ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Γηροκομεῖον*, σσ. 40-42.

[2] Βλ. τὶς σημειώσεις στὰ χειρόγραφα ἀρ. 7 καὶ 8 τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Πάντων (ΤΣΕΛΙΚΑΣ, *Ἅγιοι Πάντες*, σελ. 29 καὶ 33). Ἐπίσης ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΑ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Ταξιδιωτικὲς ἐνθυμήσεις ἀπὸ ἱερατικὸ δίπτυχο τῆς μονῆς Ὀμπλοῦ Πατρῶν*, "Ὁ Ἐρανιστής", ἔτ. Ι΄, τεῦχ. 55 (1972), σσ. 23-27.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μιὰ μοναστηριακὴ κτιτορικὴ διαθήκη ἀπὸ τὴ μονὴ Ἁγίων Πάντων Πατρῶν*, Ἀθῆναι 1973, ἀνάτ. ἀπὸ τὸ περ. "Ἐφημέριος".

τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ Νεκτάριος ταξίδεψε στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἔφερε ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὴ μονή[1]. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος, ἔμπειρος κωδικογράφος, ὀργάνωσε ἕνα μικρὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο στὴ μονὴ ἀπὸ τὰ 1714 ὡς τὰ 1740 καὶ ἐκεῖ ἔγραψε τουλάχιστον 7 χειρόγραφα, ποὺ ἂν καὶ δὲν διακρίνονται γιὰ τὴν κομψότητα τῆς γραφῆς ἢ τὴν τεχνικὴ τῆς διακόσμησης, πάντως ἀποτελοῦν μαρτυρίες μιᾶς προγραμματισμένης πνευματικῆς κίνησης. Κίνηση, ποὺ ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἐνισχύθηκε μὲ τὴν παρουσία δύο Σιναϊτῶν διδασκάλων, τοῦ Ἀγαπίου καὶ τοῦ Διονυσίου, ποὺ εἶχαν τὴν ἰδέα νὰ ἱδρύσουν στὴ μονὴ σχολεῖο καὶ ποὺ γι' αὐτὸν τὸν σκοπὸ καὶ τὰ χρήματα ἔδωσαν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ βιβλία τους ἄφησαν ἐκεῖ. Δυστυχῶς ὅμως δὲν πρόλαβαν νὰ δοῦν τὴν ἰδέα τους νὰ πραγματοποιεῖται, γιατὶ ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία ποὺ ὑπάρχει στὴ μονή, πέθαναν λίγο πρὶν τὸ 1817. Στὴ μονὴ Ὁμπλοῦ πάλι, εἶναι ἤδη γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Κώστα Τριανταφύλλου ἡ δραστηριότητα τοῦ διδασκάλου Ἀββακοὺμ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάσταση[2]. Τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων εἶναι σ' ὅλα σχεδὸν θρησκευτικὸ (εὐαγγέλια, ἀκολουθίες, νομοκάνονες, γεροντικά, ἐκκλησιαστικὴ μουσική, εὐχολόγια), μὲ τὴν μόνη ἐξαίρεση ἕνα ἰατροσόφι καὶ μιὰ γραμματική. Ἂν καὶ δὲν περιέχουν ἐντελῶς πρωτότυπα κείμενα, πάντως συμβάλλουν σημαντικὰ στὴν ἱστορία τῆς παράδοσής τους. Εἰδικότερα, ὑπάρχουν 12 χειρόγραφα μὲ πατερικὰ καὶ ἀσκητικὰ κείμενα (ὁμιλίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου, Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου, Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου, Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, Γεωργίου Νικομηδείας, Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, Θεοφάνους Κεραμεως ἐπισκόπου Ταυρομενίου, Καλλιστου Ξανθοπούλου, Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Βαρλαὰμ Καλαβροῦ κ.ἄ.).

Ὑπάρχουν ἀκόμη 3 χειρόγραφα μὲ κείμενα νεωτέρων θεολόγων (Μαξίμου Πελοποννησίου, Κωνσταντίνου Ρεσινοῦ τοῦ Κορινθίου καὶ Ἄνθος Χαρίτων), 17 εἶναι λειτουργικὰ μὲ διάφορες

[1] ΤΣΕΛΙΚΑ, *Ἐγγραφα ἀπὸ τὴ μονὴ Ἁγ. Πάντων Πατρῶν*, ἔγγρ. ἀρ. 25 καὶ 28.

[2] ΚΩΣΤΑ Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ὁ Πατρινὸς διδάσκαλος μοναχὸς Ἀββακούμ*, "Πελοποννησιακά", τ. Η΄ (1971), σσ. 125-136.

ἀκολουθίες, 11 νομοκανονικὰ μὲ κείμενα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, Ζαχαρία Σκορδύλη καὶ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, 1 μαθηματάριο μὲ λειτουργικὰ κείμενα, 1 γραμματική, 1 ἰατροσόφι, 17 μουσικά, 1 Εὐαγγέλιο καὶ 2 Ψαλτήρια στὴν ἁπλοελληνική.

Ἀπ' ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ κώδικας 1 τῆς μονῆς Ὁμπλοῦ, ποὺ περιέχει τὴν *Ἑξάβιβλο* καὶ ἄλλα ἐλάσσονα νομοκανονικὰ ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου καὶ τὶς ἀνέκδοτες ἀκόμα ὁμιλίες κατὰ Λατίνων τοῦ Βαρλαὰμ τοῦ Καλαβροῦ. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ προέρχεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ γράφτηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα ἀπὸ κωδικογράφο ποὺ εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὴ μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Εἶναι χειρόγραφο γραμμένο μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ πολλὴ ἐπιμέλεια καί, καθὼς πιστεύω, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα χειρόγραφα ποὺ περιέχουν κείμενα τῶν δύο αὐτῶν λογίων[1].

Ὁ κώδικας 2 τῆς μονῆς Ἁγίων Πάντων εἶναι ἕνα ὁμιλιάριο, παρόμοιο μὲ τὸν κώδικα 6 τοῦ Τυρνάβου τοῦ 16ου αἰώνα, ποὺ περιέχει ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συμβατικὲς ὁμιλίες τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, λόγους τοῦ Θεοφάνους Κεραμέως ἐπισκόπου Ταυρομενίου μὲ τὴν ἐπισημείωση, ὅτι ὁ Θεοφάνης ἔγινε γνωστὸς στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸν Βαρλαὰμ τὸν Καλαβρό, καὶ ἀκόμη ἕναν ἀνέκδοτο λόγο τοῦ Θεοδώρου Β΄ τοῦ Λασκάρεως στὴν Ἀνάσταση. Ὁ κώδικας 11 τῆς ἴδιας μονῆς, ποὺ περιέχει θεολογικὰ ἔργα τοῦ Κωνσταντίνου Ρεσινοῦ τοῦ Κορινθίου, προστίθεται τώρα στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων του ποὺ ἔχει δημοσιεύσει στὸ Βατικανὸ ὁ Paul Canart καὶ θὰ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν σὲ μιὰ μελλοντικὴ ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Πελοποννησίου αὐτοῦ θεολόγου.

[1] Τὸ κείμενο τῆς Ἑξαβίβλου ὅπως περιέχεται σ' αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενο τῆς πρώτης μου μελέτης. Βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου κατὰ νέο σύμμικτο κώδικα τῆς μονῆς Ὁμπλοῦ*, "Ὁ Ἐρανιστής", ἔτ. Ι΄, τεῦχ. 48 (Τόμος Δ. Σ. Γκίνη), σσ. 281-301. Σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο χειρόγραφο βλ. ἀκόμη καὶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗ, *Κριτικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο τῆς Ἑξαβίβλου*, "Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν", τ. 18(1971), σσ. 249-270.

Ἐπίσης, ἰδιαίτερο γλωσσικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ μεταφρασμένα στὴν ἁπλοελληνικὴ κείμενα, ὅπως τὰ Ἀσκητικὰ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ οἱ Διδαχὲς τοῦ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου στὸν κώδικα 8 τῆς μονῆς Ἁγίων Πάντων[1],οἱ γεροντικὲς διηγήσεις στὸν κώδικα 12 καὶ οἱ βίοι ἁγίων στοὺς κώδικες 7 καὶ 9 τῆς ἴδιας μονῆς. Ἐντύπωση ἐξάλλου προκαλεῖ ὁ μεγάλος συγκριτικὰ ἀριθμὸς τῶν νομοκανονικῶν χειρογράφων, ποὺ εἶναι σὲ ἴση ἀναλογία μὲ τὰ λειτουργικὰ καὶ τὰ μουσικά, ἀπόδειξη ὅτι οἱ ἱδρυτὲς τῶν βιβλιοθηκῶν, τόσο τοῦ Ὁμπλοῦ ὅσο καὶ τῶν Ἁγίων Πάντων, ἔδωσαν ἰδιαίτερη σημασία καὶ στὴν εὔρυθμη λειτουργία τῶν μοναστηριῶν τους καὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς κατοίκους τῶν περιοχῶν τους.

Σύμφωνα μὲ τὰ βιβλιογραφικὰ καὶ κτητορικὰ σημειώματα ποὺ ὑπάρχουν σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μποροῦμε νὰ κάνουμε τὶς ἑξῆς παρατηρήσεις:

α) Ἑνδεκα χειρόγραφα γράφτηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Πάτρας ἀπὸ ἐντόπιους καὶ ἐπώνυμους κωδικογράφους ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα ὡς τὸν 20ό. Αὐτοὶ εἶναι: Ὁ Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος οἰκονόμος καὶ σκευοφύλαξ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγητρίας στὴν Πάτρα (1563, Ἁγ. Πάντων 19)[2], ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος ποὺ ἤδη ἀναφέραμε (1714-1740, Ἁγ. Πάντων 5, 6, 7, 15, Ὁμπλοῦ 3, 4 17), ὁ ἡγούμενος τῆς Γηροκομείου Δανιὴλ Ροῦσος (1774, Γηροκομείου 2) ὁ Σιναΐτης ἱερομόναχος Ἀναστάσιος Ἀρώνης (1793, Ἁγ. Πάντων 13), ὁ Ἀνδρέας Πονδικόπουλος στὴ μονὴ Γηροκομείου (1839, Ὁμπλοῦ 11) καὶ ὁ μοναχὸς Εὐθύμιος Ἀνδρικόπουλος (1918, Ἁγ. Πάντων 34, 35, 36).

β) Δεκατέσσερα χειρόγραφα γράφτηκαν ἀπὸ ἐπώνυμους κωδικογράφους ἢ ταυτιζόμενους σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος

[1] Ἐκλογὴ ἀπὸ τὰ μεταφρασμένα κείμενα τοῦ Μ. Βασιλείου τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἔχω δημοσιεύσει στὴ μελέτη μου: *Παχώμιος ὁ Αἰτωλός, ἄγνωστος μεταφραστὴς ἀσκητικῶν λόγων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, "Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν", τ. Ε΄, Εἰς μνήμην Γ. Τ. Κόλια, (1974-1975), σσ. 279-298.

[2] Γιὰ τὸν κωδικογράφο αὐτὸν βλ. τὴ σύντομη ἀνακοίνωσή μου: *Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος, ἄγνωστος Πατρινὸς κωδικογράφος (1563)*, "Πρακτικὰ τοῦ Α΄ ἐν Πάτραις Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν", ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 59-60.

κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα. Αὐτοὶ εἶναι: Ὁ Ἀναστάσιος Βρετὸς (1705-6), Ἁγ. Πάντων 27 καὶ 28), ὁ Γιώτης Δημητρόπουλος (1723, Ἁγ. Πάντων 26), ὁ Βασίλειος *ἐκ χώρας Βραχωρίου* (1741, Ἁγ. Πάντων 29), ὁ Σιναΐτης ἱερομόναχος Θεοδόσιος (1758 Ὁμπλοῦ 14), ὁ Ἰωσὴφ Σινωπίτης στὸ Ἅγιον Ὄρος (τέλη 18ου αἰ., Ἁγ. Πάντων 3), ὁ Ἰωάννης Γκούστης ἀπὸ τὴν *«τρισάθλιον Πρέβεζαν ἤτις κατηδαφίσθη ὑπὸ τῶν Ἀρβανιτῶν»*, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει (1800, Ἁγ. Πάντων 17), ὁ Δημήτριος Παπαδόπουλος (1819, Γηροκομείου 8), ὁ Ἀντώνιος Κύπριος (1819, Ὁμπλοῦ 10), ὁ Κοσμᾶς μοναχὸς (19ος αἰ., Ὁμπλοῦ 6), ὁ Νεόφυτος Αὐξεντούδης στὸ Ἅγιον Ὄρος (1821, Ἁγ. Πάντων 9, ὁ Νικόλαος Μάρκος ὁ Βυζάντιος (1823, Ἁγ. Πάντων 24), καὶ καὶ ὁ Αὐξέντιος Ρωσκουλέσκου στὴ Χούση τῆς Μολδαβίας (1839, Ἁγ. Πάντων 30).

γ) Κτήτορες τῶν χειρογράφων ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἱδρυτὲς τῶν βιβλιοθηκῶν τῶν μονῶν Γηροκομείου καὶ Ἁγίων Πάντων ἀναφέρονται οἱ: Μιχαὴλ Μπούας σκευοφύλαξ Ναυπλίου (ἀρχὲς 17ου αἰ., Ἁγ. Πάντων 18), οἱ Κεφαλονίτες Σπυρίδων μοναχός, ἱερέας Τζουάνες (1774), Ἀναστάσιος Κλαδᾶς, ὁ διάκονος Καρβακλῆς, Ζήσιμος Λουκάτος καὶ Ζήσιμος Μαντζαβίνος (Ἁγ. Πάντων 29), ὁ Δημήτριος Βόκας ἀπὸ τὴ Σιάτιστα (19ος αἰ. Ἁγ. Πάντων 30), ὁ Ἀργύριος Ἀγγελακόπουλος ἀπὸ τὴ Βοστίτσα (1817, Ἁγ. Πάντων 17), ὁ ἱερομόναχος Προκόπιος ἀπὸ τὴν Πάτρα καὶ ὁ ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Παπαχρηστόπουλος (1838, Γηροκομείου 8) καί, τέλος, ὁ μοναχὸς Παρθένιος (1859, Ἁγ. Πάντων 10).

Ἐξετάζοντας γενικώτερα καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῶν χειρογράφων (περιεχόμενο, ὕφος γραφῆς, τρόπος δεσίματος) μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὅσα χειρόγραφα δὲν γράφτηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Πάτρας μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ τὸν μείζονα βορειοελλαδικὸ χῶρο, Θεσσαλονίκη, Ἅγιον Ὄρος, Κωνσταντινούπολη, Βλαχία ἢ ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν τὰ χειρόγραφα τῆς Πάτρας ἀπὸ τὴν καθαρὰ παλαιογραφικὴ καὶ κειμενολογικὴ ἄποψη παρουσιάζουν καὶ ἱστορικό. Ἀναφέρω ἐδῶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐνθυμήσεις ποὺ ἔγραψαν στὰ παράφυλλα ἢ στὰ περιθώρια σελίδων οἱ κάτοχοί τους ἢ περιστασιακοὶ ἀναγνῶστες, καὶ ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἱστορικὰ ἢ φυσικὰ γεγονότα ποὺ συνέβησαν κατὰ καιρούς.

Στὸν κώδικα 7 τῆς μονῆς Ὀμπλοῦ διαβάζουμε σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας:

(φ. II) *1821 Μαρτίου 23. Ἔγινε ἡ ἐπανάστασις τοῦ Μορέως καὶ ἐκατεκάει ἡ Παλαιὰ Πάτρα καὶ δὲν ἔμεινε λίθος ἐπὶ λίθου.*

Πάλι (φ. 126v): *1821 Μαρτίου 23 ἡμέρα τετάρτη ἔγινε ἡ ἐπανάστασις τοῦ Μορέως καὶ ἐκατεκαύσθη τὸ μοναστήριον τοῦ Ὀμπλοῦ. Τὸν Ἰούνιον 28 ἡμέρα γ΄ (=Τρίτη) καὶ ἔμειναν μόνο τὰ δύο κελιὰ ἐπάνω τῆς σκάλας καὶ ἡ ἐπάνω τράπεζα καὶ ὁ Ἅγιος Χαράλαμπος μὲ ἕνα κελὶ καὶ ὄχι ἄλλο.*

Καὶ συνέχεια (φ. 126): *1828 Ὀκτωβρίου 17 ἡμέρα Κυριακή, ἔγινεν ἡ ἐλευθερία τῆς Πάτρας παρὰ τῶν Φραντζέζων.*

Καὶ στὸν κώδικα 14 (φ. 29r-v): *1822 Ἰουνίου 20 Δευτέρα. Ἐμαζώχθηκαν οἱ ἄρχοντες καὶ ὁ δεσπότης νὰ περάσουν πέρ' ἀπ' τὴν πόλη νὰ κόψουν τοὺς Τούρκους.*

Καὶ στὸν κώδικα 3 (φ. 231v) τῆς μονῆς τῶν Ἁγίων Πάντων ἔχουμε μνεία σεισμοῦ: *1707 μὴν Μαρτίου εἰς 2 ἡμέρα Κυριακὴ ἔγινε σεισμὸς δύο βολὲς μὲ βοὴ πρὶν εὐγῇ ὁ ἥλιος.*

Καὶ ἄλλοι σεισμοὶ ἀναφέρονται στὸν κώδικα 5 (φ. 74v) τῆς ἰδιας μονῆς: *1714 Ἰουλίου 17 ἔγινε σεισμὸς μέγας. Τὸν αὐτὸν χρόνον ἐπείραν οἱ Τοῦρκοι τὸν Μωρέα, 1715 καὶ ἔγινε αἰχμαλωσία μεγάλη ὅσον δὲν ἠμπορεῖ ἀνθρώπου γλώσσα νὰ εἰπεῖ.*

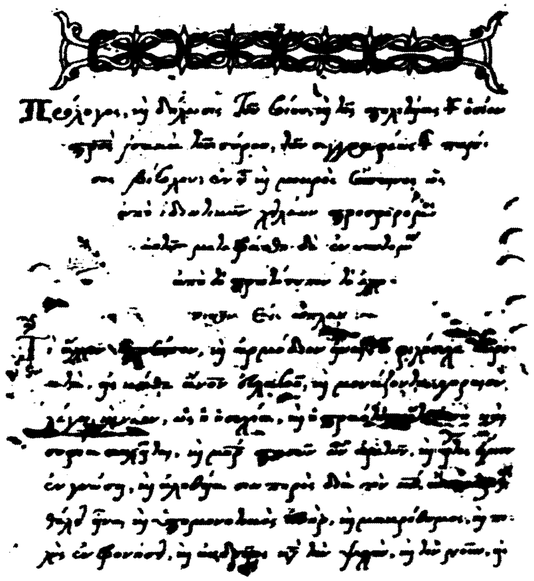
Καὶ πάλι (φ. 75v): *1743 Φεβρουαρίου δέκα ὥρα δεκάτη τῆς ἡμέρας ἔγινεν σεισμὸς μέγας, ὁποὺ δὲν τὸν ἐνθυμήθη ἄνθρωπος ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς καὶ ἐχάλασαν μοναστήρια, ἐκκλησιές, τζαμιὰ τῶν Τούρκων καὶ τὰ περισσότερα σπίτια στὰ χωριά. 1744 ἐφάνιε ἕνα ἄστρον τὸν Γενάρη καὶ ἐκράτησεν πολὺν καιρὸν καὶ ἐφαίνετον ὡσὰν σχῆμα κυπαρισσίου πάρα πολὺ μεγάλο.*

Καί, τέλος, δύο λέξεις γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Πάτρας στὰ 1634 στὸν κώδικα 19 (φ. 324v) πάντα τῆς ἰδιας μονῆς:

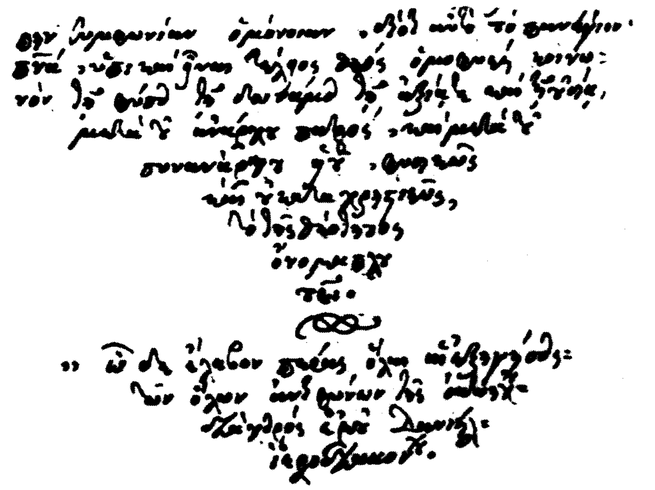
.αχλδ΄ μηνὶ Δεκεμβρίου εἰς τὶς εἴκοσι 7. Ἱερεὺς ἐγὼ ὁ Γεώργιος τοῦ Παπακυριαννίτη ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Πάτρα καὶ ἔχει τὸν Ἅγιον Νικόλαον εἰς τοῦ Μπάλα, ὅπου κάνει ὁ κακὸς ἄνεμος, ὁποὺ δὲν ἀφήνει κανένα νὰ κάτζει, ὅτι ἔναι κακὸς ἄνεμος. Καὶ ὁ Παπακυριαννίτης ὁ διδάσκαλός μου δὲ θέλει νὰ κάτζει, ὅτι μέσα εἰς τὴ χώρα εἶναι ὁμορφα ψάρια καὶ ὁμορφα κρασιὰ καὶ ὁμορφες γυναῖκες καὶ δὲν τοῦ κάνει καρδιὰ νάρθει εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον, ὁποὺ κάνει τὸ κακόν.

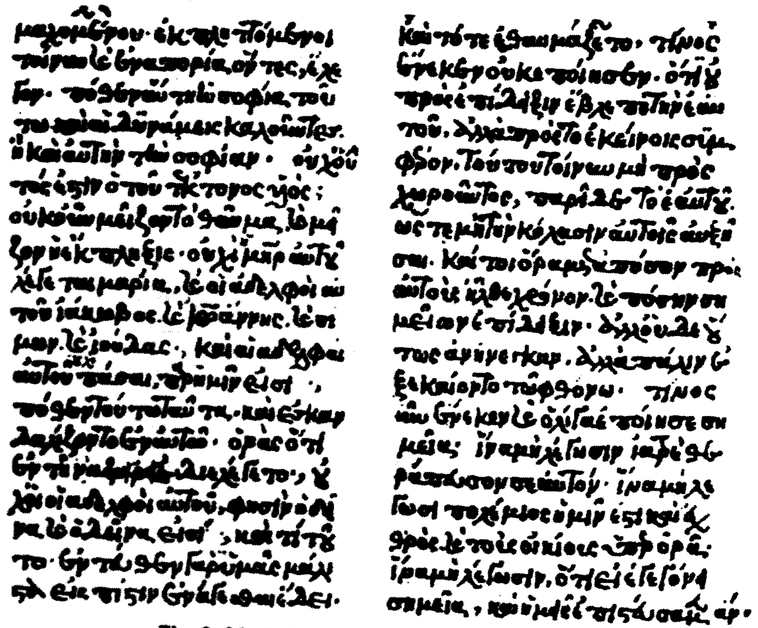

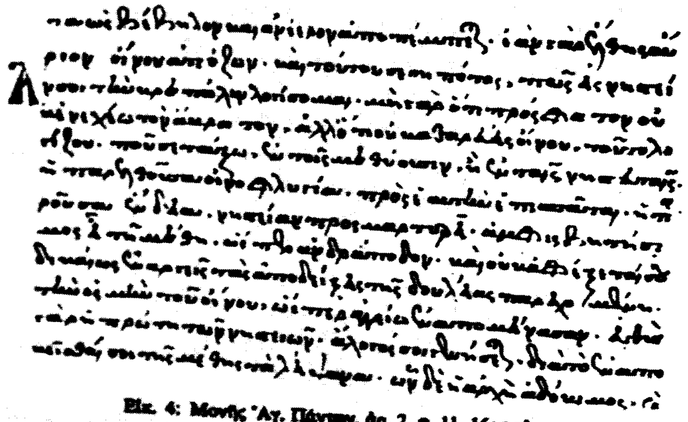
Εἰκ. 1: Μονῆς Γηροκομείου, ἀρ. 1, φ. 1, 17ος αἰ.

Εἰκ. 2: Μ. Γηροκομείου, ἀρ. 2, φ. 228v. Καδικογράφος Δανιὴλ ἱεροδιάκονος, ἔτος 1774

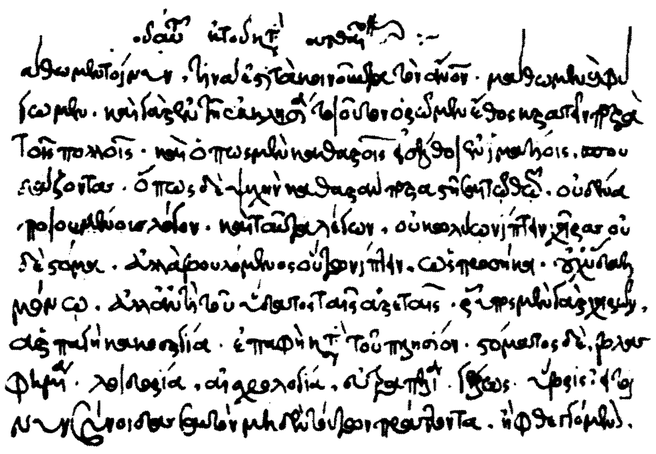
Εικ. 3: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 1, φ. 12, 15ος αἰ.

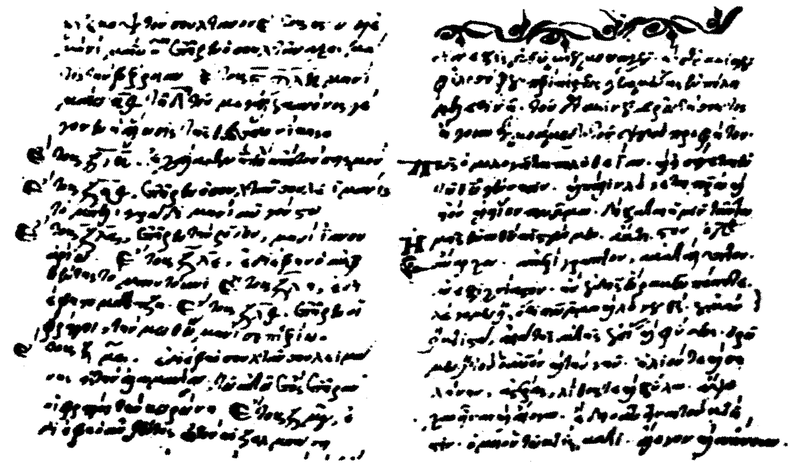
Εικ. 4: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 2, φ. 11, 16ος αἰ.

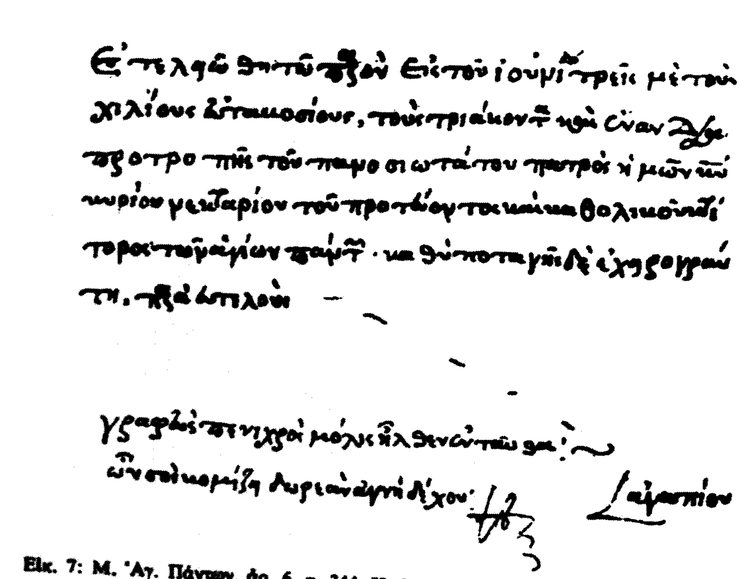

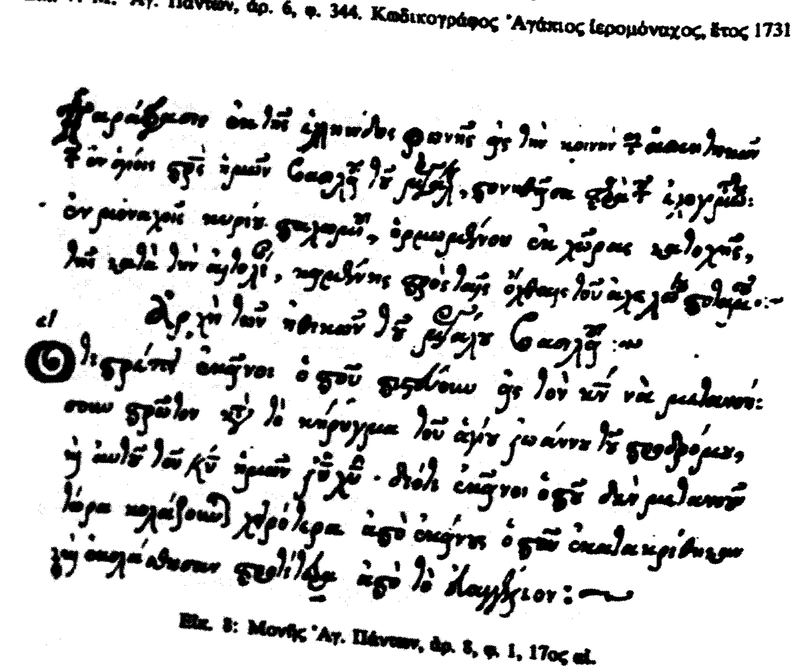
Εικ. 5: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 4, φ. 9, 16ος αἰ.

Εικ. 6: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 4, φ. 156', 16ος αἰ.

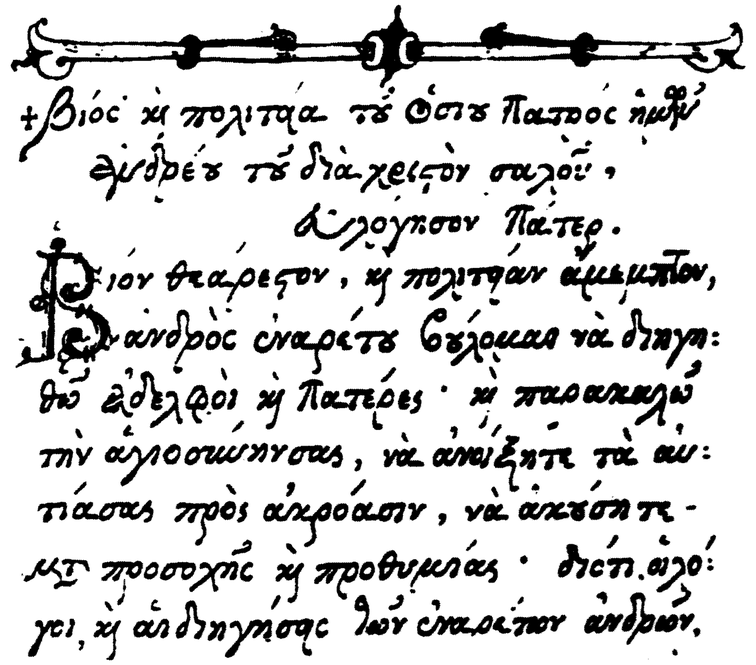
Εικ. 7: Μ. Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 6, φ. 344. Καδικογράφος Ἅγάπιος ἱερομόναχος, ἔτος 1731

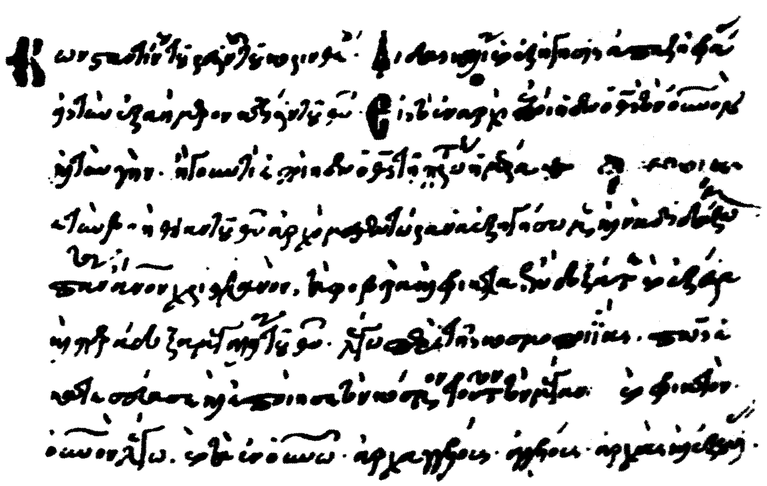
Εικ. 8: Μονὴς Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 8, φ. 1, 17ος αἰ.

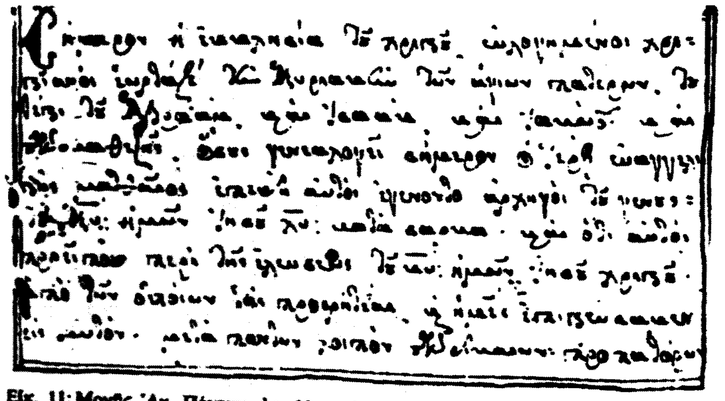

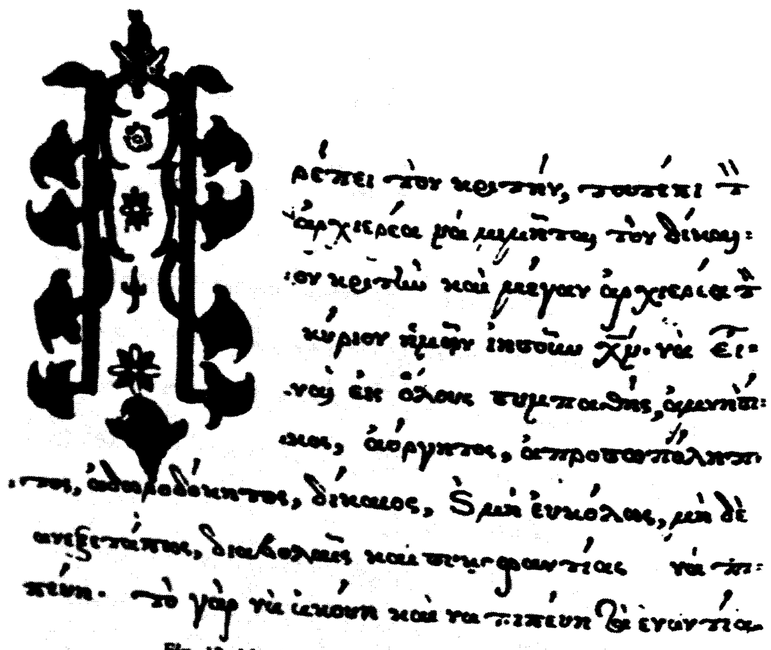
Εικ. 9: Μονὴς Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 9, φ. 1. Καδικογράφος Νεόφυτος Αὐξεντοόδης, ἔτος 1821

Εικ. 10: Μονὴς Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 11, φ. 10, 17ος αἰ.

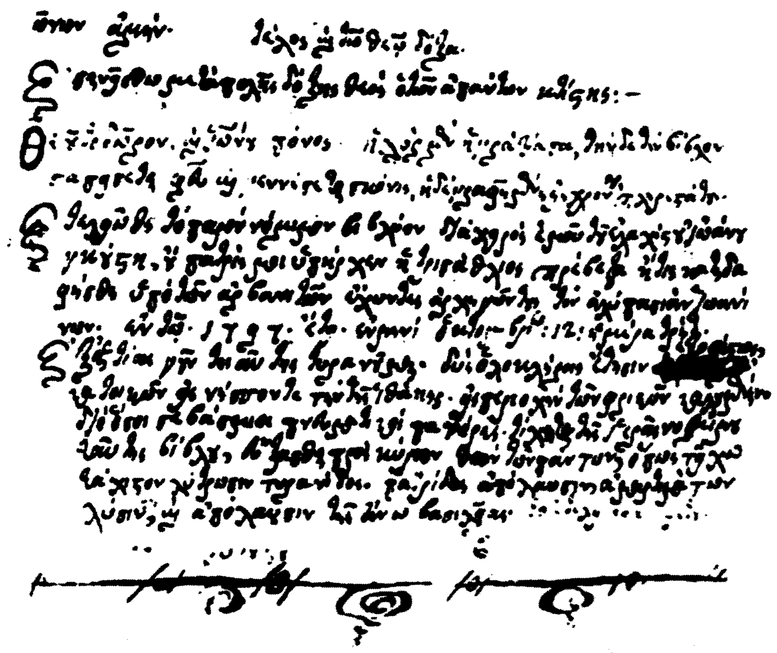
Εικ. 11: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 13, φ. 1. Καδικογράφος Ἀναστάσιος Ἀράνης, ἔτος 1793

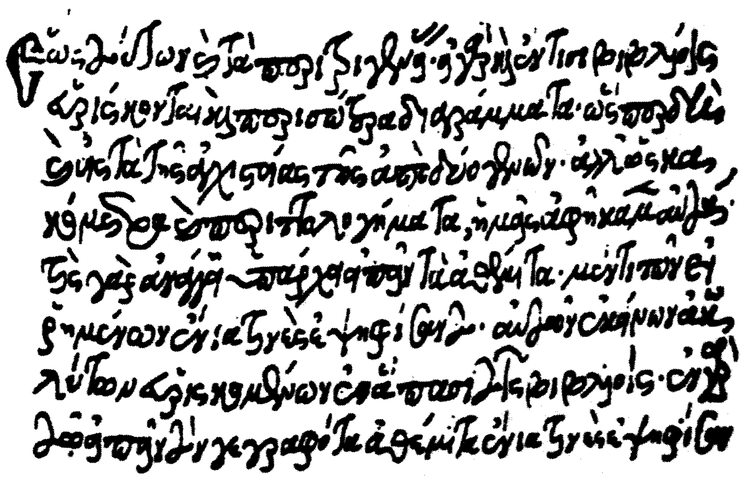
Εικ. 12: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 16, φ. 20, 17ος αι.

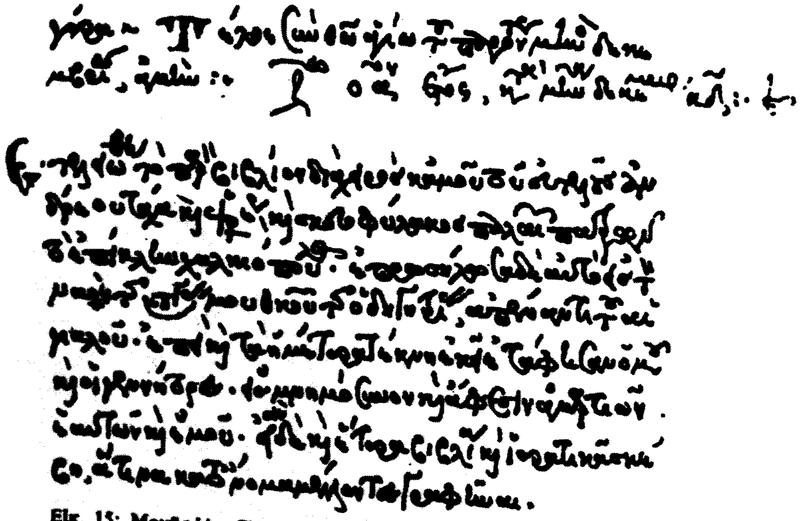

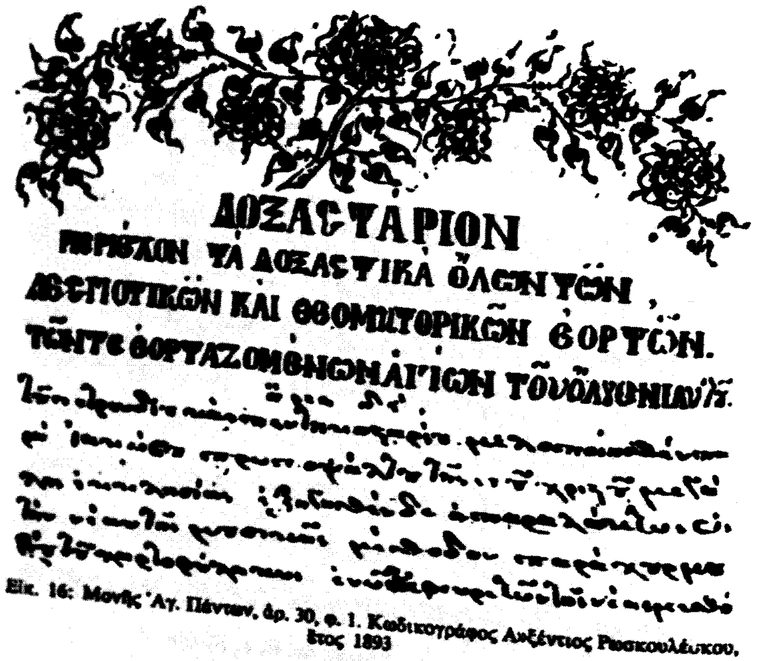
Εικ. 13: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ..17, φ. 116. Καδικογράφος Ἰωάννης Γκούστης, ἔτος 1800

Εικ. 14: Μονής Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 18, φ. 10, 17ος αι.

Εικ. 15: Μονὴς Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 19, φ. 367. Κωδικογράφος ἱερέας Ἀνδρέας Χαλκιόπολος, ἔτος 1563

Εικ. 16: Μονὴς Ἁγ. Πάντων, ἀρ. 30, φ. 1. Κωδικογράφος Ἀνξέντιος Ῥωσκουλέσκου, ἔτος 1893

10.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 11ου, 12ου ΚΑΙ 13ου ΑΙΩΝΟΣ

Ἡ ἐξέταση τῶν χειρογράφων μὲ κριτήριο τὸν τόπο τῆς γραφῆς τους δὲν ἐνδιαφέρει μόνο τὴν Παλαιογραφία, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορία τῆς παράδοσης τῶν κειμένων καὶ γενικὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ κριτικὸς ἐκδότης ἑνὸς κειμένου γνωρίζοντας τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἱστορία τῶν χειρογράφων, ποὺ τὸν ἐνδιαφέρουν, μπορεῖ νὰ συναγάγει κάποια σταθερὰ δεδομένα γιὰ τὴ δομὴ τοῦ στέμματος τῶν κωδίκων καὶ τὸν συσχετισμό τους καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τόπου παραγωγῆς καὶ προέλευσης κάποιων χειρογράφων - κειμένων παρέχει σοβαρώτατα τεκμήρια γιὰ τὴ μελέτη τῆς πνευματικῆς στάθμης μιᾶς περιοχῆς. Μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ ἄρχισα νὰ ἐπισημαίνω καὶ νὰ καταγράφω χειρόγραφα, ποὺ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο εἶχαν σχέση μὲ τὴν Πελοπόννησο. Ὁ γεωγραφικὸς αὐτὸς περιορισμὸς δὲν εἶναι βέβαια ἄσχετος μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα πολιτισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἴδια περιοχή, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ Πελοπόννησος γίνεται πεδίο σπουδαίων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐξελίξεων μέσα στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Ἐξάλλου ἡ παρουσία πνευματικῶν προσωπικοτήτων, ὅπως τοῦ ὁσίου Νίκωνος ἢ τοῦ ἐπισκόπου Μεθώνης Νικολάου ἢ ἀκόμη ἡ ἵδρυση πολλῶν μονῶν, ἀποτελοῦν σημαντικὲς μαρτυρίες μιᾶς ἔντονης πνευματικῆς ζωῆς, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἐξέλιπε κατὰ τὴν περίοδο τῆς λατινοκρατίας[1].

[1] Βλ. τὰ βασικὰ γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Πελοπόννησο ἔργα τῶν ANTOIN BON, *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, εἰδικὰ στὶς σσ. 134-152.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archeologiques sur la principautè d'Achaïe (1204-1430)*, Paris 1969.- Δ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ, *Le despotat grec de Morée*, τ. Α΄, Paris 1953.- Βλ. ἐπίσης καὶ JUDITH HERRIN, *Realities of byzantine provincial governement. Hellas and Peloponnesos 1180-1205*, DOP 29(1975), σσ. 253-285 καὶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Πελοποννησιακὴ γραμματεία κατὰ τὴν βυζαντινὴν καὶ μεσαιωνικὴν περίοδον*, "Πρακτικὰ Α΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου

Ἀπὸ καθαρὰ λοιπὸν παλαιογραφικὴ ἄποψη πρέπει ἀρχικὰ νὰ προσδιορίσουμε τί ἐννοοῦμε μὲ τὸν ὅρο *πελοποννησιακὰ χειρόγραφα*. Ὁ ὅρος αὐτὸς γενικὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζει τὶς ἑξῆς κατηγορίες χειρογράφων:

1. Χειρόγραφα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ κωδικογραφικό τους σημείωμα γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ Πελοποννήσιο γραφέα.

2. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ μὴ Πελοποννήσιο κωδικογράφο, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα.

3. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ Πελοποννήσιο κωδικογράφο ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

4. Χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται σήμερα σὲ πελοποννησιακὲς βιβλιοθῆκες ἄσχετα ἀπὸ τὸν τόπο γραφῆς τους καὶ τὴν καταγωγὴ τοῦ κωδικογράφου.

5. Χειρόγραφα τῶν ὁποίων ἡ προέλευση εἶναι σαφῶς διαπιστωμένη ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μὲ βάση τὰ κτητορικὰ ἢ ἄλλα σημειώματα καὶ σήμερα βρίσκονται σὲ βιβλιοθῆκες ἐκτὸς Πελοποννήσου.

Ἡ ἐξέταση καὶ τῶν πέντε αὐτῶν κατηγοριῶν χειρογράφων εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικὴ γιὰ ἰδιαίτερους λόγους ἡ κάθε μία. Ἀπὸ παλαιογραφικὴ ὅμως ἄποψη, καὶ μάλιστα ἀναφορικὰ μὲ τὴ μελέτη τῆς ἐπιχωριάζουσας τεχνικῆς τοῦ χειρογράφου βιβλίου καὶ τῆς ἰδιομορφίας τῆς γραφῆς, ἐνδιαφέρουν κυρίως τὰ χειρόγραφα τῶν τριῶν πρώτων κατηγοριῶν, στὸ μέτρο βέβαια ποὺ ἔχουμε σοβαρὲς ἐνδείξεις, ὅτι ἡ γνώση τῆς κωδικογραφικῆς τέχνης ἀποκτήθηκε μέσα στὴν Πελοπόννησο. Προσπαθοῦμε δηλαδὴ νὰ ἐντοπίσουμε κάποια ἰδιόμορφα χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς καὶ γενικὰ τῆς τεχνικῆς τοῦ βιβλίου, ποὺ ἐμφανίζονται κατ' ἐξοχὴν σὲ πελοποννησιακὰ κωδικογραφικὰ ἐργαστήρια ἢ σὲ μεμονωμένους κωδικογράφους, ὥστε αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ νὰ ἀποτελέσουν τὸ βασικὸ κριτήριο τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς καταγωγῆς ἄλλων χειρογράφων, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ ἀνάλογες προσπάθειες γιὰ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας, τῆς Κύπρου κ. ἀ.[1].

Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. 2, Ἀθῆναι 1976, σσ. 241-244.

[1] Γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας βλ. τὸ βασικὸ βιβλίο τοῦ ROBERT DEVRESSE, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (histoire,*

Ἀπὸ τὴν ἔρευνά μου σὲ καταλόγους χειρογράφων, ὁμολογῶ ὄχι ἐξαντλητική, ἐντόπισα 35 χειρόγραφα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 13ον αἰώνα καὶ ποὺ σχετίζονται κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο μὲ τὴν Πελοπόννησο. Ὁπωσδήποτε ὁ ἀριθμος αὐτὸς δὲν ἀντιπροσωπεύει παρὰ τὸν ἐλάχιστο ἀριθμό, μιὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καταλόγους δὲν δημοσιεύουν τὰ κωδικογραφικὰ καὶ κυρίως τὰ βιβλιοκτητικὰ σημειώματα, ἀπ' ὅπου διαπιστώνεται ἡ προέλευση τῶν χειρογράφων. Ἐξάλλου στὸν ἀριθμὸ αὐτὸν θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἀρκετὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ποὺ καταστράφηκε σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ ἀπὸ πυρκαϊὰ τὸ 1934.

Στὴ συνέχεια τῆς ἀνακοίνωσής μου θὰ ἀναφερθῶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχω ἐντοπίσει καὶ θὰ προσπαθήσω νὰ ἐπισημάνω μερικὰ ἀπὸ τὰ κύρια παλαιογραφικά τους γνωρίσματα[1]. Πρέπει ἐδῶ νὰ σημειώσω ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ τὰ

classement, paléographie), Città del Vaticano 1955.- Βλ. ἐπίσης τὶς μελέτες τῶν PAUL CANART - JULIEN LEROY, *Les manuscrits en style de Reggio. Étude paléographique et codicologique*, "La Paléographie greque et byzantine", Paris 1977, σσ. 241-261.- ANDRÉ JACOB, *Les écritures de Terre d'Otranto*, ὅ. ππ., σσ. 269-281. Γιὰ τὰ κυπριακὰ χειρόγραφα βλ. J. DARROUZÈS, *Manuscrits originaires de Cypre à la Bibliothèque Nationale de Paris*, "Revue des Études Byzantines" 8(1950), σσ. 162-196. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Autres manuscrits originaires de Chypre*, 15(1957), ὅ. ππ., σσ. 131-168.- PAUL CANART, *Une style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIV siècle. La chypriote "bouclée"*, "La Paléographie ...", σσ. 303-326.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Les éctitures livresques chypriotes du milieu du XIe siècle au milieu du XIIIe siècle et le style palestino-chypriote "epsilon"*, "Scrittura e Civiltà" 5(1981), σσ. 17-76.- Βλ. ἐπίσης JEAN IRIGOIN, *Pour une étude des centres de copie Byzantines*, "Scriptopium" 2(1958), σσ. 208-227 καὶ 13(1959), σσ. 177-209.- LINOS POLITIS, *Quelques centres de copie monastiques du XIVe siécle*, "La Paléographie ...", σσ. 291-295.- ANNEMARIE WEYL-CARR, *A group of provincial manuscripts from the twelfth century*, DOP 36(1982), σσ. 39-81.- ERNST GAMILLSCHEG, *Fragen zur Lokalisierung der Handschriften der gruppe 2400*, JÖB 37(1987), σσ. 313-321.

[1] Λεπτομερὴ κατάλογο τῶν πελοποννησιακῶν χειρογράφων ἑτοιμάζω νὰ δώσω σὲ ἐκτενέστερη ἐργασία μου. Ἡ ἀνακοίωνση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἁπλῶς ἕνα δεῖγμα τῆς προβληματικῆς καὶ τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ.

ἐξέτασα μὲ αὐτοψία, ἐνῶ ἄλλα μέσῳ μικροταινῶν ποὺ ἔλαβα εἴτε ἀπὸ τὶς οἰκεῖες βιβλιοθῆκες, εἴτε ἀπὸ τὴ μικροταινιοθήκη τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης.

α) Κώδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος ἀρ. 180 (εἰκ. 1 καὶ 2).

Ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι ἕνα Εὐαγγελιστάριο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Βαρσῶν τῆς Ἀρκαδίας καὶ εἶναι γραμμένο ἀπὸ δύο κωδικογράφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος ἀνήκει στὸν 13ο αἰώνα. Γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἔχουμε λεπτομερὴ περιγραφὴ ἀπὸ τὴν Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη[1]. Τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ πρώτου γραφέα ἀναφέρει: *Ἐπληρώθη σὺν Θεῷ μηνὶ Φεβρουαρίῳ κγ΄ ἡμέρᾳ Παρασκευῇ, ὥρᾳ β΄, ἰνδικτιῶνος ιβ΄ τοῦ ἔτους ϛφϟζ΄ διὰ χειρὸς Ἀνδρέου νοταρίου καὶ καλλιγράφου.* Παρακάτω μὲ ἄλλο χέρι ὑπάρχει ἡ σημείωση: *Ἐγένετο ἡ ἔξοδος παρὰ Θεοφυλάκτου μοναχοῦ καὶ ἱερέως τοῦ Νικληώτου τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Βάλτας.*

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕνα χειρόγραφο τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ 11ου αἰώνα (ἔτος 1089), πού, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἀναφέρεται ρητὰ στὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα, δεχόμαστε ὅτι γράφτηκε στὴν Πελοπόννησο. Ἡ γραφὴ τοῦ νοταρίου Ἀνδρέα εἶναι μικροῦ μεγέθους καὶ θὰ ἔλεγα ὄχι καὶ τόσο ἐπιμελημένη. Θὰ περιοριστῶ ἐδῶ μόνο στὶς παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέρονται στὰ πρωτογράμματα.

Παρατηροῦμε ὅτι τὰ πρωτογράμματα Τ καὶ Ε τῶν ἀρχῶν τῶν εὐαγγελικῶν περικοπῶν ἔχουν μιὰν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὅτι τὸ περίγραμμά τους γεμίζεται μὲ γαλάζιο, κόκκινο ἢ καὶ κίτρινο χρῶμα. Τὸ Ε τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι ὀξυκόρυφο, συναντᾶται ὅμως καὶ σὲ καθαρὰ ἡμικυκλικὸ σχῆμα. Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Τ καὶ τοῦ ὀξυκόρυφου Ε εἶναι ἡ ἀπόληξη τῆς κάτω ἄκρης τους, ὅπου σχεδιάζεται ἕνα μικρὸ τριφύλλι ἢ ἕνα φιογκάκι. Ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικό τους εἶναι, ὅτι σχεδιάζονται ἐν μέρει μέσα στὰ ὅρια τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας τῆς σελίδας καὶ ὄχι ἔξω ἀπὸ τὴν πρώτη κάθετη ἀριστερὴ χαράκωση. Τὸ Τ ἔχει πεπελατυσμένο κορμό, μὲ ὄχι ἐντελῶς παράλληλες

[1] ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΤΣΑΣ ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, *Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγ. Νικολάου Βαρσῶν Μαντινείας*, "Παρουσία" Α΄(1982), σσ. 424-443.

γραμμές, ποὺ μερικὲς φορὲς ἀρθρώνεται στὴ μέση μὲ ἕνα κόμπο. Ἡ βάση του δὲν εἶναι ὁριζόντια, ἀλλὰ κατωφερὴς καταλήγοντας πρὸς τὰ ἀριστερὰ σὲ ὀξεία γωνία. Παρόμοιο σχεδιασμὸ τῶν ἴδιων πρωτογραμμάτων συναντήσαμε στὸν κώδικα Ἱεροσολ. Ἁγ. Σάββα 82, ποὺ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο Νικόλαο τὸ ἔτος 1027[1], καὶ στὸν κώδικα Par. gr. 698, ποὺ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν Νικηφόρο κληρικὸ τοῦ Λοῦλε τὸ ἔτος 1042[2]. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα ἐντάσσονται στὴν ἴδια γραφολογικὴ οἰκογένεια καὶ πιστεύω ὅτι προέρχονται ἀπὸ περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Παραπλήσιο τύπο τῶν ἴδιων γραμμάτων, σαφῶς ἐξελιγμένο ἀπὸ παλαιότερους κατωϊταλικοὺς τύπους συναντήσαμε ἐπίσης στοὺς κώδικες τῆς Κρυπτοφέρρης D. α. 2 καὶ D. α. 7, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν γνωστὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο τοῦ μοναχοῦ Νείλου ἀπὸ τὸ Ροσσάνο τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ ποὺ χρονολογοῦνται τὸ ἔτος 1112 καὶ 1113 ἀντίστοιχα[3]. Βλέπουμε δηλαδὴ ὅτι τὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Βαρσῶν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τεχνοτροπίας τῶν πρωτογραμμάτων του βρίσκεται στὸ ἐνδιάμεσο μιᾶς γραμμῆς, ποὺ συνδέει χειρόγραφα ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν περιοχῶν τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἂν στὸ στοιχεῖο αὐτὸ προσθέσουμε καὶ τὴν παρουσία τῆς ποικιλίας τῶν χρωμάτων, τότε διαπιστώνουμε ὅτι ἡ σχέση του μὲ τὰ χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας εἶναι πιὸ στενή.

β) Κώδ. Vat. gr. 32 (εἰκ. 3).

Ὁ κώδικας αὐτὸς ἔχει ἕνα μεταγενέστερο σημείωμα γραμμένο τὸν 13ον αἰώνα, τὸ ὁποῖο ἀναφέρει ὡς χρονολογία τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ τὸ ἔτος 1097 καὶ εἶναι τὸ ἑξῆς: *Ἐγράφη ἐν Ἀρκαδίᾳ τῆς Πελοποννήσου διὰ χειρὸς τοῦ φιλοσοφωτάτου Προφήμου τοῦ ῥήτορος ἐν ἔτει ϛχε΄. Οὕτως εὗρον ἐν τῷ τέλει χάρτην παλαιὰν κεκαυμένην, Νικόλαος ἁμαρτωλὸς τάχα ζωγράφος.*

Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιέχει ἕνα ὁμηρικὸ λεξικὸ καὶ εἶναι τὸ μοναδικὸ ποὺ ἔχει κείμενο ἀπὸ τὴν κλασικὴ γραμματεία καὶ ὄχι

[1] KIRSOPP LAKE and SILVA LAKE, *Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200*, v. I, n° 5, pl. 10 καὶ 14.

[2] HENRI OMONT, *Fac-similés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle*, Paris 1891, pl. XVII.

[3] LAKE, *ὅ.πτ.*, v. X, n° 391 καὶ 394, pl. 738-739 καὶ 743.

ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστική[1]. Ἀπὸ παλαιογραφικὴ πλευρὰ ἡ χρονολόγησή του συμφωνεῖ πρὸς τὴ χρονολογία, ποὺ δίνει τὸ σημείωμα τοῦ ζωγράφου Νικολάου. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς γραφῆς του εἶναι ἡ ἕνωση τῶν γραμμάτων α καὶ ρ καὶ ἡ ἐπιμήκυνση τῶν κάτω μελῶν τῶν γραμμάτων στὸν τελευταῖο στίχο τῆς σελίδας. Γενικὰ ἡ γραφὴ εἶναι πεπλατυσμένη καὶ στρογγυλόσχημη καὶ πολλὲς φορὲς μέσα στὶς κυκλοτερὲς γραμμὲς τῶν γραμμάτων ἐγγράφονται ἕνα ἢ καὶ δύο ἀκόμη γράμματα. Συγγενὴς πρὸς τὸν κώδικα αὐτὸν εἶναι ὁ κώδικας Oxf. Bodl. Auct. T.1.6 τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος. Ὁ Nigel Wilson ἀναφερόμενος στὸν κώδικα αὐτὸν ὑποστηρίζει ὅτι ἡ γραφή του ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὴ γραφὴ τῶν δημοσίων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς του[2], πρᾶγμα ποὺ πιστεύω ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κώδικα τοῦ Προφήμου τοῦ ρήτορος ἀπὸ τὴν Ἀρκαδία (Κυπαρισσία) τῆς Πελοποννήσου.

γ) Κώδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 95 καὶ 434 (εἰκ. 4 καὶ 5).

Πρὶν φύγουμε ἀπὸ τὸν 11ον αἰώνα, θὰ σταθοῦμε σὲ δύο ἀχρονολόγητα χειρόγραφα, ποὺ σαφῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Εἶναι οἱ κώδικες EBE 95 καὶ 434, ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ὁ μὲν πρῶτος στὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου, ὁ δὲ δεύτερος στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰώνα. Ὁ πρῶτος (EBE 95) περιέχει κείμενα Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔχει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἱστορία. Σύμφωνα μὲ ἕνα ἀπὸ τὰ σημειώματά του βρισκόταν καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο στὸν Μυστρᾶ τὸ ἔτος 1555. Στὸ φ. 77ν διαβάζουμε: *Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Ἰωάννης Γιώργη παπα Σισίνη ἔτους ζξγ΄, Ἰουνίου μήνα εἰς ι΄, ἡμέρα δευτέρα, ὥρα δείπνου καὶ ἐθάπτη εἰς τὸ Μυζηθρᾶ εἰς τὴ θέση* (τὰ ὑπόλοιπα δὲν διακρίνονται). Κατόπιν, τὸ 1639, βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Αἰγίνης Καλλινίκου τοῦ Πελοποννησίου, ὁ ὁποῖος ἐκτὸς τῶν ἄλλων σημείωσε ὅτι στὶς 12 Ἰουλίου τοῦ ἔτους 1696 ἦρθε ὁ Λυμπέριος Γερακάρης, προφανῶς στὴν Αἴγινα, καὶ ὅτι ἕνας νέος ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Ράλλη ἦρθε ἀπὸ τὸν Μωρέα, γιὰ

[1] Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τὸ ἐξέτασα καὶ ἀπὸ μικροφίλμ ποὺ ὑπάρχει κατατεθειμένο στὴ μικροταινιοθήκη τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος.

[2] NIGEL WILSON, *Medieval greek bookhands. Examples selected from greek manuscripts in Oxford Libraries*, Cambridge-Massachusetts 1972, n° 46, 47, 48.

νὰ μαθητεύσει κοντά του[1]. Ὁ κώδικας αὐτὸς φαίνεται ὅτι παρέμεινε γιὰ πολλὰ χρόνια στὰ χέρια τῆς οἰκογένειας Ράλλη, ἀφοῦ τὸ ἔτος 1887 δωρήθηκε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ ἕναν ἀπόγονό της, τὸν Χρ. Γ. Ράλλη. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐπίσης εἶναι, ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ κάποιον λατινομαθῆ τὸν 15ον αἰώνα, γιατὶ σὲ δύο σημεῖα του ὑπάρχουν δύο μικρὰ δυσδιάκριτα σχόλια γραμμένα στὰ λατινικά. Ἀπὸ παλαιογραφικὴ πλευρὰ ὁ κώδικας αὐτὸς συνδέεται πρὸς τὸν κώδικα Vat. Ross. 169, ὁ ὁποῖος εἶναι γραμμένος ἀπὸ ἕναν μοναχὸ Βασίλειο τὸ ἔτος 961 καὶ τοῦ ὁποίου τὴ γραφὴ ἡ Enrica Follieri τὴν ἐντάσει στὴ γραφολογικὴ οἰκογένεια τοῦ μοναχοῦ Ἐφραίμ, ποὺ εἶχε συστήσει ἕνα ἀπὸ τὰ παραγωγικώτερα βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια στὴν Κωνσταντινούπολη[2].

Ὁ δεύτερος κώδικας (EBE 434) προέρχεται ἀπὸ τὴν ὀνομαστὴ ἀρκαδικὴ μονὴ τοῦ Φιλοσόφου καὶ περιέχει καὶ αὐτὸς πατερικὰ κείμενα. Γραφολογικὰ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν κώδικα Oxf. Christ. Church 4, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 11ον αἰώνα[3]. Χαρακτηριστικὰ τῆς γραφῆς του εἶναι τὸ κεφαλαιογράμματο κ, ἡ καμπυλωτὴ γραμμὴ τοῦ λ καὶ γενικὰ ἡ πυκνὴ παράθεση τῶν γραμμάτων.

Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε κανένα στοιχεῖο γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε, ὅτι τὰ χειρόγραφα αὐτὰ γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο. Ἀντίθετα, τὸ κωδικογραφικό τους σύστημα καὶ ἡ ἐπιμελημένη τεχνική τους μᾶς ὁδηγοῦν μᾶλλον στὴν Κωνσταντινούπολη, παρὰ σὲ ἕνα ἐπαρχιακὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο.

[1] Στὸ σημείωμα αὐτὸ ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: *Εἰς τοὺς αχϛ΄ ἐν μηνὶ Ἰουλίου 10 ἦλθεν ὁ Ράλλης ἀπὸ τὸν Μορέα καὶ τὸν ἔβαλα εἰς τὰ γράμματα. 1696 Αἰγίνης Καλλίνικος.*- Γιὰ τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν μὲ τὸ ὄνομα Ράλλης τὸν 17ον αἰώνα βλ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΗ, *Οἱ Ῥαούλ, Ῥάλ, Ῥάλαι*, Kirchhain N-L, 1909, ὅπου (σ. 73) ἀναφέρεται ἕνας Ράλης ἀγνώστου ἄλλου ὀνόματος νὰ δανείζει χρήματα στὸν μητροπολίτη Μονεμβασίας Νεόφυτο τὸ ἔτος 1640.

[2] ENRICA FOLLIERI, *La minuscola libraria dei secoli IX e X*, "La Paléographie ...", σ. 148 καὶ σημ. 47.

[3] ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Αἱ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον ἐσφαλμένως ἀποδιδόμεναι ἐπιστολαί*, Ἐν Ἀθήναις 1973, σσ. 42-43, φωτ. 26.

δ) Κώδ. Br. Mus. Add. 28816.

Τὸ πρῶτο χρονολογημένο χειρόγραφο στὸν 12ον αἰώνα, ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν Πελοπόννησο, εἶναι ὁ κώδικας Br. Mus. Add. 28816. Γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα μοναχὸ Ὠλένης τὸν Μωραΐο τὸ ἔτος 1111 στὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος τοῦ μοναχοῦ Μελετίου στὴν Ἀττικὴ καὶ περιέχει τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Καθὼς λέγει ὁ Bon, εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἀναφέρεται σὲ γραπτὸ κείμενο ἡ λέξη *Μωραίας*[1]. Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε στὰ χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας. Τόσο τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα, ὅσο καὶ ἡ καθαυτὸ γραφὴ του πλησιάζουν τὴν τεχνοτροπία τοῦ κώδικα Oxf. Rawl. G. 199, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Βαρθολομαῖο ἀπὸ τὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας τὸ ἔτος 1141[2]. Πολὺ κοντὰ στὸν κώδικα τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέα βρίσκονται δύο ἀκόμη χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ὁ ἀρ. 118 καὶ ὁ 239, ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1144. Ὁ πρῶτος κώδικας (ΕΒΕ 118) εἶναι ἕνα Τετραεύαγγελο, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ μικρογραφίες τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ἐδῶ παρατηροῦμε ὅτι στοὺς ἀνοικτοὺς κώδικες τῶν Εὐαγγελιστῶν ἢ στὰ εἰλητάρια ποὺ αὐτοὺ κρατοῦν, οἱ ἀρχες τῶν Εὐαγγελίων εἶναι γραμμένες στὰ λατινικά[3]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ

[1] ANTOIN BON, *Le Péloponnèse* ... σ. 137, σημ. 4. Βλ. ἐπίσης καὶ ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *"Σημειώματα" ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204*, Ἀθῆναι 1982, σσ. 53 καὶ 191-192 ὅπου δημοσιεύεται πλῆρες τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα.- ERNST GAMILLSCHEG - DIETER HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*. 1 Teil. *Handschriften aus bibliotheken Grossbriatnniens*, Wien 1981, ἀρ. 16, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ἕνα δεύτερο χειρόγραφο τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέα, ὁ κώδικας Vind. Suppl. 164 τοῦ ἔτους 1108/9.- Βλ. ἐπίσης ΑΝΝΑΣ ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ καὶ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 1985, σσ. 35 καὶ 106.

[2] LAKE, *ὅ.πп.*, v. II, ἀρ. 13.- NIGEL WILSON, *ὅ.πп.*, ἀρ. 43.- ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *ὅ.πп.*, σ. 56 καὶ 201.

[3] ΑΝΝΑΣ ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ καὶ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *Κατάλογος* ..., τόμ. Β΄, Ἀθῆναι 1985, ἀρ. 5, σσ. 43-51,

δεύτερος κώδικας (ΕΒΕ 239) μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἀβίαστα στὴ γραφολογικὴ οἰκογένεια τοῦ Βαρθολομαίου ἀπὸ τὸ Ρήγιο[1].

ὅπου ἀναφέρεται ὅτι τὰ φύλλα ποὺ φέρουν τὶς μικρογραφίες προέρχονται ἀπὸ ἄλλον κώδικα καὶ ὅτι αὐτὰ χρονολογοῦνται στὸν 13ον αἰώνα. Πιστεύω ὅτι τὸ καθαυτὸ χειρόγραφο εἶναι παλαιότερο.

[1] LAKE, *ὅ.πп.*, v. I, πίν. 69-71. Ὁ κώδικας ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ ἄγνωστον γραφέα, ὁ ὁποῖος στὸ φ. 193 ἔχει γράψει τὸ ἀκόλουθο σημείωμα, ποὺ τὸ δημοσιεύουμε σὲ φιλολογικὴ μεταγραφή:

Καὶ τίς σεμνεῖα κοσμεῖν καὶ ἀγλαΐζειν
οἶδεν ὡς ἐγὼ καὶ λαμπρύνειν ἐνθέως;
Πρό γε γὰρ πάντων ἐκεῖθεν ἐγκελεύω
ἐκσκυβαλίζειν περιττὴν πᾶσαν ὕλην,
εἴτ' ἀπληστίαν, μέθην, ἀδηφαγίαν
ἀποτρέπομαι πάμπαν ἐκ τῆς τραπέζης,
ἔριν δὲ κραυγήν, ἀκροχολίαν πᾶσαν,
εὐτραπελίαν, ὕβριν, μνησικακίαν
ἀποκηρύττω καὶ νεκροὺς θελημάτων
ὀφθῆναι πείθω ἐν Χριστῷ τοὺς ἀσκοῦντας
καὶ ἁπαξαπλῶς ἅπαν φαῦλον ἐξάγω
καὶ ἀντεισάγω τῶν ἀγαθῶν τὸ πλῆθος,
δι' ὧν καθαίρω τῶν ψυχῶν τὰς κηλίδας
καὶ νοῦν ἀνυψῶ καὶ πτερῶ καὶ ἀνάγω
πρὸς παράστασιν καὶ μυστικὴν Τριάδος,
ἧς προμηθείας εἰς τέλος φυλαχθείη
κτήτωρ ὁ ἐμὸς Γερμανὸς ὁ κλεινός τε
σώζοιτο Σῶτερ εἰς ἀπείρους αἰῶνας
σὺν τῷ γράψαντι τλήμονι, χθαμαλῷ τε.
Ἐγράφη δὲ νῦν ἡ παροῦσα γὰρ βίβλος
ἡ μελισταγὴς τοῦ σοφοῦ Βασιλείου

ἔχοντος ἔτους ϛχνβ΄ εἰς δόξαν Πατρός, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς μιᾶς βασιλείας δυνάμεώς τε καὶ κυριότητος. Οἱ τούτου τυχόντες εὔχεσθε τῷ γράψαντι.

Ἕνας λίγο μεταγενέστερος κτήτορας ἔγραψε στὸ φ. Iν τὰ ἑξῆς: *Ἐγὼ μέν, ὦ βίβλε, ἔκτησά σε σὺν πόθῳ δήσας. Τὸ λοιπὸν δεηθῆναι Κυρίῳ, ὅπως τὰ ἐν σοὶ γεγραμμένα εἰς πέρας ἀγάγω τῶν αὐτοῦ μαθημάτων καὶ πλέον φροντίζειν σε καὶ κρατῆσαι σὺν πόθῳ. Καὶ ἡ βίβλος: Ἐγὼ μέν, ὦ πάτερ, ὁμολογῶ σοι ταῦτα, τοῦ ἐμὲ κρατῆσαι σὺν πόθῳ. Ἀλλ' ὅμως, εἰ βούλει, συμβουλεύου σὺ ταῦτα τῶν μαθημάτων, σχόλαζε σὺν πολλῷ μετὰ πόθου καὶ ταῦτ' ἕξεις τὴν ἐπιθυμίαν.*

Ἀρκεῖ νὰ ἀντιπαραβάλει κανεὶς τὸ πρωτόγραμμα Α τοῦ κώδικα αὐτοῦ πρὸς τὸ ἀντίστοιχό του στὸν κώδικα Vat. gr. 2048[1]. Καὶ ἀκόμη τὸ πρωτόγραμμα Ε τοῦ δεύτερου γραφέα τοῦ κώδικα ΕΒΕ 118 πρὸς τὸ ὅμοιό του στὸν κώδικα Oxf. Rawl. G. 1199, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε.

Ἐπιστρέφοντας στὸν κώδικα τοῦ Ἀνδρέα μοναχοῦ τῆς Ὠλένης παρατηροῦμε, ὅτι αὐτὸς γράφτηκε σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ γειτονεύει μὲ τὴν Πελοπόννησο καὶ ὅτι προφανῶς ὁ κωδικογράφος αὐτὸς διδάχτηκε τὴν κωδικογραφικὰ τέχνη στὴν πατρίδα του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ κώδικας ΕΒΕ 239 βρίσκεται πολὺ νωρὶς σὲ περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ πιθανότητα νὰ γράφτηκε στὴν Πελοπόννησο ἢ ἔστω σὲ γειτονικὴ περιοχὴ εἶναι μεγάλη. Τίθεται λοιπὸν τὸ πρόβλημα τῆς διασπορᾶς τοῦ κωδικογραφικοῦ ὕφους τοῦ Reggio ἔξω ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ κατὰ συνέπεια τῆς διερεύνησης ἀμφίδρομων σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἀκτῶν τοῦ Ἰονίου Πελάγους πέρα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ποὺ προκάλεσε ἡ παρουσία τῶν Νορμανδῶν.

ε) Κώδ. Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος 163 (εἰκ. 6 καὶ 7).

Στὸν δωδέκατον αἰώνα ἀνήκει ἕνα ἀπὸ τὰ πολυτελέστερα χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα ΕΒΕ 163, τὸ λεγόμενο *Εὐαγγέλιο τοῦ Βλαχομανόλη*. Γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἔχει κάνει εἰδικὴ ἀνακοίνωση ὁ Παναγιώτης Νικολόπουλος στὸ τελευταῖο Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν[2]. Ὅπως πιθανολογεῖ ὁ Παναγιώτης Νικολόπουλος, τὸ χει-

Εἰ δὲ ἀμέλειά τις παρά σοι γὰρ γενήσει, ἐμὲ ἔξεις ὡς θησαυρὸν κεκρυμμένον. Ἐπίσης σύμφωνα μὲ ἄλλο σημείωμα (φ. 3ν) ὁ κώδικας ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἰωάννη Ξανθόπουλο ἀντὶ *δύο νομισμάτων* καὶ ἀφιερώθηκε στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Μαρίνας στὴν Ἄρτα τὸ ἔτος 1221. Ἕνας Γεώργιος Ξανθόπουλος τὸ ἔτος 1265 ἔγραψε τὸν κώδικα ΕΒΕ 2189, ὁ ὁποῖος δωρήθηκε στὴ Βιβλιοθήκη ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰάκωβο Χασαπόπουλο ἀπὸ τὴν Πάτρα τὸ ἔτος 1913.

[1] Φωτογραφία δημοσιεύεται ἀπὸ τοὺς PAUL CANART - JULIEN LEROY, *ὅ.πτ.*, σ. 261, ἀρ. 6.

[2] ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ ἐκ τῆς Μονῆς Φιλοσόφου προερχόμενον Εὐαγγέλιον τοῦ Βλαχομανόλη (ὑπ' ἀρ. 163 χειρόγραφον παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ)*, "Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Συνεδρίου

ρόγραφο αὐτὸ πρέπει νὰ γράφτηκε στὴν Παλαιστίνη καὶ ἀφοῦ ἀνακαινίστηκε ἐκεῖ τὸν 17ον αἰώνα, μεταφέρθηκε σὰν δῶρο στὴ Μονὴ Φιλοσόφου εἴτε ἀπὸ τὸν Δημητσανίτη πατριάρχη Ἱεροσολύμων Σωφρόνιο, εἴτε ἀπὸ τὸν ἐπίσης Δημητσανίτη πατριάρχη Θεοφάνη.

Ὁ κώδικας εἶναι γραμμένος ἀπὸ τρία χέρια. Ὁ κύριος γραφέας σαφῶς ἀνήκει στὸν 12ον αἰώνα. Οἱ δύο ἄλλοι ἁπλῶς ἔχουν προσθέσει μερικὰ φύλλα στὸ τέλος. Καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς μποροῦμε νὰ τοὺς τοποθετήσουμε στὸν 13ον αἰώνα. Ἐδῶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ὁ τρίτος γραφέας, τοῦ ὁποίου ἕνα ἰδιόμορφο ξ κίνησε τὴν περιέργειά μας. Ὁ γραφέας αὐτὸς σχεδιάζει τὸ ξ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κανονικὸ τρόπο καὶ μὲ ἕνα ἡμικύκλιο ἀνοικτὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ σύροντας στὴ μέση δύο παράλληλες γραμμές. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα σὲ διάφορα χειρόγραφα προέκυψε ὅτι παρόμοιο ξ συναντᾶται στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰώνα σὲ χειρόγραφο τῆς Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι γράφτηκε ἐκεῖ[1]. Ἀργότερα, τὸν 12ον αἰώνα, συναντᾶται στὸν κώδικα Vat. gr. 746[2] καὶ κατόπιν σὲ τρία ἠπειρωτικὰ χειρόγραφα. Τὸ ἕνα χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1225, τὸ ἄλλο τὸ ἔτος 1305 καὶ τὸ τρίτο ἀχρονολόγητο, ποὺ τοποθετεῖται ὅμως στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα[3]. Τὸ ἴδιο ἐπίσης

Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν", Ἐν Ἀθήναις 1977, σσ. 233-243.- Βλ. ἐπίσης ΑΝΝΑΣ ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ καὶ ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΣΧΟΥ, *ὅ.πτ.*, τ. Α΄, ἀρ. 46, σσ. 190-197.

[1] Φωτογραφία δύο σελίδων δημοσιεύεται στὸ βιβλίο τοῦ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουνένῃ. Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ κείμενα, ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (ι΄ αἰών)*, ἐν Ἀθήναις 1972, πίν. Ζ΄.- Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀνέκδοτος κανὼν τοῦ μάρτυρος Ἁρμοδίου συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρσενίου τῆς Κρυπτοφέρρης (ια΄ αἰών)*, ΕΕΒΣ 39-40(1972-73), σσ. 96-109.

[2] Βλ. JEFFREY C. ANDERSON, *The Seraglio Octateuch and the Kokkinobaphos master*, DOP 36(1982) σσ. 83-114 καὶ JOHN LOWDEN, *The production of the Vatopedi Octateuch*, ὅ.πτ., σσ. 115-126 καὶ πίν. 2, 4, 6 καὶ 8.

[3] Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες Oxf. Bodl. Cromw. 11 καὶ Ἀρχιμανδρείου Ἰωαννίνων 10 καὶ 15. Ὁ πρῶτος γράφτηκε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Παπαδόπουλο ἀναγνώστη Τζεμερνίκου Ἠπείρου. Βλ. ALEXANDER TURYN, *Dated greek manuscripts of the thirteenth and fourteenth centuries in the libraries of Great Britain*, Washington D.C. 1980, pl. 2, σσ. 7-11 καὶ GAMILLSCHEG - HARLFINGER, *ὅ. πτ.*, ἀρ. 285. Ὁ δεύτερος κώδικας γρά-

ξ γράφει καὶ ὁ Ἐφέσιος κωδικογράφος Μιχαὴλ Ἀτουέμης ἀργότερα, τὸ 1310 στὴν Κρήτη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σημείωμά του στὸν κώδικα Πάτμου 891[1]. Μποροῦμε λοιπὸν μὲ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε καὶ τὴν ἐκδοχὴ ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς ἀνακαινίστηκε στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα ἢ τὸ πολὺ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου ἀπὸ κωδικογράφο ποὺ ζοῦσε στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἂν ὄχι ἀποκλειστικὰ στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα.

ς) Κώδ. Μονῆς Πάτμου 275 καὶ Κορίνθου, Ἐκκλ. Μουσ. 3 (εἰκ 8 καὶ 9).

Στὸν 13ον αἰώνα καὶ στὸ τέλος τοῦ αἰώνα αὐτοῦ ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἑπομένου ἀνήκουν δύο ἀκόμη πελοποννησιακὰ χειρόγραφα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὁ κώδικας Πάτμου 275, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Θεόδουλο Καταλεκτὴ *ἐκ θέματος Ρακλόβου ἀπὸ κώμης λεγομένης τὸ Στροβίστζι* τὸ ἔτος 1282[2] καὶ τὸ δεύτερο εἶναι τὸ Εὐαγγελιστάριο τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσείου Κορίνθου ἀρ. 3, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ Ἁγ. Κωνσταντίνου Γελλίνη. Παρατηροῦμε καὶ στὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα ἕνα διαφορετικὸ ὕφος γραφῆς ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἴχαμε συνηθίσει νὰ βλέπουμε στὰ πολυτελὴ Εὐαγγέλια. Ἐδῶ ἡ γραφὴ ἔχει μικρὸ σχετικὰ μέγεθος καὶ ἄτεχνο σχῆμα. Κάπως παλαιότερη ἀλλὰ τῆς ἰδίας οἰκογενείας φαίνεται ἐπίσης καὶ ἡ γραφὴ τοῦ δεύτερου γραφέα τοῦ χειρογράφου τῆς Μονῆς Βαρσῶν (ΕΒΕ 180). Ἔχουμε λοιπὸν μπροστά μας ἕνα ἰδιαίτερο ὕφος, ποὺ ἐπιχωριάζει στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν

φτηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο ἱερέα, ἁμαρτωλὸ καὶ χωρικογράφο, ἐνῶ ὁ τρίτος εἶναι ἀνυπόγραφος. Βλ. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Παλαιογραφικὰ ἀπὸ τὴν Ἤπειρο*, "Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης" 12(1973), σσ. 331-332 καὶ πίν. 10. Ἡ ἐξέταση τῶν δύο χειρογράφων ἀπὸ τὰ Ἰωάν-νινα ἔγινε ἀπὸ μικροφίλμ τῆς μικροταινιοθήκης τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης.

[1] ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Δ. ΚΟΜΙΝΗ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, Ἐν Ἀθήναις 1968, πίν. 28.

[2] Ο.ΠΠ., πίν. 26. Τὰ δύο τοπωνύμια εἶναι πελοποννησιακά. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ Ἀράκλοβο τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μωρέως καὶ τὸ χωριὸ Στροβίτσι στὰ σύνορα μεταξὺ Ἀρκαδίας καὶ Μεσσηνίας.

περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας. Θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ ἀνεπιτήδευτο αὐτὸ ὕφος στὴ γραφὴ ἀντικατοπτρίζει μιὰν ὕφεση καὶ μιὰν ἐγκατάλειψη τῆς κωδικογραφικῆς τέχνης, ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ἀνωμαλιῶν ποὺ δημιούργησε ἡ ἐγκατάσταση τῶν Φράγκων.

ζ) Κώδ. Μονῆς Χρυσοποδαριτίσσης Πατρῶν 1, Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας 2 καὶ Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 45 (εἰκ. 10, 11 καὶ 12).

Τὸ πρῶτο χειρόγραφο εἶναι ἕνα περγαμηνὸ Εὐαγγελιστάριο μὲ στρογγυλὴ καὶ πεπλατυσμένη γραφή[1]. Τὸ δεύτερο προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ Ἁγίων Τεσσαράκοντα στὶς Θεράπνες Λακωνίας[2] καὶ τὸ τρίτο σύμφωνα μὲ ἕνα χαμένο σήμερα σημείωμά του προέρχεται ἀπὸ τὸν Πραστό[3]. Καὶ τὰ τρία χρονολογοῦνται τὸν 13ον αἰώνα. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ καὶ τῶν τριῶν αὐτῶν χειρογράφων εἶναι τὸ μεγάλο καὶ ἀνοικτὸ Κ, ἡ πεπλατυσμένη γραφὴ καὶ κυρίως ἡ ἁλυσιδωτὴ ἕνωση τῶν κυκλόσχημων γραμμάτων *οφθ, ωσ, φω, θε* καὶ ἄλλων. Ὁ τύπος τῆς γραφῆς τῶν χειρογράφων αὐτῶν περιέχει στοιχεῖα ποὺ συναντῶνται σὲ χειρόγραφα γραμμένα μὲ τὸν τύπο τῆς Fettaugenmode ἀλλὰ ποὺ διατηροῦν κάποιους ἀρχαϊκοὺς τύπους. Αὐτὴν τὴν ἰδιομορφία

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν ἀχαϊκῶν μονῶν Ὁμπλοῦ, Χρυσοποδαρίτισσας καὶ Νοτενῶν*, "Μνημοσύνη" 8(1980-81), σσ. 277-278.

[2] ΝΙΚΟΥ Α. ΒΕΗ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν*, "Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας" 6(1906), σσ. 53-54. Ὁ κώδικας δωρήθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Μεσσηνίας Πανάρετο Κωνσταντινίδη, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ σημείωμα ποὺ ὑπάρχει στὸ φ. 259ν προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαρόκοντα.

[3] ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΚΡΕΜΟΥ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς καὶ τῆς τοῦ Πανεπιστημίου Βιβλιοθήκης ἀλφαβητικὸς καὶ περιγραφικὸς μετ' εἰκόνων καὶ πανομοιοτύπων κατ' ἐπιστήμας κατατεταγμένων*, τόμ. Α΄, Ἐν Ἀθήναις 1876, ἀρ. ΙΙΙ, σσ. 10-12. Τὸ σημείωμα κατὰ τὸν Κρέμο ἀνέφερε: *Τὸ παρὸν ξιγητὸν Ψαλτιριον ηπάρχει του ταπηνοῦ καὶ αμαρτωλοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Παρθενίου ιερομονάχου του κανικλίου ἐκ χόρας Πραστοῦ.*

ἐπεσήμανε ὁ Herbert Hunger καὶ τὴν ἐντοπίζει κυρίως σὲ λειτουργικὰ χειρόγραφα[1]. Ἂν συγκρίνουμε τὸ πρότυπο ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Hunger, τὸν κώδικα Vind. Theol. gr. 303, καὶ τὰ συγκεκριμένα πελοποννησιακά, παρατηροῦμε ὅτι τὰ τελευταῖα παρουσιάζουν περισσότερη κινητικότητα καὶ ἐλευθερία στὶς γραμμὲς τῶν γραμμάτων. Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε κανένα συγκεκριμένο στοιχεῖο γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ὅτι ἐμφανίζεται μιὰ ἀλλαγὴ στὸ σημεῖο ἀναφορᾶς. Ἐνῶ γιὰ τὸν 12ον αἰώνα μιλούσαμε γιὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχουν συγγένειες μὲ τὴν Κάτω Ἰταλία, τώρα, στὸν 13ον αἰώνα στρεφόμαστε πρὸς τὴν Ἀνατολή, μιὰ καὶ ὁ τύπος τῆς Fettaugenmode εἶναι ἕνας καθαρὰ ἀνατολικὸς τύπος γραφῆς.

η) Κώδ. Par. gr. 708 (εἰκ. 13).

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα συναντοῦμε ἕναν τύπο γραμμάτων γωνιώδη, μικροῦ μεγέθους καὶ πυκνό. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Βασιλάκη νομικοῦ Κορίνθου, ποὺ ἔγραψε τὸν κώδικα Par. gr. 708[2]. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ μικρογραφία τῆς ἀνεπιτήδευτης γραφῆς τοῦ Εὐαγγελισταρίου τῆς Κορίνθου. Ὁ κώδικας εἶναι χρονολογημένος τὸ ἔτος 1296 καὶ περιέχει θεολογικὰ κείμενα. Ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ ει ποὺ σχηματίζεται κατ' ἀρχὰς σὰν ἕνα q. Παράλληλο χειρόγραφο μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὕφος γραφῆς καὶ τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ *ει* εἶναι ὁ κώδικας Oxf. Roe 22, ποὺ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν Ἰωνᾶ ρακενδύτη τὸ ἔτος 1286 καὶ ποὺ περιέχει παρόμοια κείμενα, ὅπως καὶ ὁ κώδικας τοῦ Βασιλάκη[3]. Ἡ ὁμοιότητα τῆς γραφῆς τῶν δύο αὐτῶν κωδίκων ἀποτελεῖ, πιστεύω, ἱκανὸ τεκμήριο γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν καταγωγὴ ἢ τὴν δραστηριότητα τοῦ Ἰωνᾶ ρακενδύτη στὴν Πελοπόννησο, γεγονὸς ποὺ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τοῦ χειρογράφου του.

[1] Βλ. HERBERT HUNGER, *Archaisierende minuskel und Gebrauchschrift zur Blütezeit der Fettaugenmode: Der Schreiber des Cod. Vind. Theol. gr.* 303, "La Paléographie ...", σσ. 283-290.
[2] Βλ. HENRI OMONT, *ὁ.πα.*, pl. LXIX.
[3] Βλ. ALEXANDRER TURYN, *ὁ.πα.*, pl. 28-39, σσ. 47-56.

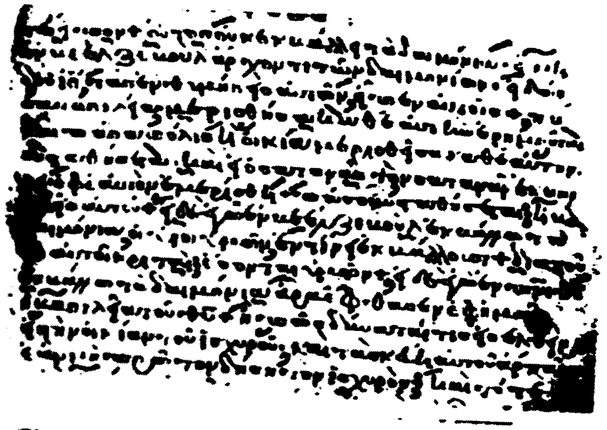

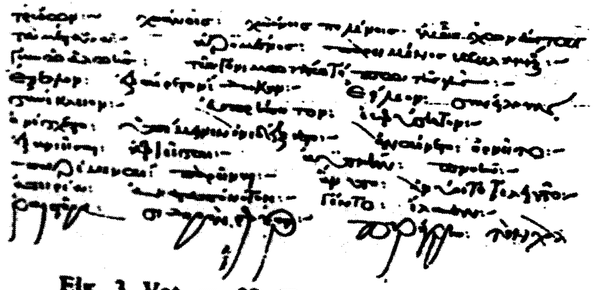
Μὲ τὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ θέλησα ἁπλῶς νὰ ἐπισημάνω τὴν ἀξία ποὺ ἔχει ἡ παλαιογραφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πνευματικῆς πραγματικότητας μιᾶς περιοχῆς, ὅπως αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τῶν χειρογράφων. Βέβαια ἡ ἐργασία ποὺ πρέπει νὰ γίνει τόσο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν καταγραφὴ τῶν χειρογράφων ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν Πελοπόννησο, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνάλυση καὶ σύγκριση τῶν γραφολογικῶν καὶ κωδικολογικῶν τους δεδομένων εἶναι πολλή. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πάντως ποὺ ἐντελῶς περιληπτικὰ καὶ ἀποσπασματικὰ παρουσιάστηκαν ἐδῶ προκύπτουν δύο σημαντικά, καθὼς πιστεύω, γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων συμπεράσματα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ἡ Πελοπόννησος στὸ σύνολό της παρουσιάζει δείγματα μιᾶς αὐξημένης παραγωγῆς καὶ διακίνησης χειρογράφων κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο καὶ κατὰ τὰ χρόνια τῆς Φραγκοκρατίας. Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι μιὰ μερίδα τῶν χειρογράφων αὐτῶν ἔχουν σχέση μὲ χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας ποὺ γράφονται λίγες δεκαετίες ἀργότερα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο στοιχεῖο, τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ μπορέσει νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὴ βαθύτερη παλαιογραφικὴ ἔρευνα καὶ ἀνάλυση, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατὶ πλέον θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε περισσότερο ἐπιφυλακτικοὶ στὸ νὰ χαρακτηρίζουμε ἕνα χειρόγραφο ὡς κατωϊταλικὸ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ τὸ ὕφος τῆς γραφῆς καὶ τὴν τεχνοτροπία του.

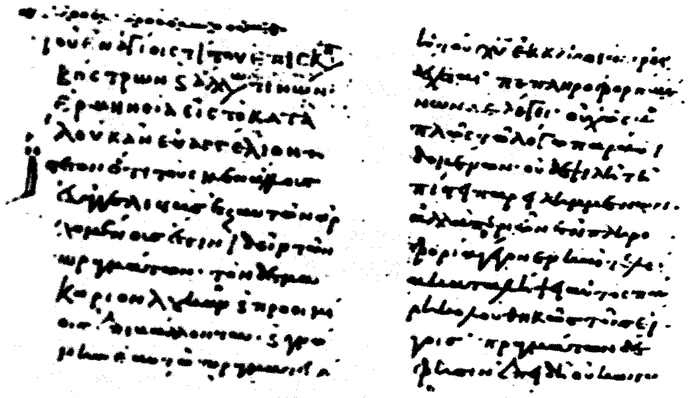
Εἰκ. 1. Πρωτογράμματα ἀπὸ τὸν κώδικα EBE 180

Εικ. 2. EBE 180, γραφή Ἀνδρέα νοταρίου

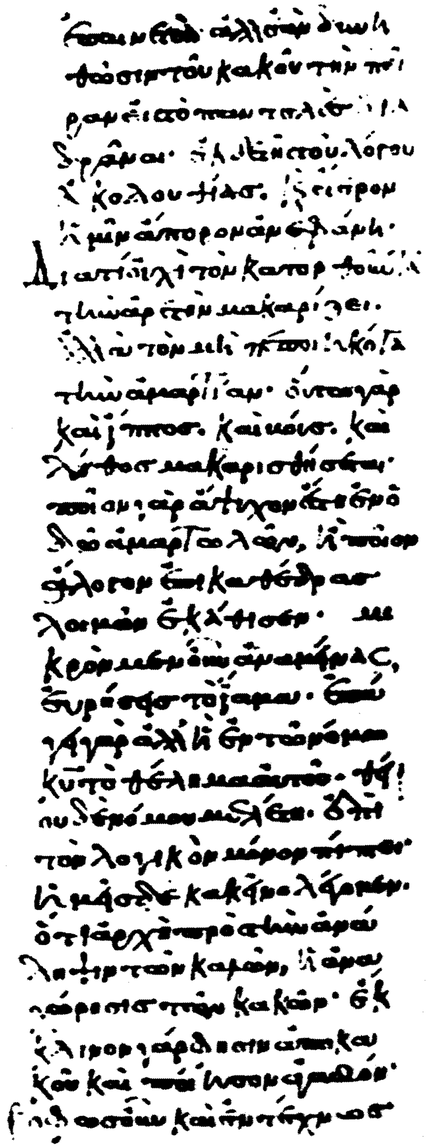
Εικ. 3. Vat. gr. 32, Πρόφημος ρήτωρ

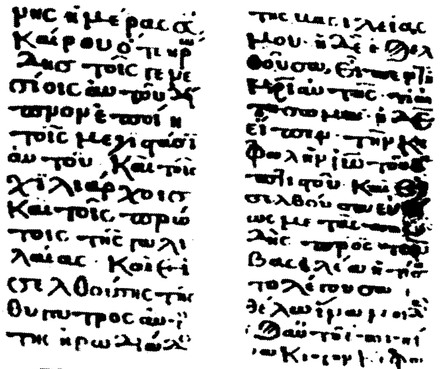
Εικ. 4. EBE 95, προέλευση ἀπὸ τὸ Μυστρᾶ

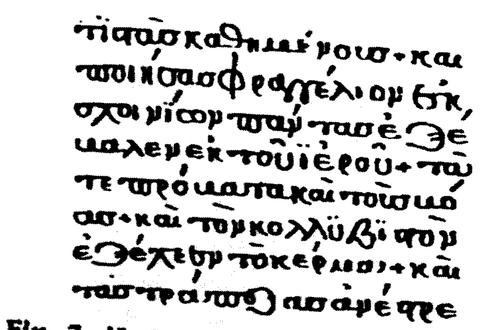

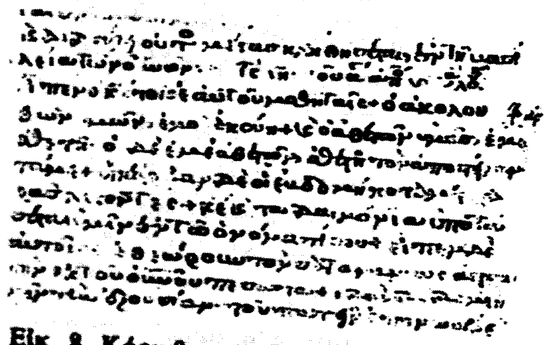
Εικ. 5. EBE 434, προέλευση ἀπὸ τὴ Μονὴ Φιλοσόφου

Εικ. 6. ΕΒΕ 163, γ΄ γραφέας

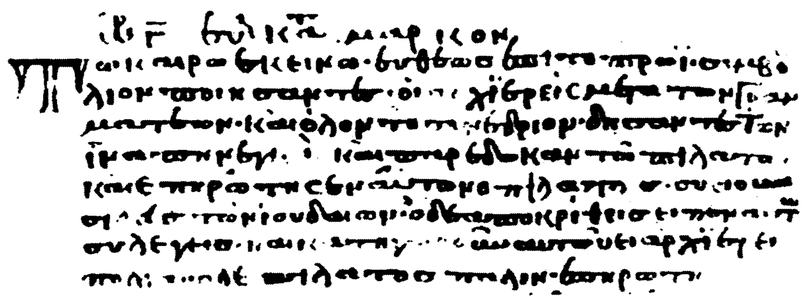
Εικ. 7. Ἰωάννινα, Ἀρχιμανδρείου ἀρ. 10. Γραφεὺς Κωνσταντῖνος ἱερεύς, ἁμαρτωλὸς καὶ χωρικογράφος. Ἔτος 1305

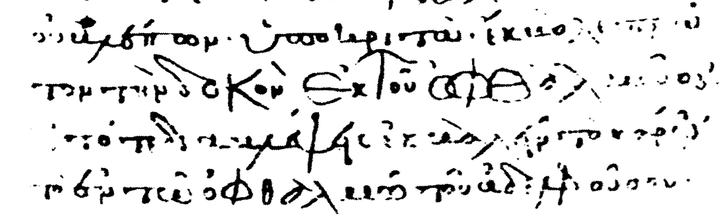
Εικ. 8. Κόρινθος, Ἐκκλ. Μουσείου 3

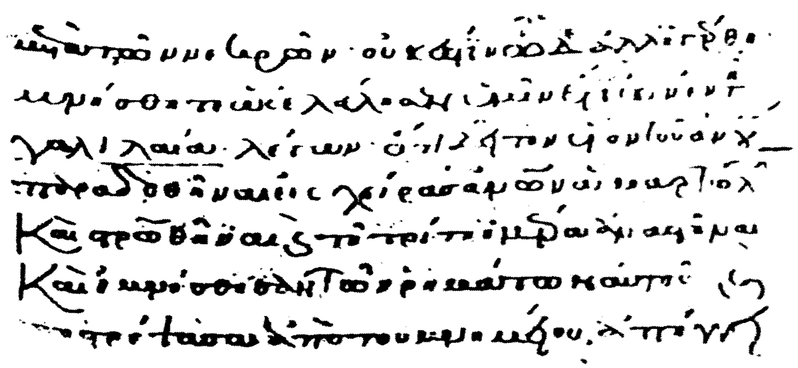

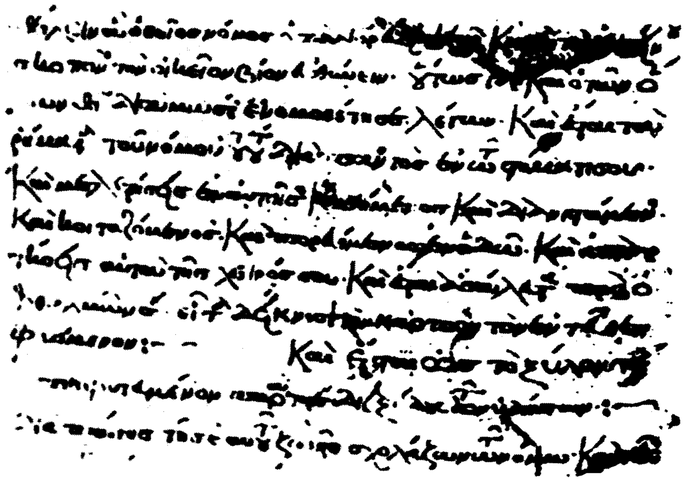
Εικ. 9. ΕΒΕ 180, β΄ γραφέας

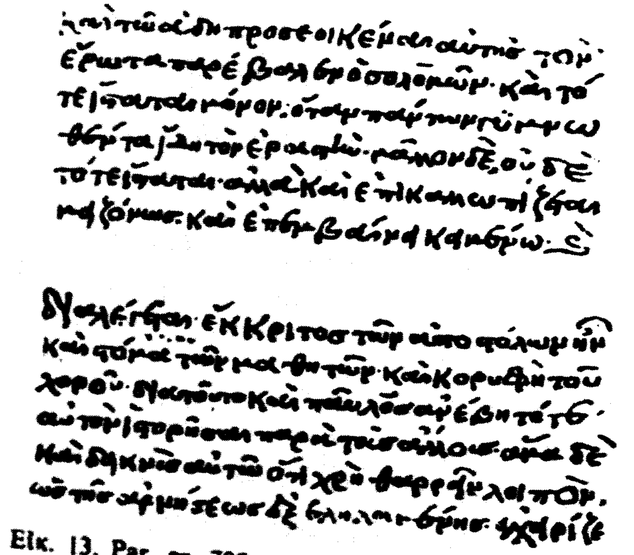
Εικ. 10. Μονὴς Χρυσοποδαριτίσσης Πατρῶν

Εικ. 11. Ἀθήνα, Βυζ. Μουσεῖο, ΧΑΕ 2, β΄ γραφέας

Εἰκ. 12. EBE 45, προέλευση ἀπὸ τὸν Πραστό

Εἰκ. 13. Par. gr. 708, γραφὴ τοῦ Βασιλάκη νομικοῦ

11.

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 15ου ΚΑΙ 16ου ΑΙΩΝΟΣ

Ὁ Σαββαϊτικὸς κώδικας 144, ἕνα Τετραευάγγελο τοῦ 11ου αἰώνα, ἴσως ἔχει τὴν πιὸ περιπετειώδη ἱστορία ἀπὸ ὅσα χειρόγραφα βρίσκονται σήμερα στὴν πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἱεροσολύμων. Γραφέας του εἶναι ἕνας *πτωχὸς καὶ οὐτιδανὸς Συμεών*, ὁ ὁποῖος γράφοντας κάπου στὴν Παλαιστίνη τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ βιβλίου του στὶς 29 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1019 μὲ βαθειὰ ἀνακούφιση ἀναφωνεῖ:

Ὡς ἡδέως ἔπαυσα τοὺς τρεῖς δακτύλους
καὶ τὸν τράχηλον σὺν τῷ δεξιῷ γόνει.[1]

Ἑκατὸν ἑβδομῆντα τρία χρόνια μετά, τὸ ἔτος 1192, τὸ ἴδιο βιβλίο βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ ἱεροσολυμίτη ἀρχιερέα Σωφρονίου καὶ ἕνα σχεδὸν αἰώνα κατόπιν, τὸ ἔτος 1281, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Ἠλίας τὸ ἀφιερώνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴ μητρόπολή του. Ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια, τὸ ἔτος 1291, οἱ Σαρακηνοὶ εἰσβάλλουν στὴν Ἄκρη, τὴν ἄλλοτε Πτολεμαΐδα, ἐκδιώκουν τοὺς Σταυροφόρους καὶ λεηλατοῦν τὴν περιοχή. Τὸ χειρόγραφο τοῦ πτωχοῦ Συμεών συγκαταλέγεται καὶ αὐτὸ στὰ λάφυρα τῶν Σαρακηνῶν καὶ μιὰ μοναχὴ Ματρώνα τὸ ἐξαγοράζει καὶ τὸ ἀφιερώνει στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς ἐπονομαζομένης Ἀλαμάνας. Οἱ περιπέτεια ὅμως τοῦ χειρογράφου δὲν σταματᾶ ἐδῶ. Ὅταν οἱ Μαμελοῦκοι ἔγιναν κύριοι τῆς Παλαιστίνης, σύμφωνα μὲ ἕνα σημείωμα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Γρηγορίου τοῦ ἔτους 1322, τὸ χειρόγραφο ἀνηρπάγη ἀπὸ τὴ μονὴ καὶ κάποιοι εὐσεβεῖς χριστιανοὶ τὸ ἐξαγόρασαν καὶ πάλι καὶ τὸ ἀφιέρωσαν στὸν Πανάγιο Τάφο στὸ Πατριαρχεῖο[2]. Ἀπὸ κεῖ πολλὰ χρόνια ἀργότερα, μετὰ τὸ 1649, κατέληξε στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν Κεντρικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

[1] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Β΄, Πετρούπολις 1894 (ἀνατ. Bruxelles 1963), σ. 228.
[2] *Ὅ. πτ.*, σ. 228-229.

Ἡ ἱστορία τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὶς περιπέτειες καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν κατὰ καιροὺς οἱ βιβλιοθῆκες τῶν μονῶν τῆς Παλαιστίνης. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἐνδεικτικὴ καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἰδίων τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων νὰ διασώσουν καὶ νὰ διασφαλίσουν τοὺς πνευματικοὺς τους θησαυρούς.

Τὰ κωδικογραφικὰ καὶ τὰ κτητορικὰ σημειώματα μᾶς διασώζουν πολλὲς παρόμοιες πληροφορίες γιὰ χειρόγραφα ποὺ χάθηκαν καὶ ξαναβρέθηκαν, χειρόγραφα ποὺ ἄλλαξαν χέρια, χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν μὲ κόπο καὶ πόθο πολὺ μέσα σὲ μοναξιὰ καὶ κακουχίες. Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ἕναν ἄλλον κωδικογράφο, τὸν μοναχὸ Συμεών ἀπὸ τὴ Ρόδο ποὺ ἔγραψε τὸ ἔτος 1232 τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου *ἐν Ἱεροσολύμοις καιρῷ χειμῶνος καὶ κατὰ σπουδὴν* προσθέτοντας ἐν συνεχείᾳ *καὶ διὰ τοῦτο τὰ γράμματα μικρὰ καὶ μεγάλα καὶ οἷον εἰπεῖν τὸ καθόλου ἀποίητα*[1].

Μὲ πείσμονες προσπάθειες συγκροτήθηκαν σὲ ὅλα τὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης σπουδαῖες βιβλιοθῆκες, τῶν ὁποίων ἡ φήμη ξεπερνοῦσε τὰ ὅριά της καὶ ἔφτανε ὡς καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολη. Πολλὲς ἐπίσης εἶναι οἱ μαρτυρίες ἀφιερώσεων χειρογράφων πρὸς τὶς παλαιστινιακὲς μονὲς καὶ τὸ Πατριαρχεῖο χάριν σεβασμοῦ καὶ ἀπὸ αὐτοκράτορες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀρχιερεῖς καὶ λαϊκοὺς ἄρχοντες ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὴ Ρόδο, τὴ Χίο, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα[2]. Ἑπομένως ὁ πατριάρχης

[1] Κώδικας Vat. gr. 648. Βλ. HENRICA FOLLIERI, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti temporum locorumque ordine digesti commentariis et transcriptionibus instructi*, apud Bibliothecam Vaticanam 1969, πίν. 49, σ. 72-73.

[2] Ἐνδεικτικὰ ἐδῶ ἀναφέρω μερικὰ ἀπὸ τὰ παλαιότερα χειρόγραφα. *Κωνσταντινούπολις:* (Μονὴ Στουδίων) Παν. Τάφου 13, 10ου αἰ.- Παν. Τάφου 38, 11ου αἰ.- Παν. Τάφου 53, 11ου αἰ.- Ἁγ. Σάββα 66, 12ου αἰ.- Μ. Ἁγ. Σάββα 70, 10ου αἰ.- (Μονὴ Ὁδηγῶν) Ἁγ. Σάββα 332, ἔτ. 1427.- Μ. Τ. Σταυροῦ 42, 11ου αἰ.

Κύπρος: Παν. Τάφου 47, 11ου αἰ.- Μ. Ἁγ. Σάββα 23, 11ου αἰ.- Μ. Ἁγ. Σάββα 65, 14ου αἰ.- Μ. Ἁγ. Σάββα 259, 11ου αἰ.

Λακεδαίμων: Μ. Ἁγ. Σάββα 5, 11ου αἰ. ἀπὸ τὸν Δημήτριο Παναρέτο τὸν Μαλωταρᾶ τὸν 14ο αἰ.- Μ. Ἁγ. Σάββα 67, 14ου αἰ.

Δωρόθεος ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος πατριαρχεύει ἀπὸ τὸ 1376 ἕως τὸ 1416, μὲ τὸ κωδικογραφικό ἔργο ποὺ ἄσκησε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ ποὺ παρότρυνε καὶ ἄλλους νὰ ἀσκήσουν, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ συνεχίζει μιὰ σταθερὴ καὶ ἀδιάκοπη παράδοση στὴν παραγωγὴ χειρογράφων καὶ στὴ φροντίδα ὀργάνωσης βιβλιοθηκῶν μὲ βιβλία ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ τῶν ἱερωμένων καὶ τῶν πιστῶν.

Μὲ τὴν ἐκδίωξη τῶν Σταυροφόρων καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ μαμελουκικοῦ κράτους τὸ Πατριαρχεῖο ἀνακτᾶ τὰ παλαιά του προνόμια, ποὺ εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸν διάδοχο τοῦ Μωάμεθ χαλίφη Ὁμάρ Χαττὰπ[1] καὶ ἀρχίζει νὰ διανύει μιὰ περίοδο σταθερῆς ἀνάπτυξης καὶ ἀνασύνταξης τῶν δυνάμεών του, μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ Ἰωάννου Παλαιολόγου. Τὴν ἀναδιοργάνωση καὶ τὴν ἄνθιση ποὺ γνωρίζει τὸ Πατριαρχεῖο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ μαρτυροῦν καὶ Ἕλληνες περιηγητὲς καὶ οἱ σχέσεις τοῦ Δωροθέου μὲ τὸν σπουδαῖο θεολόγο Ἰωσὴφ Βρυέννιο.[2] Ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα τοῦ πατριάρχου Δωροθέου, καὶ μὲ βάση τὴν ἀποδοχὴ καὶ ἐπιβεβαίωση τῶν προνομίων τοῦ πατριαρχείου ἐκ μέρους τοῦ σουλτάνου τῶν Μαμελούκων τὸ 1397, ἦταν ἡ ἀγορὰ οἰκιῶν καὶ κτημάτων γύρω ἀπὸ τὸν Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως, ὥστε τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ἀποκτήσει οἰκοδομικὴ αὐτοτέλεια[3], καὶ μαζὶ μὲ ἄλλα ἡ παραγωγὴ μιᾶς σειρᾶς χειρογράφων μὲ λειτουργικὸ καὶ γενικότερα θρησκευτικὸ περιεχόμενο.

Πελοπόννησος: Μ. Ἁγ. Σάββα 534, 14ου αἰ.

Μονὴ Συμεών ἐν Θαυμαστῷ ὄρει: Μ. Ἁγ. Σάββα 108, 11ου αἰ.

Θήβα: (Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ) Μ. Ἁγ. Σάββα 362, 13ου αἰ.

Χίος: Παν. Τάφου 57, 12ου αἰ.- Μ. Ἁγ. Σάββα 86, 13ου αἰ.

Ἀδριανούπολις: Μ. Τ. Σταυροῦ 41, 10ου αἰ. τὸν 12ο αἰ.

Ἀλεξάνδρεια: Μ. Τ. Σταυροῦ 6, 11ου αἰ.

Νύσσα: Παν. Τάφου 29, 11ου αἰ.

Καστοριὰ: Μ. Τ. Σταυροῦ 57 10ου, 13ου καὶ 15ου αἰ.

[1] Γιὰ τὸ κείμενο τῆς συνθήκης αὐτῆς βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 286-288.

[2] *Ὅ. πτ.*, σ. 478.

[3] Ἀρχεῖο Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων Κτηματικὸ τμῆμα, IV. Α. 207 καὶ 238. Βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Καταγραφὴ τοῦ Ἀρχείου*

Ἐξετάζοντας ἕνα γεωγραφικὸ χῶρο ὅπου καὶ ἡ παραγωγὴ χειρογράφων εἶναι συνεχὴς καὶ ἡ συγκρότηση συλλογῶν γίνεται γιὰ συγκεκριμένους χρηστικοὺς σκοποὺς ἀνακύπτει ἕνα σημαντικὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα ποὺ ἀφορᾶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ μποροῦν νὰ προσδώσουν χαρακτηριστικὰ ἐντοπιότητας στὴν παραγωγή τους. Εἶναι ἕνα πρόβλημα, ποὺ ἀσφαλῶς ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς παλαιογράφους ποὺ ἐρεύνησαν τὴν κωδικογραφικὴ παραγωγὴ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως τὴν Κάτω Ἰταλία, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἤπειρο, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία. Μὲ ἀφορμὴ μιὰ προκαταρκτικὴ ἔρευνά μου σχετικὰ μὲ τὰ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα εἶχα προσδιορίσει πέντε κατηγορίες χειρογράφων[1], τὶς ὁποῖες ἀναλογικὰ ἀναφέρω καὶ ἐδῶ μιλῶντας γιὰ ἱεροσολυμιτικὰ χειρόγραφα.

1. Χειρόγραφα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ κωδικογραφικό τους σημείωμα γράφτηκαν στὸ κλίμα τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἀπὸ Ἕλληνες αὐτόχθονες ἢ παλαιστίνιους ἑλληνόφωνους κωδικογράφους.

2. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ ἀλλοδαποὺς κωδικογράφους ἐγκατεστημένους στὸ Πατριαρχεῖο καὶ στὶς διάφορες μονὲς καὶ ἐπισκοπές του.

3. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν ἐκτὸς Παλαιστίνης ἀπὸ ἱεροσολυμίτες κωδικογράφους.

4. Χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται σήμερα σὲ βιβλιοθῆκες τοῦ Πατριαρχείου ἄσχετα ἀπὸ τὸν τόπο γραφῆς ἢ τὴν καταγωγὴ τοῦ κωδικογράφου.

5. Χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ βιβλιοθῆκες τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ τῶν μονῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ βρίσκονται σήμερα σὲ ἄλλες βιβλιοθῆκες.

Παρ' ὅλον ὅτι κάποιες ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς δὲν ἔχουν

τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, "Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης - Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου", τ. Ε΄, Ἀθήνα 1992, σ. 207-208 καὶ 304.

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος*, "Πρακτικὰ τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Β΄, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 487.

πάντα ἀπόλυτα καὶ ξεκάθαρα ὅρια μεταξύ τους, βοηθοῦν νομίζω σημαντικὰ στὸ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ σαφὴς εἰκόνα γιὰ τὸ ἑκάστοτε ζητούμενο στὴν παλαιογραφικὴ ἔρευνα. Σπεύδω πάντως ἐδῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τοῦ Σινᾶ παρατηρεῖται ἔντονο τὸ φαινόμενο τῆς ἑτεροχθονίας χειρογράφων καὶ κωδικογράφων. Καὶ τοῦτο, γιατὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἱεροὶ τόποι εἶναι κέντρα μὲ πνευματικὴ ἀκτινοβολία σὲ ὅλον τὸν ὀρθόδοξο κόσμο καὶ προσείλκυαν τὴν ἐγκατάσταση καὶ τὴ δραστηριότητα κωδικογράφων καὶ λογίων ἀπὸ ὅλον τὸν ἑλληνισμὸ καὶ ὅλες τὶς ὀρθόδοξες χῶρες ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ἀφιέρωση ἢ κληροδότηση ὁλόκληρων συλλογῶν χειρογράφων καὶ ἔντυπων βιβλίων. Ἐπιπλέον ἡ ἵδρυση μετοχίων καὶ ἡ ἀποστολὴ ταξιδιωτῶν γιὰ τὶς γνωστὲς ζητεῖες στὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὴ Ρωσία, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Γεωργία συνέβαλε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ εἰσρέουν σημαντικὰ χρηματικὰ ποσά, στὸ νὰ εἰσέρχονται μεμονωμένα χειρόγραφα καὶ ὁλόκληρες συλλογὲς στὶς βιβλιοθῆκες τους ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτές. Ἰδιαίτερα δὲ στὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε μόνο κλειστὰ μοναστικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ λαϊκὸ ποίμνιο ἑλληνόφωνο καὶ ἀραβόφωνο παρατηρεῖται καὶ τὸ φαινόμενο τῆς αὐτοχθονίας κωδικογράφων, δηλαδὴ ἀραβόφωνων ὀρθοδόξων μοναχῶν καὶ ἱερωμένων, οἱ ὁποῖοι ἀντιγράφουν καὶ ἑλληνικὰ χειρόγραφα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐκκλησιῶν τους. Θὰ προσπαθήσω λοιπὸν ἐδῶ νὰ δώσω ἕνα χαρακτηριστικὸ δεῖγμα ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας μου σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγὴ καὶ γενικώτερα τὴν παρουσία ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

Στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα συλλογὲς ἑλληνικῶν χειρογράφων ὑπάρχουν στὶς δύο μονὲς τῆς ἐρήμου κοντὰ στὸν Ἰορδάνη ποταμὸ τοῦ Ἁγίου Γερασίμου καὶ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὴν Τιβεριάδα, στὴ Βηθλεέμ, στὸ Πατριαρχεῖο, ποὺ ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο, στὴ Μονὴ τῆς Παναγίας μέσα στὰ Ἱεροσόλυμα, στὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ βέβαια στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα.

Ὑπολογίζω ὅτι ἀπὸ τοὺς 502 κώδικες καὶ τεμάχια κωδίκων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 14ο αἰῶνα καὶ ὑπάρ-

χουν σήμερα στὴν κεντρικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἑκατὸ περίπου χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχὲς ἔχοντας εἰσαχθεῖ σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους. Δηλαδὴ μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ 15ου αἰώνα ἤδη ἔχουμε ἕνα σημαντικώτατο βιβλιακὸ κεφάλαιο.

Ὁ 15ος αἰώνας στὶς Ἱεροσολυμίτικες Βιβλιοθῆκες ἀντιπροσωπεύεται μὲ 78 χειρόγραφα καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν ἑτεροχθόνων χειρογράφων ποὺ εἰσάγονται στὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστο. Ἀντίθετα οἱ ἑτερόχθονες κωδικογράφοι εἶναι οἱ περισσότεροι. Ὁ πρῶτος καὶ σπουδαιότερος κωδικογράφος τῆς περιόδου αὐτῆς, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Δωρόθεος. Γνωρίζουμε ἤδη τέσσερις ὑπογεγραμμένους ἀπὸ τὸν ἴδιον κώδικες γραμμένους μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1382 καὶ 1401 (Μ. Ἁγ. Σάββα 68, 228 [πίν. Α΄], καὶ 237) καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους κώδικες γραμμένους ἀπὸ κωδικογράφους, ποὺ ἐργάζονταν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του μέσα στὸν Πανάγιο Τάφο τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου, ὅπως ὁ Κάλλιστος Ραδηνὸς Τραπεζούντιος (Μ. Ἁγ. Σάββα 238, ἔτους 1391[πίν. Β΄]), ὁ ἁμαρτωλὸς Ἰάκωβος (Μ. Ἁγ. Σάββα 220 καὶ 229, ἔτους 1395 [πίν. Γ΄]) καὶ οἱ ἀνώνυμοι τῶν ἐτῶν 1383, 1416, 1417 καὶ 1419 (Σινᾶ 837, Μ. Ἁγ. Σάββα 221 [πίν. Δ΄], 239 [πίν. Ε΄] καὶ 189 [πίν. ς΄] ἀντίστοιχα). Ὁ πατριάρχης Δωρόθεος ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του *ποτὲ Ἁγιορείτη καὶ εἶτα Ἁγιοσαββίτη*[1]. Ἡ γραφὴ του εἶναι στρογγυλὴ καὶ χωρὶς πολλὰ συμπλέγματα μὲ χαρακτηριστικὰ γράμματα τὸ μεγαλόσχημο *Θ* μὲ στιγμὴ στὴν ὁριζόντια γραμμή του, τὸ *λ*, τοῦ ὁποίου ἡ μεγάλη κεραία καταλήγει σὲ ἐλαφρὸ ἄγκιστρο πρὸς τὰ μέσα, ἡ ἀπουσία τοῦ ἡμιμεγαλογράμματου *α* καὶ ἡ συχνότατη χρήση τοῦ στρογγυλόσχημου *σ* ὡς τελικοῦ. Γενικὰ εἶναι ὀρθογράφος καὶ γνωρίζει πολὺ καλὰ τὴν τέχνη του. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἔμαθε τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη στὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ σὲ κάποια περιοχὴ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας, ὅπου αὐτὸ τὸ ἐνστικτο *Θ* καὶ τὸ ἀγκιστρωτὸ *λ* συναντᾶται ἀπὸ πολὺ παλαιότερα χρόνια. Φυσικὰ ἡ γραφὴ του δὲν ἐντάσσεται στὴ μεγάλη οἰκογένεια τοῦ τύπου τῶν Ὁδηγῶν[2], γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι δὲν

[1] Παπαδοπουλου Κεραμεως, *ὅ. πτ.*, σ. 367.
[2] Linos Politis, *Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν*, BZ 50(1958), σ. 17-36 καὶ 261-287.

εἶχε ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον, ὅπου τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ τύπος αὐτὸς βρισκόταν σὲ πλήρη ἀκμή. Οὔτε ὅμως ὁ ἄγνωστος κωδικογράφος τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα 838, ποὺ ἐργαζόταν τὸ 1383 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Δωροθέου, ἀκολουθεῖ τὸ ὕφος τῶν Ὁδηγῶν. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν κατάλογο στὸν Δωρόθεο, ἀλλὰ εἶναι ἐμφανέστατη ἡ διαφορὰ τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα [πίν. Ζ΄][1]. Ἀλλὰ οὔτε καὶ οἱ δύο καλλιγράφοι συνεργάτες τοῦ Δωροθέου, ὁ Κάλλιστος Ραδηνὸς ὁ Τραπεζούντιος, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει, ἐργάστηκε *ἐντὸς τοῦ κελλίου τοῦ δεσπότου μου τοῦ ἁγίου τοῦ πατριάρχου*[2], καὶ ὁ ἁμαρτωλὸς Ἰάκωβος ἀκολουθοῦν τὸν τύπου τῶν Ὁδηγῶν, ἀλλὰ ἕνα στρογγυλόσχημο τύπο μὲ εὐμεγέθεις χαρακτῆρες, κλασικὸ τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων τοῦ 14ου αἰώνα[3]. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σὲ ἕναν ἄλλον κώδικά του (Μ. Ἁγ. Σάββα 229) ὁ Ἰάκωβος ἀναφέρει ὅτι τὸν ἔγραψε τὸ ἔτος 1395 *ἐντὸς τοῦ σκολίου τοῦ πατέρα ἡμῶν παπα Σάδεκα κληρικὸς τοῦ Ἁγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου.*[4] Ἕνας κώδικας προερχόμενος ἀπὸ τὴ μονὴ τῶν Ὁδηγῶν, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει νὰ εἰσῆλθε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Σάββα λίγο ἀργότερα εἶναι ὁ Σαββαϊτικὸς 332, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει τὸ σημείωμά του, *κατεσκευάσθη σπουδῇ τε καὶ ἀναλώμασι Καλλίστου τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ὁδηγῶν* τὸ ἔτος 1427 [πίν. Η΄][5]. Ὁ τύπος τῆς γραφῆς του ξενίζει. Προσιδιάζει περισσότερο μὲ τὸν τύπο τῆς στρογγυλῆς φιλολογικῆς γραφῆς τοῦ 15ου αἰώνα, παρὰ μὲ τὸν γνήσιο τύπο τῶν Ὁδηγῶν. Ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς δὲν εἶναι λειτουργικός, ἀλλὰ πράγματι φιλολογικὸς μὲ τὴν εὐρύτερη βέβαια ἔννοια. Παρ' ὅλα αὐτὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες σαφεῖς μαρτυρίες τῆς χρήσης τοῦ τύπου τῶν Ὁδηγῶν στὰ Ἱεροσόλυμα μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς

[1] Marie Vogel - Victor Gardthausen, *Die griechishen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Zentralblatt fur Bibliothekswesen XXXIII, Leipzig 1909, σ. 114.
[2] Παπαδοπουλου Κεραμεως, *ὅ. πτ.*, σ. 368-369.
[3] Πρβλ. Henrica Follieri, *ὅ. πτ.*, πίν. 52. (Vat. gr. 1743 γραμμένος στὴν Τραπεζοῦντα τὸ 1301).
[4] Παπαδοπουλου Κεραμεως, *ὅ. πτ.*, σ. 357.
[5] *Ὅ. πτ.*, σ. 457.

Σταυρονικήτα 64 τοῦ ἔτους 1434. Ὁ κώδικας αὐτὸς περιέχει τὰ Συναξάρια ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τέσσερις κωδικογράφους ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος καὶ ὁ τελευταῖος μόνον εἶναι ἐπώνυμοι. Ὁ πρῶτος ὀνομάζεται Θεόδουλος ἱερομόναχος καὶ ἦταν πνευματικὸς στὴ Γεθσημανή. Δὲν ὑπογράφει τὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ ἡ γραφὴ μιᾶς ἐνδιαφέρουσας σημείωσής του στὸ πρῶτο φύλλο πιστεύω ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴ γραφὴ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ κώδικα. Ἡ σημείωση ἀναφέρει, ὅτι ὁ ἴδιος ἀποστέλλει τὸ βιβλίο αὐτὸ στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη (Ματθαῖο) γιὰ νὰ τὸ ἀφιερώσει ὅπου αὐτὸς θέλει [πίν. Θ΄]. Ὁ τελευταῖος κωδικογράφος ὀνομάζεται Γεώργιος, χρονολογεῖ τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ τελειώνει μὲ ἕνα παράπονο: *Καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαί μοι τοῦ Γεωργίου, καὶ γράψαι ἤθελα ἀκροστιχίδα ἐδική μου, ἀμὲ χαρτὶν οὔκ ἔχω* [πίν. Ι΄]. Τὸ ὅτι ὁ τύπος τῶν Ὁδηγῶν εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐπικρατέ-στερους τύπους γραφῆς, ποὺ εἰσάγονται καὶ ἐπικρατοῦν μεταξὺ τῶν ἱεροσολυμιτικῶν χειρογράφων μαζὶ μὲ τὸν στρογγυλόσχημο τοῦ τύπου Δωροθέου, πότε ἄτεχνο καὶ πότε περισσότερο ἐπιμελημένο, εἶναι ἐμφανὲς ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ ἐξέταση τῶν χειρογράφων ὡς καὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Ἕνα παράδειγμα εἶναι ὁ ἀχρονολόγητος καὶ ἀνυπόγραφος κώδικας Παν. Τάφου 274 [πίν. ΙΑ΄]. Καὶ ἕνα ἄλλο, ὁ κώδικας Παν. Τάφου 467 [πίν. ΙΒ΄] τοῦ Κορίνθιου κωδικογράφου Διονυσίου Μάϊδου *τοῦ θυτορακενδύτου*, ὁ ὁποῖος γράφει τὸν κώδικα στὴ Γάζα τὸ ἔτος 1487 *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Κυριακοῦ τοῦ Κυπρίου* καί, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, εἶναι *ἀμαθὴς τῆς Θείας γραφῆς καὶ τῶν ἀντιστίχων. Ἔτυχε δὲ καὶ τὸ ἀθηβόλεον διεφθαρμένον τῶν ἀντιστίχων καὶ ἐγὼ ἄπειρος καὶ διὰ τῶν σφαλμάτων μου μὴ μὲ μέμφεσθε*[1].

Θὰ κλείσω τὴν ἀναφορά μου στὸν 15ο αἰώνα ἐπιλέγοντας μεταξὺ τῶν πολλῶν κωδικολογικῶν παρατηρήσεων καὶ ταυτίσεων κωδικογράφων ἐπωνύμων καὶ ἀνωνύμων μὲ τὴν ἀναφορὰ τριῶν ἀκόμη χειρογράφων. Ὁ κώδικας τῆς συλλογῆς τοῦ Παναγίου Τάφου 370 εἶναι ἕνας πολυμειγὴς κώδικας μικροῦ σχήματος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα πολλῶν χειρογράφων διαφόρων χρονολογιῶν μὲ νομοκανονικὴ ὕλη καὶ ἔχει συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Μεταξὺ τῶν πολλῶν κωδικογράφων ἐντόπισα τὴ γραφὴ δύο γνωστῶν καὶ

[1] *Ὁ. πα.*, τ. Α΄, σ. 343-434.

σπουδαίων λογίων, τοῦ Ματθαίου Καμαριώτη [πίν. ΙΓ΄] καὶ τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ [πίν. ΙΔ΄][1]. Ἐπίσης ὁ κώδικας Παναγίου Τάφου 163, ὁ ὁποῖος ἤδη τὸν 16ο αἰώνα εἶχε εἰσαχθεῖ στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ἀποδίδεται μὲ βεβαιότητα στὸν κρητικὸ κωδικογράφο Μιχαὴλ Λυγίζο [πίν. ΙΔ΄][2]. Περιέχει σχόλια τοῦ Ψελλοῦ στὸ *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως* τοῦ Ἀριστοτέλη. Τέλος, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἐδῶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς χειρογράφου ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα καὶ ἀποδίδεται στὸ ἔμπειρο καὶ ὑπομονετικὸ χέρι μιᾶς γυναίκας τῆς *θεοφιλοῦς Σμαράγδας* [πίν. Ις΄]. Ἡ γραφή της εἶναι λεπτὴ καὶ πυκνὴ καὶ ἐντάσσεται στὶς γραφὲς τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς.

Ὁ 16ος αἰώνας εἶναι ἕνας αἰώνας σημαντικῶν ἀλλαγῶν στὸ σύστημα διοικήσεως τοῦ Πατριαρχείου ποὺ σημαδεύεται ταυτόχρονα μὲ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς Παλαιστίνης σὲ νέους κυριάρχους. Τὸ ἔτος 1517 ὁ σουλτάνος Σελὴμ καταλύει τὸ κράτος τῶν Μαμελούκων καὶ ἡ Παλαιστίνη γίνεται ἐπαρχία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο ἀρχίζει μία νέα περίοδος διπλωματικῶν ἐνεργειῶν καὶ ἀγώνων μὲ προσανατολισμὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μὲ σκοπὸ τὴ διατήρηση τῆς κυριότητός του ἐπὶ τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων. Πράγματι τόσο ὁ κατακτητὴς σουλτάνος Σελὴμ Α΄ καὶ λίγο ἀργότερα ὁ διάδοχός του Σουλεϊμὰν ὁ Μεγαλοπρεπὴς ἀναγνωρίζουν τὰ πανάρχαια προνόμια τοῦ Πατριαρχείου, ποὺ μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐνοοῦσαν τὴν ἐγκατάσταση στοὺς Ἁγίους Τόπους μοναχῶν ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές. Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ του διοίκηση τὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Ἁγιοταφιτικὴ Ἀδελφότητα ἑνώνονται σὲ ἕνα σῶμα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία *Ἱερὸν Κοινὸν τοῦ Παναγίου Τάφου* καὶ ἀρχίζει ἡ ἵδρυση μετοχίων σὲ ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ κατάσταση εἶχε τὸν ἀντίκτυπό της καὶ στὴν παραγωγὴ χειρογράφων, διότι ἀρκετοὶ νέοι μοναχοὶ κωδικογράφοι ἐγκαταστάθηκαν στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὅπου ἄσκησαν τὴν τέχνη τους. Ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐξ ἄλλου παρα-

[1] Δείγματα τοῦ γραφικοῦ τους χαρακτήρα βλ. στῶν HERBERT HUNGER - DIETER HARLFINGER - ERNST GAMILSHEG, *Repertorium der griechishen Kopisten 800-1600, 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien, πίν.. 269 καὶ 126.

[2] Δεῖγμα γραφῆς του βλ *ὁ.πα.*, πίν. 282.

τηρεῖται νὰ αὐξάνεται καὶ ἡ εἰσροὴ χειρογράφων στὶς δύο μεγαλύτερες βιβλιοθῆκες, τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ἡ ὁποία διατηροῦσε μετόχι στὰ Ἱεροσόλυμα, τὸν Ἀρχάγγελο Μιχαὴλ μὲ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη. Καὶ οἱ τρεῖς πατριάρχες ποὺ πατριάρχευσαν κατὰ τὸν 16ο αἰώνα, Δωρόθεος Β΄, Γερμανὸς Α΄ καὶ Σωφρόνιος Δ΄ καθὼς καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα Ἀθανάσιος ἐπέδειξαν ἰδιαίτερο ζῆλο γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἔργου τῶν κωδικογράφων. Ἰδιαίτερα ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ἐργάστηκε καὶ ὡς κωδικογράφος ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὑπῆρξε μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὅπου εἶχε εἰσαχθῆ ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία. Δείγματα τῆς κωδικογραφικῆς του ἐργασίας παρέχουν μεταξὺ ἄλλων οἱ σαββαϊτικοὶ κώδικες 106 καὶ 655, ὅπου ὑπογράφει ὡς *τῶν ἐλαχίστων ἐπισκόπων ἐλαχιστότερος.*[1] Ἡ γραφή του εἶναι μεγάλου σχήματος, ἄτεχνη καὶ χωρὶς συμπλέγματα [πίν. ΙΖ΄]. Διατηροῦσε καὶ προσωπικὴ βιβλιοθήκη, τὴν ὁποία μαζὶ μὲ ἄλλα πράγματά του κληροδότησε στὴ μονὴ τῆς μετανοίας του, τὸν Ἅγιο Σάββα. Ὑπολογίζω, ὅτι τουλάχιστον εἴκοσι πέντε κωδικογράφοι, αὐτόχθονες καὶ ἑτρόχθονες, ἐπώνυμοι καὶ ἀνώνυμοι, μὲ ἰδιαίτερο ὕφος καὶ τύπο γραφῆς, ἐργάζονται κατὰ τὴν περιοδο τοῦ 16ου αἰώνα τόσο μέσα στὰ Ἱεροσόλυμα ὅσο καὶ στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ἀναφέρω κατ' ἀρχὴν δύο ἀραβοφώνους κωδικογράφους, τὸν Μιχαὴλ *κακομόναχο καὶ κακογράφο* (Μ. Ἁγ. Σάββα 539 [πίν. ΙΗ΄]) τοῦ ἔτους 1501 καὶ τὸν Σουλιμὰν υἱὸ τοῦ Ἀττάλα τοῦ διδασκάλου υἱοῦ τοῦ Σουλιμὰν υἱοῦ τοῦ Νασράλλα ἰλ Χούρι (Μ. Ἁγ. Σάββα 336) τοῦ ἔτους 1586[2]. Στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα ἐργάζονται τὸ 1541 ὁ Σωφρόνιος ρακενδύτης (Μ. Ἁγ. Σάββα 271 [πίν. ΙΘ΄]), τὸ 1550 ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος (Μ. Ἁγ. Σάββα 345 [πίν. Κ΄]), τὸ 1557 ὁ παντλήμων καὶ ρακενδύτης Ἰωάσαφ ὁ Κύπριος (Μ. Ἁγ. Σάββα 396 [πίν. ΚΑ΄]), τὸ 1579 ὁ ἁμαρτωλὸς ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς Καλλιώπιος (Μ. Τ. Σταυροῦ 65 [πίν. ΚΒ΄]), τὸ 1589 ὁ μοναχὸς Ἰεζεκὴλ (Μ. Ἁγ. Σάββα 88 [πίν. ΚΓ΄]) καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα ὁ ἱερομόναχος Ἱερεμίας (Μ. Ἁγ. Σάββα 231 [πίν. ΚΔ΄]). Στὰ Ἱεροσόλυμα μέσα στὸν Πανάγιο Τάφο τὸ 1577 ἐργά-ζεται ὁ Ἀντώνιος ἱερομόναχος (Μ. Ἁγ. Σάββα

[1] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *ὁ. πп.*, τ. Β΄, σ. 187 καὶ 635.
[2] *Ὁ. πп.*, σ. 539 καὶ 460.

53 [πίν. ΚΕ΄] καὶ 164) καὶ στὰ μέσα τοῦ αἰώνα ὁ ἱερομόναχος Μακάριος Κρητικὸς (Μ. Ἁγ. Σάββα 618 [πίν. ΚΣ΄] καὶ Σταυροῦ 58 μὲ ἀφιερωτικὸ σημείωμα τοῦ ἱερέως Ἠλία τοῦ Μανσοὺρ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ χωριὸ Ραφιδία στὴ Νεάπολη [Ναμπλοὺς]).

Ἄφησα τελευταίους δύο ἐπώνυμους κωδικογράφους ποὺ ἔγραψαν περισσότερα ἀπὸ δύο χειρόγραφα στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ μοναχὸς Συμεών, ποὺ ἔγραψε μὲ λεπτὴ καὶ εὐκρινὴ γραφὴ τέσσερα τουλάχιστον χειρόγραφα ἀπὸ τὸ 1539 ἕως τὸ 1541 (Μ. Ἁγ. Σάββα 303 [πίν. ΚΖ΄], 159, 432 καὶ 182). Ὁ ἄλλος εἶναι ὁ μοναχὸς Ἰωήλ, *υἱὸς τοῦ Ἀντωνίου Χρυσίνου τοῦ ἀπὸ Θηβῶν τῆς ἑπταπύλου τῆς Βοιωτίας ἐπὶ κώμης τινὸς λεγομένης Ὀρεωποῦ*, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ἐννέα χειρόγραφα ἀπὸ τὸ ἔτος 1559 ἕως τὸ 1593 καὶ συμπλήρωσε ἀρκετὰ ἄλλα. Ὁ Ἰωὴλ χρησιμοποιεῖ τρεῖς τύπους γραφῆς σὲ διαφορετικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα, ἂν δὲν ἔφεραν τὴν συνήθη ὑπογραφή του, ἀβίαστα θὰ τὰ ἀποδίδαμε σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς κωδικογράφους (α΄ τύπος: Μ. Τ. Σταυροῦ 27 [πίν. ΚΗ΄], Μ. Ἁγ. Σάββα 324 καὶ 308 - β΄ τύπος: Μ. Ἁγ. Σάββα 297, 88 [πίν. ΚΘ΄], 324, 642 - γ΄ τύπος: Μ. Τ. Σταυροῦ 17 καὶ Μ. Ἁγ. Σάββα 400 [πίν. Λ΄]. Ὁ ἴδιος ἐπίσης ἔχει γράψει καὶ μία ἀπανταχοῦσα τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τὸ ἔτος 1570.

Ὡς πρὸς τὰ ἑτερόχθονα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν κτῆμα εἴτε τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης, εἴτε τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα ἀπὸ τὸν 16ο ἕως καὶ τὸν 18ο αἰώνα ἀναφέρω κατ' ἀρχὴν μιὰ σειρὰ χειρογράφων ποὺ ἔλκουν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ναύπακτο, μὲ γενικὸ γνώρισμα τὸ στρογγυλὸ σχῆμα γραφῆς καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ γραφὴ τοῦ συμπλέγματος το. Θὰ μποροῦσε αὐτὸς ὁ τύπος νὰ ὀνομαστεῖ τύπος γραφῆς τοῦ Μιχαὴλ Ἄντριστου τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ ὁποίου χρονολογημένα χειρόγραφα γνωρίζουμε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1584 καὶ 1610[1]. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸν γνωστὸ κώδικα Παν. Τάφου 585 τοῦ Μιχαὴλ Ἄντριστου, ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1608, ἐντόπισα τὴ γραφή του σὲ ἕνα τμῆμα τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 247 [πίν. ΛΑ΄]. Καὶ δίπλα στὸν γνωστὸν ἐπίσης κώδικα Παν. Τάφου 127 τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοφάνη Κα-

[1] Δεῖγμα γραφῆς καὶ κατάλογο χειρογράφων βλ. στῶν HERBERT HUNGER - DIETER HARLFINGER - ERNST GAMILSHEG, *ὁ. πп.*, πίν. 277.

ρύκη[1] τοποθετῶ καὶ ἕνα τμῆμα τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 73 [πίν. ΛΒ΄] μαζὶ μὲ ἄλλους δύο ἀνώνυμους γραφεῖς τῶν κωδίκων Παν. Τάφου 289 καὶ Μ. Ἁγ. Σάββα 51. Κλείνοντας τὸν κύκλο τῶν στερεοελλαδικῶν χειρογράφων παρουσιάζω δείγματα τῶν γραφῶν δύο ἐπώνυμων κωδικογράφων, τοῦ Ἰωάννη ἐκ Ναυπάκτου τοῦ ἔτους 1566 (Μ. Ἁγ. Σάββα 304 [πίν. ΛΒ΄])[2] καὶ τοῦ Σωτηρίχου τοῦ ἐκ Διαυλείας τοῦ ἔτους 1594 (Παν. Τάφου 250 [πίν. ΛΔ])[3]. Τέλος, ἀναφέρω ὅτι ὁ Κύριλλος, ποὺ γράφει τὸν σαββαϊτικὸ κώδικα 337 τὸ ἔτος 1523 *ἐν Βερνικώβῃ πλησίον πόλεως Ναυπάκτου*, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸν Κύριλλο Ναυπάκτιο, τοῦ ὁποίου χειρόγραφα μέχρι τώρα γνωρί-ζαμε χρονολογημένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1538 καὶ 1561 [πίν. ΛΕ΄]).[4]

Ἡ ἀναφορὰ στὸ ὕφος καὶ τὸν τύπο γραφῆς πολλῶν χρονολογημένων καὶ ἀχρονολόγητων χειρογράφων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο ἀπὸ τὴ Ρόδο, τὴν Κρήτη, τὴ Μολδοβλαχία θὰ ξεπερνοῦσε πολὺ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἀνακοινώσεως. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ ἐπισημάνω μὲ συντομία μερικὲς μόνο ἐνδιαφέρουσες ταυτίσεις γραφῶν. Ὁ ἀνώνυμος γραφέας ποὺ γράφει τοὺς *Ἐπιμερισμοὺς* τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ στὸν κώδικα Παν. Τάφου 210 τὸ 1507 στὴ Ρόδο [πίν. Λς΄] εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ γράφει στὸν κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας 214 ἕνα ἀνάλογο γραμματικὸ ἔργο στὴν ἴδια πόλη τὸ ἔτος 1508, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸν κώδικα Vind. Hist. gr. 91[5]. Ἕνα τμῆμα τοῦ κώδικα Μ. Τ. Σταυροῦ 58, ποὺ εἶναι ἁπλῶς συρραμμένο μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τοῦ βιβλίου, εἶναι αὐτόγραφο τοῦ γνωστοῦ νομικοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ[6]. Ὁ λόγιος μητροπολίτης Μονεμβασίας Ἱερόθεος, ποὺ ἔγραψε

[1] MARIE VOGEL - VICTOR GARDTHAUSEN, *ὅ. πτ.*, σ. 144-145.
[2] *Ὅ. πτ.*, σ. 169.
[3] *Ὅ. πτ.*, σ. 412.
[4] Δεῖγμα γραφῆς καὶ κατάλογο χειρογράφων βλ. στῶν HERBERT HUNGER - DIETER HARLFINGER - ERNST GAMILSHEG, *ὅ. πτ.*, πίν. 222.
[5] Δεῖγμα γραφῆς τοῦ κώδικος αὐτοῦ βλ. στοῦ ΖΑΧΑΡΙΑ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗ, Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14ος-16ος αἰ.), Ρόδος 1991, σ. 336.
[6] Δείγματα γραφῆς του βλ. στοῦ GIUSEPPE DE GREGORIO, *Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico*, Citta del Vaticano 1991, πίν. 1-16.

τὸν κώδικα Παν. Τάφου 111 στὴ Μόσχα τὸ ἔτος 1588 ταυτίζεται μὲ τὸν ἀναφερόμενο ἁπλῶς ὡς *Ἱερόθεος ἱερομόναχος*, ποὺ ἔγραψε τὸν Πατμιακὸ κώδικα 390 τὸ ἔτος 1569 στὸν Γαλατᾶ τῆς Κωνσταντινούπολης [πίν. ΛΖ΄][1]. Ὁ ἀνυπόγραφος κώδικας Παν. Τάφου 524 ἀποδίδεται ἀναμφίβολα στὸ χέρι τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου[2]. Καὶ ὁ ἀνώνυμος γραφέας τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 411 τοῦ ἔτους 1596 εἶναι ὁ γνωστὸς Γκίνος *ἱερεὺς ἐκ Πωγωνιανῆς*[3].

Θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω τὴν παράθεση τῶν ἑτεροχθόνων χειρογράφων μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 86 ποὺ εἶναι γραμμένος τὸ ἔτος 1502 προφανῶς στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γρηγορόπουλο. Περιορίζομαι μόνο στὴ διακόσμηση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ στὰ περιθώρια μερικῶν σελίδων του, ὅπου ἔχουν σχεδιαστεῖ παραστάσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸ Ψαλτήριο. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι δύο ἀπὸ τῆς παραστάσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες καθ' ὅσον γνωρίζω εἶναι ἀνέκδοτες, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς *ἀνθίβολα*, γιατὶ φαίνονται κατὰ μῆκος τῶν περιγραμμάτων οἱ ἀπαραίτητες τρύπες ἀπὸ τὴ βελόνα.

Ἀπό πλευρᾶς τῆς τεχνικῆς τῆς βιβλιοδεσίας, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κυρίως στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποὺ μπορῶ νὰ κάνω εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἐφαρμογὴ ἁπλῆς τεχνικῆς μὲ χοντροκομμένες ξύλινες πινακίδες,καλυμμένες ἀπὸ καφετὶ ἀκόσμητο δέρμα. Τὸ σῶμα τοῦ κώδικα συνήθως συγκρατεῖται μὲ κλωστὲς ποὺ περνοῦν στὶς πινακίδες σὲ τρία σημεῖα κατὰ τὸ ὕψος τῆς ράχης χωρὶς νὰ συνδέονται μεταξύ τους μὲ ζὶκ ζάκ. Ἕνα ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸ γνώρισμα εἶναι οἱ τρεῖς ὀπὲς στὴ δεύτερη πινακίδα ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν οἱ δερμάτινοι ἱμάντες κλεισίματος. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διακόσμηση τῆς βιβλιοδεσίας τοῦ κώδικα τοῦ Παν. Τάφου 585, γραμμένου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἄνδριστο, ὅπου περιμετρικὰ

[1] Δεῖγμα γραφῆς βλ. στοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Δ. ΚΟΜΙΝΗ, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, ἐν Ἀθήναις 1968, πίν. 58.
[2] Δεῖγμα γραφῆς του βλ. στῶν HERBERT HUNGER - DIETER HARLFINGER - ERNST GAMILSHEG, *ὅ.πτ.*, πίν. 262.
[3] Δεῖγμα γραφῆς του βλ. στοῦ ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Γκίνος ἱερεὺς καὶ οἰκονόμος Πωγωνιανῆς*, "Ἑλληνικά" 25(1972), σ. 109-118 καὶ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Παλαιογραφικὰ 9. Γιὰ τὸν Γκίνο καὶ πάλι*, "Ἑλληνικὰ" 28(1975), σ. 160-168.

στὶς πινακίδες ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Ἐὰν ἀγαπάτε με τὰς ἐμὰς ἐντολὰς τηρήσατε.*

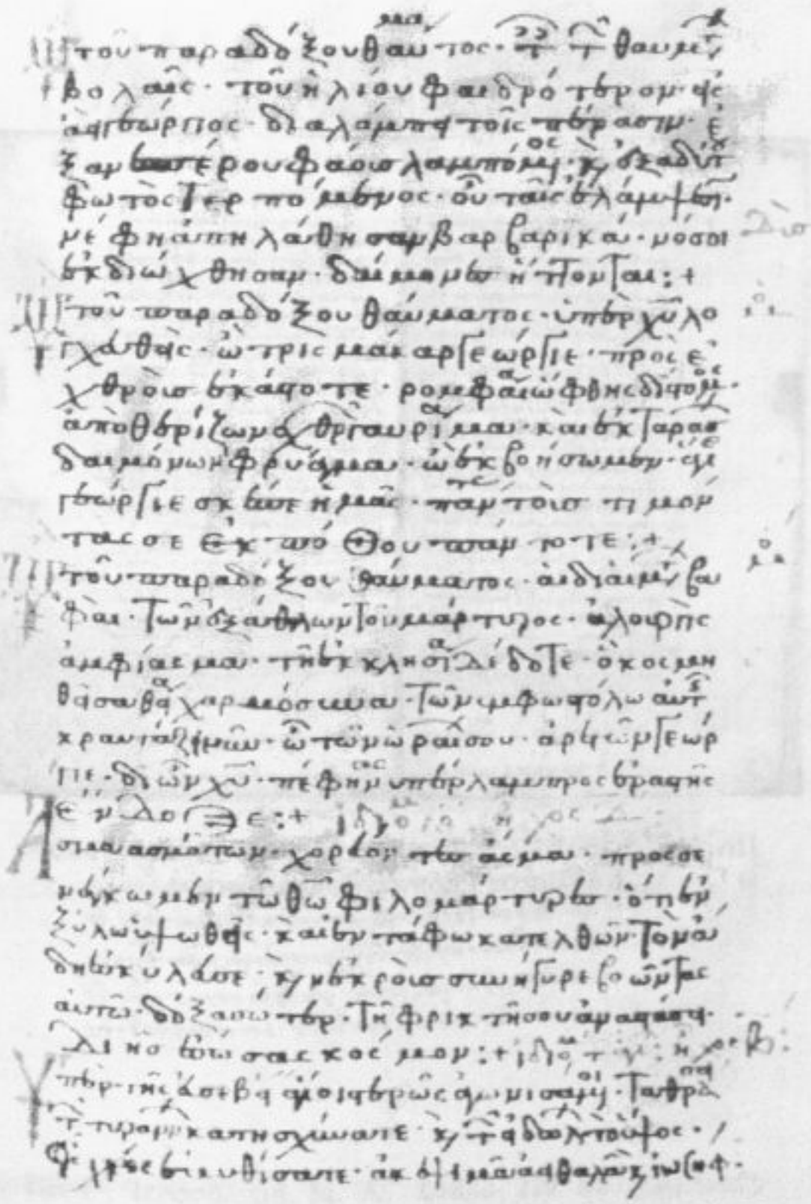
Προσπάθησα νὰ σᾶς παρουσιάσω κάποια χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς τῆς παλαιογραφικῆς ἐργασίας μου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπου μέσα στὶς λεπτολόγες κατατάξεις καὶ ταξινομήσεις προσπαθοῦσα νὰ μὴ φύγουν ἀπὸ τὸ μυαλό μου οἱ μορφὲς ἐκείνων τῶν ταπεινῶν καὶ ρακενδυτῶν γραφέων ποὺ δουλεύοντας πάνω στὰ χειρόγραφά τους σὲ κάποιο κελὶ δίπλα στὸν Πανάγιο Τάφο ἢ σὲ κάποιο σπήλαιο στὴν ἔρημο, περιστοιχιζόμενοι ἀπὸ πραγματικοὺς καὶ φανταστικοὺς πειρασμοὺς ἀγωνίζονταν νὰ ἀνέβουν τὴ σκάλα τοῦ Παραδείσου καὶ νὰ φανοῦν χρήσιμοι καὶ ὠφέλιμοι στοὺς γύρω τους ὄχι μόνο στὰ πνευματικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ στὰ πρακτικὰ ἔχοντας βαθειὰ συνείδηση αὐτοῦ ποὺ ἕνας ἁγιοσαββίτης μοναχὸς σημείωσε σ᾽ ἕνα νομοκανονικὸ χειρόγραφο.

Κριτὴς τοὺς νόμους ἀγνοῶν καὶ ἰατρὸς τὴν τέχνην
ὁ μὲν πληθύνει τραύματα ὁ δὲ παρανομίας.[1]

[1] Μ. Ἁγ. Σάββα 306.

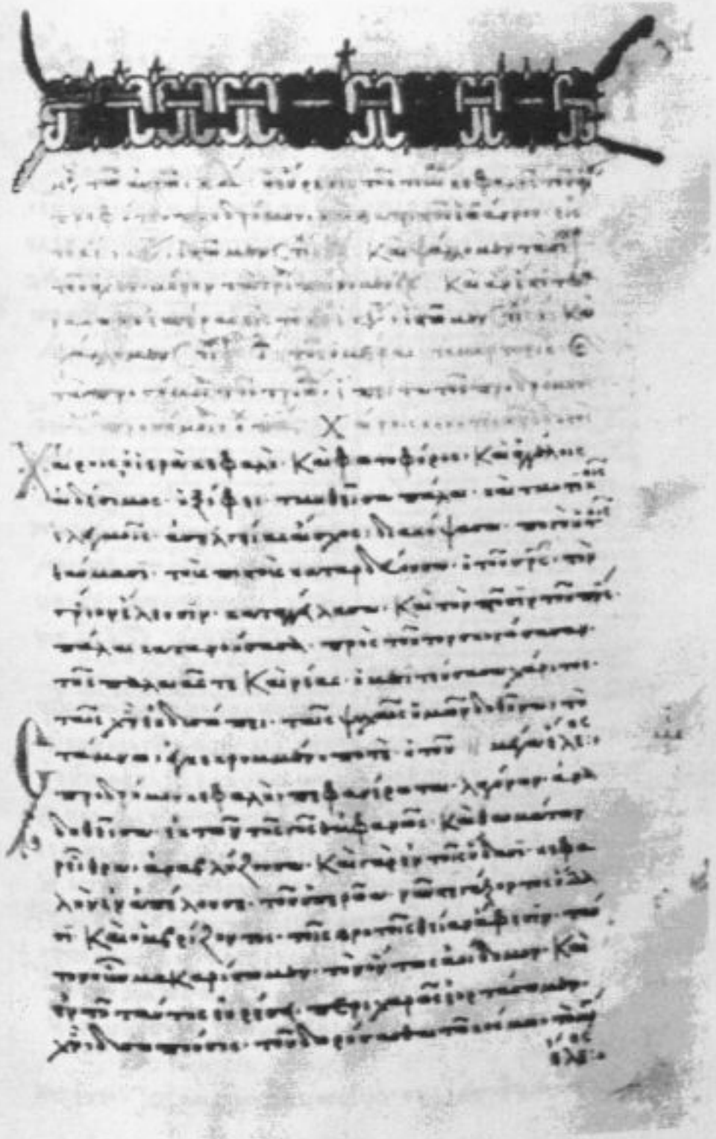
Πίν Α΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 228. Κωδικογράφος πατριάρχης Δωρόθεος.

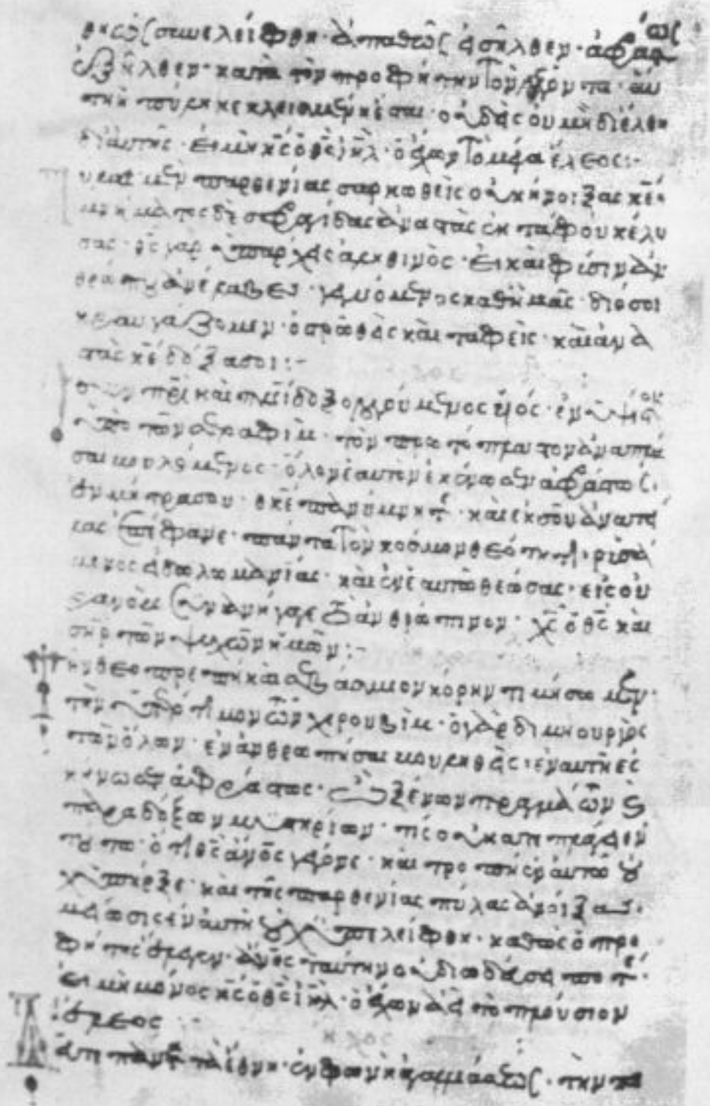
Πίν Β΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 238. Κωδικογράφος Κάλλιστος Ραδηνὸς Τραπεζούντιος.

Πίν Γ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 229. Κωδικογράφος Ἰάκωβος ἁμαρτωλός.

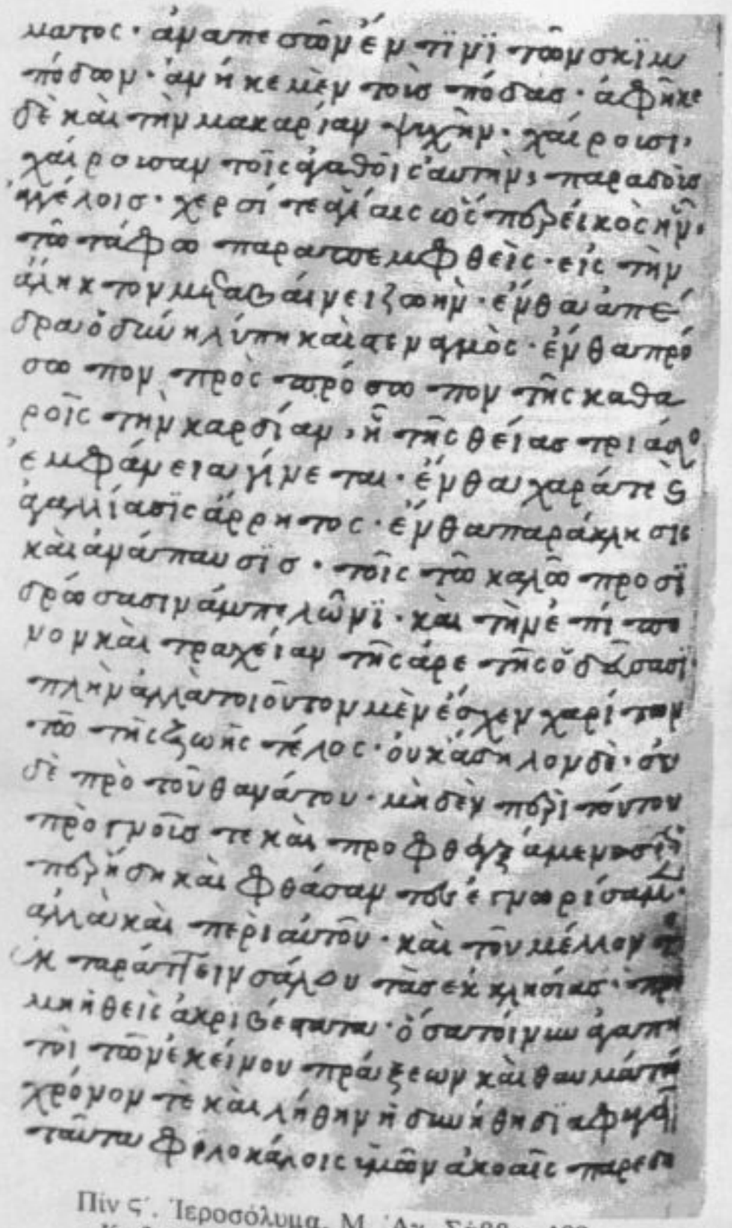
Πίν Δ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 221.
Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1416.

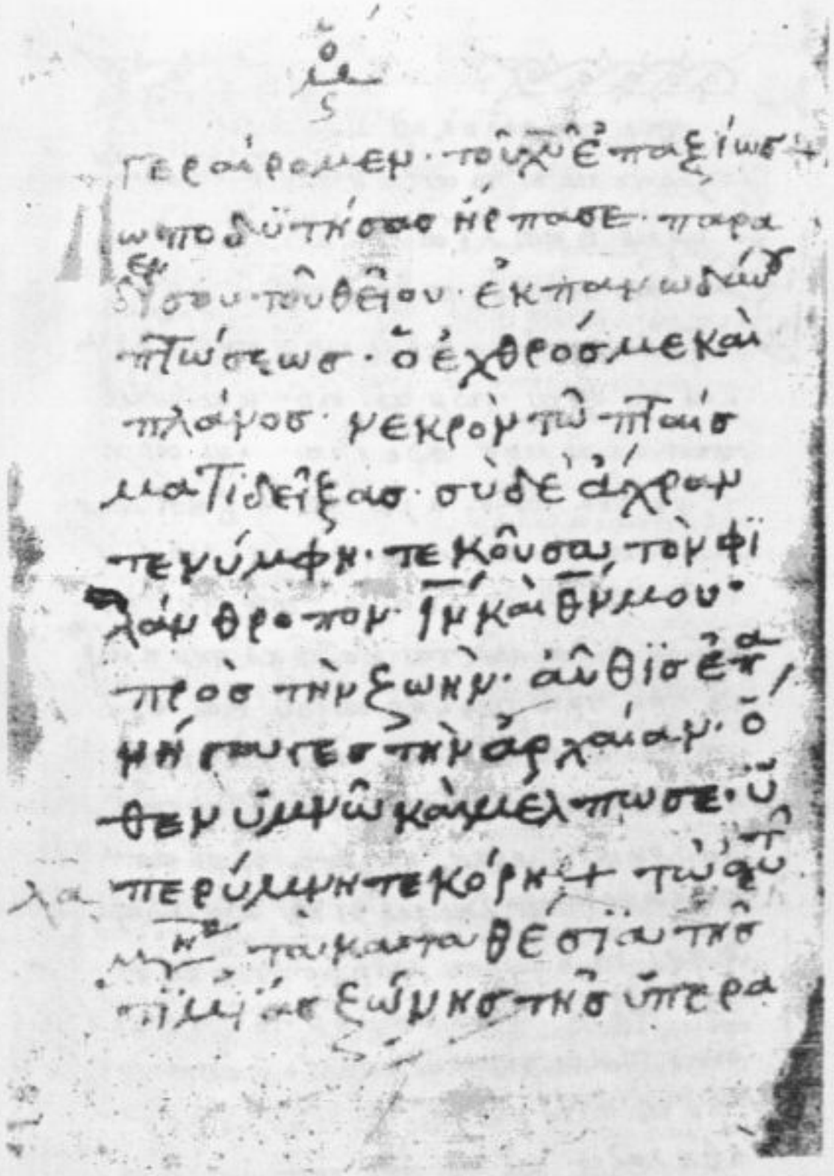
Πίν Ε΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 239.
Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1417.

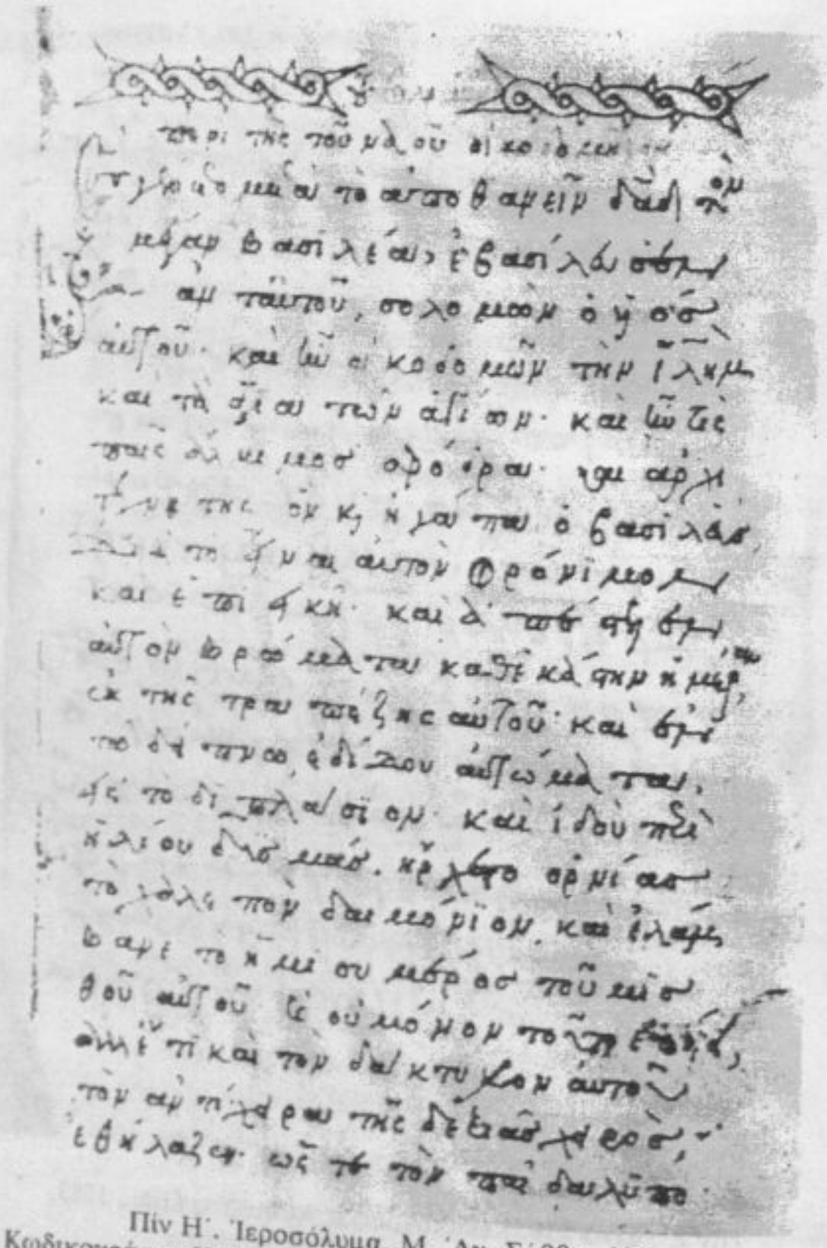
Πίν ς΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 189.
Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1419.

Πίν Ζ΄. Σινᾶ 838. Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1383.

Πίν Η΄. Ἰεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 332.
Κωδικογράφος Κάλλιστος καθηγούμενος Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν.

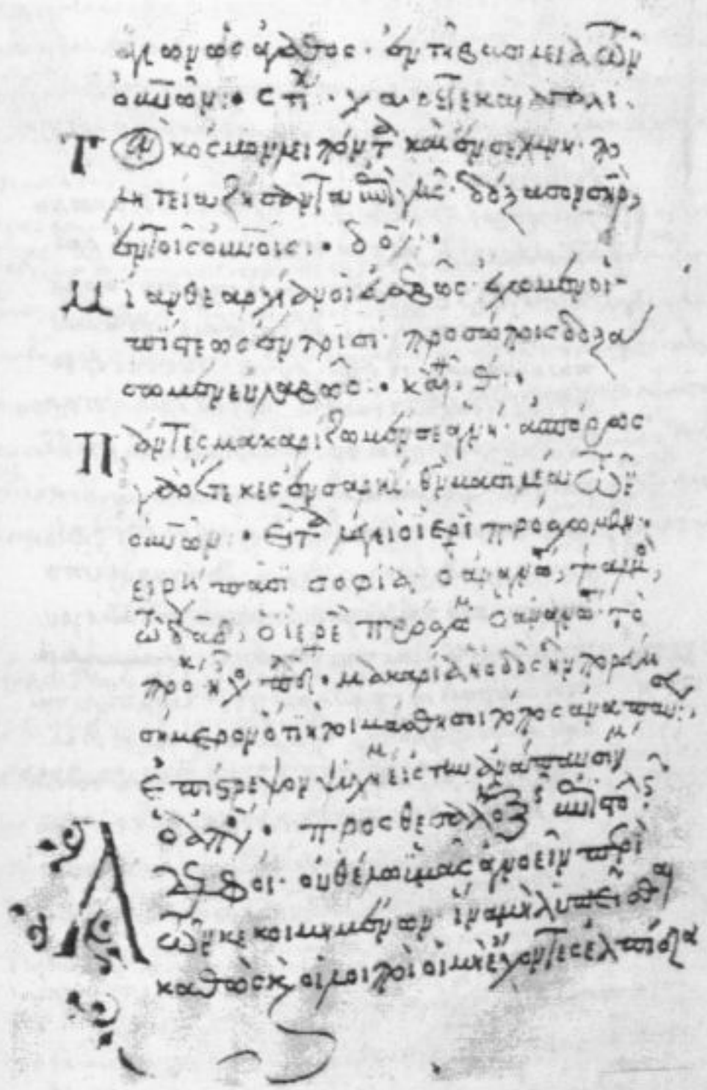
Πίν Θ΄. Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Σταυρονικήτα 64.
Κωδικογράφος Θεόδουλος ἱερομόναχος.

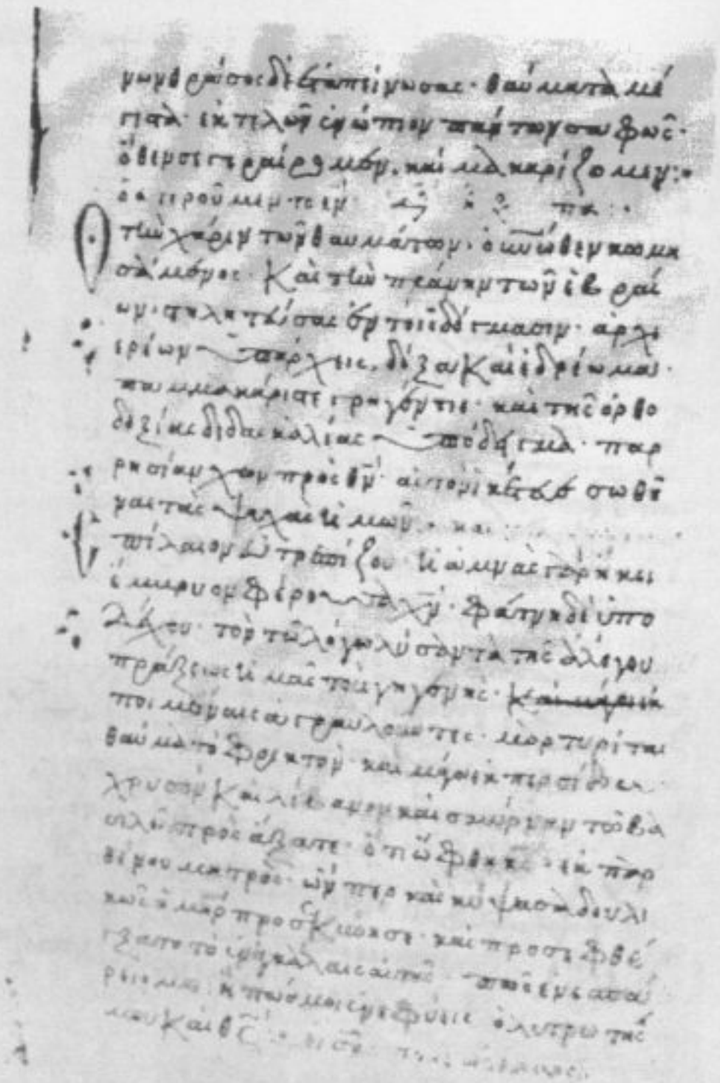
Πίν Ι΄. Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Σταυρονικήτα 64.
Κωδικογράφος Γεώργιος.

Πίν ΙΑ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 274.
Κωδικογράφος ἀνώνυμος, τύπου Μονῆς Ὁδηγῶν.

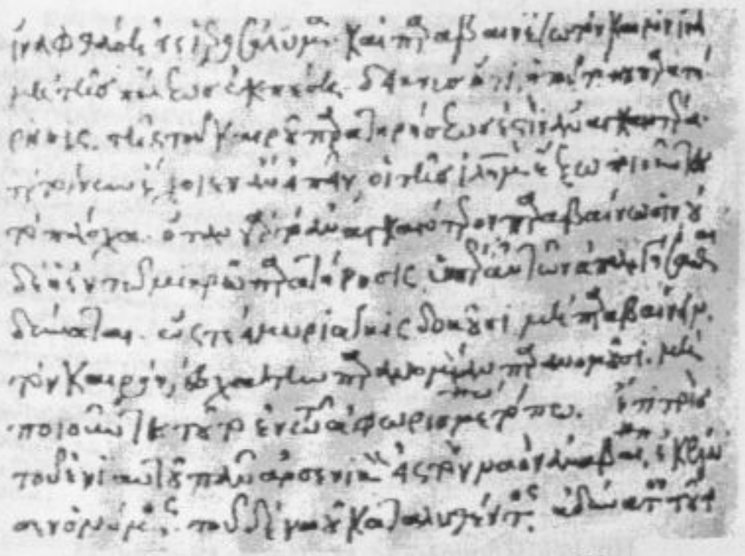
Πίν ΙΒ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 467. Κωδικογράφος Διονύσιος Μάϊδος ὁ θυτορακενδύτης, ὁ Κορίνθιος.

Πίν ΙΓ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 370. Κωδικογράφος Ματθαῖος Καμαριώτης.

Πίν ΙΔ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 370. Κωδικογράφος Θεόδωρος Ἀγαλλιανός.

Πίν ΙΕ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 163.
Κωδικογράφος Μιχαὴλ Λυγίζος.

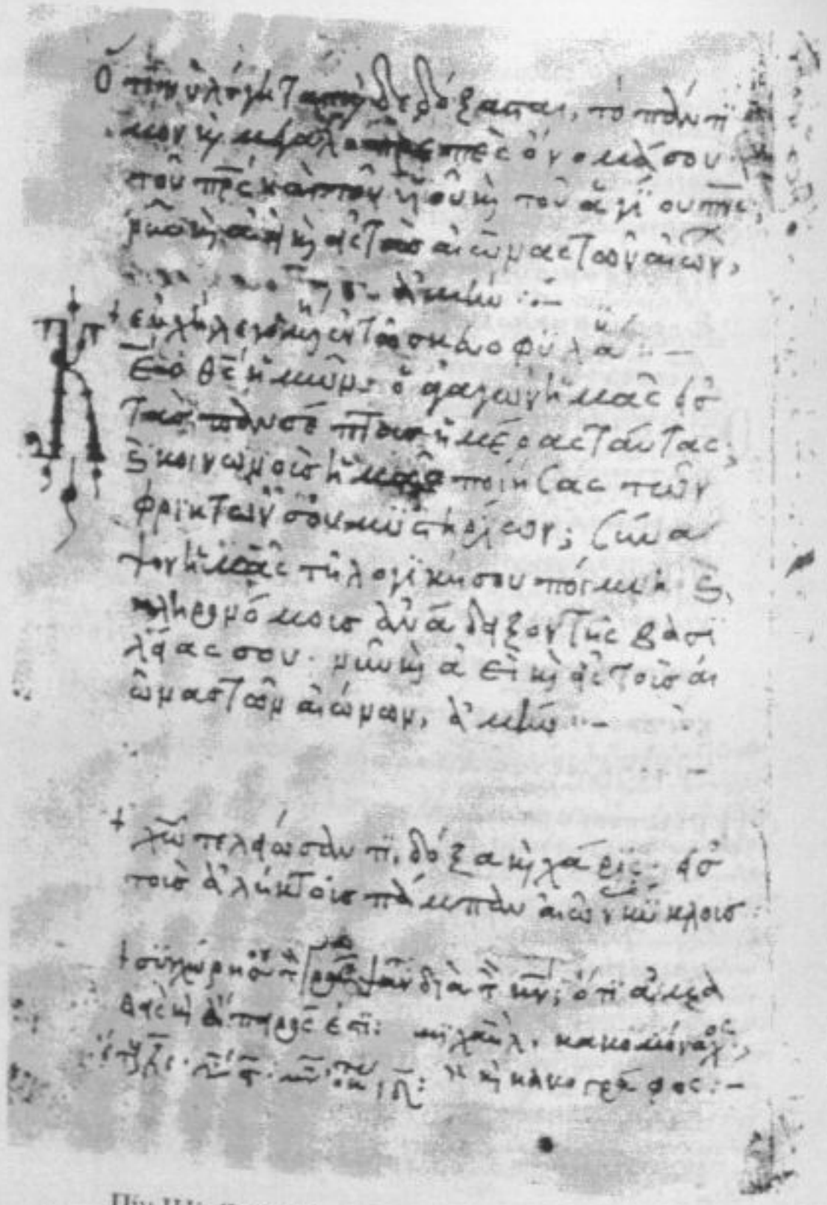
Πίν Ις΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Τιμίου Σταυροῦ 35.
Κωδικογράφος Σμαράγδα ἡ θεοφιλής.

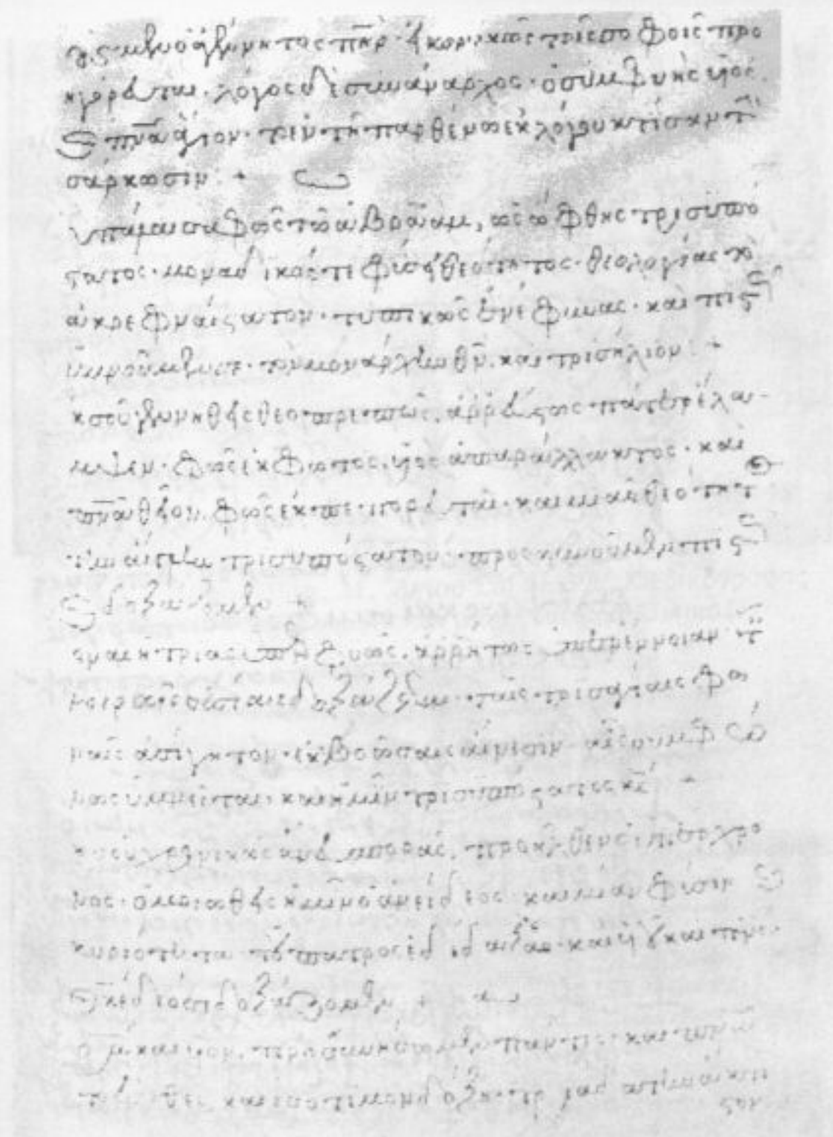
Πίν ΙΖ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 106.
Κωδικογράφος πατριάρχης Γερμανός.

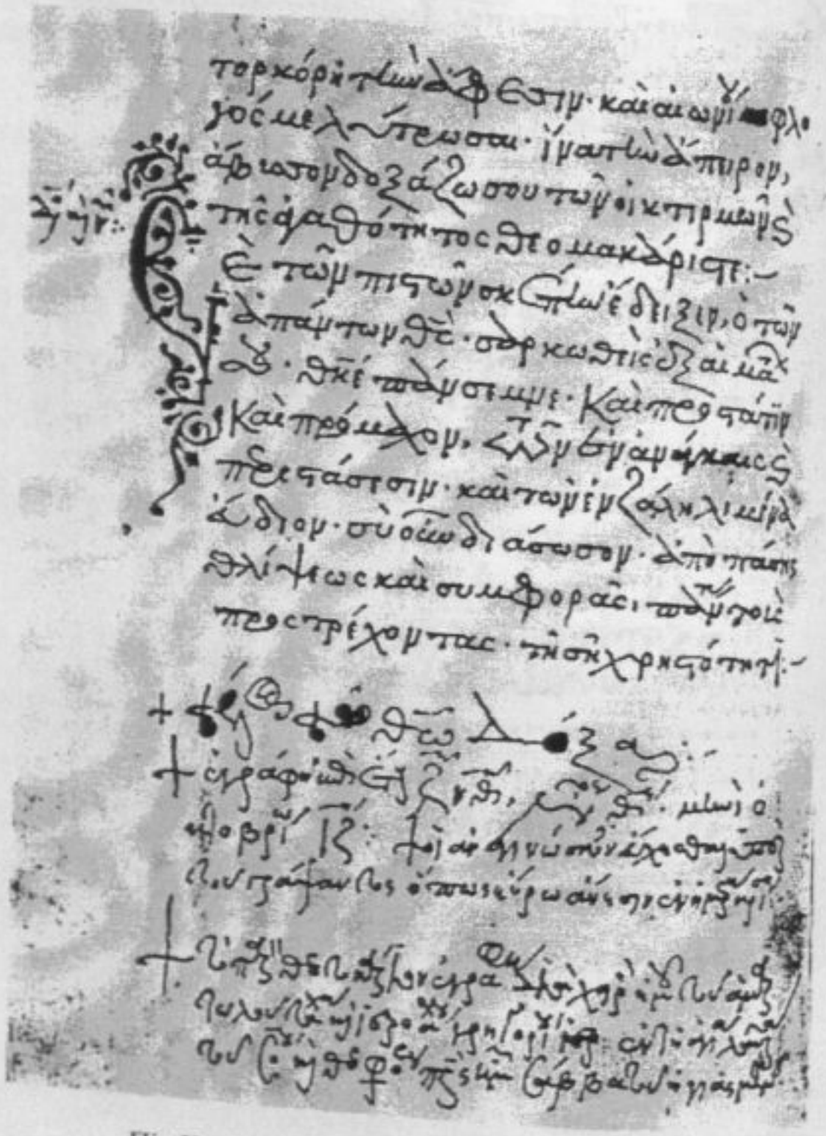
Πίν ΙΗ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 539.
Κωδικογράφος Μιχαὴλ κακομόναχος καὶ κακογράφος.

Πίν ΙΘ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 271.
Κωδικογράφος Σωφρόνιος ρακενδύτης.

Πίν Κ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 345. Κωδικογράφος ἱερομόναχος Γρηγόριος.

Πίν ΚΑ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 396. Κωδικογράφος Ἰωάσαφ ὁ παντλήμων καὶ ρακενδύτης ὁ Κύπριος.

Πίν ΚΒ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Τ. Σταυροῦ 65. Κωδικογράφος Καλλιώπιος ἱερεὺς καὶ πνευματικός.

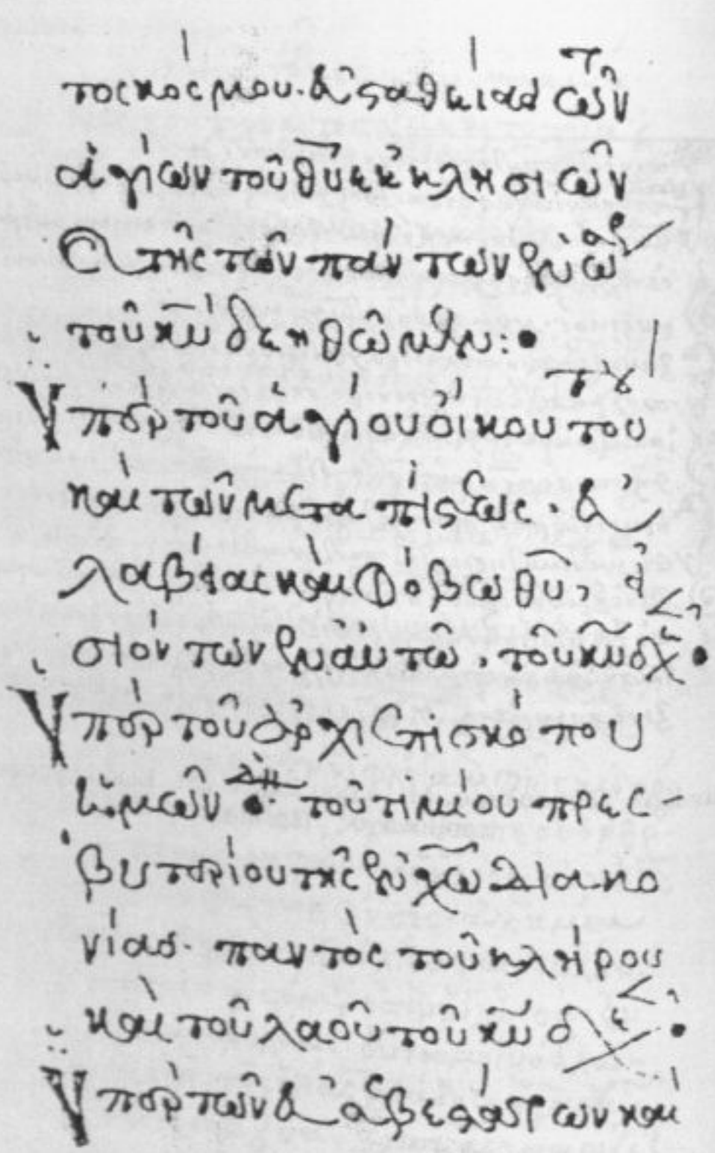
Πίν ΚΓ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 88. Κωδικογράφος Ἰεζεκιὴλ μοναχός.

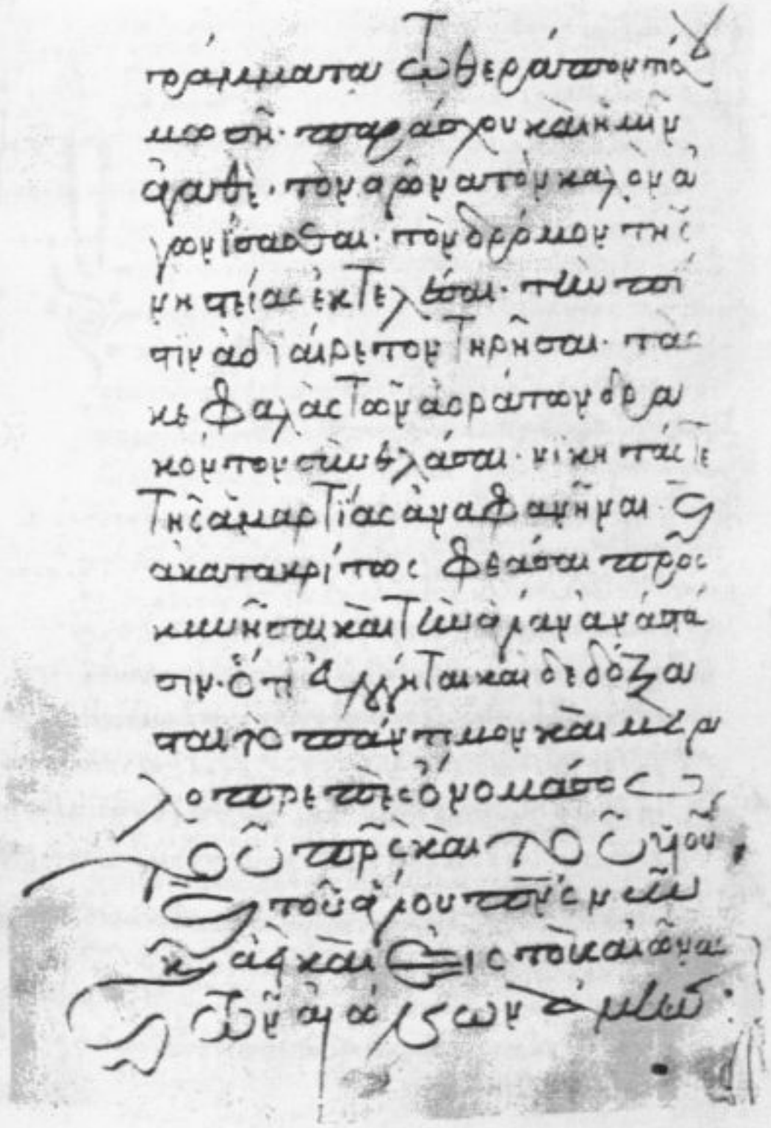
Πίν ΚΔ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 231. Κωδικογράφος ἱερομόναχος Ἱερεμίας.

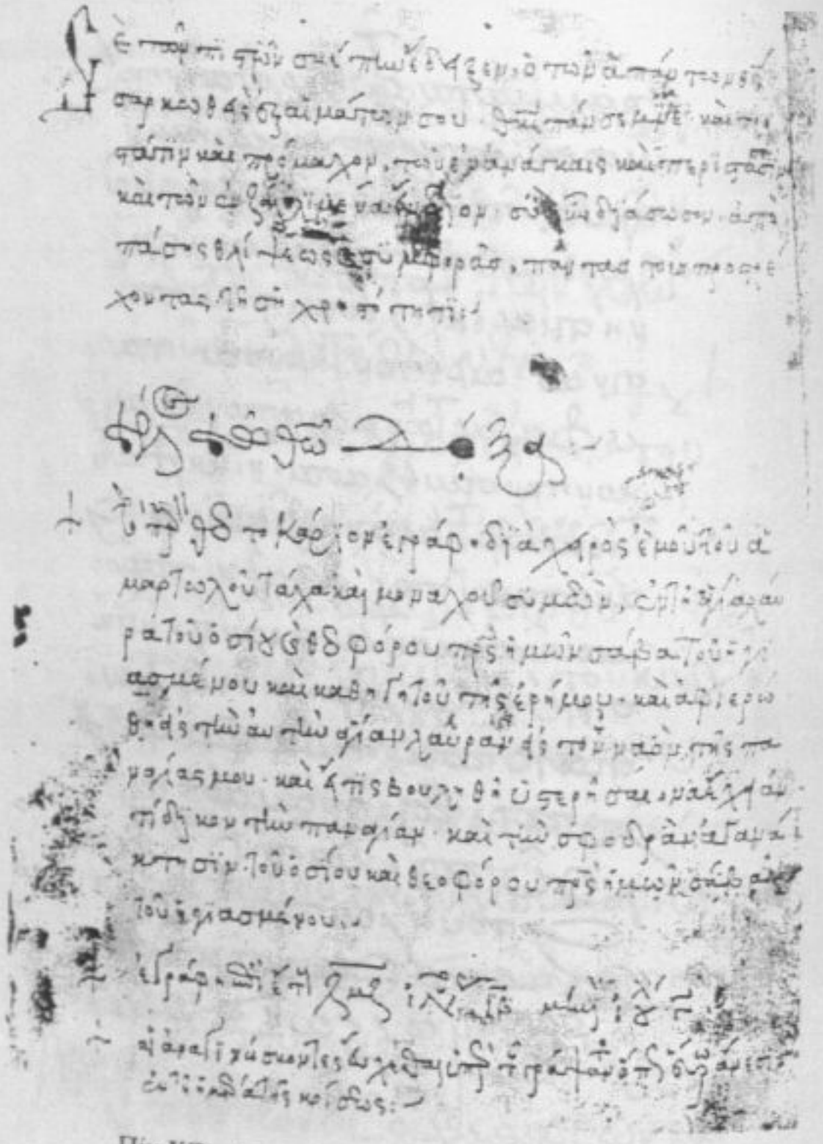
Πίν ΚΕ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 53.
Κωδικογράφος Ἀντώνιος ἱερομόναχος.

Πίν Κς΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 618.
Κωδικογράφος ἱερομόναχος Μακάριος ὁ Κρητικός.

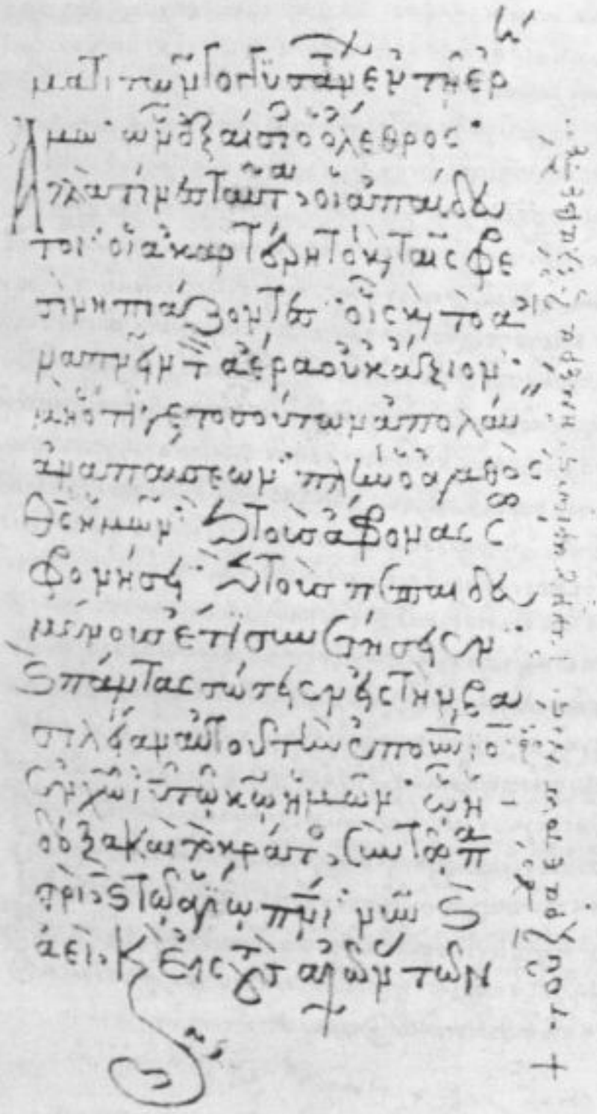
Πίν ΚΖ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 303. Κωδικογράφος Συμεὼν μοναχός.

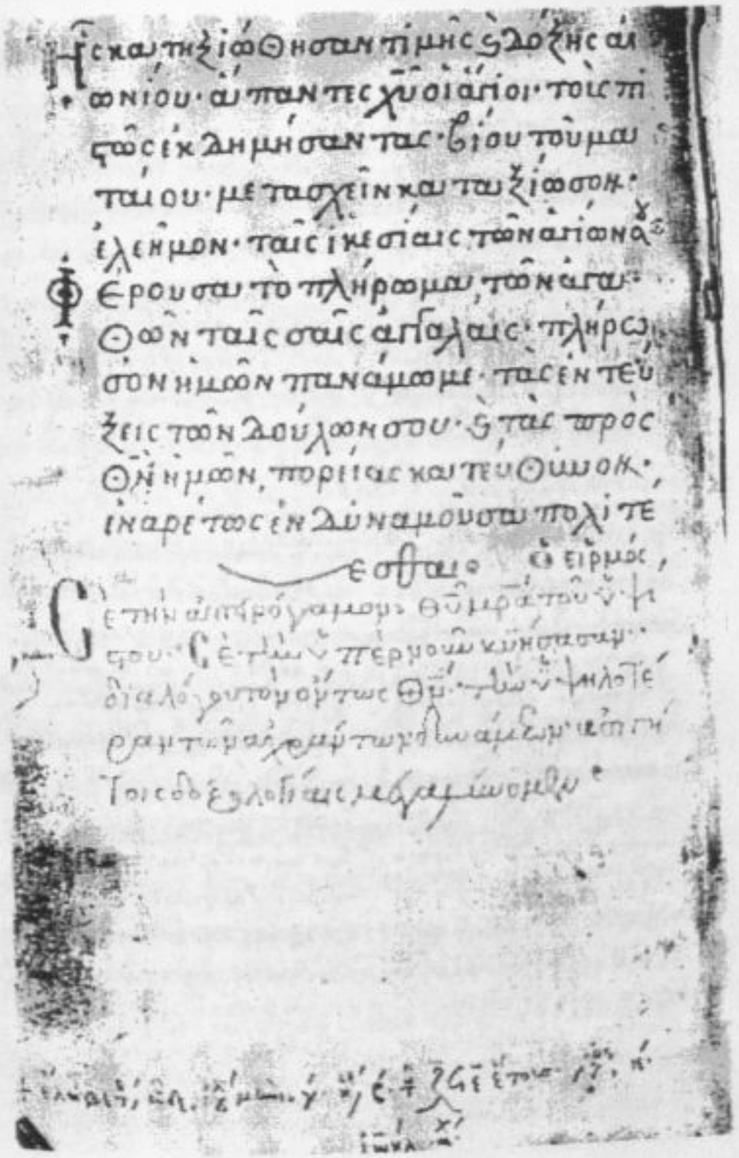
Πίν ΚΗ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Τιμίου Σταυροῦ 27. Κωδικογράφος Ἰωὴλ μοναχός, α΄ τύπος γραφῆς.

Πίν ΚΘ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 88.
Κωδικογράφος Ἰωὴλ μοναχός, β΄ τύπος γραφῆς.

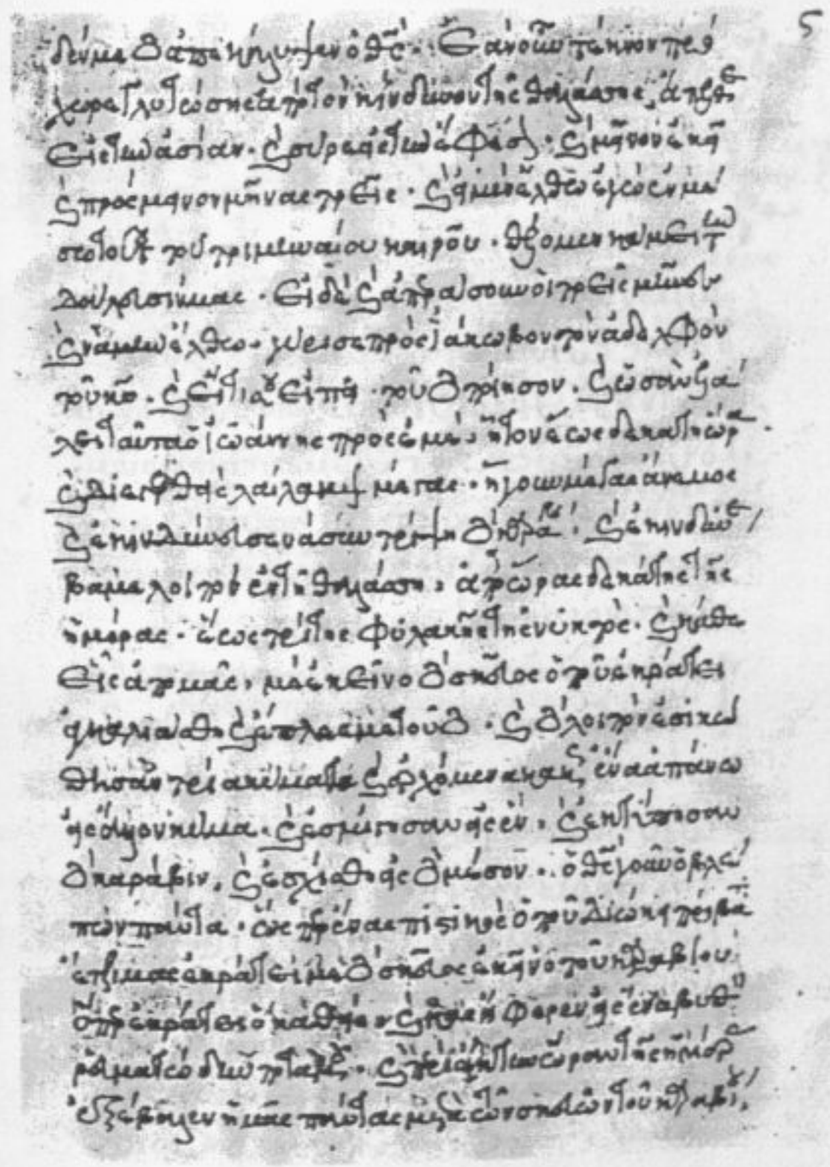
Πίν Λ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 400.
Κωδικογράφος Ἰωὴλ μοναχός, γ΄ τύπος γραφῆς.

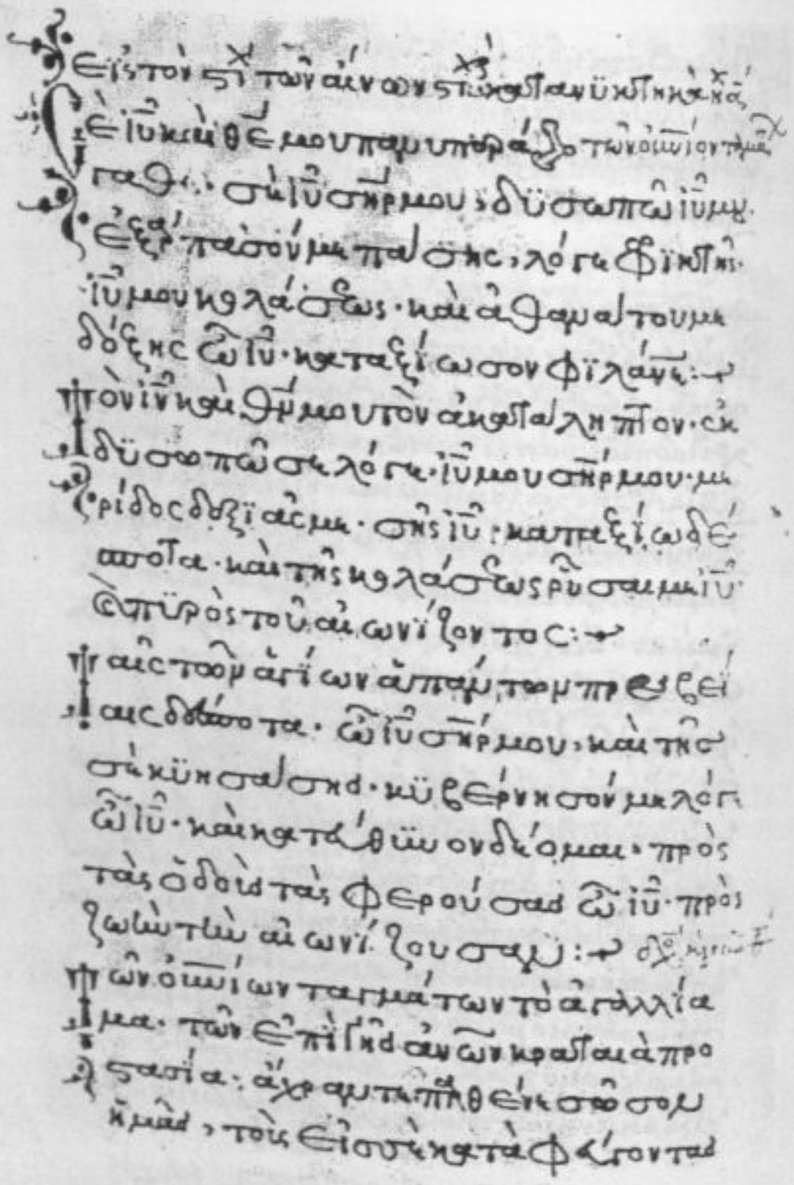
Πίν ΛΑ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 247.
Κωδικογράφος Μιχαὴλ Ἄντριστος ὁ Ἀθηναῖος.

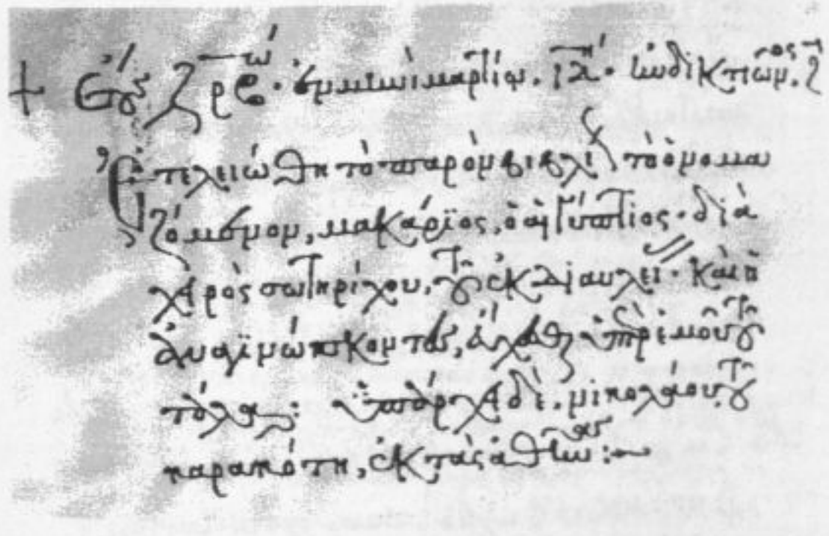
Πίν ΛΒ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 73.
Κωδικογράφος Θεοφάνης Καρύκης μητροπολίτης Ἀθηνῶν.

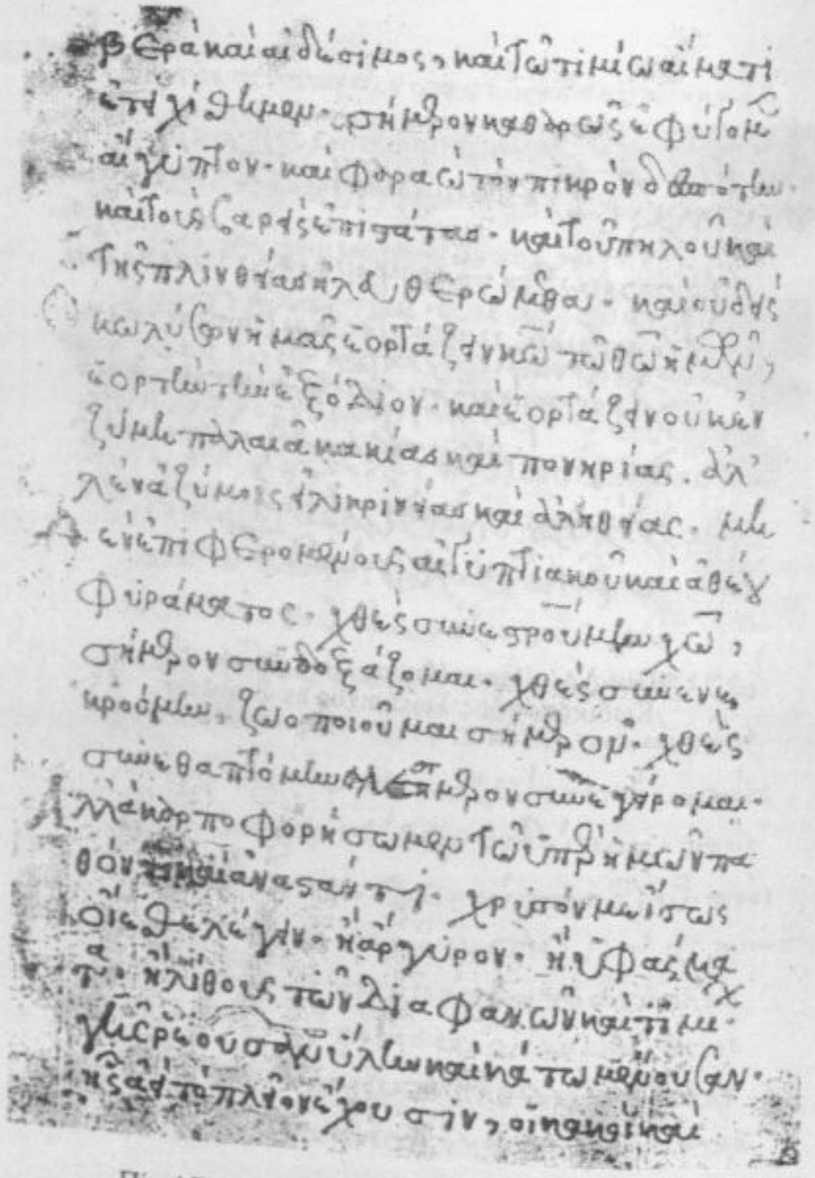
Πίν ΛΓ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 304.
Κωδικογράφος Ἰωάννης ἐκ Ναυπάκτου.

Πίν ΛΔ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 250.
Κωδικογράφος Σωτήριχος ἐκ Διαυλείας.

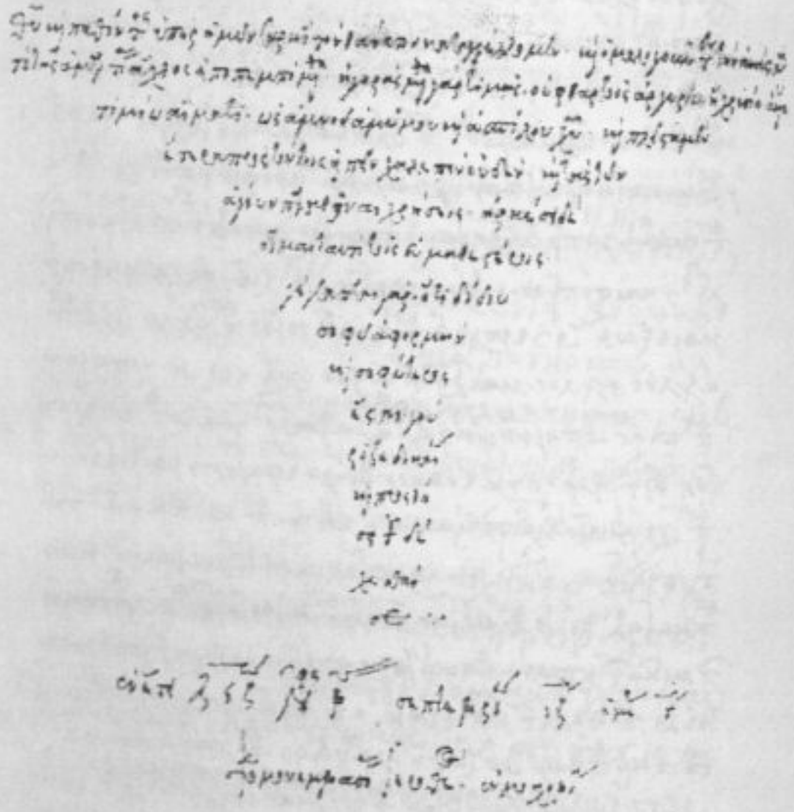
Πίν ΛΕ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 337.
Κωδικογράφος Κύριλλος ἐκ Ναυπάκτου.

Πίν ΛΣ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 210.
Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἐν Ρόδῳ, ἔτους 1507.

Πίν ΛΖ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 111.
Κωδικογράφος Ἱερόθεος μητροπολίτης Μονεμβασίας.

12.

ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΟΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥ 15ου ΑΙ.

(Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους)

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος στὸν κατάλογό του γιὰ τοὺς Λακεδαιμόνιους βιβλιογράφους ἐπισημαίνει τὴ σπουδαιότητα αὐτῶν ποὺ ἐργάστηκαν κατὰ τὸν 15ο αἰώνα καὶ τὴ συμβολή τους στὴν ἀνάπτυξη καὶ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ μέσα στὸ Δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ καὶ στὴν Ἰταλία[1]. Κριτήριο τῆς ἐπιλογῆς του ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ λακεδαιμόνια καταγωγή τους, ἀσχετα ἀπὸ τὸ ἂν ἐργάστηκαν ἢ ὄχι στὴ Λακεδαίμονα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ μνεία ὅτι ἐργάστηκαν στὴ Λακεδαίμονα, ἔστω καὶ ἂν κατάγονταν ἀπὸ ἄλλη περιοχή. Γιὰ τὸν 15ο αἰώνα ὁ Λάμπρος ἀναφέρει 17 κωδικογράφους, τῶν ὁποίων τὰ χειρόγραφα ἔχουν ὅλα βιβλιογραφικὰ σημειώματα. Ὅσοι ὅμως ἀσχολοῦνται μὲ τὶς κωδικολογικὲς ἔρευνες γνωρίζουν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνυπόγραφων καὶ ἀχρονολόγητων χειρογράφων εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων ποὺ ἔχουν ὑπογραφὴ καὶ χρονολόγηση ἀπὸ τὸν γραφέα τους. Ἔτσι, ἡ ἐξαγωγὴ συμπερασμάτων μὲ βάση μόνο τὰ χρονολογημένα καὶ ὑπογεγραμμένα χειρόγραφα εἶναι ἐπισφαλής, γιατὶ δὲν μποροῦμε νὰ καλύψουμε ὅλο τὸ φάσμα τῆς κωδικογραφικῆς παραγωγῆς σὲ μιὰ συγκεκριμένη περιοχὴ καὶ μέσα σ' ἕνα συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα.

Τὰ τελευταῖα χρόνια πολλοὶ κωδικολόγοι προσπαθοῦν μὲ ἀρκετὴ ἐπιτυχία νὰ ἀποδώσουν ἀνυπόγραφα χειρόγραφ σὲ ἐπώνυμους ἢ καὶ σὲ ἀνώνυμους κωδικογράφους μὲ βάση τὰ γραφολογικὰ χαρακτηριστικά τους. Ἔτσι, οἱ συντάκτες τῶν συμπληρωμάτων στὸ γνωστὸ εὑρετήριο τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων τῶν μέσων χρόνων τῶν Vogel - Gardthausen[2] προσγράφουν ἀκόμη πε-

[1] Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, "Νέος Ἑλληνομνήμων" 4(1907), σσ. 152-187 καὶ 303-357.

[2] M. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechische Screiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (στὸ ἑξῆς V.-G.).- Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, "Ἐπετηρὶς

ρισσότερα χειρόγραφα σὲ πολλοὺς κωδικογράφους ὕστερα ἀπὸ παραβολὴ τῆς γραφῆς ἑνὸς ὑπογραμμένου χειρογράφου μὲ τὴ γραφὴ ἑνὸς ἀνυπόγραφου. Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ ἀναφέρομαι σὲ πέντε Λακεδαιμόνιους κωδικογράφους, τῶν ὁποίων ἄγνωστα χειρόγραφα διαπίστωσα ὅτι ὑπάρχουν στὶς ἐθνικὲς βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ Παρισιοῦ[1]. Ἀπὸ αὐτοὺς τέσσερις ἀναφέρονται ἤδη ἀπὸ τὸν Λάμπρο, ἐνῶ ἕνας, ὁ Κωνσταντῖνος Τριβώλης, γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὸς ἐδῶ.

Νικόλαος Μελαγχροινός.

Ὁ Λάμπρος ἀναφέρει τρία χειρόγραφά του: τοὺς κώδικες

τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν", 8-9(1958-1959), σσ. 63-124.- PAUL CANART, *Scribes grecs de la Renaissance: Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen et de Patrinelis*, "Scriptorium" 17(1963), σσ. 56-82.- K. A. DE MEYIER, *Scribes grecs de la Renaissance: Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen, de Patrinelis et de Canart*, "Scriptorium" 18(1964), σσ. 258-266.- B. L. FONKITCH, *Ἕλληνες γραφεῖς τῆς Ἀναγεννήσεως 1, 2, 3*, "Bizantinscji Vremenik" 26(1965), σσ. 266-271, 28(1968), σσ. 283-285 καὶ 42(1981), σσ. 124-128 (στὰ ρωσικά).- J. WIESNER - U. VICTOR, *Griechische Schreiber der Renaissance: Nachtrage zu den Repertorien von Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier*, "Rivista di studi Bizantini e Neoellenici" n.s. 8-9(1971-1972), σσ. 51-61 (στὸ ἑξῆς W.-V.).- CARLA CASETTI BRACH, *Copisti greci del Medioevo e del Rinascimento: Aggiunte ai repertori di Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier e Wiesner-Victor, dai fondi dell'Escorial*, "Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", 42(1975-76), σσ. 236-252.- ERNST GAMILLSCHEG - DIETER HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1981 (στὸ ἑξῆς G.-H.).- SILVIO BERNARDINELLO, *Copisti di codici greci dal X al X VI secolo*, "Miscellanea 3 : Studi in onore di Elpidio Mioni", Padova 1982, σσ. 1-11.

[1] Ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὅπου ἐργάστηκα τὸ 1975, κατόρθωσα νὰ ἀποδώσω περίπου 300 σὲ γνωστοὺς κωδικογράφους τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀναγέννησης. Ὁ κατάλογος αὐτὸς πρόκειται σύντομα νὰ δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ Scrittura e Civilta στὰ Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας καὶ Κωδικολογίας, ποὺ ἔγινε στὸ Βερολίνο ἀπὸ 17 ὡς 21 Ὀκτωβρίου 1983.

Vat. Pal. Gr. 256, Par. Gr. 1684 καὶ Par. Gr. 1699[1]. Στὸν πρῶτο κώδικα, ποὺ ἔχει χρονολογία 23 Αὐγούστου 1449, ὁ Νικόλαος Μελαγχροινὸς ὑπογράφει ὡς *γραμματικός*, στὸν δεύτερο ὡς *βεστιαρίτης καὶ γραμματικὸς Μωραίου* καὶ στὸν τρίτο ὡς *βεστιαρίτης καὶ γραμματικὸς ποτὲ Μωραίου*. Αὐτὴ ἡ κλιμάκωση στὴν ἀναφορὰ τῶν ἀξιωμάτων μᾶς βοηθεῖ νὰ κατατάξουμε καὶ χρονολογικὰ τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα, ὅπως ἀκριβῶς τὰ παραθέτει καὶ ὁ Λάμπρος. Ἰδιαίτερα ἡ ἔκφραση *ποτὲ Μωραίου* τοῦ τελευταίου χειρογράφου μᾶς ὁρίζει ἕνα terminus post quem γιὰ τὴ γραφή του, ποὺ εἶναι τὸ ἔτος 1460, τὸ ἔτος τῆς ἁλώσεως τοῦ Μυστρᾶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ὁ Dieter Harlfinger στὸ βιβλίο του γιὰ τὴν παράδοση τοῦ ψευδοαριστοτελικοῦ κειμένου *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν* προσθέτει τὸν κώδικα Escor. Σ I 12[2] καὶ ὁ ἴδιος μαζὶ μὲ τὸν E. Gamillscheg, τὸν κώδικα Oxon. Can. 47[3]. Σ' αὐτὰ τὰ χειρόγραφα ἐγὼ ἔχω νὰ προσθέσω ἄλλα τρία: τοὺς κώδικες Par. Gr. 2162, Par. Gr. 2188 καὶ τὸν ἀθηναϊκὸ ΕΒΕ 1068. Καὶ οἱ τρεῖς κώδικες εἶναι ἀνυπόγραφοι καὶ ἀχρονολόγητοι. Παρουσιάζουν ὅμως ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατὶ ἡ σύνθεσή τους μᾶς δηλώνει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Νικόλαος Μελαγχροινὸς συνεργάστηκε.

Ὁ Par. Gr. 2162 περιεχει τὴ *Θεραπευτικὴ Μέθοδο* τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: Τὸ πρῶτο (φ. 1-209v) ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μελαγχροινό, τὸ δεύτερο (φ. 211-232v) ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Ρουσωτᾶ[4] καὶ τὸ τρίτο (φ. 235-τέλος) ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ἔπαρχο, γνωστὸν γιατρό, θεῖο τοῦ λόγιου Ἀντωνίου Ἐπάρχου[5]. Ὁ Par. Gr. 2188 περιέχει τὰ ἔργα τοῦ Ὀρειβασίου καὶ ἀπο-

[1] ΛΑΜΠΡΟΣ, ὅ.πп., σσ. 308-309.

[2] DIETER HARLFINGER, *Die Textgeschichte der pseudoaristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*, Amsterdam 1971, σ. 414.

[3] G.-H., σσ. 163, ἀρ. 313.

[4] Ὁ J. BICK στὸ βιβλίο του *Die Schreiber der Wiener griechischen Handschriften*, Wien - Prag - Leipzig 1920, Taf. LI ἀποδίδει τὸν κώδικα Vind. Phil. Gr. 167 στὸν Φραγκίσκο Βιτάλιο. Στὴν πραγματικότητα ὅμως ὁ γραφέας αὐτὸς ἔχει γράψει μόνο τὶς διάστιχες ἑρμηνεῖες στὸ κείμενο, ἐνῶ ὁ κανονικὸς εἶναι ὁ Ἐμμανουὴλ Ρουσωτᾶς. Βλ. G.-H., σ. 93, ἀρ. 154 καὶ σ. 186, ἀρ. 375, ὅπου ἀναφορὰ καὶ σὲ παλαιότερη βιβλιογραφία.

[5] V.-G., σ. 347.- ΕΛΛΗΣ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος: Ἕνας Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ ις' αἰώνα*, Ἀθήνα 1978, σ. 18.

τελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν ἄγνωστο ὡς τώρα κωδικογράφο Κωνσταντῖνο Τριβώλη (φ.1-85ν) καὶ τὸ δεύτερο (φφ. 89-243) ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μελαγχροινό. Ὁ ἀθηναϊκὸς κώδικας ΕΒΕ 1068 περιέχει τὸ *Ὑπόμνημα* τοῦ Σιμπλικίου στὶς *Κατηγορίες* τοῦ Ἀριστοτέλη, ἔχει τὸ ἴδιο ὑδατόσημο μὲ τὸν Par. Gr. 2188 (κεφάλι βοδιοῦ) καὶ στὸ τέλος μεταγενέστερο κτητορικὸ σημείωμα τῆς μονῆς τῶν Μεγάλων Πυλῶν δηλ.. τοῦ Δουσίκου. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ὑδατοσήμων τῶν παρισινῶν χειρογράφων καὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ συνάγεται τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ κωδικογραφικὴ δραστηριότητά του περιορίζεται στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ συνεργασία του ἐπίσης μὲ τὸν Νικόλαο Ἔπαρχο καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Τριβώλη[1] ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ἐργάστηκε μέσα στὸν κύκλο τῶν λογίων τοῦ Μυστρᾶ καὶ ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο προσφυγιᾶς, ποὺ ἀκολούθησαν οἱ Ἔπαρχοι καὶ οἱ Τριβώληδες, δηλ.. πρὸς τὴν Κέρκυρα.

Δημήτριος Τριβώλης.

Ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ Δημητρίου Τριβώλη εἶναι ἀρκετὰ γνωστή[2]. Οἱ μετακινήσεις του καὶ ἡ τύχη του μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ Μυστρᾶ στὴν Κέρκυρα, τὴν Κρήτη, τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἄρτα δείχνουν ἀκριβῶς τὸ δρᾶμα τῶν λογίων προσφύγων, ποὺ ἀγωνίζονταν νὰ ριζώσουν καὶ νὰ ἐπιβιώσουν σὲ κάποια ἑλληνικὴ περιοχὴ μὲ μόνο ἐφόδιο τὴ λογιοσύνη τους. Ὁ Λάμπρος καὶ οἱ V. - G. ἀναφέρουν ἕξι χειρόγραφά του, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ πέντε εἶναι χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 1462 ὡς τὸ 1481[3]. Ὁ Χ. Πατρινέλης προσθέτει ἀκόμη δύο[4], ὁ P. Canart τέσσερα[5], οἱ W. - V. ἄλλα

[1] Βλ.. π.κ. στὴν οἰκεία ἀναφορά.

[2] G. - H., σσ. 73, ἀρ. 103 ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

[3] ΛΑΜΠΡΟΣ, σσ. 316-325.- V. - G., σσ. 105-106.

[4] ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, σ. 119.

[5] Ὁ Canart, σ. 69, ἔχοντας ὑπ' ὄψη του τὴ γνώμη τοῦ P. HENRY, *Études plotiniennes II, Les manuscrits des Enneades,* Paris et Bruxelles 1941, σ. 208, δέχεται χωρὶς ἀμφιβολία τὴν ἀπόδοση στὸν Δ. Τριβώλη τοὺ κώδικα Marc. gr. 240, ἐνῶ μὲ ἐπιφύλαξη τὴν ἀπόδοση τῶν κωδίκων Marc. gr. 213, Marc. gr. 215, καὶ Marc. gr. 234, καὶ τοῦτο γιατὶ ὁ E. MIONI στὸ βιβλίο του *Aristotelis codices graeci qui in Bibliothecis Venetis adservantur,* Patavii MCMLVIII, σ. 129 καὶ 131 εἶχε διατυπώσει τὴ γνώμη,

δύο[1], ὁ El. Mioni τέσσερα[2], οἱ G. - H. ὀκτώ[3], ὁ B. Fonkitch ἕνα[4], καὶ ἐγὼ ἔχω νὰ προσθέσω ἀκόμη τέσσερα. Συνολικὰ δηλαδὴ ὡς τώρα ἀποδίδονται στὸν Δημήτριο Τριβώλη 31 χειρόγραφα. Τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀποδίδω ἐγὼ στὸν Δημήτριο Τριβώλη εἶναι οἱ κώδικες Par. Gr. 2017, Par. Gr. 2598, ὁ Ἀθηναϊκὸς ΕΒΕ 1056 καὶ Ἀθηναϊκὸς ΕΒΕ 1097.

Ὁ Par. Gr. 2017 περιέχει κείμενα τοῦ Πρόκλου. Ὁ Δημήτριος Τριβώλης ἔχει γράψει τὰ φφ. 1-128ν, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μεταγενέστερος κωδικογράφος. Στὴν ἀρχὴ τοῦ κάθε τετραδίου, πάνω στὴ μέση τῆς σελίδας, εὔκολα διακρίνεται ἡ συνηθισμένη φράση του *τύχη ἀγαθή*. Τὰ σημειώματα ποὺ ἔχει ὁ κώδικας αὐτὸς τὸν κάνουν ἀκόμη πιὸ ἐνδιαφέροντα. Στὸ verso τοῦ τελευταίου ἀπὸ τὰ πρῶτα παράφυλλα μὲ ἀρκετὴ εὐκολία διακρίνεται ἡ γνωστὴ φράση μὲ τὴν ὁποία ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ἐπέγραφε τὰ βιβλία του: *τόπος ... locus ...* καὶ τὸ περιεχόμενο[5]. Στὴν ἴδια σελίδα ἐπίσης ὑπάρχει σβησμένο καὶ τὸ ἑξῆς σημείωμα: *Ἡρξάμην διηέναι τήν-*

ὄχι πάντως κατηγορηματικά, ὅτι ὁ κώδικας Marc. gr. 213 εἶχε γραφτεῖ ὁλόκληρος ἀπὸ τὸν Ἑρμώνυμο Χαριτώνυμο, ἐνῶ ὁ Marc. gr. 215 ἀπὸ ἀγνώστους κωδικογράφους.

[1] Οἱ W. - V., σ. 63 ἀποδίδουν ἀπὸ τὸν κώδικα Marc. gr. 207 τὰ φφ. 1-229 στὸν Δ. Τριβώλη καὶ τὰ φφ. 229ν-279ν στὸν Ἑρμώνυμο Χαριτώνυμο, ἀπὸ τὸν Marc. gr. 213 τὰ φφ 1-6 στὸν Ἑρμώνυμο Χαριτώνυμο καὶ τὰ φφ. 6ν-276 στὸν Δημήτριο Τριβώλη. Τέλος, ἀπὸ τὸν Marc. gr. 215 μόνο τὰ φφ. 185-208ν στὸν Δ. Τριβώλη.

[2] Στὴ μελέτη του *Bessarione scriba et alcuni suoi collaboratori,* "Miscellanea Marciana di studi Bessarionei" (Medioevo e Umanesimo, 22), Padova 1974, σσ. 312-313 ἀναθεωρεῖ παλαιότερη ἄποψή του (βλ. σημ. 1) καὶ σημφωνεῖ μὲ τοὺς W.-V. ὡς πρὸς τοὺς κώδικες Marc. gr. 207 καὶ 213, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸν κώδικα Marc. gr. 215 δέχεται ὅτι μόνο τὰ φφ. 1-35 ἔχουν γραφτεῖ ἀπὸ τὸν Δ. Τριβώλη. Ἡ ἄποψή μου, ποὺ στηρίζεται σὲ προσωπικὴ ἐξέταση τῶν κωδίκων αὐτῶν, εἶναι ὅτι οἱ W.-V. ἀπέδωσαν σωστὰ τοὺς κώδικες στὸν Χαριτώνυμο Ἑρμώνυμο καὶ στὸν Δ. Τριβώλη.

[3] G.-H., σ. 73, ἀρ. 103.

[4] B. L. FONKJTCH, ὅ. ππ., 3, σ. 126.

[5] Βλ. γιὰ παράδειγμα *Cento codici Bessarionei,* Catalogo di mostra a cura di TULLIA GASPARINI LEPORACE et ELPIDIO MIONI, Venezia 1968, πίν. 31, 36 II, 42 καὶ 45.

δε τοῦ θείου Πρόκλου ἐξήγησιν τοῦ ,αφμ΄ ἔτους ὀκτωβρίου κζ΄ ἡγουμένου μοι τοῦ σοφωτάτου Ἀλβέρτου δὲ Μαρίνις τῆς τάξεως τῶν κηρύκων δομινικάνου μοναχοῦ τοῦ Χίου. Τὸ σημείωμα αὐτὸ φαίνεται νὰ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ποὺ ἔγραψε ἄλλο κτητορικὸ σημείωμα στὸ φ. Α: *Κτῆμα Ἑρμοδώρου καὶ τῶν ἀληθῶς φίλων*[1].

Ὁ Par. Gr. 2598 περιέχει ἔργα τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Εὐριπίδη. Ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ τὸν Δημήτριο Τριβώλη σὲ συνεργασία μὲ τὸν κωδικογράφο Ἰωάννη ἀπὸ τὴν Κορώνη[2]. Ἄρχισε τὸ χειρόγραφο ὁ Τριβώλης καὶ ἔφτασε ὡς τὸ φ. 61. Συνέχισε ὁ Ἰωάννης ὡς τὸ verso τοῦ ἴδιου φύλλου, συνεχίζει ὁ Τριβώλης ὡς τὸ φ. 74 καὶ ἀπὸ τὸ φ. 75 καὶ κάτω συνέχισε ὁ Ἰωάννης. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἔχει καὶ χρονολογικὸ σημείωμα, ποὺ παρέτρεξαν ὅσοι τὸν χρησιμοποίησαν. Στὸ φ. 400 διαβάζουμε τὰ ἑξῆς: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον ,ϛοε΄ ἐν μηνὶ ἰουλίου ια΄ καὶ ἀπὸ Θεοῦ καταβάσεως ,αυξζ΄ ἐν μηνὶ ἰουλίῳ ια΄, ἰνδ. ιε΄. Ἔχει φύλλα υ΄, ἤγουν τετρακόσια.* Τὸ σημείωμα αὐτὸ τὸ ἔγραψε ὁ Δημήτριος Τριβώλης καὶ μὲ βάση αὐτὸ ἐντάσσουμε τὸ χειρόγραφο σ᾽ αὐτὰ ποὺ ἔγραψε ἐκτὸς Πελοποννήσου, πιθανῶς στὴν Κέρκυρα κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ στὸν δρόμο του γιὰ τὴν Ἰταλία.

Ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδικας ΕΒΕ 1056 περιέχει τὶς τραγωδίες *Αἴας Μαστιγοφόρος* καὶ *Ἠλέκτρα* τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ *Προμηθεὺς* καὶ *Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* τοῦ Αἰσχύλου. Στὸ φ. 3 πάνω ὑπάρχει ἡ φράση *ἀγαθὴ τύχη* καὶ στὸ περιθώριο δεξιὰ μέσα σὲ κύκλο κομμένον

[1] Ἐδῶ μᾶλλον πρόκειται γιὰ τοὺς λογίους Ἀλβέρτο Μαρῖνο τὸν Χῖο καὶ Ἑρμόδωρο Λήσταρχο. Τὰ λιγοστὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε καὶ γιὰ τοὺς δυὸ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐκφραστοῦμε μὲ βεβαιότητα. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀλβέρτος Μαρίνος ὁ Χῖος*, "Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960", Ἀθῆναι 1960, σσ. 100, 108.- Φ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *Μιχαὴλ Ἑρμόδωρος Λήσταρχος*, Ἀθῆναι 1959.- ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΜΠΟΜΠΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ἀνέκδοτα κείμενα Θεοφάνους Ἐλεαβούλκου καὶ Ἑρμοδώρου Λησταρχου*, "Πρακτικὰ Β΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Γ΄, Ἀθῆναι 1981-82, σσ. 24-43.

[2] G.-H., σ. 116, ἀρ. 203.

στὰ τέσσερα τὸ ὄνομα Δημητριάδος Μάρκου, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀρσενίου Ἐλασσῶνος[1].

Ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδικας ΕΒΕ 1097 εἶναι σύμμικτος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορα τεύχη χωρὶς συνοχὴ περιεχομένου. Ἀναγνωρίσαμε τὴ γραφὴ τοῦ Δημητρίου Τριβώλη στὰ φφ. 238-283ν, ποὺ περιέχουν γραμματικὴ ὕλη. Τὰ ὑπόλοιπα φύλλα ἔχουν γραφτεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀνώνυμο κωδικογράφο ποὺ ἔγραψε καὶ τὸν κώδικα ΕΒΕ 1083.

Κωνσταντῖνος Τριβώλης.

Ὁ Harlfinger στὰ Specimina ἀποδίδει μὲ ἐπιφύλαξη τὸν κώδικα Laur. Gr. 32, 49 στὸν Δημήτριο Τριβώλη[2]. Παραβολὴ τῆς γραφῆς αὐτοῦ τοῦ κώδικα μὲ τὴ γραφὴ τοῦ Par. Gr. 2188 στὰ φφ. 1-85ν ἀποδεικνύει τὴν ἐπιφύλαξή του σωστή, γιατὶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸν Δημήτριο, ἀλλὰ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Τριβώλη. Στὸ φ. 1 τοῦ παρισινοῦ κώδικα διαβάζουμε: *Ἰησοῦ βοήθησον τῷ δούλῳ σου Κωνσταντίνῳ τῷ Τριβώλῃ.* Ἡ γραφὴ τοῦ σημειώματος αὐτοῦ ταυτίζεται μὲ τὴ γραφὴ τῶν φύλλων ποὺ ἀναφέραμε.

Ἔτσι, ἐμφανίζεται στὴν προσωπογραφία τῆς οἰκογένειας Τριβώλη ἄλλος ἕνας κωδικογράφος. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε δὲν μᾶς βοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε ὁλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴ δράση του καὶ πιθανῶς τὶς μετακινήσεις του. Βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι ἀνήκει στὸν ἴδιο κύκλο κωδικογράφων, ποὺ ἐργάστηκαν στὸν Μυστρᾶ στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα. Ἡ συνύπαρξη τῆς γραφῆς του μὲ τὴ γραφὴ τοῦ Νικολάου Μελαγχροινοῦ δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαία. Φαίνεται πὼς τὰ δύο μέρη τοῦ κώδικα δέθηκαν μαζὶ ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ἔπαρχο, τοῦ ὁποίου διακρίνονται σὲ διάφορα σημεῖα παρασελίδια σχόλια καὶ διορθώσεις.

[1] Στὸ βιβλίο τοῦ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΑΤΕΣΗ, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ᾽ ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, ἐν Ἀθήναις 1975, σσ. 37-41, δὲν ἀναγράφεται μητροπολίτης *Δημητριάδος Μάρκος*. *Βλ. ὅμως* ΦΩΤΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀρσένιος Ἐλασσόνος (1559-1626): Βίος καὶ ἔργο*, Ἀθήνα 1984, σσ. 30-31.

[2] D. HARLFINGER, *Specimina griechischer Kopisten der Renaissance I*, Berlin 1974, πίν. 27 καὶ 28. Στὸ μεταξὺ ὅμως ὁ ἴδιος στὸ βιβλίο του μὲ τὸν E. Gamillscheg (G.-H., σ. 73, ἀρ. 103) σημειώνει τὴ διόρθωση τοῦ ὀνόματος χωρὶς νὰ ἀναφέρει ποῦ βασίστηκε.

Σχετικὰ μὲ τοὺς Τριβώληδες πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ἐπίσης, ὅτι τὸ μονόγραμμα ἑνὸς Τριβώλη ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ Ἀθηναϊκοῦ κώδικα ΕΒΕ 1077. Αὐτὸς ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀντεπιστέλλοντα λόγιο τοῦ γνωστοῦ Ἰταλοῦ οὐμανιστῆ Σκιπίωνα Καρτερόμαχου καὶ τὸν πρῶτο Τριβώλη ποὺ γράφτηκε στὸ βιβλίο τῶν εὐγενῶν τῆς Κέρκυρας[1]. Ὁ Ἀθηναϊκὸς κώδικας ΕΒΕ 1077 κατὰ ἕνα μέρος ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ τὸν ἱερέα Παῦλο Φωστηνιάτη[2]. Ἀπὸ τὰ σημειώματά του δὲν φαίνεται νὰ ἐργάστηκε στὴν Λακεδαίμονα. Τὸ χειρόγραφό του πάντως δέθηκε ἤδη τὸν 15ο αἰώνα μαζὶ μὲ δύο ἄλλα χειρόγραφα. Τὸ ἕνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει γράψει ὁ ἴδιος ὁ κωδικογράφος ποὺ ἔγραψε καὶ τὸν κώδικα 9 τοῦ Ἀρχείου τῆς Ρόδου καὶ ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ Ἰταλὸ οὐμανιστή[3]. Ἂν εἴχαμε στὴ διάθεσή μας φωτογραφία τοῦ κώδικα 25,30 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Τολέδου, ποὺ γράφτηκε ἀπὸ κάποιον Μιχαῆλο Σπαρτιάτη[4], θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ταυτίσουμε μιὰ ἀπὸ τὶς δύο γραφὲς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κώδικα μὲ τὴ γραφὴ τοῦ χειρογράφου τοῦ Τολέδου καὶ στὴ συνέχεια νὰ ταυτίσουμε τὸν Μιχαῆλο Σπαρτιάτη μὲ τὸν Μιχαὴλ Τριβώλη.

Δημήτριος Λεοντάρης.

Ὁ Σπ. Λάμπρος συγκαταλέγει στοὺς Λακεδαιμόνιους κωδικογράφους καὶ τὸν Δημήτριο Λεοντάρη, ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸ 1474

[1] ΛΑΜΠΡΟΣ, σ. 324.

[2] V.-G., σ. 378, ὅπου ἀναγράφονται δύο χειρόγραφά του δεμένα σ' ἕνα τόμο ποὺ ἀνῆκαν στὴ μονὴ Μπατσκόβου (Παναγίας τῆς Πετριτσιώτισσας) στὸ Στενήμαχο. Πολλὰ χειρόγραφα ποὺ ἀνῆκαν στὴ μονὴ αὐτὴ εἶχαν μεταφερθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὶς θεσσαλικὲς μονὲς τοῦ Δουσίκου καὶ τῶν Μετεώρων ἀπὸ τὸν πρώην ἐπίσκοπο Σταγῶν Παΐσιο (1784-1808). Βλ.. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Χίου «Ὁ Κοραῆς»*, "Χιακὰ Χρονικά" 14(1982), σ. 42. Ὅπως δείχνει τὸ ἐπώνυμό του, πρέπει νὰ καταγόταν ἀπὸ τὸ χωριὸ καὶ ἄλλοτε φρούριο τῆς Ἀχαΐας Φώσταινα. Βλ. ΚΩΣΤΑ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Β' ἔκδ., Πάτραι 1980, σ. 415.

[3] ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων*, Β' 1978 -1980, σ. 40.

[4] V.-G., σ. 322.

καὶ 1475 στὴν αὐλὴ τῶν βασιλέων τῆς Νεαπόλεως καὶ ἔγραψε τοὺς παρισινοὺς κώδικες 1639 καὶ 2850[1]. Μὲ τὸ χειρόγραφο ποὺ θὰ προσθέσουμε στὰ ἤδη γνωστὰ καὶ μὲ ἕνα σημείωμά του σ' ἕνα ἄλλο χειρόγραφο ἡ εἰκασία τοῦ Λάμπρου, ὅτι ὁ Δημήτριος Λεοντάρης συνδέεται μὲ τὸν λακεδαιμονιακὸ κλάδο τῆς οἰκογένειας ἐνισχύεται[2]. Ἀναγνώρισα τὴ γραφή του στὰ φφ. 1-26ν τοῦ Par. Gr. 1603, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸν χρονολογήσουμε μερικὰ χρόνια νωρίτερα ἀπὸ τοὺς δύο παρισινοὺς καὶ ποὺ μεταγενέστερος κτήτοράς του ἦταν ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος. Ὁ Δημήτριος Λεοντάρης συνήθιζε νὰ ἀφήνει κάποια ἐνθύμηση στὰ βιβλία ποὺ διάβαζε. Ἔτσι, στὸ τέλος τοῦ κώδικα Par. Gr. 1635 ὑπάρχουν τὰ ἑξῆς: *Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει κὺρ Παύλου Παλαιολόγου τοῦ Ράλλη, ὁ δὲ γράψας Δημήτριος ὁ Λεοντάρης ἤγουν ταῦτα καὶ ὄχι ἄλλα.* Καὶ πιὸ κάτω ἀπὸ ἄλλο χέρι: *Ὁ δὲ σχὼν σὺν Θεῷ Ἐμμανουὴλ ὁ Ἀβράμης*[3]. Ὁ ἀναφερόμενος στὸ παραπάνω σημείωμα Παῦλος Ράλλης Παλαιολόγος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσίευσε ὁ Σπ. Λάμπρος σχετικὰ μὲ τοὺς Πελοποννήσιους πρόσφυγες στὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως[4].

Γεώργιος Μόσχος.

Ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Γεωργίου Μόσχου, ἀναφέρονται στὴ δραστηριότητά του ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Τουλάχιστον κανένα χειρόγραφό του δὲν ἔχει ἰδιόγραφη μνεία ὅτι γράφτηκε στὴ Λακεδαίμονα. Ὁ πατέρας του μόνο, ὁ Ἰάνος Μόσχος, ποὺ ἦταν καὶ αὐτὸς λόγιος δρᾶ στὸν Μυστρᾶ[5]. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὸς ὁ Ἰάνος Μόσχος

[1] V.-G., σσ. 103-104.- ΛΑΜΠΡΟΣ, σσ. 312-315.

[2] Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ παραθέτει ὁ Λάμπρος βλ. καὶ τὰ σημειώματα τῶν κωδίκων Vat. Pal. gr. 278 καὶ Vat. gr. 854 καὶ στοὺς οἰκείους καταλόγους.

[3] Γιὰ τὴν οἰκογένεια Ἀβράμη βλ.. μερικὰ στοιχεῖα στῆς ΕΛΛΗΣ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *ὅ.πп.*, σ. 101, σημ. 2.

[4] Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Μετανάστευσις Ἑλλήνων ἰδίως Πελοποννησίων ἀποί-κων εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως*, "Νέος Ἑλληνομνήμων" 8(1911), σσ. 384-461.

[5] ΛΑΜΠΡΟΣ, σ. 347-348.- D. A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, t. 2, Athénes 1953, σ. 337 καὶ σημ. 5.

εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν κωδικογράφο Ἰωάννη *ἐκ Κορώνης*. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ ὑπάρχει, γιὰ νὰ ὑποστηριχθῆ ἡ ἄποψη αὐτή, εἶναι ἡ ὁμοιότητα τῆς γραφῆς τοῦ Ἰωάννη μὲ τὴ γραφὴ τοῦ Δημητρίου Μόσχου, ἀδελφοῦ τοῦ Γεωργίου, νομίζω πὼς ἡ ταύτιση τῶν προσώπων δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιη[1]. Ἐπίσης εἶναι ἀρκετὰ πιθανὸ ὁ Γεώργιος νὰ ταυτίζεται μὲ ὁμώνυμό του νοτάριο, ποὺ ζῆ στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. στὴν Κέρκυρα[2].

Στὰ 27 χειρόγραφα ποὺ ἀποδίδονται ὡς σήμερα στὸν Γεώργιο Μόσχο[3], ἐγὼ ἔχω νὰ προσθέσω ἄλλα ἕξι: τοὺς κώδικες Par. gr. 1369, Par. Gr. 1689, Par. gr. 2047, Par. Gr. 2276, Par. gr. 2307 καὶ Ἀθηναϊκὸ ΕΒΕ 1057. Ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα εἶναι ἀνυπόγραφα καὶ περιέχουν κείμενα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας. Στὸν κώδικα Par. gr. 2047 ὁ Γεώργιος Μόσχος ἔχει γράψει μόνο πέντε φύλλα (φφ. 25-29). Τὰ ἄλλα εἶναι γραμμένα ἀπὸ τρεῖς διαφορετικοὺς κωδικογράφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ταυτίζεται μὲ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα Vind. Phil. gr. 284[4]. Τὸν Par. gr. 2276 ἔχει γράψει σε συνεργασία μὲ τὸν ἀδελφό του Δημήτριο (φφ. 212ν - 213ν) καὶ μὲ ἄλλον ἄγνωστον κωδικογράφο. Τέλος, ὁ κώδικας Par. gr. 1369 ὑπῆρξε κτῆμα τοῦ Κερκυραίου Ἰωάννη Ἀβράμη καὶ κατόπιν τοῦ Ἀντωνίου Ἐπάρχου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον δωρήθηκε στὸν βασιλιὰ τῆς Γαλλίας Φραγκῖσκο.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνέφερα, εὐνόητο εἶναι ὅτι δὲν ἀποτελοῦν τὴν τελευταία λέξη στὴν ἔρευνα γιὰ τοὺς Λακεδαιμόνιους κωδικογράφους. Εἶμαι βέβαιος ὅτι ἂν ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα καὶ ἡ ἐξέταση τῶν κωδίκων μὲ βάση τὰ γραφολογικὰ στοιχεῖα, θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρουσιάσουμε πολλὲς καὶ ὡραῖες ἐκπλήξεις.

[1] Βλ. πρ., σ. 168, σημ. 2.

[2] Βλ. ΓΕΡ. Η. ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΥ, *Γεώργιος Μόσχος, νοτάριος στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα*, "Πρακτικὰ Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου", τ. Α΄, Κέρκυρα 1980, (Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τ. 23), σσ. 293-302.

[3] ΛΑΜΠΡΟΣ, σ. 348. Πρβλ καὶ V.-G., σ. 90 καὶ ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, σ. 97. Βλ. ἐπίσης P. CANART, σ. 65-66 καὶ 79.- DE MEYIER, σ. 261, D. HARLFINGER, *Die Textgeschichte* ... σ. 415 καὶ G.-H., σσ. 59-60, ἀρ. 67.

[4] Φωτογραφία τοῦ φ. 30r δημοσιεύεται στοῦ H. HUNGER, *Studien zur griechischen Paläographie*, Wien 1954, σ. 105.

13.

ΜΕΘΩΝΗ ΚΑΙ ΚΟΡΩΝΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑΣ (ΙΕ΄ ΑΙ.).

Ἡ ἀντιγραφὴ καὶ γενικὰ ἡ ὕπαρξη κάποιου βιβλίου μέσα σ᾽ ἕνα συγκεκριμένο χῶρο καὶ κύκλο ἀνθρώπων ἀποτελοῦσε ὡς καὶ τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἕνα γεγονὸς ἀρκετὰ σημαντικό. Ἡ φράση *καὶ τῶν φίλων*, ποὺ συναντοῦμε πολὺ συχνὰ σὲ βιβλιοκτητικὰ σημειώματα, ἐκφράζει μιὰ πραγματικὴ κατάσταση τοῦ πνευματικοῦ κλίματος ποὺ δημιουργοῦσε ἕνα βιβλίο. Οἱ δανεισμοί, οἱ ἀνταλλαγές, οἱ πωλήσεις καὶ οἱ ἀγορὲς χειρογράφων, περιπτώσεις καθόλου σπάνιες στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων, μαρτυροῦν τὴν ὕπαρξη ἑνὸς εὐρύτερου πνευματικοῦ περιβάλλοντος μὲ ποικίλες ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις. Ὁ λόγος λοιπὸν ποὺ γίνεται ἐδῶ γιὰ χειρόγραφα καὶ κωδικογράφους, ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὶς μεσσηνιακὲς πόλεις Μεθώνη καὶ Κορώνη κατὰ τὸν 15ο αἰώνα, δὲν ἀποτελεῖ μιὰ ἁπλὴ ἱστορικὴ ἐπισήμανση, ἀλλὰ μιὰ συμβολὴ στὸν σχηματισμὸ ὅσο γίνεται πληρέστερης εἰκόνας τῆς πνευματικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς δύο αὐτὲς πόλεις σὲ μιὰ ταραγμένη περίοδο γιὰ ὅλον τὸν Ἑλληνισμό.

Ἄλλοι ἱστορικοὶ ἔχουν ἐπισημάνει τὴ θέση τῆς Μεθώνης καὶ τῆς Κορώνης ἀπὸ πολιτικὴ κυρίως σκοπιὰ ἀνάμεσα στὴ Βενετία, τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσαν κτήσεις ἤδη ἀπὸ τὸ 1204 καὶ τῶν ἄλλων ἐπίσης βενετικῶν κτήσεων, ὅπως τῆς Κρήτης, τῆς Κύπρου, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς ὑπόλοιπης Πελοποννήσου[1]. Ἀποτε-

[1] Βλ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ Γ. ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΥ, *Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ὑπὸ κοινωνικήν, πολιτικὴν καὶ δημοσιογραφικὴν ἔποψιν*, Ἐν Ἀθήναις 1914.- STEPHEN B. LUCE, *Modon. A Venetian station in medieval Greece*, "Classical and medieval Studies in honour of Eduard Kennard Rand" ed. By L. W. Jones, N. York 1938, σσ. 195-208.- D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée, 1262-1460*, τ. 2, Athènes 1953.- M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας*, "Πελοποννησιακὰ" 2-3(1959), σσ. 122-128.- G. C. SOULIS, *Notes on Venetian Modon*, "Πελοποννησιακά" 3-4(1958-1959), σσ. 267-275.- Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Συλλογὴ*

λοῦσαν βασικοὺς σταθμοὺς ἀνεφοδιασμοῦ γιὰ τὸν πολεμικὸ καὶ ἐμπορικὸ στόλο τῆς Βενετίας καὶ συγχρόνως τὶς πιὸ πρόσφορες ἐξόδους τῆς Πελοποννήσου πρὸς αὐτήν. Ἡ τύχη ὅμως ποὺ τοὺς ἐπεφύλαξε ἡ μοίρα μπροστὰ στὴν ἐπερχόμενη τουρκικὴ κατακτητικὴ μανία ἦταν τραγική. Ὑπῆρξαν τὰ τελευταῖα ὀχυρὰ στὴν Πελοπόννησο, ὅπου Βενετοὶ καὶ Ἕλληνες ἀντιμετώπισαν μὲ ἀξιοθαύμαστη γενναιότητα τὴν ὁρμὴ καὶ τὴν ἀγριότητα τῶν Τούρκων.

Τὸ θέμα τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς εἶναι ἡ παρουσίαση εἰδήσεων ἀπὸ καταλόγους χειρογράφων καὶ ἄλλες δημοσιευμένες ἢ ἀδημοσίευτες πηγὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἀντιγραφὴ ἢ τὴν ὕπαρξη χειρογράφων στὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κορώνη. Ἤδη ὁ Σπ. Λάμπρος εἶχε ἀρχίσει τὴ συλλογὴ παρομοίων εἰδήσεων γιὰ πολλὲς περιοχές, περιλαμβάνοντας στὸ σχέδιό του καὶ τὶς δύο μεσσηνιακὲς πόλεις. Δὲν κατόρθωσε ὅμως νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἔρευνά του καὶ ὅσα στοιχεῖα εἶχε συλλέξει δημοσιεύτηκαν μετὰ τὸν θάνατό του ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του[1]. Ἡ δική μας συμβολὴ στὸ θέμα αὐτὸ περιορίζεται χρονικὰ στὸν 15ο αἰώνα, γιατὶ ἀκριβῶς εἶναι ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος στὸ ἀδούλωτο ἀκόμη Δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ, ἡ ἀκτινοβολία τοῦ ὁποίου κρατιόταν ἀκόμη ζωντανὴ στὶς δυὸ αὐτὲς πόλεις ὡς τὸ 1500.

Πρὶν ὅμως περάσω στὴν ἔκθεση τῶν στοιχείων ποὺ ἔχω συλλέξει, πρέπει νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχή σας σὲ δύο σημεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴ βασικώτερη πηγὴ πληροφοριῶν καὶ ποὺ ἔχουν βιβλιογραφικὰ σημειώματα μὲ μνεία τόπου καὶ χρόνου ἀντιγραφῆς εἶναι, ἀπελπιστικὰ θὰ ἔλεγα, πολὺ λιγότερα αὐτῶν ποὺ εἶναι ἀνυπόγραφα. Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι οἱ δημοσιευμένες φωτογραφίες χειρογράφων ἰδιαίτερα τοῦ 15ου αἰώνα ἀντιπροσωπεύουν ἕνα πολὺ μικρὸ ποσοστὸ ἀπὸ τὸν ὄγκο τῶν χειρογράφων, ποὺ εἶναι διάσπαρτο στὶς βιβλιοθῆκες ὅλου τοῦ κόσμου. Ἔτσι, ἔστω καὶ ἂν ἔχουμε τὸ δεῖγμα γραφῆς ἑνὸς κωδικογράφου, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐντοπίσουμε ἄλλο ἀνυπόγραφο χειρόγραφό του χωρὶς τὴν ἄμεση ἔρευνα σὲ βιβλιοθήκη. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε

ἐγγράφων γιὰ τὶς βενετοκρατούμενες Μεθώνη καὶ Κορώνη 1465-1502, "Πελοποννησιακά" 10(1974), σσ. 155-164.

[1] Σπ. Λαμπρου, *Σύμμικτα: Βιβλιογράφοι. Τὸ ΣΕ 32 σύμμικτον*, "Νέος Ἑλληνομνήμων" 17(1920), σ. 95.

τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῶν στοιχείων ὡς ἀπόλυτα καὶ τελεσίδικα, ἀλλὰ ὡς τὰ ἐλάχιστα δυνατὰ τεκμήρια, ὅπου μποροῦμε νὰ στηριχθοῦμε μὲ ἀσφάλεια.

ΜΕΘΩΝΗ.

Τὸ 1430 ὁ κωδικογράφος Θεόδωρος ὁ Κοτζᾶς ἀντιγράφει ἕνα Εὐαγγέλιο γιὰ κάποιο σημαντικὸ πρόσωπο τῆς περιοχῆς μὲ τὸ ὄνομα Νικόλαος τοῦ Λαρδέα. Πρόκειται γιὰ τὸν ἄλλοτε κώδικα London Burdett Contts III, 10 καὶ σήμερα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μίτσιγκαν ἀρ. 30. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα, ὅπως τὸ διαβάζουμε ἀπὸ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύει ὁ Kenneth Clark, ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Ἐγεγόνει τὸ παρὸν θεῖον καὶ ἱερὸν τετραευάγγελον διὰ συνεργίας, πόθου καὶ ἐξόδου τοῦ εὐγενῆ καὶ ἐντίμου ἀνδρὸς κυροῦ Νικολάου τοῦ Λαρδέα, γραφὲν δὲ καὶ παρ' ἐμοὶ τοῦ εὐτελοῦς καὶ ἀβρωτίμου πάντων μερόπων καὶ χωρικοῦ γραφέως Θεοδώρου τοῦ Κοτζᾶ ἐκ χώρας Μεθώνης, τελειωθὲν ἐν ἔτει συστάσεως κόσμου ϛϡλη΄, ἰνδ. η΄, ἀπὸ δὲ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας, ͵αυλ΄ κατὰ μὴν μαΐῳ λα*[1]. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει τὸ σημείωμα αὐτὸ δύο παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὁ Θεόδωρος Κοτζᾶς ἀσκοῦσε ἐπαγγελματικὰ τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη, ἀφοῦ πληρώθηκε γιὰ τὸν κόπο του. Καὶ ἡ δεύτερη, ὅτι ἀναφέρεται ὡς *χωρικὸς γραφεύς*. Ὁ Σπ. Λάμπρος ἔχοντας ὑπ' ὄψη του ἄλλες περιπτώσεις, ὅπου οἱ γραφεῖς κωδίκων προσάπτουν στὸ ὄνομά τους καὶ τὸ ἐπίθετο *χωρικὸς* ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ ἀπειρότεχνους γραφεῖς[2]. Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ ὕφος τῆς γραφῆς καὶ αὐτοῦ ἀλλὰ καὶ ἄλλων μὲ τὴν ἴδια προσωνυμία, δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἐμπειρότατους κωδικογράφους. Πρέπει ἐπομένως καὶ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ νὰ τὸ ἐντάξουμε στὶς ἐκφράσεις ταπεινοφροσύνης,

[1] Kenneth W. Clark, *A descriptive catalogue of Greek New Testament manuscripts in America*, Chicago χ. χρ., σσ. 305-309 καὶ πίν. LXIX.- Βλ. ἐπίσης M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 138 (στὸ ἑξῆς V. - G.).

[2] Βλ. Σπ. Λαμπρου, *Ἕλληνες ζωγράφοι πρὸ τῆς Ἁλώσεως*, "Νέος Ἑλληνομνήμων" 5(1908), σ. 277, σημ. 4 καὶ Του Ιδιου, *Σύμμικτα*, ὅ.πῃ., 7(1910), σ. 488.

ὅπως *εὐτελής, ἁμαρτωλός, πλήρης σφαλμάτων, ταπεινός*[1], ποὺ ἦσαν πολὺ συνηθισμένες σὲ κωδικογράφους ποὺ ἐργάστηκαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἀπὸ ἕνα ἄτεχνο στιχούργημα, ποὺ συνέθεσε ὁ κωδικογράφος Γηράρδος ἐκ Πατρῶν ἢ ἐκ Μεθώνης καὶ ποὺ ἀναφέρει ὁ Κρουμβάχερ ὅτι ὑπάρχει στὸν κώδικα Par. gr. 2644, γίνεται γνωστὸ τὸ πρόσωπο τοῦ *Σταματίου Σεβαστοῦ ἐν Κορώνῃ* ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἀπὸ τὰ ὑπερβολικὰ κολακευτικὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Γηράρδος προσφωνεῖ τὸν Σταμάτιο, φαίνεται πὼς ὁ τελευταῖος εἶχε σημαίνουσα θέση στὴν κοινωνία τῆς Κορώνης καὶ πὼς τοῦ ἄρεσε ἡ ἐνασχόληση μὲ τὰ γράμματα. Ὁ Γηράρδος ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παρισινὸ κώδικα ἔγραψε 18 ἀκόμη χειρόγραφα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1420 καὶ 1433, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἕνα, ὁ κώδικας Laur. 69,1 ἔχει ὑπογραφὴ *Γυράρδος ἐκ Πατρῶν Παλαιῶν* καὶ διφορούμενη χρονολογία, ποὺ μᾶλλον συμπίπτει πρὸς τὸ ἔτος 1430, ἐνῶ ἄλλο ἀχρονολόγητο, ὁ κώδικας Bodl. Canon. 87, ἔχει ὑπογραφὴ *Γυράρδος ἐκ πόλεως Μεθώνης*. Ἀξίζει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸν λαυρεντιανὸ κώδικα τὸν ἔγραψε στὴν Μάντουα γιὰ τὸν οὐμανιστὴ Βιττορίνο ντὰ Φέλτρε καὶ ὅτι εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους κωδικογράφους ποὺ ἔγραψαν ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴν Ἰταλία. Ὅλα του τὰ χειρόγραφα περιέχουν ἔργα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ ἡ γραφή του ἔχει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴ γραφὴ τοῦ Ἀθανασίου Ἐξαδακτύλου, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Γηράρδος θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε μάθει τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη στὴ Μεθώνη[2].

Ἐπαγγελματίας κωδικογράφος ἐμφανίζεται καὶ ὁ Ἀθανάσιος Ἐξαδάκτυλος, τοῦ ὁποίου δύο βιβλιογραφικὰ σημειώματα καὶ δύο μικρὰ στιχουργήματα δημοσίευσε ὁ Σπ. Λάμπρος[3]. Τὸ 1434

[1] Βλ. C. WENDEL, *Die ταπεινότης des griechischen Schreibermönches*, BZ 43(1950), σσ. 259-266.

[2] Συγκεντρωτικὸ πίνακα τῶν χειρογράφων ποὺ ἔγραψε ὁ Γηράρδος καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. στῶν ERNST GAMILLSCHEG - DIETER HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1981, ἀρ. 80 (στὸ ἑξῆς G.-H.).

[3] Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Ἀθανάσιος Ἐξεδάκτυλος ὁ ἐκ Μεθώνης βιβλιογράφος*, "Νέος Ἑλληνομνήμων" 13(1916), σσ. 318-320.- S. G. MERCATI,

καὶ τὸ 1437 ἔγραψε μὲ ἀμοιβὴ γιὰ τὸν *Ἰωάννην γραμματικὸν τοῦ ὅλου ὁρίου πόλεως Μεθώνης* δύο θεολογικὰ χειρόγραφα, τοὺς κώδικες Br. Mus. Add. 21259 καὶ Ambr. H 104 sup.

Στὴ Μεθώνη ἐπίσης ἐργάστηκε γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα τὸ 1489 ὁ παραγωγικώτατος κωδικογράφος Μιχαὴλ Σουλιάρδος ὁ *Ἀργεῖος, Λάκων καὶ Σπαρτιάτης*, ὅπως ἀποκαλεῖ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του. Τὰ δύο χειρόγραφα ποὺ ἔγραψε στὴ Μεθώνη εἶναι οἱ κώδικες Par. gr. 2411 καὶ Mutin. 40. Περιέχουν κείμενα τῆς κλασικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ τὰ κωδικογραφικά τους σημειώματα δὲν μᾶς δίνουν καμιὰ ἄλλη πληροφορία σχετικὰ μὲ τοὺς κτήτορές τους[1].

Ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ Ἰταλοὺς ποὺ περνοῦσαν καὶ στάθμευαν γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴ Μεθώνη, ὑπῆρχαν καὶ ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸ βιβλίο. Ὁ γνωστὸς λόγιος καὶ κωδικογράφος Μιχαὴλ Ἀποστόλης, ἔχοντας λάβει ἐντολὴ ἀπὸ τὸν προστάτη του καρδινάλιο Βησσαρίωνα νὰ φροντίζει γιὰ τὴν ἀνεύρεση χειρογράφων καὶ τὴν ἀποστολή τους στὴν Ἰταλία, σ' ἕνα γράμμα του τὸ 1467 τοῦ μεταδίδει τὴν πληροφορία, ὅτι κάποιος Φυκάρνος Σικελιώτης, ἐγκατεστημένος γιὰ λίγο στὴ Μεθώνη, εἶχε στὴν κατοχή του ἕνα χειρόγραφο τοῦ Πρόκλου, τὸ ὁποῖο μποροῦσε νὰ πουλήσει στὸν Ἕλληνα λόγιο[2]. Ἐξάλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων σ' ἕνα ἀπὸ τὰ ταξίδια του μεταξὺ Πελοποννήσου καὶ Ἰταλίας ἄφησε στὴ Μεθώνη γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἕνα σημαντικὸ μέρος τῆς πλούσιας βιβλιοθήκης του[3].

Τὸ 1492 ἐγκαθίσταται στὴ Μεθώνη ὡς ἐνωτικὸς Ἕλληνας ἐπίσκοπος μιὰ ἐνδιαφέρουσα προσωπικότητα, ὁ Κρητικὸς λόγιος ἱερέας Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, ποὺ ἄλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ Ἰωσήφ. Εἶχε ἐργασθεῖ ὡς κωδικογράφος στὸν κύκλο τῶν συνεργατῶν τοῦ Βησσαρίωνος στὴν Ἰταλία καὶ σὰν ἀνταμοιβὴ γιὰ τὰ

Intorno ad Ἀθανάσιος Ἐξεδάκτυλος ὁ ἐκ Μεθώνης βιβλιογράφος, BZ 24(1924), σ. 306.

[1] V. - G., σσ. 318-320 καὶ G.-H., ἀρ. 286.

[2] HIPPOLYTE NOIRET, *Lettres inédites de Michel Apostolis*, Paris 1889, σσ. 96-97.

[3] ELPIDIO MIONI, *I manoscritti di Strabone della Biblioteca Marciana di Venezia, Bizanzio e Italia*, Milano 1982, σ. 260.- G. MERCATI, *Ultimi contributi alla storia degli umanisti, I. Traversariana* (Studi e Testi 90), Vaticano 1939, σσ. 24-25.

φιλενωτικά του αἰσθήματα τοῦ δόθηκε ἡ ἐπισκοπικὴ ἕδρα τῆς Μεθώνης. Ἂν καὶ κανένα χειρόγραφό του δὲν ἔχει μνεία ὅτι γράφτηκε ἐκεῖ, ἡ γενικώτερη δράση του πείθει ὅτι δὲν σταμάτησε τὴν κωδικογραφική του ἐργασία. Εἶναι βέβαιο πὼς θέλοντας νὰ ἐνισχύσει πνευματικὰ τὸ ποίμνιό του συνέλεξε διάφορα λειτουργικὰ κείμενα καὶ συνέθεσε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1492 καὶ 1493 τὸν σημερινὸ Ἀθηναϊκὸ κώδικα ΕΒΕ 2473. Ὁ Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς ἀποτελεῖ συγχρόνως καὶ μιὰ τραγικὴ μορφὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ποὺ εἶχε διαποτιστεῖ ἀπὸ τὸ ἀναγεννησιακὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ αἰσθανόταν ἀκόμη πιὸ ἔντονη τὴν ἀντίθεση πρὸς τοὺς βαρβάρους ἐπιδρομεῖς. Στὴ μάχη ποὺ γινόταν μπροστὰ στὰ τείχη τῆς Μεθώνης, ἂν καὶ σὲ προχωρημένη ἡλικία, πολέμησε στὸ πλευρὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ Βενετῶν ὑπερασπιστῶν της καί, ὅπως ἀναφέρει ὁ Βενετὸς χρονογράφος Μαρίνος Σανοῦδος, ἔπεσε μαχόμενος μὲ τὸν Σταυρὸ στὸ χέρι[1].

ΚΟΡΩΝΗ.

Τὸ 1439 ὁ ἱερέας καὶ ταβουλάριος Κορώνης Πέτρος Ἀλήμανδρος ἔγραψε τὰ πρῶτα ὀκτὼ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα Par. gr. 17A, καθὼς καὶ τὸ Πεντηκοστάριο ποὺ περιέχεται στὸν κώδικα Br. Mus. Add. 41086. Αὐτὰ εἶναι τὰ μοναδικὰ γνωστὰ χειρόγραφά του καὶ συγχρόνως οἱ μόνες μαρτυρίες γιὰ τὸ πρόσωπό του. Τὸ ὕφος τῆς γραφῆς του καὶ ἡ ἐμπειρία του στὴν παρουσίαση τῶν κωδίκων δείχνουν ὅτι ἀσκοῦσε τὴν κωδικογραφία σὰν ἐπάγγελμα[2]. Τὸ ἐνδιαφέρον πάντως εἶναι ὅτι τοῦ παρισινοῦ

[1] Γιὰ τὴ ζωή του καὶ τὸ συγγραφικὸ ἔργο του βλ. M. MANOUSSAKAS, *Recherches sur la vie de Jean Ploussiadenos (Joseph de Methone) (1429?-1500)*, REB 17(1959), σσ. 28-51.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀρχιερεῖς Μεθώνης ...*, ὁ.πκ., σσ. 122-128.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀνέκδοτοι στίχοι καὶ νέος αὐτόγραφος κῶδιξ τοῦ Ἰωάννου Πλουσιαδηνοῦ*, "Ἀθηνᾶ" 68(1965), σσ. 49-72.- Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ὁ αὐτόγραφος θρῆνος τῆς Θεοτόκου τοῦ Ἰωάννη Πλουσιαδηνοῦ*, "Ἑλληνικά" 32(1980), σσ. 267-287. Σχετικὰ μὲ τὴν κωδικογραφική του δραστηριότητα βλ. ELPIDIO MIONI, *Bessarione scriba ed alcuni suoi collaboratori*, "Miscellanea Marciana di Studi bessarionei", Padova 1974, σσ. 301-302.- V. - G., σσ. 185-186 καὶ G.-H., ἀρ. 176, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

[2] V. - G., σσ. 382 καὶ G.-H., ἀρ. 343.

κώδικα κτήτορας ὑπῆρξε ὁ λόγιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεωνᾶς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἰδιόχειρη σημείωσή του στὸ φ. 4r.

Στὸν κώδικα Cambridge Trinity Coll. 1090 συναντοῦμε τὸν κωδικογράφο Θεόδωρο Σοφό, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸν κώδικα αὐτὸν τὸ 1460 στὴν Κορώνη, ὅπου βρῆκε καταφύγιο μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης. Τὸ βιβλιογραφικό του σημείωμα στὸ φ. 196v μᾶς δίνει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὸ ἄτομό του: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλήδιον ὃ καὶ καλεῖται Λεξικὸν διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς τάχα καὶ θύτου Θεοδώρου τοῦ Σοφοῦ τοῦ καὶ αἰχμαλώτου πόλεως Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου καὶ γραφὲν ἐν τῇ Κορώνῃ ἐν μηνὶ Μαρτίῳ ις΄ ἐν ἔτει ,ςϡϛη΄, ἰνδ. η΄ ἡμέρᾳ πρώτῃ τῆς Σταυροπροκυνήσεως καὶ οἱ ἔχοντες καὶ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ διὰ τὸν Κύριον καὶ μὴ καταρᾶσθαι.* Πρόκειται γιὰ ἕνα χειρόγραφο μικρῶν διαστάσεων, ποὺ εἶναι γραμμένο μὲ γραφὴ τοῦ τύπου τῶν λογίων, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ὁ Θεόδωρος Σοφός, ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλη πηγή, συμμετεῖχε στὸν κύκλο τῶν λογίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὰ τελευταῖα πρὶν τὴν Ἅλωση χρόνια[1].

Ὁ σπουδαιότερος ὅμως κωδικογράφος, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν Κορώνη καὶ ἔγραψε πολλὰ χειρόγραφα, εἶναι ὁ ἀναφερόμενος μόνο μὲ τὸ βαπτιστικό του Ἰωάννης. Τὸ μόνο χειρόγραφό του, ποὺ ἔχει ὑπογραφὴ καὶ μνεία χρόνου καὶ τόπου ἀντιγραφῆς, εἶναι ὁ κώδικας Brux. 11283. Ἀντιγράφτηκε στὴν Κορώνη τὸ 1475 καὶ περιέχει τὸ λεξικὸ Σούδα. Μὲ βάση τὴ φωτογραφία ποὺ δημοσίευσε ὁ R. Wittek[2] ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀπὸ ἄλλους παλαιογράφους ἄλλα 11 χειρόγραφα[3] καὶ ἀπὸ ἐμὲ ἄλλα 10[4]. Ὅλα τὰ χειρόγραφά του περιέχουν κείμενα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ τὸ ὅτι συνεργάζεται μὲ κωδικογράφους ποὺ ἔδρασαν στὸ Δεσποτάτο τοῦ Μυστρᾶ μᾶς φανερώνει, ὅτι εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὰ πνευματικὰ πράγματα τῆς Πελοποννήσου. Ὑποστηρίζεται μάλιστα, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχει καὶ συγ-

[1] V. - G., σ. 140 καὶ G.-H., ἀρ. 134.

[2] P. WITTEK, *Album de paléographie greque*, Gant 1967, ἀρ. 40.

[3] Συγκεντρωτικὸ πίνακα τῶν χειρογράφων ποὺ ἀντέγραψε βλ. στῶν G.-H., ἀρ. 203.

[4] Εἶναι οἱ κώδικες Par. Gr. 1395, 1951, 2148, 2274, 2860, 2944, supp. 97, supp. 328 καὶ Ἀθηναϊκοὶ ΕΒΕ 1057 καὶ 1059.

κεκριμένη γραπτὴ μαρτυρία, ὅτι εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Γεωργίου καὶ Δημητρίου Μόσχου, γνωστῶν λογίων κωδικογράφων τῆς ἰδιας ἐποχῆς. Δυστυχῶς τὰ ὡς τώρα γνωστὰ χειρόγραφά του δὲν μᾶς παρέχουν ἄλλη βιογραφικὴ πληροφορία καὶ ἔτσι μιὰ ἐνδιαφέρουσα φυσιογνωμία παραμένει ἀκόμη ἄγνωστη.

Ἀπὸ ἕνα κτητορικὸ σημείωμα στὸν κώδικα Vat. gr. 1504, ποὺ περιέχει λόγους τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἔχουμε τὴν πληροφορία, ὅτι τὸ 1476 τὸν χρησιμοποιοῦσε ὁ λατίνος ἱερέας (Capellanus Coronensis) Luberto di Piroli[1].

Στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα καὶ ὡς τὰ μέσα τοῦ 16ου βρίσκουμε νὰ ἀκμάζει στὴν Κορώνη ἡ οἰκογένεια τῶν Ταμπρελάδων, τρία μέλη τῆς ὁποίας κατεῖχαν ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Στὸν κώδικα Vat. gr. 1789 τοῦ 10-11ου αἰώνα, ποὺ περιέχει ἑρμηνευτικὴ σειρὰ στοὺς Ψαλμούς, ὑπάρχει μονοκονδυλιὰ τοῦ Ἀναγνώστη Ταμπρελᾶ *πρωτοκαλανάρχου* (κανονάρχου;) Κορώνης, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι χρησιμοποιοῦσε τὸ χειρόγραφο αὐτό, ἂν δὲν ἦταν πράγματι ὁ κάτοχός του[2]. Ὁ ἱερέας καὶ μέγας οἰκονόμος Κορώνης Θεόδωρος Ταμπρελᾶς εἶναι ὁ γραφέας τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ κώδικα Par. gr. 172, ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Προκοπίου Γάζης καὶ μὲ βάση τὰ ὑδατόσημα τοποθετεῖται στὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁπωσδήποτε στενὸς συγγενής, ἂν ὄχι γιὸς τοῦ Θεόδωρου εἶναι ὁ ἀναφερόμενος ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο Ἰωάννης Ταμπρελᾶς, ἐπίσης μέγας οἰκονόμος Κορώνης, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ 1537 τὸν κώδικα Par. gr. 1261, ποὺ περιέχει ἔργα τοῦ Μάρκου Ἐφέσου καὶ Νικολάου Μεθώνης[3].

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ κατορθώσαμε νὰ συγκεντρώσουμε καὶ νὰ παρουσιάσουμε ἐδῶ, παρόλον τὸν ἀποσπασματικό τους χαρακτῆρα, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴν ἰδιομορφία τῶν πηγῶν μας, βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο μεσσηνιακὲς πόλεις Μεθώνη καὶ Κορώνη δὲν παρέμειναν ἔξω ἀπὸ τὴν κωδικογραφικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς. Παραβάλλοντας ἐπίσης τὶς γραφὲς τῶν κωδικογράφων Ἀθανάσιου Ἑξαδακτύλου, Πέτρου Ἀλήμανδρου, Θεοδώ-

[1] *Bibliothecae Apostolicae codices manuscripti recensiti ... Codices Vaticani Graeci, Codices 1485-1683*, recensuit CYRUS GIANELLI, Vaticano 1950, σ. 40.

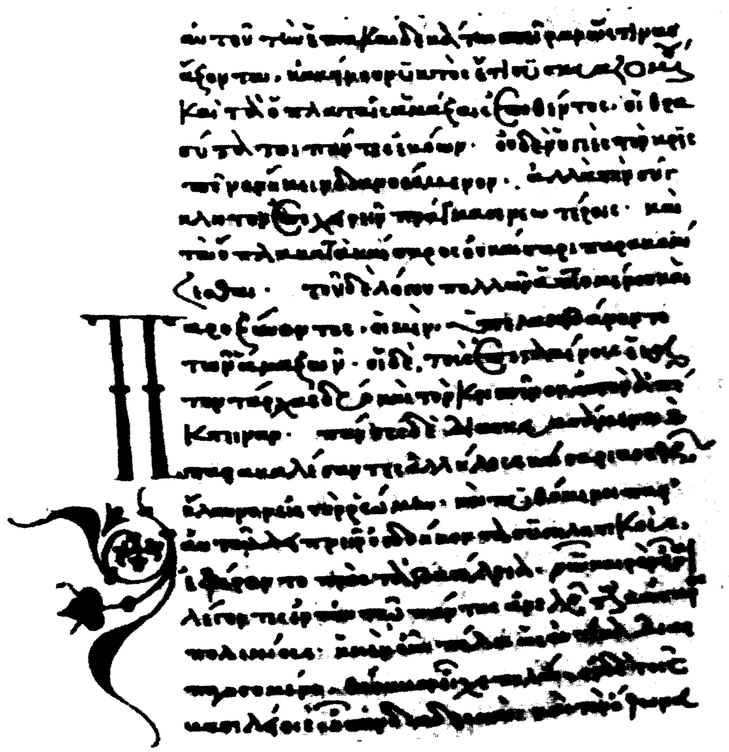
[2] V. - G., σ. 140.

[3] ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Σύμμικτα ...*, ὅ.πτ., σ. 95.

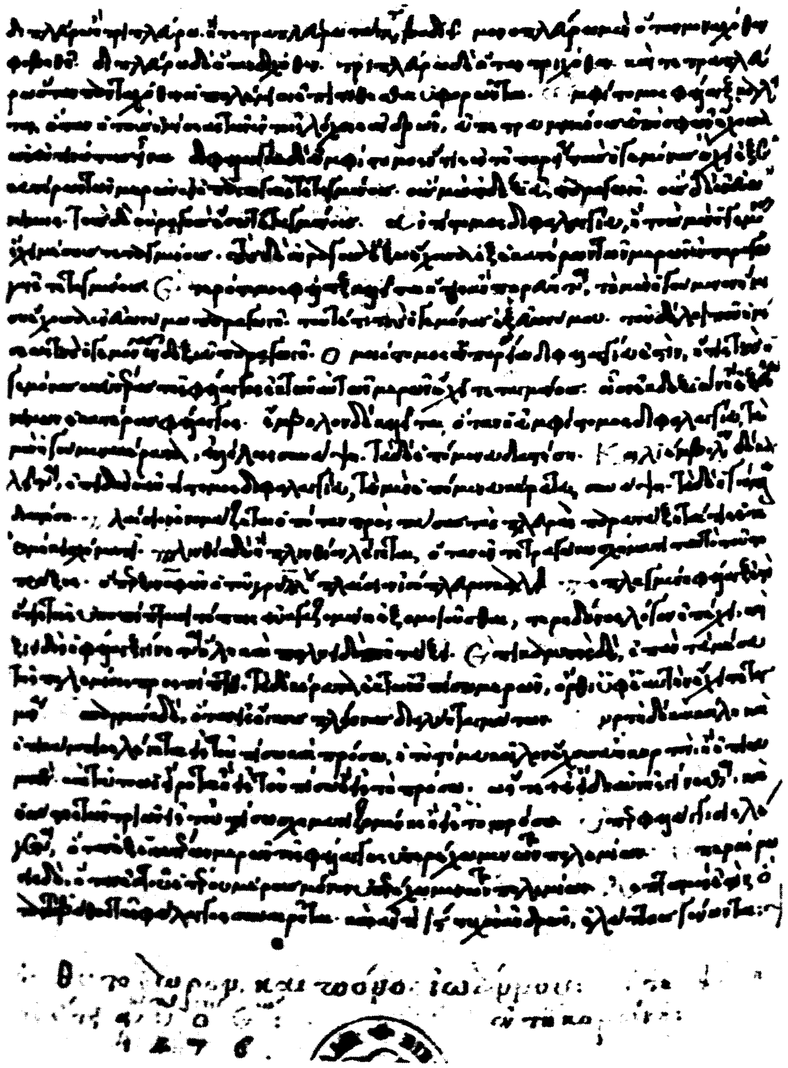

ρου Κοτζᾶ καὶ Γηράρδου βλέπουμε, ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ κοινὰ γραφολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ χαρακτηριστικὴ γραφὴ τοῦ *ε* στὸν μεγαλογράμματο τύπο, ἡ συντομογραφία τοῦ *καί*, ἡ ἀνοικτὴ γωνία τοῦ *λ*, τὸ στρογγυλόσχημο τελικὸ *ς*, καὶ γενικὰ μιὰ τάση πλατυασμοῦ κατὰ μῆκος τοῦ στίχου, ποὺ θυμίζει γραφὴ τοῦ 13ου αἰώνα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐπιχωρίαζε, τουλάχιστον ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ἕνας συγκεκριμένος τύπος γραφῆς ἀρκετὰ συντηρητικὸς σὲ σχέση μὲ τὸν τύπο, ποὺ ἐμφανίζεται στὰ ἀμέσως ἑπόμενα χρόνια ἀπὸ τοὺς λόγιους κωδικογράφους, ποὺ συμμετεῖχαν στὸ ἀναγεννησιακὸ κίνημα.

Γηράρδος ἐκ Πατρῶν ἢ ἐκ Μεθώνης.
Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν κώδικα Laur. 69.1.

Ἰωάννης ἐκ Κορώνης.
Κώδ. Brux. 11 281.

14.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΠΑΤΡΙΝΟΣ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΣ (1563)

Μεταξὺ τῶν τριανταριῶν χειρογράφων κωδίκων, ποὺ μετὰ ἀπὸ πρόσφατη ἔρευνά μας διαπιστώσαμε ὅτι βρίσκονται στὴ μονὴ τῶν Ἁγίων Πάντων Πατρῶν, συγκατελέγεται καὶ ἕνας σύμμικτος κατὰ τὸ περιεχόμενο κώδικας, ποὺ ἔχει στὸν κατάλογο ποὺ ἑτοίμασα τὸν ἀριθμὸ 19. Τὸ χειρόγραφο διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 383 φύλλα χαρτῶα μὲ ξύλινο δέσιμο καὶ δερμάτινη ἐπένδυση. Περιέχει ὁμιλίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ κυρίως τὸ Μηναῖο τοῦ Δεκεμβρίου. Σὲ διάφορα φύλλα ἔχει ἕξι συνολικὰ σημειώματα, ποὺ τὰ τέσσερα (στὰ φύλλα 205ν, 319ν καὶ 375ν) ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν κωδικογράφο καὶ τὰ ἄλλα δύο (στὰ φύλλα 324ν καὶ 379ν) ἀπὸ νεώτερους κτήτορες τοῦ χειρογράφου.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα σημειώματα τὰ πιὸ ἐνημερωτικὰ εἶναι τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο. Ἀπὸ αὐτὰ μαθαίνουμε τὸ ὄνομα τοῦ κωδικογράφου, τὸν χρόνο ποὺ γράφτηκε (1563) καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸν ἴδιον τὸν κωδικογράφο. Τὰ δύο αὐτὰ σημειώματα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

α) *Ἐγράφη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς κάμοῦ Ἀνδρέου τάχα καὶ ἁμαρτωλοῦ ἱερέως τὸ ἐπίκλην Χαλκιόπουλος διὰ κόπου τε καὶ ἐξόδου πολλοῦ. Ἐπροσήλωσα δὲ αὐτὸ εἰς τὸν ναὸν τῆς ὑπεραγίας Δεσπόινης ἡμῶν Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας ἀπέναντι τοῦ αἰγιαλοῦ καὶ οἱ βουληθέντες ἐξηλεώσωσιν αὐτὸ ἐκ τοῦ θείου τούτου ναοῦ, οἷος καὶ ἂν εἶεν ἢ ἱερωμένου ἢ λαϊκοῦ κατὰ λόγον προσώπου, ἔστωσαν ἀσυγχώρητοι καὶ ἀφωρισμένοι παρὰ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου καὶ ζωοποιοῦ καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος ἔν τε τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ τῷ ἀναθέματι ὑπόδικοι καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ παραδώσαντος τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν ἀληθινὸν Θεόν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. Ἁμαρτωλὸς καὶ ἐλάχιστος Ἀνδρέας τάχα καὶ ἱερεὺς ἔγραψα.*

β) *ζοα*^{ον} *ἔτος κατὰ μῆνα Δεκέμβριον κδ΄. Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Ἀνδρέα τάχα καὶ ἱερέως καὶ σκευοφύλακος Παλαιῶν Πατρῶν τὸ ἐπίκλην Χαλκιόπουλος. Ἐπροσήλωσα δὲ αὐτὸ εἰς τὸν ναὸν τῆς ὑπεραγίας μου Θεοτόκου τῆς Ὁδηγητρίας ἀπέναντι τοῦ αἰγιαλοῦ, ἐπεὶ καὶ τὰ ἡμέτερα τέκνη ἐκεῖ ἐτάφησαν ὁμοῦ καὶ οἱ γεννήτορες εἰς μνημόσυνον καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν ἑαυτῶν καὶ ἐμοῦ. Εἰσὶ δὲ καὶ ἕτερα βιβλία καὶ ἱερατικὰ σκεύη, ἅτινα κατ᾽ ὄνομα μέλλοντες γραφῆναι.*

Μετὰ ἀπὸ σχετικὴ ἔρευνα κατέληξα στὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἀλλοῦ καὶ ἀκόμη, ὅτι δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους ὁμωνύμους του κωδικογράφους ποὺ δροῦν κυρίως στὴν Ἰταλία[1]. Ἀπὸ κωδικολογικὴ πλευρὰ ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ μὲ συντομία εἶναι, ὅτι ἡ γραφή του εἶναι ἡ γνωστὴ μικρογράμματη τῆς ἐποχῆς, ἐπιμελὴς καὶ μὲ τὶς συνηθισμένες συντομογραφίες. Τὸ κείμενο εἶναι πιστὸ καὶ δὲν παρατηροῦνται ἀνορθογραφίες, μὲ μόνη ἐξαίρεση στὸ Μηναῖο, ὅπου μερικὲς φορὲς παραλείπεται ἡ ἀναφορὰ μικρῶν ἁγίων στὴ σειρὰ τοῦ Συναξαριστοῦ.

Ἀπὸ τὰ ἀναφερθέντα σημειώματα βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πὼς ὁ Ἀνδρέας αὐτὸς ἦταν μόνιμα ἐγκατεστημένος στὴν Πάτρα, ἀφοῦ οἱ γονεῖς καὶ τὰ παιδιά του εἶχαν ταφεῖ στὴν Παναγία τὴν Ὁδηγήτρια. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν σημειωμάτων φαίνεται νὰ βρίσκεται κοντὰ στὴ θάλασσα (*ἔναντι τοῦ αἰγιαλοῦ*). Στὸ *Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῶν Πατρῶν* τοῦ Κώστα Τριανταφύλλου παρέχονται εἰδήσεις γιὰ κατεστραμμένη ἐκκλησία τῆς Ὁδηγητρίας στὴν Πάτρα τὸ 1821, ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸν σημερινὸ

[1] MARIE VOGEL - VICTOR GARDTHAUSEN, *Die griechische Screiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σσ. 9, 31, 202, 263, 282, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ἑξῆς κωδικογράφοι μὲ τὸ ὄνομα Χαλκιόπουλος: Ἀθανάσιος (1450), Ἀνδρόνικος (1439), Ἰωάννης (1469), Λέων (1493) καὶ Μανουὴλ (1321). Γιὰ τὸν Ἀθανάσιο ἰδιαίτερα βλ. τὰ ἑξῆς: M. H. LAURENT - ANDRE GUILLOU, *Le Liber Visitationis d'Athanase Chalkeopoulos (1457-1458)*, (Studi e Testi, 206), Città del Vaticano 1960 καὶ Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, "Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν", 8-9(1958-1959), σσ. 119-120, καὶ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ στὸ Dizionario degli Italiani στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

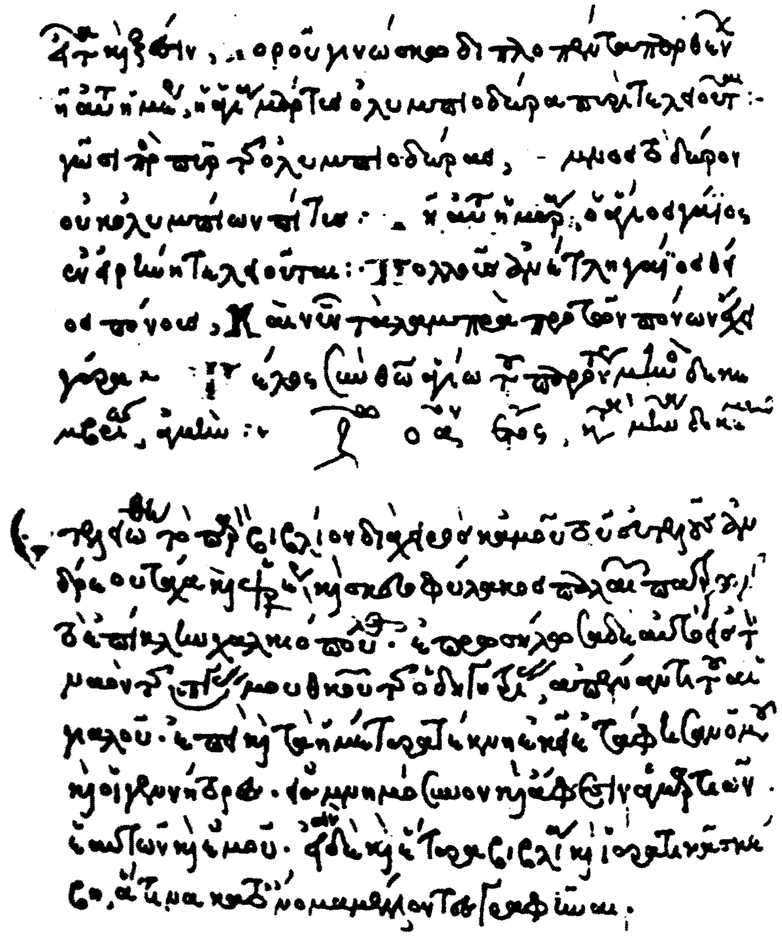

Ἅγιο Δημήτριο[1]. Ἡ ἐκκλησία ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἶναι ἐκείνη, στὴν ὁποίαν ὁ Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος χρημάτισε σκευοφύλακας καὶ ἀφιέρωσε τὸ χειρόγραφό του, γιατὶ βρίσκεται ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ποῦ ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐκκλησία αὐτή, πότε καταστράφηκε καὶ πότε ξαναχτίστηκε ἐκεῖ ποὺ τὴν ἀναφέρει τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ δὲν εἴμαστε σὲ θέση ἀκόμη νὰ γνωρίζουμε.

Ἂν καὶ μετὰ ἀπὸ ἔρευνα στὶς γνωστὲς σύγχρονες ἱστορικὲς πηγὲς γιὰ τὴν Πάτρα δὲν ἔχουμε περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν κωδικογράφο αὐτόν, ποὺ φαίνεται πὼς ἔγραψε καὶ ἄλλα χειρόγραφα, εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ πληροφορία, ὅτι ἔδρασε στὴν Πάτρα ἕνας ἀρκετὰ ἐπιμελὴς κωδικογράφος πού, χάρις στὴν εὐγενικὴ διάθεση τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Ἁγίων Πάντων ἱερομονάχου Σάββα Δημητροπούλου νὰ μοῦ ἐπιτρέψει τὴν ἔρευνα ἐκεῖ, ἦρθε στὸ φῶς καὶ προστίθεται τώρα στὴ σειρὰ τῶν κωδικογράφων τῆς ἐποχῆς του.

[1] Κ. Ν. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτραι 1959, σ. 436.

Μονὴ Ἁγίων Πάντων Πατρῶν 19.
Κωδικογράφος Ἀνδρέας ἱερεὺς ὁ Χαλκιόπουλος, ἔτος 1563.

15.

ΓΙΑ ΕΝΑ «ΣΥΝΤΑΓΜΑ» ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΩΝ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Στὸ Γ΄ Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφερθῶ σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα ποὺ χρονολογοῦνταν ἀπὸ τὸν 11ον ὡς τὸν 13ον αἰώνα σκοπεύοντας στὴν ἐπισήμανση κάποιων ἰδιαίτερων καταστάσεων, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Πελοπόννησο σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιγραφὴ καὶ τὴ διακίνηση τῶν χειρογράφων[1]. Ἀπώτερος σκοπός μου εἶναι νὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ τονίσω τυχὸν ἐπιχωριάζοντα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸ ὕφος τῆς γραφῆς καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν χειρογράφων, γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς σταθερὰ κριτήρια γιὰ τὸν τοπικὸ προσδιορισμὸ πολλῶν ἄλλων, τῶν ὁποίων ἡ προέλευση παραμένει ἀκόμη σκοτεινή. Τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἔρευνα αὐτὴ τὸ ἔδωσε ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἡ συνεχὴς ἐνασχόλησή μου μὲ χειρόγραφα πελοποννησιακῶν βιβλιοθηκῶν καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ διαπίστωση ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα ὑπάρχοντα στοιχεῖα, ὅτι ἡ Πελοπόννησος μπορεῖ νὰ διεκδικήσει ἐξέχουσα θέση στὴν παραγωγὴ καὶ διακίνηση χειρογράφων τόσο κατὰ τὴν βυζαντινὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴ περίοδο[2]. Τὸ ἐνδιαφέρον βέβαια δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ λόγους συναισθηματικούς, ἀπὸ τὴν προσπάθεια δηλαδὴ προβολῆς τῆς Πελοποννήσου ὡς χώρου μὲ ξεχωριστὴ πνευματικὴ ζωή, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα σημαντικὸ ζητού-

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος*, "Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Γ΄, Ἀθῆναι 1987-1988, σσ. 486-498 καὶ πίν. ΟΒ΄-ΟΔ΄ καὶ στὸν τόμο αὐτὸν σσ. 105-124.

[2] Μὲ βάση τὸ Εὑρετήριο τοῦ MARCEL RICHARD, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues des manuscrits grecs*, Paris 1958 καὶ *Supplement I*, Paris 1964, καὶ μεταγενέστερες ἔρευνες ἔχουν ἐντοπιστεῖ 35 μεγάλες καὶ μικρὲς συλλογὲς χειρογράφων, μοναστηριακῶν, δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν, μὲ πάνω ἀπὸ 700 χειρόγραφα. Ἰσάριθμοι σχεδὸν εἶναι καὶ οἱ δημοσιευμένοι κατάλογοι χειρογράφων καὶ καθὼς φαίνεται λίγα πρέπει νὰ εἶναι τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ.

μενο τῆς σύγχρονης φιλολογικῆς ἐπιστήμης, τὴν ὁποία καλεῖται ἡ Παλαιογραφία κάθε τόσο πιστὰ καὶ ἀποτελεσματικὰ νὰ ὑπηρετεῖ. Γιὰ τὸν σημερινὸν ἐκδότη ἑνὸς κειμένου εἶναι πάρα πολὺ σημαντικο νὰ γνωρίζει ὅτι τὸ κείμενο ποὺ ἐκδίδει βρισκόταν ἢ ἀντιγράφτηκε στὴν Πελοπόννησο ἢ σὲ κάποια ἄλλη περιοχὴ σὲ μιὰ δεδομένη χρονικὴ στιγμή. Καὶ τοῦτο, γιατὶ τὰ κείμενα καὶ τὰ χειρόγραφα δὲν εἶναι ἀπρόσωπα, ἀλλὰ σὰν ζωντανοὶ ὀργανισμοὶ ὑφίστανται τὶς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος, εἴτε φυσικοῦ εἴτε ἀνθρώπινου. Κάποιοι ἄνθρωποι ἔγραψαν καὶ ἀντέγραψαν τὰ κείμενα, κάποιοι τὰ διάβασαν καὶ τὰ δίδαξαν, κάποιοι πούλησαν, δάνεισαν ἢ καὶ κατέστρεψαν τὰ βιβλία καὶ κάποιοι ἄλλοι τὰ διαφύλαξαν καὶ τὰ περιμάζεψαν. Γύρω λοιπὸν ἀπὸ κάθε χειρόγραφο βιβλίο δημιουργεῖται ἕνας ὁλόκληρος κόσμος μὲ μιὰ δική του ἱστορία, ἀντιπροσωπευτικὴ γιὰ τὸ πνευματικὸ κλῖμα ποὺ ἐπικρατεῖ κατὰ τὴ διάρκεια πολλῶν ἐτῶν.

Ἐρχόμαστε λοιπὸν νὰ μελετήσουμε τὴν προσωπογραφία ποὺ σχετίζεται μὲ κάθε χειρόγραφο καὶ νὰ παρακολουθήσουμε βῆμα πρὸς βῆμα τὶς μετακινήσεις του καὶ τὴν τύχη του τόσο αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, ὅσο καὶ τοῦ γραφέα του καὶ μέσα στὴν Πελοπόννησο καὶ ἔξω ἀπ᾽ αὐτήν. Καὶ μάλιστα ἔξω ἀπ᾽ αὐτὴν σὲ περιόδους σκοτεινὲς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἂς φανταστεῖ κανεὶς μὲ τί νοσταλγία, τί πίκρα ἀλλὰ καὶ τί περιφάνεια ὁ Δημήτριος Ραοὺλ Καβάκης *ὁ Σπαρτιάτης καὶ Βυζάντιος* ἔγραφε τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα σ᾽ ἕνα χειρόγραφο μὲ τὰ *Ἑλληνικὰ* τοῦ Ξενοφῶντος, ὅταν τὸ τελείωνε στὴ Ρώμη τὸ ἔτος 1480: *Μετὰ τὴν Βυζαντίου ἅλωσιν ἔτους κζ'*[1]. Ἢ ἀκόμη, ὁ Δημήτριος Τριβώλης *ὁ Πελοποννήσιος ἐκ Σπάρτης* ὅταν τελειώνοντας ἕνα χειρόγραφο τοῦ Πλάτωνα ἔγραφε σὰν πρόσφυγας τὸ ἔτος 1462: *Ἐν Κερκυραίων νήσῳ μετὰ τὴν τῆς πατρίδος ἅλωσιν*[2]. Ἡ Σπάρτη, ὁ Μυστρᾶς, ἡ Κορώνη, ἡ Μεθώνη, ἡ Μονεμβασία, τὸ Ναύπλιο, ἡ Κόρινθος, ἡ Πάτρα, ἡ Πελοπόννησος ὁλόκληρη παρούσα στὴν Ἰταλία καὶ σ᾽ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη τὸν καιρὸ ποὺ ξαναγεννιόταν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ διανόηση. Ἀξίζει λοιπὸν τὸν κόπο νὰ στρέψουμε τὶς

[1] Κώδικας Vat. gr. 1293. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ *Εὑρετήριο* τῶν MARIE VOGEL - VICTOR GARDTHAUSEN, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 102.

[2] Κώδικας Escorial y-I-3. Τὸ παράθεμα *ὅ.πп.*, σ. 105.

ἐρευνητικές μας προσπάθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ καὶ νὰ τονίσουμε τὴ συμβολὴ τοῦ κάθε κωδικογράφου, τοῦ κάθε ἀνθρώπου γενικά, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ βιβλίο, στὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ τόπου ποὺ ἔζησε.

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος μὲ τὴν ἐρευνητική του μανία καὶ τὴν παλαιογραφική του ὀξυδέρκεια εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ἔκανε λόγο γιὰ κωδικογράφους ἢ βιβλιογράφους, ὅπως τοὺς ὀνόμαζε, ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν Λακεδαίμονα. Καὶ πάνω στὸν δρόμο ποὺ αὐτὸς χάραξε, προχωρήσαμε καὶ ἐμεῖς γιὰ νὰ πλουτίσουμε τὶς γνώσεις μας καὶ νὰ αὐξήσουμε τὴν πνευματικὴ περιουσία τῆς Πελοποννήσου[1]. Στὴν ἀνακοίνωση ποὺ προηγουμένως ἀνέφερα ἔκανα μιὰν ἀνάλυση τοῦ ὅρου *πελοποννησιακὰ χειρόγραφα*. Ὁ ὅρος δὲν εἶναι μονοσήμαντος, ἀλλὰ προσδιορίζει πέντε κατηγορίες χειρογράφων. Τὶς ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ:

1. Χειρόγραφα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ κωδικογραφικό τους σημείωμα γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ Πελοποννήσιο γραφέα.

2. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο ἀπὸ μὴ Πελοποννήσιο κωδικογράφο, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα.

3. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ Πελοποννήσιο κωδικογράφο ἔξω ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο.

4. Χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται σήμερα σὲ πελοποννησιακὲς βιβλιοθῆκες ἄσχετα ἀπὸ τὸν τόπο γραφῆς τους καὶ τὴν καταγωγὴ τοῦ κωδικογράφου.

5. Χειρόγραφα τῶν ὁποίων ἡ προέλευση εἶναι σαφῶς διαπιστωμένη ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο μὲ βάση τὰ κτητορικὰ ἢ ἄλλα σημειώματα καὶ σήμερα βρίσκονται σὲ βιβλιοθῆκες ἐκτὸς Πελοποννήσου.

Οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἀσφαλῶς δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀπόλυτες καὶ νὰ ἔχουν στεγανὰ καὶ τοῦτο γιατὶ καὶ τὰ χειρόγραφα,

[1] ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι καὶ κτήτορες κωδίκων κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, "Νέος Ἑλληνομνήμων" 4(1907), σσ. 152-187 καὶ 303-357.- Βλ. ἐπίσης γιὰ Μεσσήνιους κωδικογράφους ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σύμμικτα: Βιβλιογράφοι. Τὸ ΣΕ 32 σύμμικτον*, ὅ.πп., 17(1920), σ. 95.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀθανάσιος Ἐξεδάκτυλος ὁ ἐκ Μεθώνης βιβλιογράφος*, ὅ.πп., 17(1920), σσ. 318-320.

ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι, ὑπόκεινται σὲ διάφορες συγκυρίες, ποὺ ὁπωσδήποτε ἐπηρεάζουν τὴν τύχη τους. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς εἶ-ναι συμβατικὸς καὶ γίνεται περισσότερο γιὰ μεθοδολογικοὺς σκοπούς. Γνωρίζουμε γιὰ παράδειγμα κωδικογράφους ποὺ ἔγραψαν χειρόγραφα καὶ στὴν Πελοπόννησο καὶ ἀλλοῦ. Ἢ, κωδικογράφους ποὺ δὲν ἔγραψαν κανένα χειρόγραφο στὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ ποὺ τονίζουν τὴν πελοποννησιακή τους καταγωγὴ καὶ μένουν σφικτὰ δεμένοι μὲ τὸ πατρογονικό τους περιβάλλον. Ἢ ἀκόμη, κωδικογράφους ποὺ ἀρχικὰ δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τὴν Πελοπόννησο καὶ τελικὰ δούλεψαν σ᾽ αὐτήν, δίδαξαν καὶ πέθαναν γι᾽ αὐτήν, ὅπως ὁ ἡρωϊκὰ μαχόμενος στὰ τείχη τῆς Μεθώνης ἑνωτικὸς ἐπίσκοπος Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη στὰ 1500. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν κάθε χειρόγραφο καὶ κάθε κωδικογράφος ἔχει καὶ τὴ δική του πελοποννησιακὴ χροιά, ἄλ-λοτε ἐντονώτατη καὶ ἄλλοτε ἀμυδρή. Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα θέμα ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος, ἀλλὰ συνάμα καὶ ἐξαιρετικὰ μεγάλων διαστάσεων.

Ἂς ἀρχίσουμε ἀπὸ τοὺς κωδικογράφους. Ὅπως ἀνέφερα, οἱ κατηγορίες στὶς ὁποῖες ὑπάγονται εἶναι τρεῖς καὶ ἀρχικὰ θὰ τὶς ἀντιμετωπίσουμε σὰν ἕνα σύνολο. Στὸ πολυτιμώτατο Εὑρετήριο τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων, τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντι-νῶν χρόνων ὡς τὸ ἔτος 1600, ποὺ συνέταξαν οἱ Vogel καὶ Gardthausen καὶ ποὺ συμπλήρωσαν πολλοὶ ἄλλοι νεώτεροι παλαιογρά-φοι[1], συναντοῦμε γύρω στοὺς 90 κωδικογράφους ποὺ προσθέτουν

[1] Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, "Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν", 8-9(1958-1959), σσ. 63-124.- PAUL CANART, *Scribes grecs de la Renaissance: Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen et de Patrinelis*, "Scriptorium" 17(1963), σσ. 56-82.- K. A. DE MEYIER, *Scribes grecs de la Renaissance: Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen, de Patrinelis et de Canart*, "Scriptorium" 18(1964), σσ. 258-266.- B. L. FONKJTCH, *Ἕλληνες γραφεῖς τῆς Ἀναγεννήσεως 1, 2, 3*, "Bizantinscji Vremenik" 26(1965), σσ. 266-271, 28(1968), σσ. 283-285 καὶ 42(1981), σσ. 124-128 (στὰ ρωσικά).- J. WIESNER - U. VICTOR, *Griechische Schreiber der Renaissance: Nachtrage zu den Repertorien von Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier*, "Rivista di studi Bizantini e Neoellenici" n.s. 8-9(1971-1972), σσ. 51-61 (στὸ ἑξῆς W.-V.).- CARLA

στὸ ὀνομά τους καὶ τὸν τόπο καταγωγῆς τους ἢ ποὺ ἔγραψαν χειρόγραφα σὲ κάποια πελοποννησιακὴ περιοχή. Γιὰ τοὺς κωδι-κογράφους ποὺ ἔδρασαν μετὰ τὸ 1600 δὲν ἔχουμε ἀκόμη συγκε-κριμένα ἀριθμητικὰ στοιχεῖα, γιατὶ ἡ ἀποδελτίωση ποὺ εἶχε κάνει ὁ ἀείμνηστος Λίνος Πολίτης βρίσκεται ἀκόμη στὸ στάδιο τῆς ἐπεξεργασίας καὶ τῶν συμπληρώσεων ἀπὸ τὴν κόρη του καὶ συνά-δελφο Μαρία Πολίτη. Πιστεύω πάντως ἀπὸ ἐνδείξεις ποὺ ἔχω ὡς τώρα, ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἀπὸ τὸ 1600 δηλαδὴ ὡς τὸ 1830, ὁ ἀριθμός τους ξεπερνάει τοὺς 150.

Τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνίχνευση τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν χειρογράφων στὸν τομέα αὐτὸν προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ σημειώματα τῶν κωδικογράφων, τὰ ὁποῖα τὶς περισ-σότερες φορὲς δὲν ἀναφέρουν οὔτε τόπο καταγωγῆς, ἀλλὰ οὔτε τὸν τόπο ἀντιγραφῆς. Ἔτσι, ἀναγκαστικὰ μᾶς διαφεύγουν πολλὰ ὀνόματα καὶ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα μὲ πολλὴ δυσκολία καὶ ἀρ-κετὴ τύχη μποροῦμε νὰ τὰ ἐντάξουμε στὶς παραπάνω κατηγο-ρίες. Ἑπομένως τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα ποὺ παραπάνω ἀνέφε-ρα δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ τὸν ἐλάχιστο ἀριθμό, ἀφήνοντας ἀρκετὰ μεγάλο περιθώριο γιὰ αὔξηση.

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν χει-ρογράφων εἶναι ἡ παντελὴς ἀπουσία κωδικογραφικοῦ σημειώμα-τος σὲ ἐξαιρετικὰ μεγάλον ἀριθμὸ χειρογράφων. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ δημοσίευση φωτογραφικῶν δειγμάτων τῶν ἐπωνύμων γραφέων ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸ καὶ ἄκρως ἀπαραίτητο στοιχεῖο κάποιας σχετικῆς μελέτης. Εἶχα τὴν τύχη σὲ παλαιότερη ἀνα-κοίνωσή μου σχετικὰ μὲ Λακεδαιμόνιους καὶ Μεσσήνιους κωδι-κογράφους νὰ παρουσιάσω καὶ νὰ ἀποδώσω σὲ μερικούς, καὶ

CASETTI BRACH, *Copisti greci del Medioevo e del Rinascimento: Aggiunte ai repertori di Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier e Wiesner-Victor, dai fondi dell'Escorial*, "Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπου-δῶν", 42(1975-76), σσ. 236-252.- ERNST GAMILLSCHEG - DIETER HARL-FINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, 1. Teil: Hand-schriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1981 (στὸ ἑξῆς G.-H.).- SILVIO BERNARDINELLO, *Copisti di codici greci dal X al X VI secolo*, "Mi-scellanea 3 : Studi in onore di Elpidio Mioni", Padova 1982, σσ. 1-11.- ΦΩΤΙΟΥ ΑΡ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολὴ εἰς τοὺς καταλόγους Ἑλ-λήνων κωδικογράφων*, ΕΕΒΣ 45(1981-82), σσ. 263-312.

μάλιστα σπουδαίους κωδικογράφους, ἀρκετὰ χειρόγραφα, ποὺ βρίσκονται σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων, ἀλλὰ καὶ στὴ δική μας, στὴν Ἀθήνα[1]. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὴν ἔκπληξή μου ὅταν, ἐξετάζοντας χειρόγραφα μὲ κλασικὰ κείμενα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Ἀθηνῶν, συνάντησα χειρόγραφα γραμμένα ἀπο τὸν Νικόλαο Μελαγχροινὸ *βεστιαρίτη καὶ γραμματικὸ Μωραίου*, τὸν Δημήτριο καὶ Κωνσταντῖνο Τριβώλη καὶ τὸν Γεώργιο Μόσχο. Ἡ ἔκπληξη ὅμως δὲν σταμάτησε ἐδῶ, γιατί, ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτά, μερικὰ πρέπει νὰ γράφτηκαν στὸν Μυστρᾶ καὶ ἄλλα πρέπει νὰ γράφτηκαν στὴν Κέρκυρα καὶ ἴσως στὴ Φλωρεντία καὶ μέσῳ Κερκύρας ἦρθαν στὴ θεσσαλικὴ μονὴ τοῦ Δουσίκου καὶ ἀπ' ἐκεῖ στὴν Ἐθνική μας Βιβλιοθήκη. Ἐπιβεβαιώνεται λοιπὸν γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ ἄποψη, ὅτι τὰ χειρόγραφα βιβλία ἔχουν μιὰ κινητικότητα ἀφάνταστη, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ ἄνθρωποι μὲ ποικίλες ἀνησυχίες.

Ἂν περιοριστοῦμε τώρα στὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα πού, σύμφωνα μὲ τὰ κωδικογραφικά τους σημειώματα, γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: Ξεκινῶντας ἀπὸ τὸν 11ον αἰώνα ὡς τὸν 14ον συναντοῦμε συνολικὰ 20 κωδικογράφους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ἕξι δροῦν στὸν χῶρο τῆς Λακεδαίμονος. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἴσως φαίνεται μικρὸς καὶ ἴσως ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ συμπερασμάτων. Ἐπαναλαμβάνω ἐδῶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ὑπογεγραμμένων χειρογράφων σὲ σχέση μὲ τὰ ἀνυπόγραφα χειρόγραφα εἶναι ἀντιστόφως ἀνάλογος. Παρ' ὅλον ὅμως τὸν μικρὸν αὐτὸν ἀριθμὸ τὰ δείγματα ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας ἀπο τοὺς δύο παλαιότερους κωδικογράφους, τὸν Ἀνδρέα νοτάριο καὶ τὸν Ἀνδρέα μοναχὸ Ὠλένης, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μᾶς πείσουν ὅτι θὰ πρέπει σιγὰ σιγὰ νὰ ἀναθεωροῦμε τὶς ἀπόψεις μας γιὰ τὰ κέντρα ἀντιγραφῆς χειρογράφων ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς κατωϊταλικὰ καὶ τοῦτο, γιατί, ὅπως ἔδειξα στὴν πρόσφατη ἀνακοίνωσή μου, οἱ

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰ. (Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους)*, "Πρακτικὰ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν", Ἀθῆναι 1983, σσ. 281-288.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (ιε΄ αἰ.)*, "Πρακτικὰ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν", Ἀθῆναι 1984, σσ. 76-80 καὶ στὸν τόμο αὐτὸν σσ. 173-192.

δύο αὐτοὶ κωδικογράφοι, ποὺ γράφουν τὰ χειρόγραφά τους ὁ ἕνας τὸ 1089 στὸ Νίκλι καὶ ὁ ἄλλος τὸ 1111 στὴ μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὴν Ἀττική, βρίσκονται πολὺ κοντὰ ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὴν τεχνοτροπία στοὺς κατωϊταλοὺς γραφεῖς[1].

Ἕνα ἄλλο στοιχεῖο ποὺ προκύπτει ἐπίσης εἶναι, ὅτι κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴν οἱ κωδικογράφοι εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένοι μὲ τὴν Ἐκκλησία εἴτε ὡς ἱερωμένοι εἴτε ὡς κατέχοντες κάποια ἐκκλησιαστικὰ ὀφφίκια, ὅπως τοῦ νομικοῦ, τοῦ ταβουλλαρίου, τοῦ χαρτοφύλακος, τοῦ πρωτεκδίκου καὶ τοῦ δομεστίκου. Ἀντίθετα τὸν 15ον αἰώνα, μὲ τὴν ἵδρυση καὶ τὴν ἀκτινοβολία τῆς σχολῆς τοῦ Πλήθωνα στὸν Μυστρᾶ καὶ τὴν ἄνθηση τῶν κλασικῶν γραμμάτων, οἱ γραφεῖς εἶναι λόγιοι λαϊκοί. Φυσικὸ δὲ ἐπακόλουθο εἶναι, ὅτι τὰ κείμενα ποὺ ἀντιγράφονται κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, εἶναι κείμενα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προγενέστερες ἐποχές, ὅπου τὰ κείμενα ἀνῆκαν κατ' ἐξοχὴν στὴν ἐκκλησιαστική, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸ χειρόγραφο τοῦ Προφήμου ρήτορος Ἀρκαδίας, ποὺ γράφεται τὸ 1092 καὶ περιέχει σχόλια στὴν Ἰλιάδα.

Τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα καὶ ὁλόκληρος ὁ 16ος αἰώνας χαρακτηρίζεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς προσφυγιᾶς. Τὸ πρῶτο κῦμα λογίων καὶ κωδικογράφων παρατηρεῖται ἀμέσως μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ Μυστρᾶ τὸ 1460 μὲ πρῶτον σταθμὸ τὴν Κέρκυρα. Στὴν ὁμάδα αὐτὴν ἀνήκουν ὁ Δημήτριος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Τριβώλης, ὁ Γεώργιος Ἑρμώνυμος, ὁ Δημήτριος Ραοὺλ Καβάκης, ὁ Νικόλαος Μελαγχροινός, γιὰ νὰ ἀναφέρω τοὺς σπουδαιότερους. Οἱ κωδικογράφοι αὐτοὶ δροῦν κυρίως στὴν Ἰταλία, στὸν κύκλο τῶν οὐμανιστῶν τῆς Φλωρεντίας καὶ ἐνισχύουν σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὶς γνώσεις καὶ τὸ ἀντιγραφικὸ ἔργο τους τὴ σπουδὴ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Τὸ δεύτερο κῦμα προσφύγων κωδικογράφων παρατηρεῖται ἀπὸ τὸ 1540, ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἅλωση τοῦ Ναυπλίου καὶ τῆς Μονεμβασίας. Ἐδῶ ἀνήκουν ὁ Νικόλαος καὶ Μανουὴλ Μαλαξός, ὁ πολυγραφώτατος καὶ πολυσυζητημένος Ἀνδρέας Δαρμάριος, ὁ Γεώργιος Τρύφων, ὁ ἄρχων Ἐπιδαύρου (Μονεμβασίας) Γεώργιος Μπεβαίνης, ὁ Ἐμμανουὴλ Μπεβαίνης, ὁ Ἰωάννης Μούρ-

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα* ..., σ. 498.

μουρης ὁ Ναυπλιεύς, ὁ Μιχαὴλ Μαλεᾶς καὶ ἄλλοι. Μερικοὶ ὅπως ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς καὶ Γεώργιος Τρύφων ἐγκαθίστανται στὴ Βενετία, ἐνῶ ἄλλοι διασπείρονται σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ φτάνουν ὡς τὴν Μαδρίτη καὶ τὸ Τολέδο.

Τί γίνεται ὅμως στὴν ἴδια τὴν Πελοπόννησο; Παρ' ὅλες τὶς ἀνωμαλίες τῶν καιρῶν, κάποιες μαρτυρίες κωδικογραφικῆς δραστηριότητας ἀπαντῶνται ὁλοένα πληθυνόμενες. Τὸ 1563 στὴν Πάτρα ὁ σκευοφύλακας τῆς μητροπόλεως Παλαιῶν Πατρῶν Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος γράφει μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ἕνα *Μηναῖο* καὶ πιθανῶς καὶ ἄλλα βιβλία[1]. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸ 1553 ὡς τὸ 1599 συναντᾶται ὁ Ἀθηναῖος Δημήτριος ὁ Σισίννιος ρήτωρ Καρυουπόλεως νὰ γράφει δύο χειρόγραφα στὴ Μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα στὶς Θεράπνες τῆς Λακωνίας[2]. Ἡ ἴδια μονὴ φαίνεται πὼς εἶχε καταστεῖ σοβαρὸ κέντρο παραγωγῆς χειρογράφων, γιατὶ καὶ τὸν ἑπόμενο αἰώνα, τὸν 17ον δρᾶ ὁ ἐπίσκοπος πρώην Εὐρυσθένης Παρθένιος, ὁ ὁποῖος γράφει ἐκεῖ πέντε χειρόγραφα ἀπὸ τὸ 1644 ὡς τὸ 1655[3]. Εἶχε μάλιστα καὶ μαθητὴ τὸν ἱερομόναχο Γαλακτίωνα, ποὺ ἔγραψε τὸ 1670 τὸν κώδικα 133 τῆς Μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Ἀνατρέχοντας κανεὶς στοὺς πολλοὺς καταλόγους χειρογράφων, τόσο πελοποννησιακῶν ὅσο καὶ ἄλλων περιοχῶν, συναντᾶ πολλοὺς κωδικογράφους ποὺ ἀναφέρουν καὶ τὴν πελοποννησιακή τους καταγωγὴ καὶ δροῦν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Παράλληλα μὲ τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς τῆς Δημητσάνας, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μικρότερων σχολῶν στὴν Πελοπόννησο, ἡ κωδικογραφικὴ τέχνη γνωρίζει ἰδιαίτερη ἄνθηση. Κατὰ τὸν 18ον αἰώνα δὲν εἶναι μόνο τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ποὺ ἀντιγράφονται γιὰ χρήση λειτουργικὴ καὶ διδακτική, ἀλλὰ ἀντιγράφονται καὶ κείμενα νομικά, μαθηματάρια, γιὰ χρήση ἀπὸ μαθητὲς καὶ διδασκάλους, καθὼς καὶ πολλὰ χειρόγραφα μουσικά. Ἀπὸ τὰ πολλὰ παραδείγματα ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ προσκομίσει γιὰ τὴν περίοδο

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος, ἄγνωστος Πατρινὸς κωδικογράφος (1563)*, "Πρακτικὰ τοῦ Α΄ ἐν Πάτραις Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν", Ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 59-60 καὶ στὸν τόμο αὐτὸν σσ. 193-196.

[2] VOGEL - GARDTHAUSEN, ὅ.πп., σ. 105.

[3] ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι* ..., ὅ.πп., σσ. 352-353.

αὐτή, ἀναφέρω τὴν ὀργάνωση ἑνὸς δραστηρίου βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου στὴ μονὴ τῶν Ἁγίων Πάντων Πατρῶν, ὅπου ὁ ἱερομόναχος Ἀγάπιος τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα ἔγραψε τουλάχιστον 15 χειρόγραφα μὲ θρησκευτικὸ καὶ νομικὸ περιεχόμενο[1].

Ὅπως ἀνέφερα καὶ στὴν ἀρχή, ἡ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν καταγραφὴ ὄχι μόνον τῶν ὑπογεγραμμένων καὶ ἐπωνύμων χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ τῶν πολὺ περισσότερων ἀνυπόγραφων, ποὺ γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο ἢ ποὺ ἀνῆκαν σὲ πελοποννησιακὲς βιβλιοθῆκες, παίρνει ἐξαιρετικὰ μεγάλες διαστάσεις, ὄχι μόνο ἀριθμητικὲς ἀλλὰ καὶ μορφωτικές. Ἀρκεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι σύμφωνα μὲ τὰ ὑπάρχοντα μέχρι σήμερα στοιχεῖα στὶς πελοποννησιακὲς βιβλιοθῆκες ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ 700 χειρόγραφα, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι ἡ Πελοπόννησος στὸ σύνολό της ὑπῆρξε μιὰ περιοχὴ μὲ σφύζουσα πνευματικὴ καὶ παιδευτικὴ ζωή. Βέβαια ὅλα αὐτὰ τὰ χειρόγραφα δὲν γράφτηκαν στὴν Πελοπόννησο, ἀλλὰ πολλὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὰ μεγάλα κωδικογραφικὰ κέντρα ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη στὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀργότερα. Καὶ αὐτὰ ὅμως τὰ χειρόγραφα μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε πελοποννησιακά, ὄχι ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη, ἀλλὰ ἀπὸ ἄποψη λειτουργικὴ καὶ παιδευτική. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὰ τέσσερα πολυτιμότατα καὶ λαμπρὰ σὲ διακόσμηση Εὐαγγέλιά, ποὺ διασώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ πυρκαϊὰ τοῦ 1934 στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου. Ἀποτελοῦν ἔξοχα δείγματα πρωτευουσιάνικης κωδικογραφικῆς καὶ διακοσμητικῆς τέχνης τοῦ 10ου καὶ 12ου αἰώνα. Ἡ ἀκόμη, μιὰ σειρὰ περγαμηνῶν Εὐαγγελίων τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ ἀποτελοῦσαν τρόπον τινὰ τὰ ἐπίσημα Εὐαγγέλια τῶν μονῶν ποὺ ἱδρύονταν κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Τέλος, στὴν ἴδια κατηγορία θὰ μποροῦσε νὰ ἐντάξει κανεὶς καὶ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ χειρογράφων ποὺ ὁ λόγιος μητροπολίτης Καλλίνικος Καστόρχης μετέφερε καὶ ἀφιέρωσε στὴ Σχολὴ τῆς Δημητσάνας, ὥστε αὐτὴ νὰ καταστεῖ κέντρο ἀνώτερης ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς παιδείας.

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παλαιογραφικὲς ἔρευνες στὰ μοναστήρια τῆς Πάτρας*, "Πρακτικὰ Β΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Γ΄, Ἀθήνα 1981-82, σσ. 336 καὶ 338 [ἐδῶ σσ. 89-104] ὅπου ἀναφέρονται ἑπτὰ χειρόγραφά του, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα σὲ ἄλλες βιβλιοθῆκες ἐκτὸς τῆς μονῆς Ἁγίων Πάντων καὶ Ὁμπλοῦ Πατρῶν.

Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς πελοποννησιακῶν χειρογράφων λανθάνει τόσο σὲ ἄλλες ἑλληνικὲς βιβλιοθῆκες, ὅσο καὶ σὲ βιβλιοθῆκες τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐδῶ, τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν ὑπάρχουν κωδικογραφικὰ σημειώματα, πολυτιμότατοι βοηθοὶ εἶναι οἱ ποικίλες ἐνθυμήσεις καὶ τὰ βραχέα χρονικά, ποὺ ἀναφέρονται σὲ πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς Πελοποννήσου. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὸν κώδικα 95 τῆς Ἐθνικῆς μας Βιβλιοθήκης, ἕνα Ὁμιλιάριο ἀριστης καλλιγραφικῆς τέχνης τοῦ 11ου αἰώνα, ποὺ περιέχει μιὰ σειρὰ σημειωμάτων, ὅπου γίνεται μνεία τοῦ Μυστρᾶ καὶ τοῦ περιβόητου Λυμπεράκη Γερακάρη. Στὸ φ. 77ν διαβάζουμε: *Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Ἰωάννης Γιώργη παπα Σισίνη ἔτους ·ζξγ΄, Ἰουνίου μήνα εἰς ι΄, ἡμέρα δευτέρα, ὥρα δείπνου καὶ ἐθάπτη εἰς τὸ Μυζηθρᾶ*[1]. Ἀργότερα τὸ 1693 βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ ἐπισκόπου Αἰγίνης Καλλινίκου, ποὺ σημείωσε τὴν ἔλευση τοῦ Λυμπεράκη Γερακάρη στὴν Πελοπόννησο. Δεῖγμα λοιπὸν ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς ἀνῆκε σὲ κάποια πελοποννησιακὴ βιβλιοθήκη καὶ διαβάστηκε καὶ πιθανῶς ἀντιγράφτηκε. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ μπορεῖ νὰ λάβει κυριολεκτικὰ καὶ ἀστυνομικὲς διαστάσεις, ἂν ἀρχίσει κανεὶς νὰ ἐξετάζει τὶς ἐκθέσεις καὶ τοὺς καταλόγους ταξιδιωτῶν καὶ ξένων ἀπεσταλμένων, ποὺ εἶχαν ὡς σκοπὸ τὴ συλλογὴ καὶ μεταφορὰ σὲ εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθῆκες πολύτιμων καὶ σπάνιων χειρογράφων.

Τελειώνοντας τὴν ἀνακοίνωσή μου αὐτή, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση στὸ θέμα ποὺ ἐξέθεσα, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς αὐριανῆς ἐπετείου, θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ καὶ πάλι στοὺς κωδικογράφους ποὺ ἐργάστηκαν στὸν Μυστρᾶ καὶ σ' ὁλόκληρο τὸ Δεσποτάτο τοῦ Μωρέως κατὰ τὴ λαμπρὴ περίοδο τῆς διδασκαλίας τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος. Θὰ ἤθελα στὸ μνημόσυνο ποὺ γίνεται γιὰ τοὺς μάρτυρες τῆς Ἁλώσεως νὰ μνημονεύσω καὶ τοὺς κωδικογράφους αὐτούς, τοὺς ἀφανεῖς καὶ ταπεινοὺς ἐργάτες τοῦ πνεύματος, γιατὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ μέσα σὲ τόσους κινδύνους καὶ σὲ τόσο ἀντίξοες συνθῆκες κράτησαν μέσα στὴν καρδιά τους ἄσβεστο τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὴν ὑπομονετικὴ καὶ καρτερικὴ ἐργασία τους στὰ ξένα κατώρθωσαν νὰ μεταλαμπαδεύσουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σοφία στὸν ἐλεύθερο κόσμο.

Ἀθανάσιος ὁ Ἑξα(ε)δάκτυλος.

[1] ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα* ..., σσ. 490-491.

Γεώργιος Ἑρμώνυμος ὁ Σπαρτιάτης.

Δημήτριος Ραοὺλ ὁ Καβάκης *Σπαρτιάτης, Βυζάντιος Ἕλλην, Λακεδαιμόνιος οὐ καλλιγράφος ἀλλ' ἐξ ἀρχοντικῆς τάξεως.*

Γηράρδος *ἐκ Παλαιῶν Πατρῶν.*

Δημήτριος Μόσχος *ὁ Λακεδαιμόνιος.*

Δημητριος Τριβώλης *Πελοποννήσιος ἐκ Σπάρτης.*

Κωνσταντῖνος Τριβώλης.

Ματθαῖος Σεβαστὸς Λαμπούδης *ὁ Πελοποννήσιος.*

Ἐμμανουὴλ Ρουσωτᾶς.

Θεόδωρος *εὐτελὴς καὶ ἀβρώτιμος πάντων μερόπων καὶ χωρικὸς γραφεὺς ὁ Κοτζᾶς.*

Θεόδωρος ὁ Σοφὸς *ὁ καὶ αἰχμάλωτος πόλεως Κωνσταντινουπόλεως ὁ μέγας καὶ γραφεὺς ἐν τῇ Κορωνείᾳ εὐτελὴς τάχα καὶ θύτης.*

Ἰωάννης *ἱερεὺς καὶ μέγας σακελλάριος Μονεμβασίας.*

Μιχαῆλος *ὁ Σπαρτιάτης.*

Νικόλαος Βουλλωτὴς ὁ Ἀγαλώης *κριτὴς Μωραίου.*

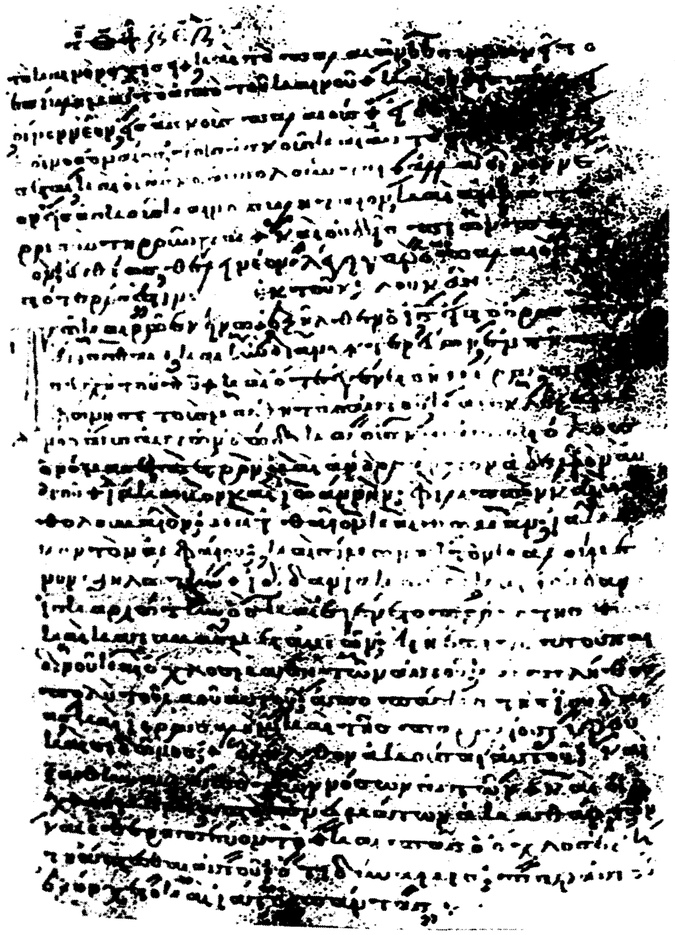
Νικόλαος Λημενίτης *νοτάριος Λακεδαιμονίας.*

Νικόλαος Μελαγχροινὸς *ὁ βεστιαρίτης καὶ γραμματικὸς Μωραίου.*

Πέτρος ὁ Ἀλήμανδρος *τάχα καὶ ταβουλλάριος Κορώνης.*

Μιχαὴλ Σουλιάρδος *ἐκ χώρας τῶν Ἀργείων Λάκων,* ὁ ὁποῖος σὲ ἕνα χειρόγραφό του μὲ κείμενα τοῦ Αἰλιανοῦ σημείωσε: *Ἐν Βονωνίᾳ πόλει τῆς Ἰταλίας καὶ ταύτην τὴν βίβλον σὺν πολλαῖς ἄλλαις, τὸν ἀριθμὸν ἑκατὸν πεντήκοντα ἐξέγραψα ὑπὲρ Πατρίδος καὶ Γένους*[1].

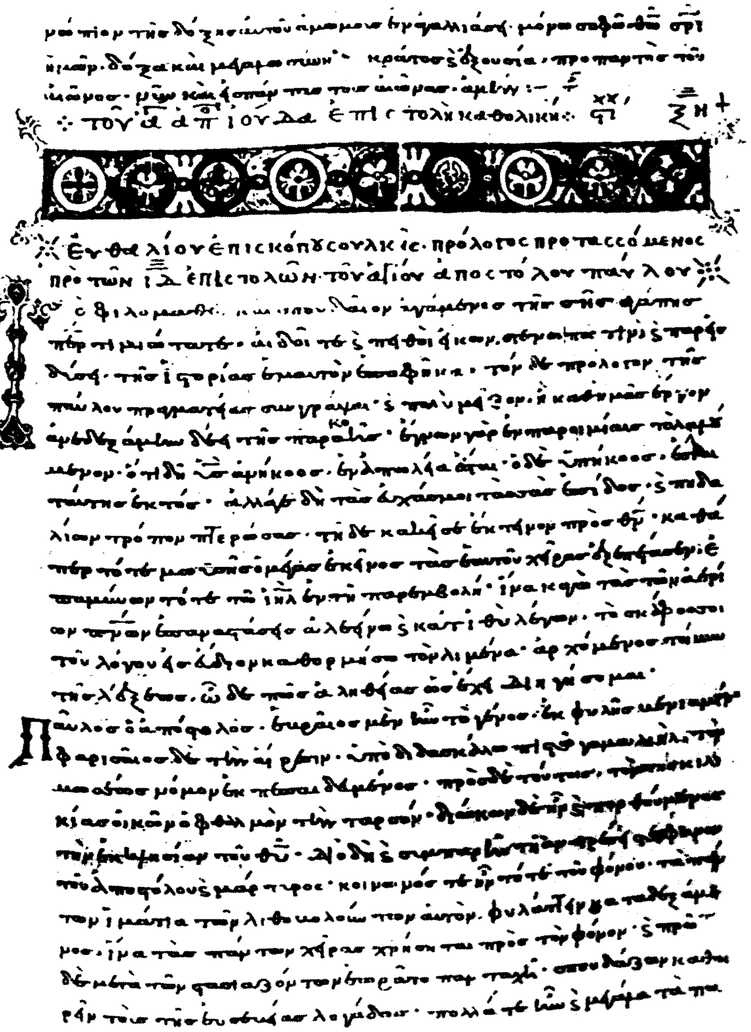
[1] Κώδικας Οὐψάλας 27. Τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ Εὑρετήριο τῶν VOGEL - GARDTHAUSEN, ὅ.ππ., σ. 320.

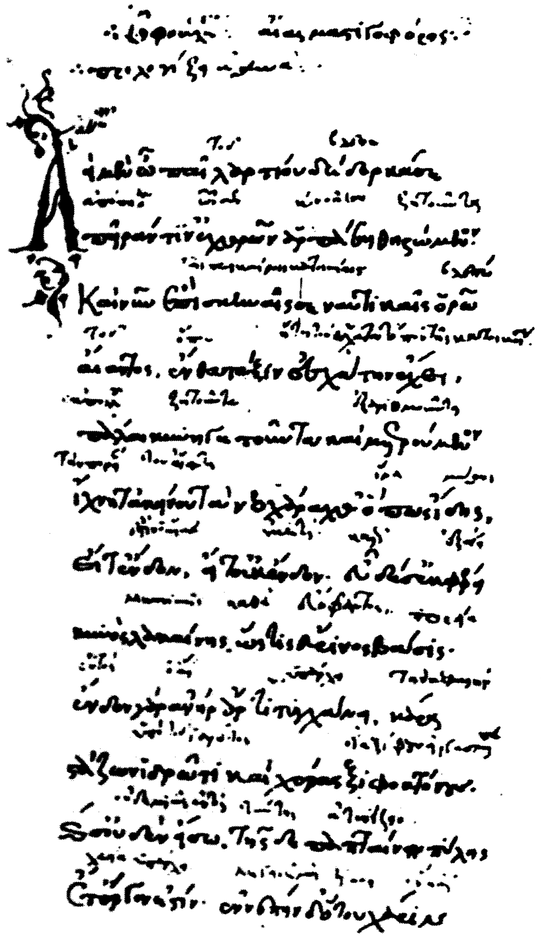
Ἀθήνα, Ἐθν. Βιβλιοθήκη 180.
Ἀνδρέας νοτάριος καὶ καλλιγράφος, ἔτος 1089.

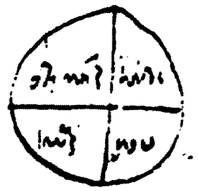

Br. Museum. Add. 28816.
Ἀνδρέας μοναχὸς Ὠλένης, ἔτος 1111.

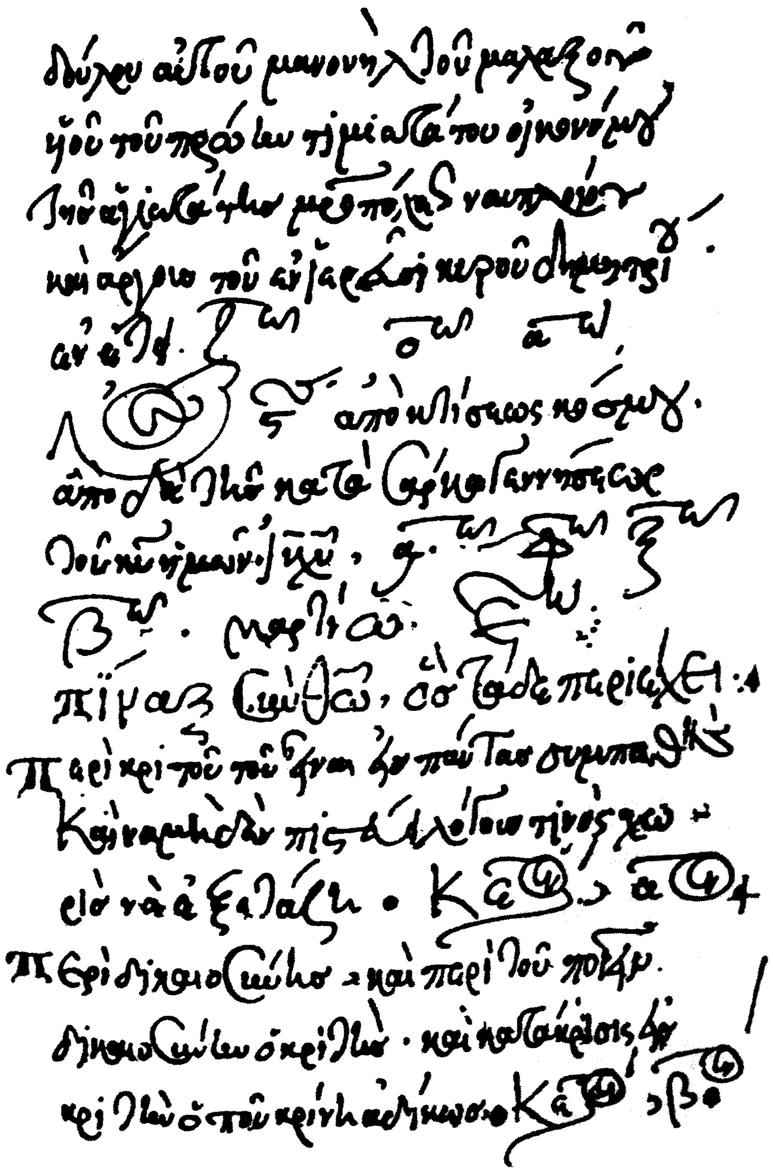

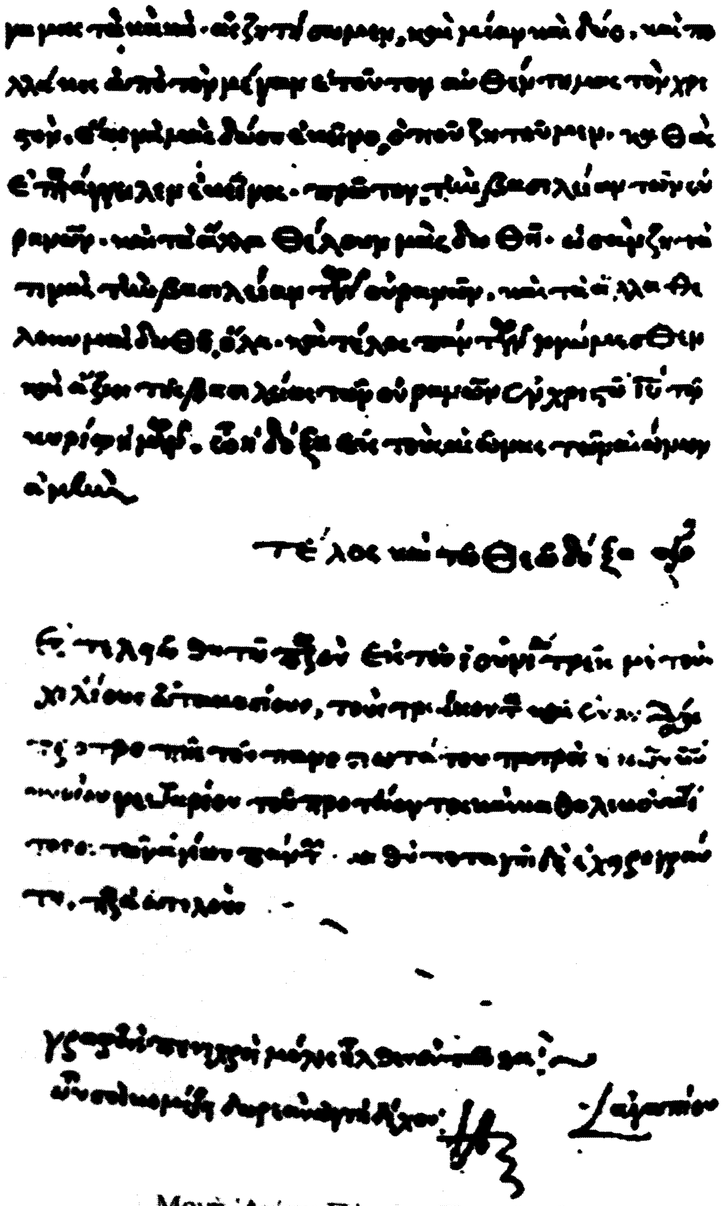
Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη 1056.
Δημήτριος Τριβώλης.

Κύπρος, Μονὴ Παναγίας Κύκκου 10.
Μανουὴλ Μαλαξός.

Μονὴ Ἁγίων Πάντων Πατρῶν 6.
Ἱερομόναχος Ἀγάπιος, ἔτος 1731.

16.

ΑΠΟ ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΣΤΟ ΕΝΤΥΠΟ

Στὸν πρόλογο τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν Ὀκτὼ τοῦ Λόγου Μερῶν* τοῦ Κωνσταντίνου Λάσκαρι, τοῦ πρώτου βιβλίου ποὺ βγῆκε ἀπὸ χέρια ἑλληνικὰ τὸ 1476, ὁ ἐκδότης του Δημήτριος Δαμιλᾶς γράφει μεταξὺ ἄλλων: *Ταῦτα δὴ λογιζόμενος, εὕρισκον ὑμῖν μὲν ἂν πάνυ κεχαρισμένον εἶναι καὶ χρήσιμον οὐδὲν ἧττον, εἰ βιβλίων ἑλληνικῶν ἄνευ πολλῆς δαπάνης καὶ δυσχερείας εὐποροῦντες τυγχάνοιτε*[1]. Ἀπὸ αὐτὲς τὶς λίγες γραμμὲς ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι ἡ ἀπόκτηση ἑλληνικῶν βιβλίων ἦταν τόσο ἐπιθυμητὴ στοὺς Ἕλληνες καὶ ξένους οὐμανιστὲς τοῦ 15ου αἰώνα, ὅσο ἐπίσης δυσχερὴς καὶ δαπανηρὴ ὑπόθεση.

Μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ στὴν ἐποχὴ ἐκείνη προσφέρει ἀμέτρητες μαρτυρίες καὶ περιστατικά, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴν τὴν κατάσταση πραγμάτων. Ἔτσι, δὲν εἶναι δύσκολο νὰ φανταστοῦμε τὴ συγκίνηση ποὺ πρέπει νὰ ἔνιωσε στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα ὁ πρῶτος οὐμανιστὴς λόγιος Φραγκίσκος Πετράρχης, ὅταν πῆρε στὰ χέρια του τὸ πολυπόθητο χειρόγραφο μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς Ἰλιάδας τοῦ Ὁμήρου, ποὺ τοῦ ἔφερε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Βυζαντινὸς διπλωμάτης Νικόλαος Σιγηρός[2]. Καὶ ἀπὸ τὸ 1396, μὲ τὴν ἐπισημοποίηση τῆς εἰσαγωγῆς τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴ Φλωρεντία ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ, ἀρχίζει καὶ ἡ ἀναζήτηση ἑλληνικῶν βιβλίων. Ἡ συνεχῶς ἐντεινόμενη ἀναζήτηση αὐτὴ παίρνει κυριολεκτικὰ τὴ μορφὴ περιπετειώδους ἐπιχείρησης γιὰ τὴν ἀνακάλυψη πολύτιμων θησαυρῶν[3]. Τὰ ἐπιστολάρια ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων, ὅπως οἱ Guarino

[1] EMILE LEGRAND, *Bibliographie Hellénique, XV et XVI s.*, t. I, Paris 1885, σ. 4.

[2] AGOSTINO PERTUSI, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Bocaccio*, Venezia - Roma 1964.

[3] REMIGGIO SABBADINI, *Le scoperte dei codici latini e graci nei secoli XIV e XV* καὶ φωτοαναστατικὴ ἔκδοση μὲ συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις ἀπὸ τὸν EUGENIO GARIN, Firenze 1967.- L. D. REYNOLDS - N. G. WILSON, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, μετάφρ. Νικ. Μ. Παναγιωτάκη,

Veronese, Leonardo Giustiniani, Angelo Poliziano, Ambrosio Traversari, Lorenzo Valla, Pier Candido Decembrio, Ermolao Barbaro il Vechio καὶ Francesco Filelfo, εἶναι γεμάτα ἀπὸ σχετικὲς εἰδήσεις. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου Ἰσιδώρου – κατόπιν ἑνωτικοῦ ἐπισκόπου Κιέβου – ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν ἀποστολὴ ἑλληνικῶν βιβλίων στὸν Guarino Veronese: *Δέχου τοίνυν ἅμα τούτοις τοῖς γράμμασι τήν τε Ξενοφῶντος Κύρου Ἀνάβασιν, τόν τε Οἰκονομικὸν καὶ σύν γε αὐτοῖς τὸν οὕτω πως Ἱέρωνα ἢ Τυραννικὸν ἐπιγραφόμενον, ἀρίστου ῥήτορος ἄριστα συγγράμματα, ἃ δή σοι πάντα δεικνύειν μέλλει τό τε τῶν γραμμάτων κάλλος, τήν τε περὶ ταῦτα μετὰ σπουδῆς ὀρθότητα*[1]. Καὶ ὁ Ambrosio Traversari, ἱδρυτὴς σκριπτορίου στὴ Φλωρεντία, ὅπου ἐκπαιδεύονταν στὴν ἀντιγραφικὴ τέχνη ὀρφανὰ κυπριωτόπουλα, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Giordano Orsini, διατυπώνει παράπονα γιὰ τὴ φειδωλὴ οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἔργου του. Ἀναφέροντας πὼς τὰ ἑκατὸ χρυσὰ νομίσματα ποὺ εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν προστάτη του πάπα Εὐγένιο Δ΄ δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἀγορὰ κρεβατιῶν γιὰ τοὺς γραφεῖς, οὔτε γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ οἰκήματος ποὺ τοὺς στεγάζει, οὔτε γιὰ τὴν ἀγορὰ μεμβρανῶν, ἀλλὰ οὔτε κὰν γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν μισθῶν, ἀποκαλύπτει τὸ μέτρο τῆς σημασίας ποὺ ἀποδίδει σὲ αὐτὴν τὴν ἐργασία, ἀλλὰ καὶ τοῦ χρηματικοῦ κόστους γιὰ τὴ διεξαγωγή της[2]. Τὸ 1476, ὁ Ἕλληνας λόγιος Μιχαὴλ Ἀποστόλης μᾶς ξαφνιάζει, καθὼς φτάνει νὰ ἀναλογίζεται γραπτὰ γιὰ τὴ χρήση βίας ἀκόμη, προκειμένου νὰ ἀποκτήσει πολύτιμα χειρόγραφα γιὰ τὸν ἐργοδότη καὶ προστάτη του καρδινάλιο Βησσαρίωνα. Τοῦ γράφει: *Ἀνάγκῃ πάσῃ καὶ τέχνῃ*

Ἀθήνα 1981, σσ. 147-193.- AGOSTINO PERTUSI, *L'Umanesimo Greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI*, "Storia della cultura Veneta, 3/1. - Dal primo Quatrocento al Concilio di Trento", a cura di MANLIO PASTORE STOCCHI e GIROLAMO ARNALDI, Neri Pozza editore, Vicenza 1980, σσ. 177-264.

[1] W. REGEL, *Analecta Byzantino-russica*, Petropoli MDCCCXCI, σ. 59.

[2] Centum solos aureos accepimus, licet centum alios policitus sit. Sed minus quam et lectos emere in usum scriptorum et reparare domum convenit, membranasque emere et salaria tribuere. *Ambrosii Traversarii aliorumque ad ipsum et ad alios de eodem Ambrosio latinae epistolae*, Florentiae 1759, lib. I, ep. XIX, col. 41 καὶ lib. II, ep. XI, col. 81-82.

πεῖσαι καὶ μηχανῇ τοὺς ἐπαράτους τῶν βιβλίων ἀναγκάσαι δεσπότας ... ταῦθ' ἡμῖν παρασχεῖν ἢ πειθοῖ ἢ χειρί[1].

Μὲ τὴν ἐγκατάσταση Ἑλλήνων κωδικογράφων στὴν Ἰταλία – κυρίως μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης – ἡ παραγωγὴ χειρογράφων αὐξάνεται αἰσθητά. Ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ αὔξηση τῆς κυκλοφορίας τους διευρύνει καὶ τὴ δημοτικότητά τους καί, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν εὐρύτερη ἐξάπλωση καὶ πρόοδο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, πολαπλασιάζει τὴ ζήτησή τους ἀπὸ ὁλοένα καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνθρώπων. Ἰδού, λοιπόν, πόσο θριαμβευτικὰ μποροῦσαν νὰ ἠχοῦν τὰ λόγια *ἄνευ πολλῆς δαπάνης καὶ δυσχερείας εὑποροῦντες τυγχάνοιτε* τοῦ Δημητρίου Δαμιλᾶ, ποὺ ἀνέφερα παραπάνω.

Ἀλλὰ πρὶν κλείσουμε τὸ χειρόγραφο βιβλίο καὶ ἀνοίξουμε τὸ ἔντυπο, πρὶν ἀκολουθήσουμε αὐτὴν τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη πού, εὐνόητα, ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὶς ἀναγνωστικὲς ἀνάγκες τοῦ συνεχῶς διευρυνόμενου κύκλου ἐνδιαφερομένων, ἀξίζει νὰ ἐξετάσουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χειρόγραφου βιβλίου, ὅπως τὸ γνώρισαν οἱ πρῶτοι οὐμανιστές.

Ἂν ἀνατρέξει κανεὶς στὸ περιεχόμενο τέτοιων βιβλίων ποὺ κυκλοφόρησαν στὸ Βυζάντιο στὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα, θὰ διαπιστώσει δύο πράγματα: Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι ὅλα σχεδὸν γράφτηκαν σὲ χαρτὶ καὶ τὸ δεύτερο ὅτι τὸ περιεχόμενό τους εἶναι θεολογικό, χωρὶς βέβαια νὰ λείπουν καὶ κείμενα γιὰ διδασκαλικὴ χρήση, ὅπως σχεδογραφίες ἢ κείμενα τῆς κλασικῆς γραμματείας – κυρίως οἱ τραγωδίες τοῦ Εὐριπίδη, σχολιασμένες ἀπὸ τοὺς μεγάλους Βυζαντινοὺς φιλολόγους Δημήτριο Τρικλίνιο, Θωμᾶ Μάγιστρο καὶ Μανουὴλ Μοσχόπουλο. Ἡ γραφή τους εἶναι γωνιώδης ἢ στρογγυλή, πυκνὴ καὶ δυσανάγνωστη γιὰ τὸ μὴ ἐξασκημένο μάτι. Αὐτὰ ἦταν τὰ χειρόγραφα ποὺ γνώρισαν οἱ πρῶτοι οὐμανιστές.

Ἀντίθετα, τὰ χειρόγραφα ποὺ προορίζονταν γιὰ λειτουργικὴ χρήση γράφονταν – μερικὰ μάλιστα καὶ σὲ περγαμηνή – μὲ ἕνα παραδοσιακό, μεγαλόσχημο καὶ ἐπίσημο ὕφος ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνεται τὸν 12ο καὶ 13ον αἰώνα, καὶ ποὺ ὁ Λίνος Πολίτης ὀνόμασε γραφὴ τοῦ τύπου τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν – τοῦ

[1] HIPPOLYTE NOIRET, *Lettres inedites de Michel Apostolis*, Paris 1889, ep. LXX, σσ. 88-89.

ὁμώνυμου μοναστηριοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου αὐτὴ ἡ γραφὴ συστηματοποιήθηκε στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα καὶ ἀπὸ ἐκεῖ διαδόθηκε σὲ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ χῶρο (εἰκόνες 1, 2 καὶ 3)[1].

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο παρατηροῦμε στὸ βιβλίο τῶν Conrad Sweynheim καὶ Arnold Pannartz εἶναι ὅτι τὰ ἑλληνικὰ τυπογραφικά του στοιχεῖα (εἰκ. 4) – ἕνα ἀπὸ τὰ πρωϊμότερα σχετικὰ δείγματα ἑλληνικῶν – ἔχουν χαραχθεῖ σύμφωνα μὲ τὸ ὕφος τῆς γραφῆς τῶν Ἰταλῶν οὐμανιστῶν (εἰκόνες 5, 6 καὶ 7) καὶ ὄχι τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων ἢ καὶ οὐμανιστῶν ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸν φιλολογικὸ κύκλο τοῦ Giovanni Andrea de Bussi στὴ Ρώμη, ὅπως τοῦ Ἀνδρόνικου Κάλλιστου καὶ τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (εἰκόνες 8 καὶ 9)[2]. Μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε εἶναι, ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῶν γραμμάτων εἶναι εὐανάγνωστος καὶ εὐκολομίμητος, δεδομένου ὅτι τὰ βιβλία ποὺ τὸν εἶχαν υἱοθετήσει ἀπευθύνονταν κυρίως σὲ μαθητές. Ἡ ἀπομίμηση τῆς βυζαντινῆς εὐκαμψίας τῶν γραμμῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν αὐστηρότητα καὶ δυσκαμψία τῶν λατινικῶν, τῶν ἑνώσεων καὶ τῶν συμπλεγμάτων τῶν γραμμῶν ἦταν πράγμα ἀφάνταστα δύσκολο γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς χαράκτες.

Ἡ ἐργασία ὅμως τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων στὴν Ἰταλία δημιούργησε σιγὰ σιγὰ μιὰ διαφορετικὴ αἰσθητικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν τύπο τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς ποὺ θὰ ἀντιπροσώπευε τὸ ἑλληνικὸ ἀναγεννησιακὸ ἔντυπο βιβλίο: κίνηση καὶ ποικιλία μορφῶν καὶ σχημάτων ἀπέναντι στὴ στατικότητα τῆς λατινικῆς γραφῆς (εἰκ. 10 καὶ 11). Θὰ σταματήσω γιὰ λίγο στὸν κωδικογράφο Ἰωάννη Ρῶσο. Εἶναι αὐτὸς στὸν ὁποῖον ὁ Βησσαρίων ἀνέθεσε τὴν ἀντιγραφὴ τῶν ἐπεξεργασμένων ἀπὸ τὸν ἴδιον κειμένων τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη[3]. Ὁ Ρῶσος γράφει στὸ ὕφος τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν καὶ ἡ γραφή του (εἰκ. 12) δὲν διαφέρει καὶ

[1] LINOS POLITIS, *Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν*, "Byzantinische Zeitschrift" 51(1958), σσ. 17-36 καὶ 261-287.

[2] M. MANOYΣAKA - K. ΣΤΑΪΚΟΥ, *Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης (1496-1523)*, Ἀθήνα 1986, σ. 28 (λῆμα ἀπὸ τὸν Κ. Στάϊκο).

[3] M. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σσ. 187-193. - ELPIDIO MIONI, *Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori*, "Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei, Medioevo e Umanesimo", 22, Padova *1974, σσ. 302-304.*

πολὺ ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ μοναχοῦ Ἰωάσαφ. Ἡ γραφὴ αὐτὴ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπκλειστικὰ γιὰ τὰ ἱερὰ κείμενα. Τώρα ἡ γραφὴ αὐτὴ χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Ὅμηρο. Ὅσο καὶ ἂν τὸ γεγονὸς φαίνεται τυχαῖο, δείχνει ὅτι τὰ ἱερὰ κείμενα καὶ οἱ μεγάλοι κλασικοὶ συγγραφεῖς προσεγγίζονται μὲ ἰσότιμο τρόπο. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτό, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, μὲ τὰ ποικίλματα καὶ τὴν εὐλυγισία τῆς γραφῆς, τὸ οὐμανιστικὸ χειρόγραφο βιβλίο ἐνδύεται βυζαντινὸ χιτώνα, κάτι ποὺ προσδίδει στὰ περιεχόμενά του ὄχι μόνο αὐθεντικότητα ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη ἐπισημότητα καὶ ἱεροπρέπεια. Δὲν εἶναι, λοιπὸν παράλογο ποὺ κάποιοι κωδικογράφοι, ἀποφεύγοντας τὴ μονοτονία καὶ τὴ δυσκαμψία θέλησαν νὰ τυπώσουν βιβλία μὲ στοιχεῖα ποὺ ὄχι μόνο ἐπέτρεπαν τὴν ἁπλὴ ἀνάγνωση τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ ἔτερπαν αἰσθητικὰ μὲ τὴν ποικιλία τῶν σχημάτων καὶ τὴν εὐελιξία τῶν χαρακτήρων τους. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες προσπάθειες γίνεται στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Giovanni da Reno, τὸ 1475-1476, στὴ Βιτσέντζα (εἰκ. 12). Ἐδῶ τὰ γράμματα εἶναι λεπτότερα καὶ ἔχουν μιὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιά. Πίσω ἀπὸ τὸν χαράκτη πρέπει νὰ κρύβεται κάποιος ἔμπειρος κωδικογράφος. Ὁ Nicolas Barker πιθανολογεῖ τὸν Δημήτριο Χαλκοκονδύλη[1] (εἰκ. 13), ἐγὼ προτείνω ἕναν παλαιότερο ἀνώνυμο κωδικογράφο, ἀρκετὰ δραστήριον, στὸν ὁποῖον ὀφείλεται τὸ κείμενο τοῦ Κόϊντου Σμυρναίου σὲ χειρόγραφο ποὺ βρίσκεται σήμερα στὴ Νεάπολη (εἰκ. 14)[2].

Μὲ ὕφος παραπλήσιο καὶ τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1476, χαράζει καὶ ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς τὰ δικά του γράμματα, γιὰ νὰ τυπωθεῖ τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βιβλίο (εἰκ. 15). Ἀναλύοντας γραφολογικὰ τὴ γραφὴ τοῦ Δημητρίου Δαμιλᾶ, δὲν μπορῶ νὰ ἀποφύγω τὸν πειρασμὸ καὶ νὰ μὴν ἐπισημάνω μιὰν ἀνακολουθία μεταξὺ τῶν χειρογράφων του καὶ τῶν τυπογραφικῶν του χαρακτήρων (εἰκ. 16). Στὸ χειρόγραφο ἡ γραφή του ἔχει κίνηση καὶ περισσὴ εὐκαμψία. Ἀντίθετα, οἱ τυπογραφικοί του χαρακτῆρες θυμίζουν περισ-

[1] NICOLAS BARKER, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century*, Connecticut 1985, σ. 25 καὶ M. MANOYΣAKA - K. ΣΤΑΪΚΟΥ, *ὅ.πκ.*, σ. 10 (λῆμα ἀπὸ τὸν Κ. Στάϊκο).

[2] FRANCIS VIAN, *Histoire de la tradition manuscrite de Quintus de Smyrne*, Paris 1959, σσ. 47-50 καὶ πίν. III.

σότερο τὴ γραφὴ τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ, ὁ ὁποῖος ἀνήκει σὲ ἄλλη γενιά († 1478).

Ἡ περίπτωση τοῦ Δαμιλᾶ δείχνει τὴ διστακτικότητα τῶν πρώτων τυπογράφων νὰ χαράξουν γράμματα σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικό τους ὕφος ἢ ἀκόμη σύμφωνα μὲ τὸ ὕφος τῆς γενιᾶς τους. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν θὰ περάσουν πολλὰ χρόνια καὶ θὰ ἐμφανιστεῖ στὸ τυπογραφικὸ προσκήνιο ἡ μεγάλη μορφὴ τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρι. Οἱ δύο οἰκογένειες τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων του – ἡ κεφαλαιογράμματη καὶ ἡ μικρογράμματη – εἶναι γνωστὲς καὶ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ. Τὸ ἐνδιαφέρον πάντως εἶναι ὅτι, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὑπῆρξε κακογράφος (εἰκ. 17), ἦταν αὐτὸς ποὺ καθόρισε τὸν τύπο τοῦ ἑλληνικοῦ ἐντύπου βιβλίου. Οἱ ἑπόμενοι μεγάλοι τυπογράφοι, ὁ Ἄλδος Μανούτιος καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης, βάδισαν πάνω στὴ δική του γραμμή.

Γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο ἔχουν γραφτεῖ πολλά. Θὰ περιοριστῶ μόνο νὰ τονίσω τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσφαλῶς εἶχε ἐπάνω του ὁ ἑλληνικὸς φιλολογικὸς κύκλος ποὺ στήριζε τὴν τυπογραφική του ἐπιχείρηση – Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, Μάρκος Μουσοῦρος, ἀδελφοὶ Γρηγορόπουλοι. Ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου ἀποτελεῖ τὸν συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ τῆς παλιᾶς γενιᾶς τῶν συνεργατῶν τοῦ Βησσαρίωνος στὴν Βενετία καὶ τῆς νέας, ποὺ περιβάλλει τὸν δεύτερο σὲ σειρὰ μεγάλο φιλόλογο Μάρκο Μουσοῦρο. Τὸ ὕφος τους ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν, ἀλλὰ ἔχει ἐμπλουτιστεῖ μὲ πολλὰ στοιχεῖα τῶν φιλολογικῶν γραφῶν. Ἔτσι, δημιουργεῖται ἕνα κράμα γραφῆς ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴ λεπτότητα, τὴν πλοκὴ καὶ τὴν κομψότητα τῶν σχημάτων. Ὁ Γεώργιος Ἀλεξάνδρου χρησιμοποιεῖ δύο εἰδῶν χαρακτῆρες – παχεῖς καὶ λεπτούς –, τοὺς ὁποίους ἐναλλάσσει στὴν ἴδια σελίδα ἀνάλογα μὲ τὸ κείμενο (εἰκ. 18).

Οἱ ἀδελφοὶ Γρηγορόπουλοι, Μανουὴλ καὶ Ἰωάννης, ἔμαθαν τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς τῶν Ὁδηγῶν ἀπὸ τὸν πατέρα τους Γεώργιο καὶ προχωροῦν σ' ἕνα δικό τους προσωπικὸ ὕφος (εἰκ. 19). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Μάρκος Μουσοῦρος εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν διδάσκαλό του Ἰανὸ Λάσκαρι καὶ σχεδὸν μιμεῖται τὴ γραφή του.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον, ὁ Ἄλδος Μανούτιος υἱοθετεῖ τὸ ὕφος τῶν συνεργατῶν του καὶ χαράζει τοὺς δικούς του χαρακτῆρες – ποὺ δὲν ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεμονωμένα γράμματα,

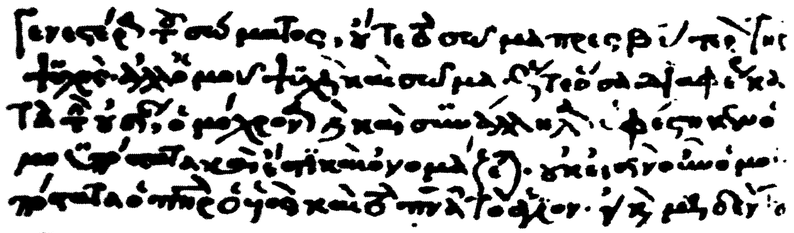

ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἕνα πλῆθος συμπλεγμάτων καὶ συντομογραφιῶν σύμφωνα μὲ τοὺς κωδικογραφικοὺς κανόνες. Κατηγορήθηκε γιὰ τὴ δυσκολία ποὺ παρουσίαζαν οἱ χαρακτῆρες του στὴν ἀνάγνωση ἀπὸ τοὺς πρωτόπειρους ἑλληνιστές, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἦταν αὐτοὶ οἱ χαρακτῆρες ποὺ τὸν καθιέρωσαν ὡς τὸν μεγαλύτερο τυπογράφο ἑλληνικῶν βιβλίων στὴν Ἀναγέννηση. Στὸ *Ψαλτήριο* ποὺ ἐπιμελήθηκε καὶ τύπωσε τὸ 1494 ὁ Ἰουστίνος Δεκάδυος γράφει γιὰ τὸν Ἄλδο: *Οὗτος τὴν τῶν γραμμάτων τούτων εὐαρμοστίαν καὶ σύνθεσιν τῇ τοῦ οἰκείου νοὸς ἐφεῦρεν ὀξύτητι. Ἐῶ γὰρ λέγειν τὸν χαρακτῆρα, οὗπερ οὐκ ἄν τις τῶν ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν χειρισόφων ἐχάραξεν ὡραιότερον*[1].

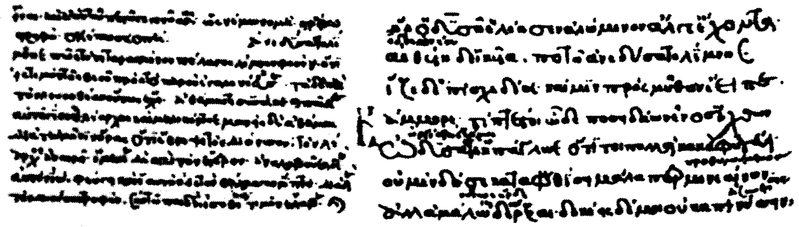
Ἂν ὁ Ἰανὸς Λάσκαρις καὶ ὁ Ἄλδος Μανούτιος ἀποπειράθηκαν νὰ δώσουν μορφὴ χειρογράφου στὸ ἔντυπο βιβλίο, ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης καὶ ὁ Νικόλαος Βλαστὸς τὸ κατόρθωσαν στὴν ἐντέλεια. Ἡ βυζαντινὴ γραφὴ ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν αἰσθητικὴ παρουσίαση καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ δομὴ τῆς σελίδας. Ὡς κωδικογράφος – καὶ μάλιστα πολὺ δραστήριος – ὁ ἴδιος ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης δὲν διακρινόταν γιὰ τὴν καλλιγραφία του. Ἡ γραφή του ἦταν ἀσύμετρη καὶ νευρική (εἰκ. 21). Ὁ Νικόλαος Βλαστός, ἀντίθετα, ἔγραφε μὲ τὸ ὕφος τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν, ἕνα εἶδος γραφῆς ποὺ δὲν χρησιμοποιήθηκε στὴν τυπογραφία (εἰκ. 22). Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀνέθεσαν στὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο νὰ χαράξει γιὰ λογαριασμό τους νέα στοιχεῖα χωρὶς κανένα περιορισμὸ ὡς πρὸς τὴν πολυτυπία τῶν γραμμάτων καὶ τῶν συμπλεγμάτων. Ὁ Γρηγορόπουλος ἐργάστηκε ὡς κανονικὸς κωδικογράφος καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ παρουσίασε ἦταν ἐκπληκτικό (εἰκ. 23). Ἡ μομφὴ ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ ἄλλοτε γιὰ τοὺς χαρακτῆρες τοῦ Ἄλδου, ἀποδείχθηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀνίκανη νὰ ἐπηρεάσει τὶς αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τῶν λογίων ἐκδοτῶν. Ἡ ἀνασύσταση τῆς τυπογραφικῆς κάσσας τοῦ Καλλιέργη εἶναι κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ ἐπίπονο (εἰκ. 24). Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ἀνακαλύπτει κανεὶς ὅτι δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ λογικὴ ἑνὸς τυπογράφου – τὴ λογικὴ δηλαδὴ τῆς ὁμοιομορφίας, τῆς ἁπλοποίησης καὶ τῆς ἐλάσσονος προσπαθείας – ἀλλὰ ἀκριβῶς μὲ τὴ λογικὴ ἢ μᾶλλον μὲ τὸ συναίσθημα ἑνὸς κωδικογράφου, ποὺ δὲν διστάζει νὰ γράψει τὶς ἴδιες λέξεις στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ δύο διαφορετικοὺς τρόπους.

[1] EMILE LEGRAND, *ὅ.πτ.*, σ. 24.

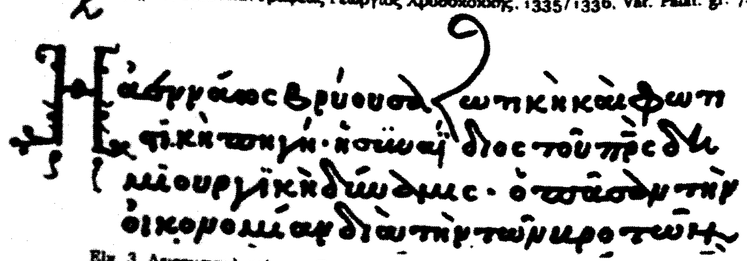
Ἡ στενὴ συγγένεια χειρογράφου καὶ ἐντύπου κατὰ τὸν Ζαχαρία Καλλιέργη δὲν περιορίζεται μόνο στοὺς χαρακτῆρες. Ἐκτείνεται καὶ στὰ ἐπίτιτλα κοσμήματα καὶ στὰ πρωτογράμματα τῶν ἐπὶ μέρους κεφαλαίων. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ ἐπιλογὴ ἑνὸς καθαρὰ βυζαντινοῦ μοτίβου γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῶν ἐπιτίτλων καὶ τῶν πρωτογραμμάτων, μοτίβο ποὺ χρησιμοποίησε καὶ ὁ Γεώργιος Τριβιζίας, καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ Ἰωάννης Ρῶσσος. Ἄνθινα θέματα μέσα σὲ τετράγωνα ἢ πιόσχημα πλαίσια, σχεδιασμένα ἀρνητικὰ (ὡς λευκὲς γραμμὲς) σὲ κόκκινο περίβλημα.

Εἰκ. 1. Μιχαὴλ Ψελλοῦ διάφορα ἔργα. Ἀνώνυμος γραφέας, 14ος αἰώνας. Ἀθήνα, ΜΙΕΤ/ΙΠΑ 4.

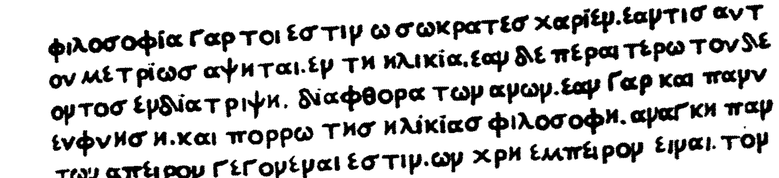
Εἰκ. 2. Ὁμήρου, Ὀδύσσεια. Γραφέας Γεώργιος Χρυσοκόκκης, 1335/1336. Vat. Palat. gr. 7.

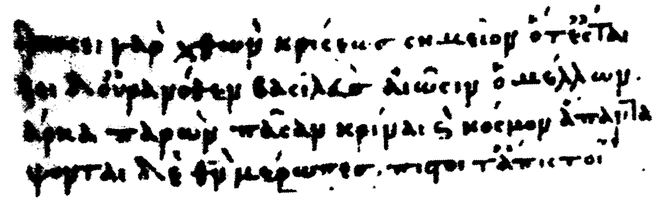
Εἰκ. 3. Λειτουργικὰ κείμενα. Γραφέας Ἰωάσαφ μοναχὸς τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, 1394. Vat. Chis. R V 29.

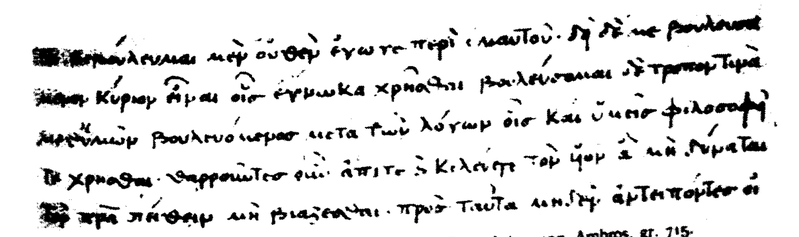

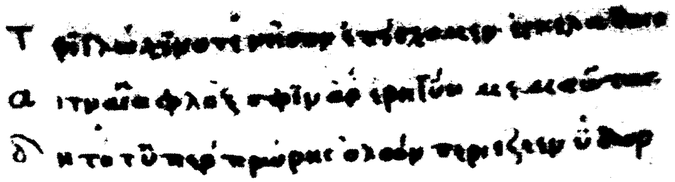
Εἰκ. 4. Aulus Gellius, *Noctes Atticæ*. Ρώμη, Sweynheim-Panartz, 1469.

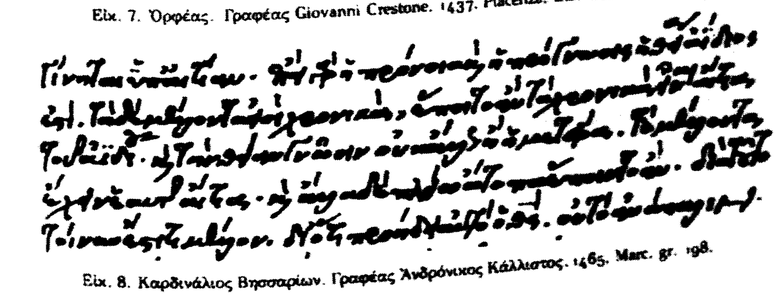
Εἰκ. 5. Χρησμοί. Γραφέας Lorenzo Valla, 14ος αἰώνας. Par. lat. 7723.

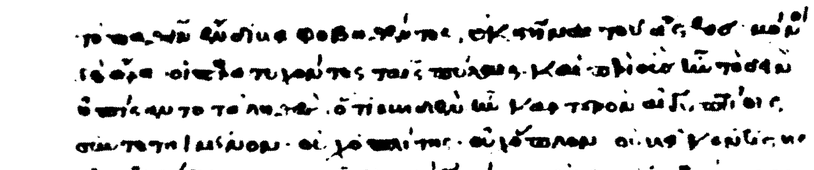
Εἰκ. 6. Πλούταρχος. Γραφέας Pier Candido Decembrio, 1437. Ambros. gr. 715.

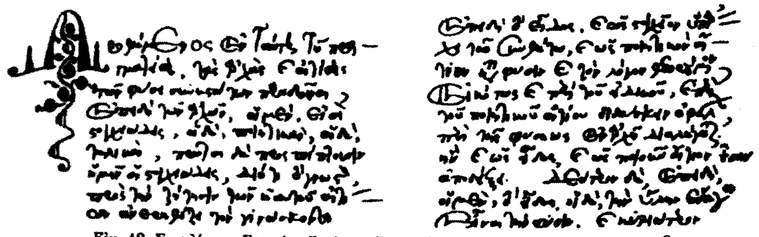
Εἰκ. 7. Ὀρφέας. Γραφέας Giovanni Crestone, 1437. Piacenza, Bib. Com. 10.

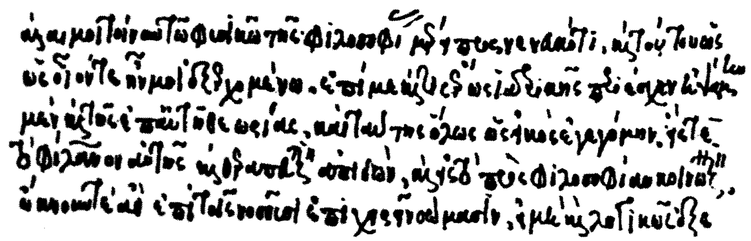
Εἰκ. 8. Καρδινάλιος Βησσαρίων. Γραφέας Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, 1465. Marc. gr. 198.

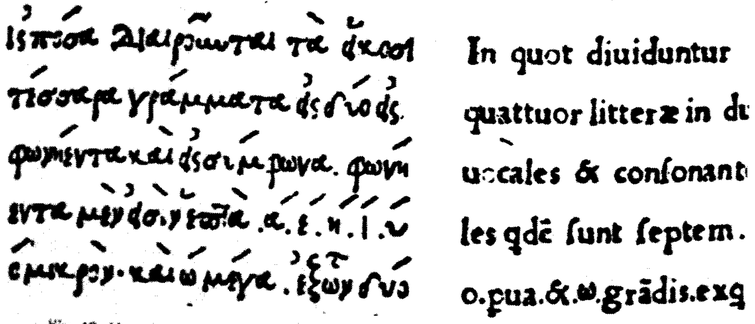
Εἰκ. 9. Σύμμεικτα φιλολογικά. Γραφέας Θεόδωρος Γαζῆς, μεταξὺ 1420–1427. Vat. gr. 1334.

Εἰκ. 10. Σιμπλίκιος. Γραφέας Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος, ἔτος 1441. Par. gr. 1908.

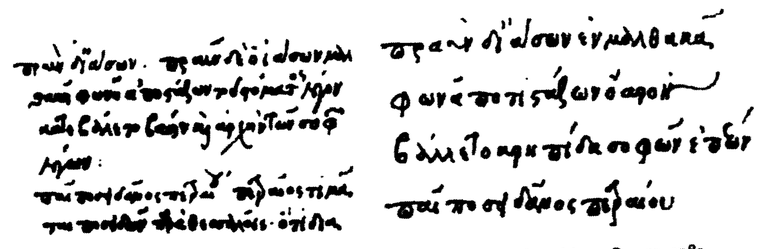
Εἰκ. 11. Ἰωάννης Ἀκτουάριος. Γραφέας Ἀνδρόνικος Χαλκεόπουλος, 1439. Ambros. gr. 190.

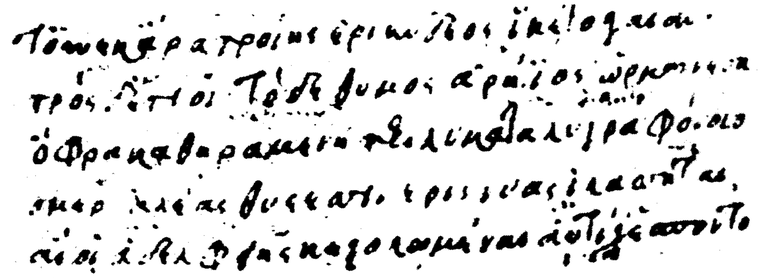

Εἰκ. 12. Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ *Ἐρωτήματα*. Βιτσέντζα, Giovanni da Reno(?), 1475 μὲ 1476.

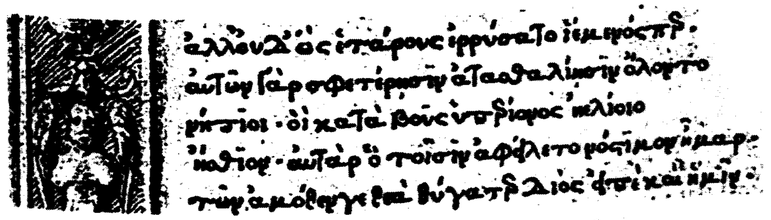

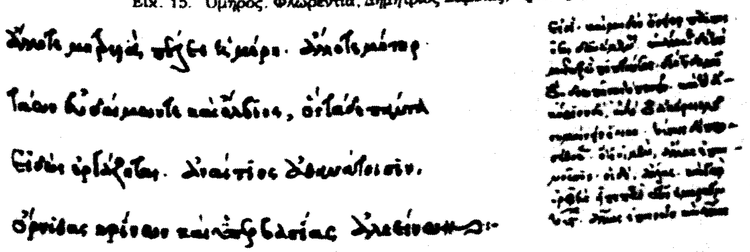
Εἰκ. 13. Πίνδαρος. Γραφέας Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, 15ος-16ος αἰώνας. Par. gr. 2783.

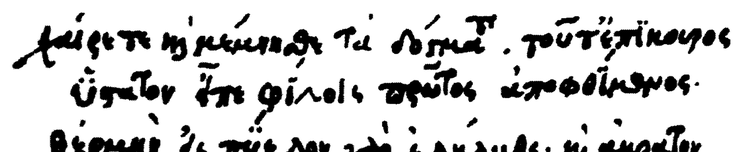
Εἰκ. 14. Κόιντος Σμυρναῖος. Ἀνώνυμος γραφέας, μέσα 15ου αἰώνα. Neapol. gr. II F 11.

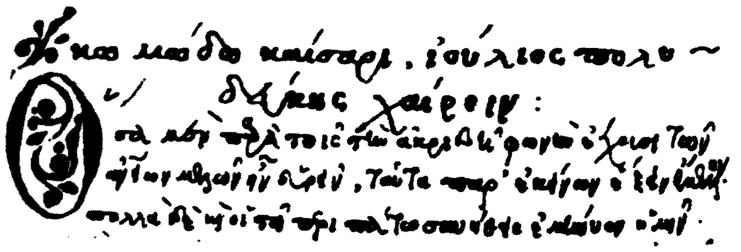
Εἰκ. 15. Ὅμηρος. Φλωρεντία, Δημήτριος Δαμιλᾶς, 1488/1489.

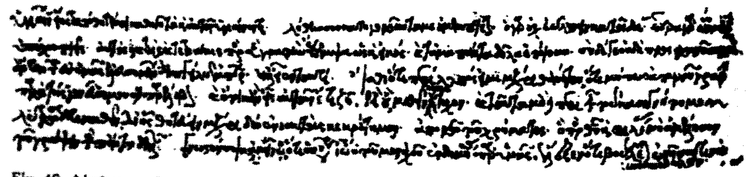
Εἰκ. 16. Ἡσίοδος. Γραφέας Δημήτριος Δαμιλᾶς, τέλη 15ου αἰώνα. Marc. gr. IX 6.

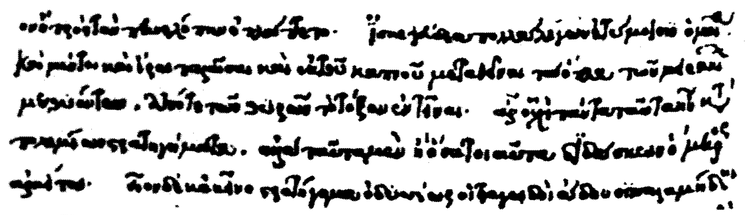
Εἰκ. 17. Μαξίμου Πλανούδη, Ἀνθολογία. Γραφέας Ἰανὸς Λάσκαρις, 15ος-16ος αἰώνας, Vat. Barb. gr. 123.

Εἰκ. 18. Ἰούλιος Πολυδεύκης. Γραφέας Γεώργιος Ἀλεξάνδρου, τέλη 15ου αἰώνα. Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀνταλ. 190.

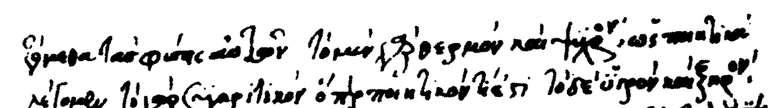
Εἰκ. 19. Αὐτόγραφη ἐπιστολὴ Ἰωάννου Γρηγορόπουλου, ἀρχὲς 16ου αἰώνα, Ἰταλία, ἰδιωτικὴ συλλογή.

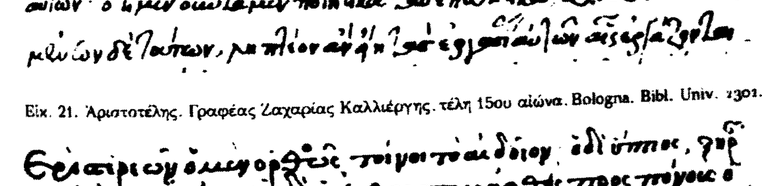
Εἰκ. 20. Ἀριανός. Γραφέας Μάρκος Μουσοῦρος, ἀρχὲς 16ου αἰώνα. Marc. gr. VII 9.

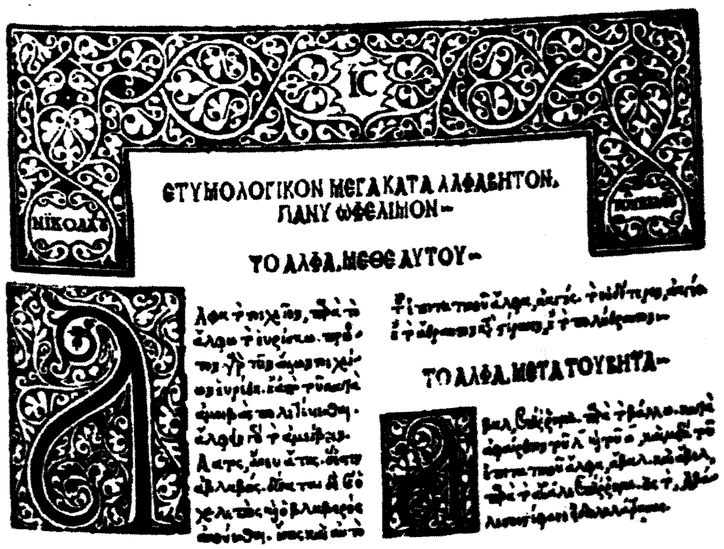

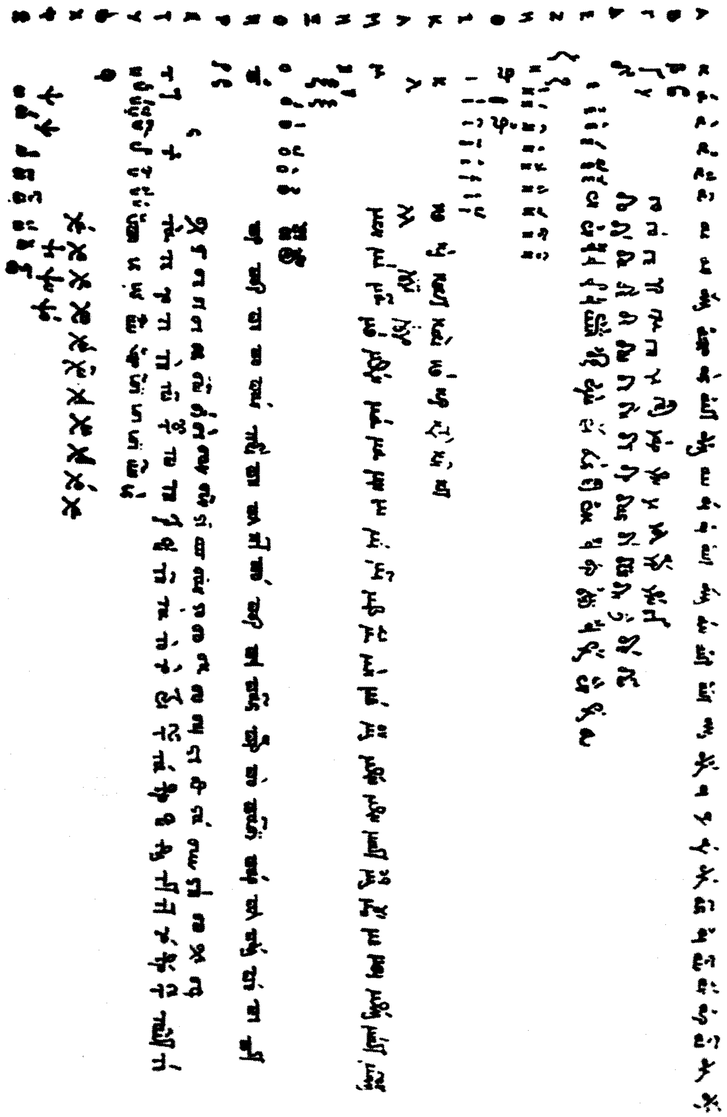
Εἰκ. 21. Ἀριστοτέλης. Γραφέας Ζαχαρίας Καλλιέργης, τέλη 15ου αἰώνα. Bologna. Bibl. Univ. 2301.

Εἰκ. 22. Διοσκουρίδης. Γραφέας Νικόλαος Βλαστός, 1487, Modena. Bibl. Estense. gr. 115.

Εἰκ. 23. *Μέγα Ἐτυμολογικόν*.
Ζαχαρίας Καλλιέργης - Νικόλαος Βλαστός. 1499. Βενετία.

Εἰκ. 24. Προσπάθεια ἀνασύστασης τῆς τυπογραφικῆς χάραξης τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη.

17.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΒΡΥΣΙΑΝΗΣ ΣΙΦΝΟΥ

Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Βρυσιανῆς στὴ Σίφνο εἶναι τὸ μεγαλύτερο μοναστήρι τοῦ νησιοῦ καὶ ἀπετέλεσε γιὰ τρεῖς καὶ πλέον αἰῶνες σπουδαῖο μοναστικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ κέντρο. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἱερωμένων ποὺ θήτευσαν ἐκεῖ γιὰ πολλὰ χρόνια καὶ διέπρεψαν τόσο μέσα στὸ νησὶ ὅσο καὶ ἔξω σὲ πολλὰ καὶ μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Ταυτόχρονα ὑπῆρξε καὶ ἕνα κέντρο παιδείας, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ βιβλίων, ἐντύπων καὶ χειρογράφων ποὺ σώζονται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη της καὶ προέρχονται ἀπὸ δωρεὲς τῶν ἰδίων της τῶν μοναχῶν καὶ ἄλλων Σιφνίων λογίων, ὅπως ὁ Νικόλαος Βάος.

Σὲ μία παλαιογραφικὴ ἀποστολὴ τὸ 1977 μαζὶ μὲ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ καὶ ἀκαδημαϊκὸ Λίνο Πολίτη καταγράψαμε καὶ φωτογραφήσαμε 17 χειρόγραφους κώδικες ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 17ο ἕως τὸν 19ο αἰώνα καὶ ἕνα φάκελο μὲ φύλλα παλαιότερων κωδίκων. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγονται καὶ τρεῖς κτηματικοὶ καὶ λογιστικοὶ κώδικες τῆς μονῆς ἀπ᾽ ὅπου προέρχονται σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ δράση της. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι σὲ μιὰ μοναστηριακὴ βιβλιοθήκη τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων νὰ εἶναι κυρίως ἐκκλησιαστικό. Ἰδιαίτερη παλαιογραφικὴ ἀξία ἔχει ὁ πρῶτος λειτουργικὸς κώδικας (μέσα 17ου αἰώνα) μὲ τὴν εὐμεγέθη καὶ ἐπίσημη γραφή, τὰ πεποικιλμένα πρωτογράμματα καὶ τὶς μικρογραφίες τοῦ Ἰω. Χρυσοστόμου καὶ Μ. Βασιλείου. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο νομοκανονικὰ χειρόγραφα χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1662 καὶ περιέχει τὴ γνωστὴ καὶ διαδεδομένη σὲ ὅλον τὸν ὀρθόδοξο κόσμο ἀλλὰ ἀνώνυμη συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων μὲ τὸν τίτλο *Νέον νόμιμον πλουσιώτατον πάνυ. Νουθεσία πρὸς πνευματικὸν καὶ ἀσφάλεια.* Τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔχει αὐτὸ τὸ χειρόγραφο εἶναι ὅτι διασώζει τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ συντάκτη της. Στὸ φ. 80 διαβάζουμε: *Τὸ παρὸν νόμιμον συναθροισθὲν ὑπὸ Κυρίλλου μοναχοῦ ἐκ διαφόρων νομίμων μόχθῳ πολλῷ καὶ ἐπιμελείᾳ καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ ἐν ἔτει ·ζρκβ΄* (1614) *Αὐγούστῳ β΄*. Τὸ χειρόγραφο μὲ τὴν ἐξήγηση τοῦ

Σιμπλικίου στὸ *Ἐγχειρίδιο* τοῦ Ἐπικτήτου, κείμενο ἐνετεταγμένο ἤδη ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ περίοδο στὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας, γράφτηκε τὸ ἔτος 1772 καὶ δωρήθηκε ἀργότερα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Βάο. Ἀνάμεσα στὰ Εὐχολόγια ξεχωρίζει ἕνα μὲ τὶς εὐχὲς τοῦ Θεοδούλου μοναχοῦ τοῦ ἐπονομαζομένου Θηκαρᾶ καὶ ἀνάμεσα στὰ μουσικὰ ἕνα μὲ συνθέσεις πολλῶν μεταβυζαντινῶν μελογράφων. Ἀπὸ τὰ σκόρπια φύλλα παλαιοτέρων κωδίκων ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν δύο περγαμηνὰ φύλλα τοῦ 12ου αἰώνα μὲ ἁγιολογικὸ κείμενο. Θὰ ἦταν παράλειψη ἂν μιλῶντας γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Σίφνου δὲν ἀναφερόμαστε καὶ σὲ ἕνα χειρόγραφο ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀπολλωνίας καὶ εἶναι γραμμένο ἀπὸ τὸν Κρητικὸ μοναχὸ καὶ διδάσκαλο Παρθένιο Χαιρέτη. Ἐδῶ ὁ ταπεινὸς αὐτὸς πνευματικὸς κατέγραψε τὸ ἔτος 1677 τὰ θαύματα τῆς Παναγίας τῆς Χρυσοπηγῆς, τοῦ μικροῦ μοναστηριοῦ στὴν ὁμορφότερη παραλία τοῦ νησιοῦ.

Σίφνος, Μονὴ Βρύσης. Τρεῖς Λειτουργίες, 17ος αἰ.

18.

ΙΚΑΡΙΑΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Α. Τὰ ἀρχεῖα.

Στὶς 26 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1573 σ᾽ ἕνα ἀπὸ τὰ πιο παλιὰ χωριὰ τῆς Ἰκαρίας, στὰ Κοσίκια, ἡ Σταματίνα Κουμαδίνα συμφώνησε μὲ τὸν Λέο Καφάκο νὰ παντρέψουν τὰ παιδιά τους, τὴν Καλὴ καὶ τὸν Ξένο. Καὶ ἡ Σταματίνα ἔδινε στὴν κόρη της τὴν Καλὴ γιὰ προίκα ἕναν σπιτόγυρο καὶ ἕνα σπίτι, χωράφια, ἀμπέλια, περιβόλια, κήπους, ἐλιές, ἕνα μαντροστάσι, δεκαέξι πρόβατα, μιὰν ἀγελάδα, πέντε μελίσια. Καὶ ἀκόμη, ἕνα πιθάρι γιὰ κρασὶ καὶ ἕξι γαστριά. Ὅλα αὐτὰ περιγράφονται μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειές τους σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα προικοσύμφωνα ποὺ γνωρίζουμε ὅτι συντάχθηκαν στὴν Ἰκαρία μὲ ὅλους τοὺς νομικοὺς τύπους τῆς ἐποχῆς. Παρόμοια ἔγγραφα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα ὑπάρχουν διάσπαρτα στὰ ἰκαριώτικα σπίτια μέσα στὰ παλιὰ σεντούκια καὶ τσίγκινα κουτιὰ γιὰ νὰ μαρτυροῦν τὴν ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς ζωῆς στὸ νησί. Οἱ φιλότιμες προσπάθειες ἑνὸς ἱστοριοδίφη, τοῦ Σταυρινοῦ Ζολώτα, πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια καὶ ἡ γενναιόδωρη ἀνταπόκριση τῆς Ἰκαριακῆς Ἀδελφότητας στὴν Ἀθήνα εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία μιᾶς πολυτιμώτατης ἀρχειακῆς συλλογῆς, ποὺ φυλάσσεται σήμερα στὴν Ἀθήνα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὲς ἑκατοντάδες ἔγγραφα, δικαιοπρακτικά, δημόσια καὶ ἰδιωτικά, μαζεμένα ἀπὸ διάφορα χωριὰ τῆς Ἰκαρίας καὶ χρονολογούμενα μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Ὅπως κάθε ἀρχειακὴ συλλογὴ ἔτσι καὶ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸν καθρέφτη τῆς κοινωνίας περασμένων ἐποχῶν καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσουμε τὶς κρυφὲς πτυχές της, ἀλλὰ καὶ νὰ ἑρμηνεύσουμε σημερινὲς καταστάσεις, καὶ ἀκόμη νὰ ξεδιαλύνουμε πολλὲς παρεξηγήσεις.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὸ νησὶ καὶ στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἀλλὰ καὶ στὰ νεώτερα τὸ θεωροῦσαν ὡς ἀπομονωμένο καὶ δυσπρόσιτο. Σ᾽ αὐτὸ συνέβαλε καὶ ἡ γεωγραφική του διαμόρφωση, ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν εὔκολη καὶ ἀσφαλὴ προσάραξη πλοίων. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι ὁ λόγος ποὺ στὴν Ἰκαρία κάποιοι θεσμοὶ καὶ κάποια κοινωνικὰ

φαινόμενα παρακολουθοῦσαν μὲ ἀργότατο ρυθμὸ τὶς ἐξελίξεις ποὺ συνέβαιναν στὴν εὐρύτερη περιοχή. Τὸ Ἰκαριακὸ Ἀρχεῖο ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτή, τῆς μελέτης τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν εἶναι μιὰ πηγὴ πληροφοριῶν ἐξαιρετικῆς σημασίας. Οἱ περισσότεροι συντάκτες τῶν ἐγγράφων εἶναι ἱερεῖς ποὺ ἔχουν ταυτόχρονα τὸ ὀφφίκιο τοῦ οἰκονόμου ἢ τοῦ νοταρίου τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐγγράμματοι λαϊκοί.

Τὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα εἶναι κυρίως ἀγοραπωλησίες χωραφιῶν, προικοσύμφωνα, δωρεές, ἀφιερώσεις κτημάτων σὲ ναούς, διανομὲς γονικῆς περιουσίας καὶ διαθῆκες. Μιὰ ἰδιαίτερη κατηγορία ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ ἀποτελοῦν οἱ *μάνες*. Αὐτὲς εἶναι μικρὰ τετράδια, ὅπου ὁ νοτάριος ἢ τὸ πρόσωπο ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴ σύνταξη τῶν δικαιοπραξιῶν κατέγραφε μὲ λίγα λόγια τὸ περιεχόμενο τῆς κάθε δικαιοπραξίας.

Ὁ τύπος μὲ τὸν ὁποῖον συντάσσονται τὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο καὶ στὰ χρόνια τῆς γενουατοκρατίας. Ἡ χρονολόγηση γίνεται μὲ τὸ σύστημα ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως, ἡ εἰσαγωγὴ γίνεται μὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ ἢ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἀκολουθεῖ ἡ ἔκθεση τῆς ὑπόθεσης καὶ στὸ τέλος ἀναφέρονται οἱ ρῆτρες καὶ οἱ ἐγγυήσεις γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν δικαιοπρακτούντων μαζὶ μὲ τὶς ἰδιόχειρες ὑπογραφὲς τῶν συντακτῶν καὶ τῶν μαρτύρων. Ὁ τύπος αὐτὸς στὶς γενικές του γραμμὲς εἶναι κοινὸς γιὰ ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ κάποιες εἰδικὲς λεπτομέρειες λεκτικὲς καὶ νομικὲς τὸν κάνουν νὰ ξεχωρίζει. Π. χ. στὶς ρῆτρες, ὅποιος ἀθετήσει τὴ συμφωνία εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ πληρώνει τῆς "*εὑρισκομένης ἀφεντίας*" ἢ τῆς "*ζουμάγιας*" ἕνα σημαντικὸ ποσό. Ἡ ἀκόμη, ἀναφέρεται ἡ πληρωμὴ τοῦ "*τέλους*" ἢ τοῦ "*ἀκροστίχου*" (προφανῶς τοῦ φόρου ἐγγύου ἰδιοκτησίας) σὲ μελίσσια. Ἐπίσης στὰ προικοσύμφωνα ἢ καὶ στὶς διαθῆκες συχνὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ σὲ πιθάρια ποὺ εἶναι δύο κατηγοριῶν, τὰ κρασοπὰ (γιὰ τὸ κρασὶ) καὶ τὰ σιταροπὰ (γιὰ τὸ στάρι).

Ἀλλὰ καὶ ἄλλη μιὰ ἐνδιαφέρουσα συνήθεια τοῦ νησιοῦ περνάει μέσα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα αὐτά. Πολλὲς οἰκογένειες ποὺ ἦταν κτήτορες ναῶν ἐκτὸς ἀπὸ τὴν συντήρησή τους καὶ τὴν προσφορὰ λαδιοῦ ἀνελάμβαναν κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ πανηγυριοῦ νὰ προσφέρουν κρέας καὶ ψωμὶ στοὺς παρευρισκομένους. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ περνάει ἀναλογικὰ καὶ στοὺς κληρονόμους τῶν κτητόρων

καὶ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὶς διαθῆκες, ὅπως καὶ στὶς δωρεές, τὸ ποσοστὸ ποὺ θὰ ἀνελάμβανε ὁ κάθε κληρονόμος.

Τὰ περισσότερα ἔγγραφα εἶναι ἀπελπιστικὰ κακογραμμένα (μὲ γράμματα *τσιγκριά*, ὅπως τὰ λένε στὸ νησί), καὶ ὁ μελετητὴς χρειάζεται πολλὴ προσπάθεια ἀλλὰ καὶ φαντασία γιὰ νὰ τὰ διαβάσει. Εἶναι καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενο ἕνα ἀκόμη ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσης τοῦ νησιοῦ. Πάντως, ἡ πληθώρα τῶν τοπωνυμίων, ἀλλὰ καὶ γενικὰ ὁ λεξιλογικὸς πλοῦτος ποὺ ἐμπεριέχεται σὲ αὐτὰ εἶναι ἐκπληκτικὸς καὶ προσφέρεται γιὰ πολύπλευρες ἐθνολογικὲς καὶ ἀνθρωπολογικὲς ἔρευνες.

Ἤδη τὸ Ἀρχεῖο αὐτὸ ἔχει μικροφωτογραφηθεῖ ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ εἶναι προσιτὸ στὴν ἔρευνα. Πραγματικὰ θὰ προσφερόταν τεράστια ὑπηρεσία στὴν ἱστορικὴ γνώση γιὰ τὸ νησί, ἂν τὸ παράδειγμα τοῦ Σταυρινοῦ Ζολώτα τὸ ἐμιμοῦνταν καὶ ἄλλοι καὶ προσέφεραν τὰ παλιὰ χαρτιά τους, ὥστε αὐτὸ τὸ Ἀρχεῖο νὰ ἐμπλουτιστεῖ ἀκόμη περισσότερο. Ἡ καταστροφὴ ἢ καὶ ἡ παραμέλησή τους μοιάζει μὲ αὐτοκτονία.

Β. Τὰ χειρόγραφα.

Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπισκέψεις μου στὸ νησί, πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, εἶχα τὴν τύχη νὰ ἐντοπίσω στὸ ἄλλοτε Γυμνάσιο τοῦ Ἁγίου Κηρύκου μιὰ ἀξιόλογη συλλογὴ χειρογράφων καὶ παλαιῶν ἐντύπων. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν πλησιόχωρη μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Λευκάδας, ποὺ ἀποτελεοῦσε γιὰ μακρὰ σειρὰ ἐτῶν πνευματικὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Ἡ μονὴ ἀνάγει τὴν ἵδρυσή της στὸν ἁγιορείτη ἱερομόναχο Νήφωνα τὸ ἔτος 1775 καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐρίδων τῶν Κολλυβάδων, ποὺ εἶχαν ταράξει τὴ μοναχικὴ πολιτεία τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὁ Νήφων μαζὶ μὲ τέσσερις συνασκητές του ἐγκαταλείπει τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ μετὰ ἀπὸ περιπλάνηση στὴ Σάμο, τὴν Πάτμο καὶ τοὺς Φούρνους ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰκαρία, ὅπου ἔκτισε καὶ τὸ μοναστήρι. Εἶχε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν ἅγιο Μακάριο τὸν Νοταρὰ καί, μολονότι αὐτὸς τὸν βοήθησε καὶ οἰκονομικά, δὲν μπόρεσε νὰ παραμείνει στὴν Ἰκαρία γιὰ πολὺ χρόνο. Ἔφυγε καὶ ἔκτισε τὸ μοναστήρι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Σκιάθου. Ὅμως δὲν ξέχασε τὴν Ἰκαρία. Ἐστειλε ἐκεῖ τρεῖς ἀπὸ τοὺς μαθητές του καὶ αὐτοὶ ἀνακαίνισαν τὸ ἀρχικὸ μοναστήρι καὶ στέριωσαν ἐκεῖ.

Εἶναι φυσικὸ ὁ ἀρχικὸς πυρήνας τῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὄρος καὶ νὰ ἔχει περιεχόμενο ἐκκλησιαστικό. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα, προερχόμενα ἀπὸ τὴν Πάτμο, τὴ Σύμη καὶ τὴν Πελοπόννησο, μὲ φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ περιεχόμενο. Τρία ἀπὸ αὐτὰ (ἀρ. 5, 10 καὶ 11) ἀποτελοῦν δωρεὰ πρὸς τὴ μονὴ τοῦ ἀρχιμανδρίτη Σαραφεὶμ Παναγιωτίδη, ὁ ὁποῖος διετέλεσε πρωτοψάλτης τῆς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου, καθὼς καὶ διδάσκαλος καὶ γραμματέας τῆς Σύμης, ὅπου πέθανε τὸ ἔτος 1917. Δύο χειρόγραφα (ἀρ. 5 καὶ 8) ἔχουν σχέση μὲ τὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν, γιατὶ περιέχουν κείμενα τοῦ μεγάλου σοφοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου καὶ γραμματικὰ ἔργα τοῦ Γρηγορίου Σαράφη, διδασκάλων καὶ τῶν δύο τῆς σχολῆς κατὰ τὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα. Ἕνα ἐπίσης χειρόγραφο προερχόμενο ἀπὸ τὴ Δημητσάνα, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὸ Ἄργος καὶ τὰ Κύθηρα βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ Σεραφεὶμ Παναγιωτίδη στὴν Πάτμο καὶ τὴ Σύμη.

Ἀπὸ ὅλα τὰ χειρόγραφα θὰ μπορούσαμε νὰ ξεχωρίσουμε ἕνα, ποὺ ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Εἶναι τὸ ὑπ' ἀρ. 5 ποὺ περιέχει τὸν γνωστὸ ἐθνεγερτικὸ διάλογο μὲ τὸν τίτλο *Ρωσσαγγλογάλλος*, ἕνα τμῆμα τῆς Φυσικῆς τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, ἕνα στιχούργημα γιὰ τὶς νίκες τῶν Ρώσων κατὰ τοῦ Ναπολέοντα, ἕνα ἀκόμη προτρεπτικὸ γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μανιφέστα καὶ διπλωματικὰ κείμενα τοῦ Ναπολέοντα καὶ τοῦ Ταλεϋράνδου σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Γαλλίας ἀπέναντι στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Τὸ χειρόγραφο εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἕναν Κύπριο, πιθανῶς μαθητὴ τῆς Σχολῆς τῶν Κυδωνιῶν, τὸν Ἀντώνιο Τεϊρμεντζόγλου, μουσικὸ (ὅπως ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτό του) ἀπὸ τὴ Λευκωσία, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1811-1814, στοιχεῖο ποὺ ἀποτελεῖ μιὰν ἀκόμη μαρτυρία τῆς συμμετοχῆς τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρω ἐδῶ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς τίτλους τῶν κειμένων αὐτῶν καθὼς καὶ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἄγνωστα μέχρι τώρα ἐθνεγερτικὰ στιχουργήματα.

- *Μετάφρασις τοῦ διακηρυκτικοῦ τῆς Ὑψηλῆς Πόρτας διδομένου πρὸς ἀλλογενεῖς πρέσβεις, καθ' ὃν καιρὸν ἐκήρυξε τὸν πόλεμον κατὰ τῆς Ρωσίας, 1807 κατὰ τὸν Μάρτιον.*

- *Λόγος συμβουλευτικὸς κυρίου Ταλλιαρὰν πρὸς ἅπαντας τοὺς ἐν τῇ Παρισιακῇ Συγκλήτῳ παρακινητικὸς περὶ τῶν πρακτέων*

καὶ διδακτικὸς τρεχόντων ὡς ἀπὸ στόματος τοῦ αὐτοκράτορος καὶ βασιλέως Ναπολέοντος (κατὰ Ἑλλήνων).

- *Σύνταξις διὰ στίχων περὶ τοῦ πολέμου Πονεπάρτη μετὰ τῶν Ρουσῶν 1813, 1η Μαρτίου εἰς Κωνσταντινούπολιν.*

- *Ἠθοποιΐα παθητικὴ ὡς ἐκ προσώπου τῆς Ἑλλάδος.*

Ἀρχὴ

1. *Ἥλιε σὺ*
   ποὺ νύκτα καὶ ἡμέρα
   στὴν ἐδικήν μας σφαῖραν
   τὴν γῆν περιπολῶν
   φωτίζεις κάθε τόπους
   καὶ ζῶα καὶ ἀνθρώπους
   πληρεῖς πολλῶν καλῶν,

2. *εἶδες ποτὲ*
   τοσαύτην δυστυχίαν
   νὰ γένῃ εἰς καμμίαν
   ἐσχατιὰν τῆς γῆς,
   ὅση σ' ἐμὲ συνέβη
   ἐξ ὅτου θριαμβεύει
   δράκων ὁ ἐναγής;

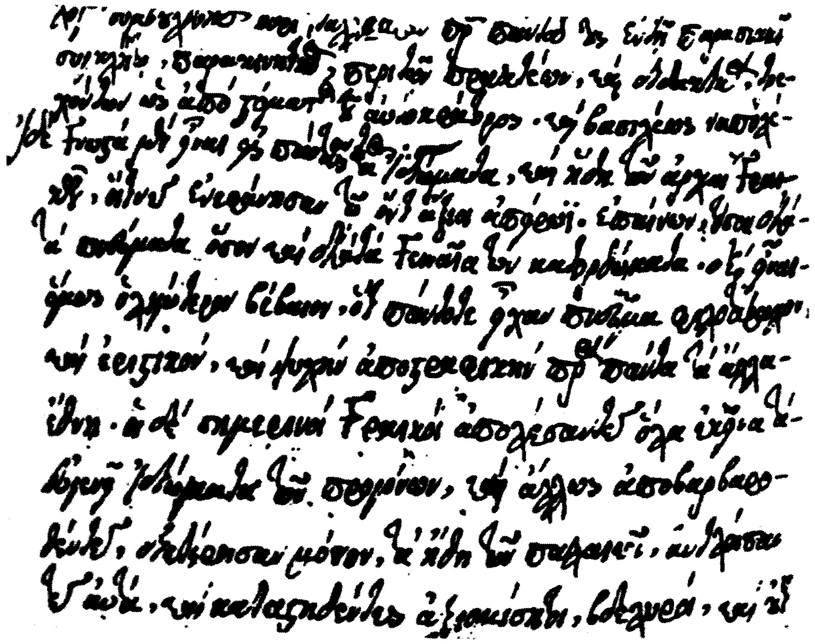
Τέλος

50. *Καὶ σὺ φωστὴρ*
    Ἀπόλλων Ὑπερίων
    καθ' Ὅμηρον τὸν θεῖον,
    ὃς πάντ' ἐφορᾷς
    καὶ πάντα ἐπακούεις,
    δέξου τὰς τῆς ἀθλίης
    εὐχάς τε καὶ ἀράς.

51. *Τὴν ποθητὴν*
    σελήνην μὴ φωτίσῃς,
    ἀλλὰ νὰ τὴν σκοτίσῃς
    τοῦ φέγγους ὑστερῶν
    καὶ ἀντ' αὐτῆς νὰ λάμψῃ
    μὲ εὐσεβείας λάμψῃ
    πλῆθος Χριστοῦ σταυρῶν.

52. *Ἀλλοδαπῶν*
ἐθνῶν ἄλλα μὲν πεῖσον,
γιὰ νὰ μὲ βοηθήσουν
κρυφὰ ἢ φανερὰ
ἢ ν' ἀδιαφορήσουν
κἂν νὰ μὴ συμφωνήσουν
μὲ ὕδραν τὴν σκληράν.

53. *Μόνη ἐγὼ*
ἐλπίζω νὰ ἠμπορέσω
τύραννον ν' ἀπολέσω,
νὰ ἴδω τὴν αὐγὴν
τὴν τῆς ἐλευθερίας,
ἤτις ἦτον σοφίας
ἀρχαίας μου πηγή.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ λόγου τοῦ Ταλεϋράνδου στὸ ἰκαριακὸ χειρόγραφο.

19.

ΣΑΜΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Σὲ παλαιότερες καὶ νεώτερες παλαιογραφικὲς ἔρευνες τοῦ βιβλιοσυλλέκτη Μηνᾶ Μινωΐδη (1914), τοῦ φιλολόγου καὶ ἱστορικοῦ Ὀδυσσέα Λαμψίδη (1960), τοῦ καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας Ἰωάννου Ἀναστασίου (1973) καὶ τοῦ ὑπογράφοντος (1984) καταγράφτηκε στὸ νησὶ ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χειρογράφων. Κυριώτερη συλλογὴ εἶναι αὐτὴ τῆς Μητροπόλεως Σάμου, ὅπου ὁ ἀοίδιμος μητροπολίτης Σάμου Παντελεήμων εἶχε συγκεντρώσει χειρόγραφους κώδικες καὶ πολλὰ ἔντυπα βιβλία ἀπὸ τὶς μονὲς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς, τῆς Παναγίας τοῦ Βροντᾶ, τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (σύνολο 127 χειρόγραφα). Μικρὲς συλλογὲς ἐπίσης ὑπάρχουν στὴ Μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (10 χειρόγραφα) καὶ στὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη (8 χειρόγραφα).

Ἡ ὕπαρξη τῶν χειρογράφων μαζὶ μὲ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ παλαιῶν ἐντύπων ποὺ ὑπάρχουν στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ νησιοῦ δίνουν τὸ στίγμα τῆς πνευματικῆς δραστηριότητας ποὺ ἐπικρατοῦσε ἰδιαίτερα μέσα στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους κατὰ τὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Τὰ λιγοστὰ σπαράγματα ἀπὸ παλαιοὺς κώδικες καθὼς καὶ μερικοὶ ὁλόκληροι ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὸν 10ο ἕως τὸν 16ο αἰώνα (συνολικὰ 28), δείχνουν ὅτι τὸ νησὶ κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα δὲν εἶχε ἐρημωθεῖ παντελῶς, ὅπως γενικὰ πιστευόταν. Τὰ μεγάλα μοναστήρια κατεῖχαν τὶς γαῖες τους καὶ ἀσκοῦσαν τὸ πνευματικό τους ἔργο, ἔστω καὶ ἂν ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶχε μειωθεῖ σημαντικά. Μὲ τὸν ἐπανοικισμὸ τοῦ νησιοῦ οἱ μονὲς ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς πνευματικῆς καθοδήγησης τῶν νέων κατοίκων καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἐξελίχθηκαν σὲ οἰκονομικὰ καὶ πνευματικὰ κέντρα, ποὺ οἱ δραστηριότητές τους ξεπερνοῦσαν τὰ ὅρια τοῦ νησιοῦ. Αὐτὸ ἄλλωστε δείχνει καὶ ἡ προοδευτικὴ αὔξηση ὄχι μόνον τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων ἀλλὰ καὶ τῶν βιβλίων γιὰ διδακτικὴ χρήση, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ πλουσιώτατο ἀρχεῖο (2.774 ἔγγραφα) ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὴ Μητρόπολη κατὰ τὴν ἀποστολή μας τὸ ἔτος 1984, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ παλαιότερα ἔγγραφά του (σὲ ὀθωμανικὴ καὶ ἑλ-

ληνικὴ γλώσσα) ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 16ου αἰώνα.

Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μὲ ἐκκλησιαστικὸ περιεχόμενο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀκτὼ Εὐαγγέλια, ποὺ ἀποτελοῦσαν κατὰ κάποιον τρόπο τὰ θεμελιακὰ βιβλία τῶν μονῶν καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 12ο ὡς τὸν 14ο αἰώνα, ξεχωρίζουν ἕνα λειτουργικὸ εἰλητάριο τοῦ 14ου-15ου αἰώνα, ἕνα χειρόγραφο μὲ ὁμιλίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου (12ου αἰ.) καὶ ἕνα ἄλλο μὲ ὁμιλίες τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (16ου αἰ.), ἕνα μὲ τὸ προσφιλὲς στοὺς Βυζαντινοὺς διήγημα τοῦ *Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ* (15ου αἰ.) καὶ τὰ χειρόγραφα μὲ γεροντικὲς διηγήσεις (τοῦ 10ου, 12ου καὶ 16ου αἰ.) Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μὲ νομοκανονικὴ ὕλη, τὰ ὁποῖα κυρίως περιέχουν τὸν γνωστὸ *Νομοκάνονα* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ (18ου αἰ.), διακρίνονται δύο ποὺ χρονολογοῦνται τὸν 16ο αἰώνα καὶ περιέχουν συνοδικὲς ἀποφάσεις καὶ νομικὲς λύσεις γιὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ κοσμικὰ θέματα. Στὰ ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ 16 μὲ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ποὺ χρονολογοῦνται κυρίως τὸν 18ο καὶ 19ο αἰώνα. Δύο ἀπὸ αὐτὰ ἔγραψε ὁ μοναχὸς Ἰωάσαφ ὁ Παντοκρατορινὸς στὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (ἔτ. 1812 καὶ 1816). Ἐπίσης σὲ ἕνα ἄλλο (ἀρ. Μητροπόλεως 5) στὸ τέλος τῆς σειρᾶς τῶν τροπαρίων ὁ γραφέας πρόσθεσε καὶ ἕνα θρηνητικὸ τραγούδι γιὰ τὴν ἅλωση τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ ἔτος 1715, τοῦ ὁποίου μερικοὶ στίχοι εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

Ἡ Πάτρα καὶ Μονοβασιὰ προβάλετε νὰ ἰδῆτε
τ' Ἀνάπλι τὸ βαριόμερο, μὰ νὰ τὸ λυπηθῆτε,
τ' Ἀνάπλι ποὖταν ξακουστὸ σὲ βάσανα μεγάλα.
Νἄχε ν' ἀνάψη νὰ καγῆ οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν Πόλη
ὅταν ἐβάλαν τὴν βουλὴ οἱ Γενιτζάροι ὅλοι
εἰς τὸ Μωριὰ νὰ κατεβῆ, τ' Ἀνάπλι γιὰ νὰ πάρη.

Στὴν κατηγορία τῶν διδακτικῶν καὶ σχολικῶν βιβλίων ἐντάσσονται τὰ λεγόμενα *Μαθηματάρια*, ποὺ περιέχουν ἐπιλεγμένα κείμενα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς πατερικῆς φιλολογίας μὲ διάστιχη ἑρμηνεία τῶν λέξεων καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης γλώσσας. Τέτοια Μαθηματάρια ὑπάρχουν στὶς σαμιακὲς βιβλιοθῆκες 16, ὅπως ἐπίσης καὶ τρεῖς χειρόγραφες Γραμματικές, καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Στὸ πλαίσιο τῆς διδακτικῆς ὕλης περιλαμ-

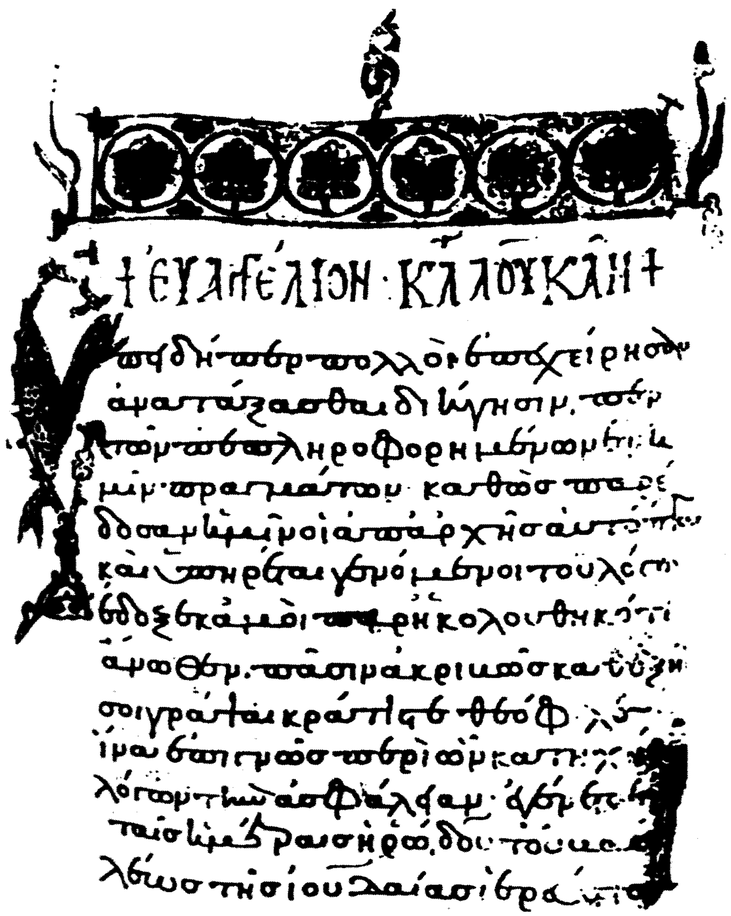

βάνονται καὶ βιβλία μὲ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Κορυδαλέα στὸ *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως* τοῦ Ἀριστοτέλη (κτήτορας ὁ προηγούμενος Ἰάκωβος Βαθιώτης, 18ος αἰ.), ἡ *Λογικὴ* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, ἡ *Φυσιολογία* τοῦ Βικεντίου Δαμωδοῦ (κτήτορας ὁ Θεοδόσιος ἱερομόναχος, ἔτ. 1769) καὶ ἡ *Λογικὴ* τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως. Πέντε κώδικες ἔχουν ἐπιστολογραφικὰ καὶ ρητορικὰ γυμνάσματα, ἕνας περιέχει μιὰ γεωγραφικὴ πραγματεία, ἕνας νεώτερος κώδικας ἀλχημικὰ κείμενα, καὶ ἕνας τὴν *Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης* τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων (γραφέας ὁ Ἰωάννης ἱερεὺς Μπάλμπης, ἔτ. 1783).

Εἶναι ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ συγκινητικὸ ὅταν ξεφυλλίζοντας κάποια ἀπὸ τὰ Μαθηματάρια πέφτει τὸ μάτι σου σὲ ὀνόματα διαδασκάλων, ταπεινῶν ἐργατῶν τοῦ πνεύματος ποὺ μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἰσοκράτη, τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ Λιβανίου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Συνεσίου, τῆς Ὀκτωήχου προσπαθοῦσαν νὰ διδάξουν στὰ παιδιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ σοφία τῶν προγόνων τους.

Στὰ σαμιώτικα Μαθηματάρια συναντοῦμε τὰ ὀνόματα καὶ κάποιων διδασκάλων, ὅπως τοῦ *ἀρίστου διδασκάλου* Κυρίλλου Σγουρομαλινοῦ (ἔτ. 1804), τοῦ Δημητρίου τοῦ Λεσβίου (ἔτ. 1768) καὶ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Πατμίου (ἔτ. 1793). Πολὺ ἀργότερα, τὸ ἔτος 1829 ἕνας ἀνώνυμος διδάσκαλος στὸ Βαθὺ σημείωνε ἀνάμεσα στὰ φύλλα ἑνὸς πολὺ παλαιότερου βιβλίου του ποὺ περιεῖχε τὴ *Γραμματικὴ* τοῦ Δανιὴλ τοῦ Πατμίου, *Ἀριθμητική*, τὰ *ἰαμβικὰ τετράστιχα* τοῦ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ *Βιβλίο τῶν Βασιλειῶν*, σὲ πόσα παιδιὰ ἄρχισε νὰ κάνει μάθημα:

1829 Μαΐου 25 ἔκαμα ἀρχὴν σπουδάζειν παῖδας εἰς τὸν Λιμένα Βαθέος.
Τοῦ καπετὰν Εὐαγγέλου παῖδας 2
Τοῦ Κυριάκου 1
Τοῦ καπετὰν Δημήτρη Μούσου 1
Τοῦ καπετὰν Ἀνομάτου 1
Τοῦ Νικολάκη ὁ αὐτάδελφος 1
Τοῦ Δημητράκη Προβατάρη 1 .... καὶ ἄλλα συνολικὰ 19.

Σάμος, Βιβλιοθήκη Μητροπόλεως ἀρ. 23.
Τετραευάγγελο. 13ος αἰ.

20.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΑ ΒΙΒΛΙΑ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΥΣΟΥ

Ἂν ἡ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῆς Προυσιώτισσας καὶ τὸ μοναστήρι της γιὰ αἰῶνες ἦταν τὸ ἱερὸ προσκύνημα τῶν χριστιανῶν ὅλης τῆς Ρούμελης, τῆς ὀρεινῆς Θεσσαλίας καὶ τῶν Ἀγράφων ἀλλὰ καὶ τῆς βόρειας Πελοποννήσου, ὑπῆρξε ταυτόχρονα καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ κέντρα παιδείας καὶ μόρφωσης ἰδιαίτερα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Μνημεῖα αὐτῆς τῆς παιδευτικῆς δράσης εἶναι τὸ ἴδιο τὸ κτίσμα τοῦ σχολείου, ποὺ ὑπάρχει ἀκόμη καὶ σήμερα ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς μονῆς, ἡ πλούσια βιβλιοθήκη της καὶ τὰ ἴδια τὰ γράμματα ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ πρωτεργάτης αὐτῆς τῆς δράσης ἀρχιμανδρίτης καὶ ἡγούμενος Κύριλλος Καστανοφύλλης. Σ᾽ αὐτὸν κατὰ μέγα μέρος καὶ σὲ ἄλλους Προυσιῶτες μοναχοὺς ὀφείλεται καὶ ἡ συγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης, ὅπως ἄλλωστε φαίνεται ἀπὸ τὶς κτητορικὲς καὶ ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφές τους σὲ πολλὰ βιβλία, χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Ἀρκετὰ χειρόγραφα ἔγραψε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καστανοφύλλης, ὅπως ἐπίσης ἄφησε καὶ τὸ ἐπιστολάριό του, ὄχι σὰν ματαιόδοξη πράξη ἀνάμνησης τῆς παρουσίας του, ἀλλὰ σὰν ὑπόδειγμα ἐνάρετου βίου, σὰν μιὰ προσπάθεια καὶ μετὰ τὸν θάνατό του νὰ συνεχιστεῖ τὸ πνευματικό του ἔργο γιὰ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Παιδεία τοῦ Γένους.

Τὸ 1913 ὁ Σπ. Λάμπρος στὸ περιοδικό του «*Νέος Ἑλληνομνήμων*» δημοσιεύει τὸν πρῶτο λεπτομερῆ κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς, ποὺ εἶχε συντάξει ὁ μαθητής του Ἰωάννης Τέντες, καθηγητὴς τότε στὸ Ἀγρίνιο. Μὲ βάση τὸν κατάλογο αὐτὸν στὴ μονὴ ὑπῆρχαν 59 χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ δὲν εἶναι κανονικοὶ κώδικες ἀλλὰ ἄδετα ὀλιγόφυλλα τεύχη. Τὸ 1980 σὲ ἀποστολὴ τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης βρέθηκαν ἄλλα 21, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καὶ λιθογραφημένες πανεπιστημιακὲς παραδόσεις καὶ μικρὰ τεύχη μὲ ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίες, χρονολογούμενα ὅλα ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα καὶ ἑξῆς. Στὸ σύνολό της ἡ βιβλιοθήκη, ἂν λάβουμε ὑπ᾽ ὄψη μας καὶ

τὴν πλούσια συλλογὴ ἐντύπων ποὺ περιέχει, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ δεῖγμα μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς καὶ σχολικῆς βιβλιοθήκης, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τόσο τὶς λειτουργικὲς ἀνάγκες τοῦ μοναστηριοῦ ὅσο καὶ τὴν ἐκπαιδευτική της δράση σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα παιδείας ποὺ ἐφαρμοζόταν γενικὰ στὶς σχολὲς τῆς Τουρκοκρατίας. Ὑπάρχουν τὰ γνωστὰ *μαθηματάρια*, δηλαδὴ χειρόγραφα μὲ κείμενα τῆς θύραθεν καὶ χριστιανικῆς γραμματείας μὲ διάστιχη ἑρμηνεία, ὅπως τοῦ Ἰσοκράτους, Ξενοφῶντος, Λιβανίου, Πλουτάρχου, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Συνεσίου, ἡ *Ἐγκυκλοπαίδεια Φιλολογικὴ* τοῦ Ἰωάννου Πατούσα καὶ ἀκόμη ἐπιστολὲς λογίων, ὅπως τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων. Τὰ ἐγχειρίδια Λογικῆς καὶ Φυσικῆς ἐπίσης κατέχουν σημαντικὴ θέση. Ὑπάρχει ἡ *Ἐπιτομὴ Φυσικῆς* καὶ *Λογικῆς* τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη, ἡ *Φιλοσοφία* τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, τὰ *Ὑπομνήματα* τοῦ Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς στὰ *Μετεωρολογικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ φυσικὰ τὰ *Ὑπομνήματα* στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως. Ἐνδιαφέρον προκαλεῖ καὶ μία ἀνώνυμη ἐγκυκλοπαιδικὴ συλλογὴ τοῦ 18ου αἰῶνος ποὺ ἀναφέρεται σὲ φυσιογνωστικά, πολιτικὰ καὶ φιλοσοφικὰ ζητήματα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ὕπαρξη ἱστορικῶν κειμένων, ὅπως ἡ Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ, τοῦ γνωστοῦ Ἱστορικοῦ τῆς Ἁλώσεως, τὸ *Κατὰ Μωάμεθ* σύγγραμμα τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου καὶ οἱ ἔντυπες ἐκδόσεις τῆς *Γεωγραφίας* καὶ τῆς *Ἐκκλησιατικῆς Ἱστορίας* τοῦ Μελετίου Μήτρου. Ἡ χριστιανικὴ γραμματεία στὴ βιβλιοθήκη ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπὸ ἔντυπες ἐκδόσεις. Σὲ χειρόγραφους κώδικες ὑπάρχουν κείμενα τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου, Ἰωσὴφ Βρυεννίου, ἐνῶ σὲ ἔντυπα τυπωμένα σὲ εὐρωπαϊκὰ τυπογραφεῖα ὑπάρχει ἡ *Ἑρμηνεία τῶν Τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν* τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, τὰ *Ἅπαντα* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, τὰ ἔργα τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου καὶ ἄλλα. Γιὰ καθαρὰ ἐκκλησιαστικὴ χρήση ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λειτουργικὲς φυλλάδες ὑπάρχουν ἕνα Εὐαγγέλιο τοῦ 16ου αἰῶνος, πέντε νομοκάνονες καὶ δώδεκα χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε δύο χειρόγραφα σημαντικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς καὶ γενικώτερα τῆς περιοχῆς της. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ «*Ἱερὰ διήγησις*» σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς θαυματουργοῦ εἰκόνος τῆς Παναγίας τῆς Προυσιώ-

τισσας, τὴν ὁποία ἐπικυρώνουν ὁ πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ καὶ *ἄλλοι ἐλλόγιμοι ἄνδρες*. Καὶ τὸ δεύτερο εἶναι ὁ κώδικας 71 ποὺ εἶναι γραμμένος τὸ ἔτος 1793 καὶ περιέχει τὸ *Συναξάριο* καὶ τὴν *Ἀκολουθία τοῦ ὁσιομάρτυρος Ἰακώβου τοῦ Νέου μετὰ τῶν δύο μαθητῶν αὐτοῦ Ἰακώβου διακόνου καὶ Διονυσίου μοναχοῦ, οἵτινες ἤσκησαν κατὰ τοὺς αφκ΄ (1620) κατὰ τὴν Αἰτωλίαν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου πλησίον τοῦ χωρίου Τρβέκιστας*.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς Κύριλλος Καστανοφύλλης συνέλεξε βιβλία ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ τῶν Ἀγράφων καὶ τῆς Αἰτωλίας, ὅπου ἄκμαζε ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, συνέβαλε στὸ νὰ περισωθοῦν πολλὲς ἄγνωστες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα στὶς περιοχὲς αὐτὲς καὶ τὴν κίνηση τῶν βιβλίων. Στὸ ὑπ᾽ ἀρ. 4 χειρόγραφο (Μαθηματάριο) ποὺ γράφτηκε στὸ Μεσολόγγι τὸ 1782 διαβάζουμε ἕνα σημείωμα τοῦ γραφέα ποὺ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Τέλος ἐπεδόθη παρὰ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ἐκ Λεπενοῦ τῆς Ἀκαρνανίας τοῦ παρὰ τῷ Παλαμᾷ μαθητεύσαντος, ὃς σαπήσεται, αὐτὴ δὲ (ἡ βίβλος) μένει ἐς ἀεί*. Καὶ ἀκόμη, στὸ ἴδιο χειρόγραφο διασώζεται μιὰ ἄλλη σημείωση ποὺ ἀναφέρεται στὴ μαθητεία τοῦ Ἰωάννη Τρικούπη, πιθανῶς τοῦ πατέρα τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ἐπανάστασης τοῦ ᾽21 Σπυρίδωνα Τρικούπη, στὴ σχολὴ τοῦ Παναγιώτου Παλαμᾶ στὸ Μεσολόγγι κατὰ τὴ διετία 1778 - 1779.

Τὸ χειρόγραφο 22 περιέχει τὴν *Προδιοίκηση* στὴ *Φιλοσοφία* τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλέα καὶ σὲ διάφορες σελίδες του ὁ γραφέας καὶ ὁ κτήτοράς του παραθέτουν μικρὲς ἐνθυμήσεις ποὺ μᾶς δίνουν μιὰν εἰκόνα τῆς χρονικῆς διάρκειας τῆς διδασκαλίας τοῦ ἔργου. Ἡ πρώτη: *Ἠρξάμεθα σὺν Θεῷ ἀναγινώσκειν τὴν Φυσικὴν ἐπιστήμην κατὰ τὸ 1713 ἔτος Ἀπριλίου 13 ἐν τῇ πατρῴᾳ ἡμῶν οἰκίᾳ συνεργοῦντος ἔμπης τοῦ θείου βουλήματος*. Καὶ ἡ τελευταία ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο: *Τέλος τῶν ὀκτὼ βιβλίων τῆς Φυσικῆς Ἀκροάσεως εἰς τὸ Ἀνατολικὸν ἐν τῇ πατρῴᾳ ἡμῶν οἰκίᾳ κατὰ τὸ αψιδ΄ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μηνὶ Ἀπριλίῳ ιγ΄ τῇ γ΄ τῆς ἑβδομάδος. Πόνος Ζαχαρίου ἱεροδιακόνου Καραντινοῦ ἐξ Αἰτωλίας*.

Ἕνα ἄλλο ἐπίσης ἀριστοτελικὸ χειρόγραφο γράφτηκε ἄγνωστο ποῦ τὸ ἔτος 1696 ἀπὸ τὸν Σπαρτιάτη Θεόδωρο οἰκονόμο.

Ἀπὸ τὴ Σμύρνη προέρχεται ἕνα ἄλλο Μαθηματάριο (ἀρ. 20) ποὺ γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1748 καὶ 1749 ἀπὸ τὸν ἱεροδιάκονο Νεόφυτο. Σὲ δύο σημειώματά του ὁ γραφέας ἀναφέρει τὰ ἑξῆς:

Εἴληχε τέλος τὸ παρὸν πόνημα τοῦ ἐμοῦ σοφολογιωτάτου μοι καθηγητοῦ καὶ τῷ Θεῷ χάρις καὶ τῷδε ῥώμῃ θείᾳ αψμη' Φεβρουαρίῳ κ^η ἐν Σμύρνῃ, Νεόφυτος ἱεροδιάκονος τοῦ πρώην Φιλαδελφείας γέγραφα τόδε. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο: *αψμθ' Ἰουλίου κε^η τὰ ἐψυχαγώγησα* (=ἑρμήνευσα) *ἐγὼ ὁ ἱεροδιάκονος Νεόφυτος τοῦ πρώην Φιλαδελφείας.* Τὸ πόνημα ποὺ ἀναφέρει ὁ ἱεροδιάκονος Νεόφυτος ἐπιγράφεται «*Χριστιανὸς κατηγορούμενος*» καὶ συγγραφέας του, μολονότι ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται, εἶναι ὁ σπουδαῖος διδάσκαλος τῆς σχολῆς τῆς Σμύρνης Ἱερόθεος Δενδρηνὸς ἐξ Ἰθάκης. Καὶ τέλος, στὸν κώδικα 45 ποὺ περιέχει λύσεις θεολογικῶν ἀποριῶν ὁ γραφέας Ἀναστάσιος Νεαπολίδης ἐξ Ἄρτης τὸ ἔτος 1712 σημειώνει τὰ ἑξῆς: *Εἴ γε οἱ ἀναγνῶσται ψεύδεσι τὸν νοῦν ἐκταράττουσιν ἐντύχητε μὴ τοὺς γράψαντας τὸ παρόν, ἀλλὰ τοὺς τὸ πρωτότυπον σχεδιάσαντας ἐν αἰτίᾳ ποιεῖσθε. Εἰσὶ δὲ τὰ μὲν κατ' ἀρχὴν πόνος Δημητρίου Ἀκαρνᾶνος, τῇ δὲ τοῦτον ἐνεγκαμένῃ κώμῃ Μαχαλᾶς ὄνομα τοῦ πατρὸς Σταματίου ἱερέως, ὃς ἄριστα πάντων τῶν πολιτικῶν τοῦ κοινοῦ διοικήσεως ἐν ἔργῳ ἦν καὶ σχεδὸν εἰς τὸ ἄκρον προέβη ταύτης διαπρέπων. Οὐκ ἔλαττον καὶ τῇ εὐδοκιμήσει τῶν θεοφιλῶν πράξεων, δι' ἃ καὶ ταῖς πλαξὶ τῶν καρδιῶν καὶ τοῦ νοῦ τῶν ἁπάντων μικροῦ δεῖν ἀντετύπωται.*

Στὴν περιδιάβαση τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς καὶ ἀπὸ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ ἐδῶ ἀναφέρθηκαν μπορεῖ νὰ μὴ συναντήσαμε χειρόγραφα λαμπρὰ καὶ πολυτελῆ ἢ κείμενα ἄγνωστα καὶ σπάνια. Συναντήσαμε τὰ ταπεινὰ μαθητικὰ καὶ διδασκαλικὰ βιβλία σὰν αὐτὰ ποὺ βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλες μοναστηριακὲς βιβλιοθῆκες τῆς Ἑλλάδας καὶ ποὺ εἶναι οἱ ἀδιάψευστοι μάρτυρες τοῦ συνεχοῦς καὶ καθημερινοῦ ἀγώνα τοῦ Γένους νὰ μὴ χάσει οὔτε τὴν πίστη του οὔτε τὴν ἀνθρωπιστική του παιδεία. Αὐτὸ νιώθει ὁ καθένας μας, ὅταν ξεφυλλίζοντας τὰ μαθηματάρια μὲ τὰ λεπτότατα γράμματα τῶν ψυχαγωγικῶν ἑρμηνειῶν ἢ τὰ φιλοσοφικὰ ἐγχειρίδια μὲ τὰ σχήματα τῶν ἀριστοτελικῶν συλλογισμῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ σπουδαιότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο καὶ αὐτῆς τῆς βιβλιοθήκης, τῆς Μονῆς τοῦ Προυσοῦ, ποὺ στέκει πάντα σὰν ἄσβεστος πυρσὸς χριστιανικῆς καὶ ἑλληνικῆς παιδείας μέσα στὰ εὐρυτανικὰ βουνά.

21.

ΧΙΩΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΑΠΟ ΤΟΝ 12ο ΩΣ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ

Ἕνα βιβλίο δὲν εἶναι μόνο φορέας κάποιων ἰδεῶν ποὺ διακινοῦνται σ' ἕναν εὐρὺ ἢ στενὸ κύκλο ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὡς ἀντικείμενο εἶναι στοιχεῖο πολιτισμοῦ. Τὸ σχῆμα του, ἡ γραφή του, τὸ δέσιμό του ἀντικατοπτρίζουν ἕνα συγκεκριμένο ἐπίπεδο πνευματικῆς καλλιέργειας. Πάντα γύρω ἀπὸ ἕνα βιβλίο ἐδημιουργεῖτο ἕνας κύκλος ἀνθρώπων ποὺ ὁ καθένας τους εἶχε μιὰ ἰδιαίτερη σχέση μ' αὐτό. Εἶναι ὁ συγγραφέας, ὁ γραφέας ἢ ὁ τυπογράφος, ὁ διορθωτής, ὁ βιβλιοδέτης, ὁ ἰδιοκτήτης, ὁ ἀναγνώστης (μαθητής, διδάσκαλος, ψάλτης, ἱερέας), ὁ βιβλιέμπορος, ὁ συλλέκτης. Ὅλοι αὐτοί, ἐνῶ ἀντιμετωπίζουν τὸ βιβλίο - ἀντικείμενο μὲ τὸν δικό τους ξεχωριστὸ τρόπο, συνεργάζονται καὶ συμμετέχουν στὴ διαδικασία τῆς διάδοσης τῶν ἰδεῶν.

Γιὰ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, τὰ βυζαντινά, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ νεώτερα - ὕστερα καὶ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῆς τυπογραφίας - οἱ ἀντιγραφεῖς χειρογράφων ἔχουν ἀναλάβει νὰ παίξουν τὸν πιὸ ἐπαχθῆ ρόλο στὴ διαδικασία αὐτή. Σκυμμένοι ὧρες καὶ ἡμέρες ἀτέλειωτες στὰ βιβλιογραφικά τους ἐργαστήρια, τὰ σκριπτόρια, μὲ κρῦο καὶ μὲ ζέστη, μὲ ὑπομονὴ καὶ αὐταπάρνηση ἀντέγραφαν σὲ πάπυρο, σὲ περγαμηνὴ ἢ σὲ χαρτὶ κείμενα κάθε εἴδους καὶ περιεχομένου, ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ τόπου, τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τῶν προτιμήσεων τῶν ἀναγνωστῶν καὶ χρηστῶν.

Ἡ Χίος μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἀντιγραφῆς καὶ διακίνησης χειρογράφων κατὰ τὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια καὶ κατόπιν, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης, κατέχει θέση ἀξιόλογη, ὅπως ἄλλωστε κατέχει καὶ ὡς χῶρος πολιτισμοῦ. Σταθμὸς σημαντικὸς ἀνάμεσα σὲ βορρὰ καὶ νότο - ἀνάμεσα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Κρήτη, τὴν Κύπρο, τοὺς Ἁγίους Τόπους - καὶ ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ τὴν Ἀνατολὴ - στὴν Ἰταλία, τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία - δημιούργησε καὶ ἀνέπτυξε ἕνα ζωηρὸ πνευματικὸ κλῖμα, ποὺ ἔχει τὴν ἀντανάκλασή του στὴν ἀντιγραφὴ καὶ γενικὰ στὴν παρουσία χειρογράφων σ' αὐτήν.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἐδῶ παρουσιάζω, μολονότι δὲν εἶναι ἀποτε-

λεσμα ἐκτεταμένης ἔρευνας ἀνάμεσα στὶς χιλιάδες τῶν χειρογράφων ποὺ ὑπάρχουν σὲ ἑλληνικὲς καὶ ξένες βιβλιοθῆκες, πιστεύω πὼς εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν ἄποψη αὐτὴ καὶ νὰ δώσουν τὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ περαιτέρω ἔρευνα μὲ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα.

Ἀρχίζω λοιπὸν τὴν ἀπαρίθμηση χειρογράφων καὶ κωδικογράφων ἀρυόμενος τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ γνωστὸ Εὑρετήριο τῶν κωδικογράφων τῶν M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 καὶ τὰ συμπληρώματά του. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600* τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς Βιέννης, τὰ ἔργα τοῦ Alexander Turyn γιὰ τὰ χρονολογημένα ἑλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ 13ου καὶ 14ου αἰῶνος τῶν ἰταλικῶν βιβλιοθηκῶν, τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῆς Ὀξφόρδης καί, τέλος, ἀπὸ τοὺς ἐπὶ μέρους καταλόγους.

1. Γεράσιμος καθηγούμενος καὶ ἀρχιμανδρίτης τῆς ἐν τῇ νήσῳ Χίῳ Νέας Μονῆς.

Τὸ ἔτος 1182 ἔγραψε τὸν κώδικα 57 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ποὺ περιέχει διάφορα θεολογικὰ κείμενα καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἔργα τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου. Τοῦ ἰδίου κωδικογράφου γνωρίζουμε ἄλλα δύο χειρόγραφα: τὸν ὑπ' ἀρ. 87 τοῦ Βερολίνου καὶ τὸν ὑπ' ἀρ. 7 τῆς συλλογῆς Κρόμβελ τῆς Βοδλεϊανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὀξφόρδης. Καὶ τὰ δύο περιέχουν θεολογικὰ κείμενα.

Τὸ ὕφος τῆς γραφῆς (πρώϊμος τύπος τῆς Fettaugenmode), ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ καθαρότητα δηλώνουν ὅτι στὴ Νέα Μονὴ λειτουργοῦσε ἕνα ἄρτια ὀργανωμένο σκριπτόριο, ποὺ ἀνταποκρινόταν ἄλλωστε καὶ στὴν ἐξέχουσα θέση τῆς Μονῆς.

2. Ἰάκωβος ἱερομόναχος.

Τὸ 1315 γράφει τὸν κώδικα Cambridge Trinity College B 1016 ποὺ περιέχει τὰ Εὐαγγέλια, τὶς Πράξεις καὶ τὶς Ἐπιστολὲς τῶν Ἀποστόλων. Ὁ Ἰάκωβος ἐργάστηκε στὸ Ὄρος Σινᾶ καὶ ἀφιέρωσε τὸ χειρόγραφό του στὴ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Σπηλαιωτίσσης στὴ Χίο. Ἡ θέση τοῦ μοναστηριοῦ αὐτοῦ μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Ὁ Ἰάκωβος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μοναχὸς τῆς Μονῆς Σινᾶ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ κατοικοῦσε στὴ Χίο καὶ νὰ βρέθηκε

στὸ Σινᾶ ὡς προσκυνητής. Ἡ γραφή του ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὸ μέγεθος μοιάζει πολὺ μὲ τὴ γραφὴ τοῦ Μανουὴλ Βεστάρχη, γιὰ τὸν ὁποῖον θὰ μιλήσουμε παρακάτω.

3. Ἰωάννης Κατράρης.

Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο γραφεῖς ποὺ ἔγραψαν τὸν κώδικα Vat. gr. 175, ὁ ὁποῖος περιέχει ἀστρολογικὰ κείμενα. Ὁ ἴδιος ἔγραψε ἐπίσης ἕνα χειρόγραφο μὲ τὴν *Ἰλιάδα* τοῦ Ὁμήρου τὸ ἔτος 1309 (κώδικας Ἐσκοριὰλ Φ. II. 19) καὶ ἕνα ἄλλο μὲ τὸ *Ὑπόμνημα* τοῦ Πρόκλου στὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα (κώδικας Νεαπόλεως III. D. 28).

Ὁ σύνδεσμος τοῦ γραφέα αὐτοῦ μὲ τὴ Χίο ὀφείλεται στὸ οἰκογενειακό του ὄνομα. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ νοτάριος Στέφανος Κατράρης δρᾶ στὴ Χίο τὸ ἔτος 1446 καὶ τὶς πράξεις του τὶς συντάσσει στὰ ἑλληνικά. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ ὁ Ἰωάννης Κατράρης νὰ ἦταν Χιώτης. Τὸ χειρόγραφο πάντως τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ τὸ ἔγραψε στὴ Θεσσαλονίκη μέσα στὸν κύκλο τῶν λογίων ποὺ ἄκμαζε ἐκεῖ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου.

4. Μανουὴλ Βεστάρχης.

Τὸ ἔτος 1341 ἔγραψε τὸν κώδικα Vat. gr. 695, ὁ ὁποῖος περιέχει τὸ Ψαλτήριο στὰ ἑλληνικὰ καὶ λατινικά. Ἀνήκει σὲ παλαιὰ χιώτικη οἰκογένεια ποὺ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἕναν ἄλλον μὲ τὸ ὄνομα Νικήτα τὸ ἔτος 1315. Στὴν ἴδια οἰκογένεια ἀνήκει καὶ ἄλλος ἕνας γραφέας τοῦ 15ου αἰώνα ποὺ ἔγραψε τὸν κώδικα 489 τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους μὲ θεολογικὰ κείμενα.

Δὲν γνωρίζουμε ἂν πράγματι τὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ γράφτηκε ὄντως στὴ Χίο, πρὶν βρεθεῖ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα στὸ Ρήγιο τῆς Καλαβρίας καὶ πρὶν εἰσέλθει ἀπὸ κεῖ στὴ βιβλιοθήκη ποὺ βρίσκεται σήμερα. Δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε τὴ χιακή του προέλευση, καὶ τοῦτο γιατὶ ὅπως φαίνεται τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ὕφος τῆς γραφῆς, αὐτὴ δὲν ἐντάσσεται στὶς λεγόμενες κατωϊταλικὲς γραφές.

5. Κώδικας Vat. Ottobonianus gr. 381.

Ὁ κώδικας αὐτὸς εἶναι γραμμένος ἀπὸ ἄγνωστον κωδικογράφο τὸ ἔτος 1281 καὶ περιέχει τὰ *Τέσσερα Εὐαγγέλια* καὶ τὶς *Ἐπιστολές*. Στὸ τέλος ἔχει ἕνα σημείωμα μὲ χρονολογία 1389, ὅπου περιγρά-

φεται ἡ καταστροφὴ τοῦ νησιοῦ ἀπὸ σεισμό. Τὸ σημείωμα αὐτὸ μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξη τοῦ χειρογράφου στὴ Χίο καὶ ἐνδεχομένως τὴ γραφή του. Οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχονται ἀπὸ τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι πολὺ σημαντικὲς γιὰ κάποια κτίσματα μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Ἀναφέρεται, ὅτι γκρεμίστηκε μέρος τοῦ τείχους καὶ πάρα πολλὰ σπίτια, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Θαλασσίτου, τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου τοῦ Τζικαλίου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Βασιλικάρη καὶ τοῦ Μεγάλου Ἰσιδώρου. Ἐπίσης, ὅτι δύο Ἑβραῖες γυναῖκες σκοτώθηκαν καὶ ὅτι ἀνέβηκε ἡ θάλασσα μέχρι τοὺς μέσα ἀνεμόμυλους.

6. Κώδικες Par. gr. 941 καὶ Par. Coislianus gr. 153.

Ὁ πρῶτος κώδικας γράφτηκε στὴ Χίο τὸ ἔτος 1535 καὶ βρέθηκε στὰ χεριὰ τοῦ κωδικογράφου Ἰακώβου Διασωρινοῦ, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸν δεύτερο κώδικα ἐπίσης στὴ Χίο τὸ ἔτος 1541. Ὁ πρῶτος κώδικας περιέχει τὴ *Φιλοκαλία* τοῦ Ὠριγένη καὶ ὁ δεύτερος τὴ νομικὴ συλλογὴ *Βασιλικά*.

Ὁ Ἰάκωβος Διασωρινὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἔμπειρους καὶ παραγωγικοὺς κωδικογράφους τοῦ 16ου αἰώνα. Πρέπει νὰ ἔζησε γιὰ ἀρκετὸν καιρὸ στὴ Χίο. Ἡ καταγωγή του ἦταν ἀπὸ τὴ Ρόδο. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀχρονολόγητα καὶ ἀνυπόγραφα χειρόγραφά του πιθανῶς νὰ τὰ ἔγραψε στὴ Χίο. Κυρίως ὅμως ἔδρασε στὸ Παρίσι καὶ ἡ γραφή του εἶναι ἐνδεικτικὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ κωδικογράφων ποὺ ἔζησαν στὴ Γαλλία στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα.

7. Κώδικας Ambrosianus H 58 sup.

Γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀρσένιο μητροπολίτη Περγάμου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1295 καὶ 1315. Περιέχει σχόλια στὴν *Ἀριθμητικὴ Εἰσαγωγὴ* τοῦ Νικομάχου Γερασηνοῦ καὶ εἶναι γραμμένος μὲ τὸ ὕφος τῆς Fettaugen-mode, δηλ. μὲ μία γραφὴ ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ γραφεῖς ποὺ ἀντέγραφαν φιλολογικὰ κείμενα κατὰ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 13ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βρισκόταν στὴ Χίο στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα καὶ τὸ ἔφερε στὴν Ἀμβροσιανὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μιλάνου ὁ Χιώτης Μανουὴλ Σοφιανός.

8. Μιχαὴλ Σοφιανός.

Μεταξὺ πολλῶν ἄλλων κωδίκων ἔγραψε καὶ τὸν κώδικα Par. gr.

1750 ποὺ περιέχει τὸν βίο τοῦ Κικέρωνα ἀπὸ τὸν Πλούταρχο. Ἔγραψε τὸ χειρόγραφό του τὸ ἔτος 1560 στὴν Πάδοβα μαζὶ μὲ τὸν φίλο του Μπάκκο Μπαρμπαντόρο. ὅπως ὁ ἴδιος λέγει *μετὰ παιδιᾶς καὶ γέλωτος, εὐωχοῦντος ἡμᾶς τοῦ εὐγενοῦς ἀνδρὸς καὶ κοινοῦ ἡμῶν φίλου Οὐικεντίου Πινελλίου καὶ Πέτρου Νουν-νίου τοῦ λογιωτάτου πολλὰ χαριεντισαμένου, παρῆν δὲ καὶ Λουκρήτιον ἡ ἑταίρα.*

Ὁ ἴδιος ὁ Μιχαὴλ Σοφιανὸς ἀναφέρει ὅτι εἶναι Χιώτης καὶ πρέπει νὰ συμμετεῖχε στὸν κύκλο τῶν λογίων ποὺ πλαισίωναν τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας.

9. Ἰωάννης Εὐριπιώτης.

Εἶναι ἕνας πολὺ ἔμπειρος κωδικογράφος ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴ Χίο. Γνωρίζουμε τέσσερα χειρόγραφά του γραμμένα ἐκεῖ ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1571 ὡς τὸ 1580. Τὰ κείμενα ποὺ ἀντιγράφει εἶναι κυρίως θεολογικά. Τὸ τελευταῖο του ὅμως χειρόγραφο, ὁ κώδικας Ἱεροσολύμων, Μετοχίου Παν. Τάφου 314 περιέχει τὰ ἑπτὰ βιβλία τοῦ Εὐκλείδου καὶ τὰ *Ἁρμονικὰ* τοῦ Πτολεμαίου, δεῖγμα ὅτι ἡ κωδικογραφικὴ παραγωγὴ δὲν περιοριζόταν μόνο στὰ θεολογικὰ κείμενα ἀλλὰ ἐπεκτεινόταν καὶ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς.

10. Πανταλέων Μάμουκας.

Ἔγραψε τὸν κώδικα Par. gr. 949 στὴν Ἀγκώνα τῆς Ἰταλίας τὸ ἔτος 1581, ὅταν ἦταν 20 ἐτῶν. Τὸ χειρόγραφό του περιέχει θεολογικὰ ἔργα τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Γι' αὐτὸν δὲν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο παρὰ τὸ ὅτι ἦταν ἔμπορος, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει. Ἀπὸ τὴν ἴδια οἰκογένεια πάντως εἶναι γνωστοὶ νοτάριοι τῆς Χίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὡς ἔμπορος καταγίνεται μὲ τὴν κωδικογραφία καὶ κατὰ κάποιον τρόπο γίνεται ὁ πρόδρομος τῶν λογίων Χίων ἐμπόρων τῶν μεταγενεστέρων ἐποχῶν.

11. Νικόλαος Ἀναγνώστης Ἐλαιαβοῦλκος.

Ἔγραψε τὸν κώδικα Par. gr. 1323 τὸ ἔτος 1598 μὲ κείμενα τοῦ Ἰωάννου Ζωναρᾶ (*Ὑπόμνημα στοὺς Ἀποστολικοὺς κανόνες*). Ἦταν ταβουλλάριος Χίου καὶ τὸ χειρόγραφό του μαρτυρεῖ τὴν εἰδίκευσή του περὶ τὰ νομικά. Στὴ Χίο μᾶς εἶναι γνωστὸ ἄλλο

ένα μέλος τῆς οἰκογένειας αὐτῆς. Πρόκειται γιὰ τὸν σακελλάριο καὶ κατόποιν οἰκονόμο (ἔτος 1589) τῆς μητροπόλεως Χίου Μιχαὴλ Ἐλαιαβοῦλκο, ὁ ὁποῖος ἀγόρασε τὸ ἔτος 1581 γιὰ 1200 ἄσπρα τὸν σημερινὸ κώδικα Par. gr. 478 ποὺ περιέχει κείμενα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Τὸ ἴδιο αὐτὸ βιβλίο τὸ ἀγόρασε ἀργότερα (1620) ὁ νοτάριος Χίου Μιχαὴλ Μάμουκας ἀπὸ τὸν ἱερέα Ἰωάννη Τριακοντάφυλλο γιὰ 1650 ἄσπρα.

12. Σταμάτιος Καναβούτζης.

Ἔγραψε τὸν κώδικα Par. gr. 1164, ποὺ περιέχει κείμενα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ καὶ Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Ἐργάστηκε μέσα στὸν 16ο αἰώνα. Τὸ μόνο ποὺ γνωρίζουμε ἐπὶ πλέον εἶναι ὅτι ὑπῆρξε καὶ αὐτὸς σακελλάριος τῆς μητροπόλεως Χίου.

13. Κώδικας Μετεώρων Μονῆς Βαρλαὰμ 175.

Περιέχει τὸ *Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη. Τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖται στὸν 16ο αἰώνα καὶ πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ Χίο γιὰ πολλὰ χρόνια. Ἀνάμεσα στὰ φύλλα του περιέχονται καὶ μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μητροπόλεως Χίου ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν δικαιοπρεσβύτερο Μανουὴλ Ἀληθινὸ τὸ ἔτος 1516. Τὸν 17ο αἰώνα βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ μητροπολίτη Κρήτης Νεοφύτου Πατελάρου καὶ τὸν 18ο αἰώνα πρέπει νὰ βρισκόταν ἤδη στὴ Μονὴ Βαρλαάμ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ σημείωμα ποὺ ἔγραψε ὁ μητροπολίτης Σταγῶν Παρθένιος.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέσαμε διαπιστώνουμε, ὅτι πράγματι στὴ Χίο ὑπῆρχε μιὰ ζωηρὴ παράδοση στὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι διακόπηκε κατὰ τὸν 15ο αἰώνα, τὸν αἰώνα τῆς Ἅλωσης τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς φυγῆς τῶν Ἑλλήνων λογίων στὴ Δύση. Αὐτὴ ὅμως ἡ παράδοση ξαναγεννήθηκε μὲ ἕνα διπλὸ προσανατολισμό, τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα καὶ τὴν Δυτικὴ Ἀναγέννηση. Ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ καὶ τὴ Λατινικὴ Δύση ἐπέδρασε ὡς κινητήριος δύναμις γιὰ ἀνώτερη πνευματικὴ δημιουργία καὶ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις. Ἀπὸ ἐδῶ ἄλλωστε ξεκίνησε ἀργότερα ὁ Γεώργιος Κορέσσιος, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους θεολόγους καὶ φιλοσόφους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ Λέων Ἀλλάτιος, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους φιλολόγους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Δύσης.

22.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ

Ὁ λόγιος μητροπολίτης Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης γράφοντας στὸν πατριαρχικὸ ἔξαρχο Χριστόφορο τὸ 1232 γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἑνότητας τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀνάμεσα στὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου καὶ τὸ βασίλειο τῆς Νικαίας, διανθίζει τὴν ἐπιστολή του μὲ ἐκφράσεις παρμένες ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Σοφοκλῆ. Ἐτυμολογῶντας τὸ ὄνομα τοῦ νησιοῦ τῆς Κέρκυρας ἀπὸ τὴ λέξη *κέρκος* (οὐρά) λέει, ὅτι, ὅπως αὐτή, τόσο στὰ ζῶα ὅσο καὶ στὸ στράτευμα, εἶναι χρήσιμη καὶ ἀπαραίτητη, ἀφοῦ στὴν περίπτωση τοῦ στρατεύματος κατὰ τὴ μάχη *τοὺς ἐπὶ τὰ νῶτα κλίνοντας ἀντερείδει καὶ ὡς ἔρυμα κρατερὸν τὸν τῶν ἀντιμάχων ροῖζον ἀντωθεῖ καὶ ὑφίσταται*, ἔτσι καὶ τὸ ἀπομακρυσμένο αὐτὸ νησί, μολονότι ἦταν οὐραγὸς μέσα στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια, εἶχε καὶ τὴ δύναμη καὶ τὸ πνευματικὸ σθένος νὰ ὑπερασπισθεῖ καὶ τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ τὴν Ὀρθοδοξία ἀπέναντι στὶς ξενικὲς προκλήσεις[1]. Ἕνα δεῖγμα, ἐλάχιστο, αὐτοῦ τοῦ πνευματικοῦ ὑπόβαθρου, πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζει ὁ ἱεράρχης τῆς Κερκύρας τὶς ἀπόψεις του, εἶναι καὶ τὰ χειρόγραφα βιβλία ποὺ σώζονται σήμερα στὸ νησί. Τρία περγαμηνὰ Εὐαγγέλια τοῦ 10ου, 11ου καὶ 12ου αἰώνα, ἕνα ἄλλο χάρτινο τοῦ 14ου καὶ μερικὰ ἄλλα μεταγενέστερα χειρόγραφα εἶναι ἀξιόπιστοι μάρτυρες τοῦ δεσμοῦ τῆς Κέρκυρας μὲ τὰ βυζαντινὰ κέντρα παραγωγῆς χειρογράφων ἀλλὰ καὶ μιᾶς ἐπιτόπιας κωδικογραφικῆς δραστηριότητας.

Τὸ παλαιότερο χειρόγραφο ποὺ ὑπάρχει στὸ νησὶ ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὑψηλῆς καὶ φυλάσσεται στὴ μονή της. Εἶναι ἕνα τετρευάγγελεο περγαμηνὸ μὲ διαστάσεις 200 × 152 χιλ. Καὶ 255 φύλλα. Μὲ βάση τὴ γραφή του μποροῦμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα ἢ τὸ πολὺ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 11ου. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ στενότατη γραφολογικὴ συγγένεια μὲ τὸν χρονολογημένο στὸ 993 κώδικα Oxford, Bodl. Laud.

[1] Βλ. ED. KURTZ, *Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II.*, "Byzantinische Zeitschrift" 16(1907), σ. 139.

75[1]. Θὰ μποροῦσε μάλιστα κανεὶς καὶ νὰ ταυτίσει τοὺς δύο γραφεῖς. Ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα κοινὰ χαρακτηριστικά τους σημειώνουμε τὸν τρόπο ἀρίθμησης τῶν τετραδίων - στὴν ἀρχὴ πάνω δεξιὰ μὲ κεφαλαῖα ἑλληνικὰ γράμματα μεγάλου μεγέθους - καὶ τὴ μία ἀπὸ τὶς γραφὲς τοῦ συνδέσμου *καί* - γραφὴ τοῦ γράμματος *κ* καὶ ἐν συνεχείᾳ στροφὴ ἀπὸ κάτω καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς γραμμῆς ποὺ συμβολίζει τὸ *αι*. Αὐτὸς ὁ τρόπος γραφῆς τοῦ *καί* συναντᾶται συχνὰ τὸν 10ον αἰώνα, σπάνια τὸν 11ο, ἐνῶ ἐκλείπει στοὺς ἑπόμενους[2]. Τόσο οἱ χρωματισμοὶ ὅσο καὶ ὁ σχεδιασμὸς τῶν πρωτογραμμάτων εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἐντάσσουν τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἀπὸ πλευρᾶς καταγωγῆς στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδας[3], καὶ γιατὶ ὄχι στὴν ἴδια τὴν Κέρκυρα, ἀφοῦ ἡ παράδοση ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε ἀνέκαθεν κτῆμα τῆς πανάρχαιης μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ὑψηλῆς.

Λίγο μεταγενέστερο χειρόγραφο - μέσα τοῦ 11ου αἰώνα - εἶναι τὸ τετραευάγγελο τῆς μονῆς Πλαιοκαστρίτσας[4]. Εἶναι καὶ αὐτὸ γραμμένο σὲ περγαμηνὴ μὲ διαστάσεις 172 × 127 χιλ. Καὶ ἔχει 266 φύλλα. Εἶναι γραμμένο ἀπὸ ἔμπειρο γραφέα μὲ στρογγυλὴ

[1] KIRSOPP AND SILVA LAKE, *Dated Greek Minuscule Manuscripts to the year 1200,* Boston 1934-1939, τ. II, πίν. 100.- ΦΛΩΡΕΝΤΙΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ -ΝΟΤΑΡΑ, *«Σημειώματα» ἑλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204,* Ἀθήνα 1978, σ. 184.

[2] M. L. AGATI, *La congiunzione nella minuscola libraria greca,* "Scritura e Civiltà" 8(1984), σ. 72-85.

[3] Παρόμοια χαρακτηριστικὰ συναντοῦμε καὶ σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα γραμμένα στὴ Νότια Ἰταλία. Πρόσφατες ὅμως παλαιογραφικὲς ἔρευνες ἐπισημαίνουν τὴν παρουσία τους καὶ σὲ χειρόγραφα προερχόμενα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἤπειρο. Βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος,* "Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", Ἀθῆναι 1987-1988, τ. Β΄, σσ. 486-498 καὶ ἰδιαίτερα σ. 498.- DIETHER RODERICH REINSCH, *Bemerkungen zu epirotischen Handschriften,* "Scriture, libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio, Atti del Seminario di Erice", τ. I, Spoleto 1991, σσ. 79-97.

[4] Τὸ χειρόγραφο ἦταν ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὴν καταγραφὴ τοῦ ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, *Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν,* Θεσσαλονίκη 1976, σ. 93.

καὶ πολὺ καθαρὴ γραφὴ καὶ εἶναι διακοσμημένο καὶ αὐτὸ μὲ ἐπίτιτλα κοσμήματα καὶ πρωτογράμματα. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του βασιστήκαμε κατ᾽ ἀρχὰς στὴν παρουσία τῆς συντομογραφίας τοῦ *καί*, ποὺ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τοῦ χειρογράφου τῆς Θεοτόκου τῆς Ὑψηλῆς, καὶ σὲ ἄλλα γραφολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ συχνότερη παρουσία τοῦ τελικοῦ *ς* ὡς *c* καὶ τὸ γενικώτερο ὕφος τῆς γραφῆς. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ἐπιτίτλων καὶ ὁ τρόπος σχεδιασμοῦ τῶν πρωτογραμμάτων, μαζὶ μὲ πολλὲς ἰδιόμορφες γραφὲς γραμμάτων καὶ συμπλεγμάτων, ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι καὶ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ἐντάσσεται στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο.

Τὸ τρίτο χειρόγραφο φυλάσσεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως καὶ εἶναι τὸ λεγόμενο *Εὐαγγέλιο τῶν Λουτσῶν*. Εἶναι ἕνα Τετραευάγγελο ἀκέφαλο καὶ κολοβό, ἔχει διαστάσεις 230 × 170 χιλ. Καὶ εἶναι ἀριθμημένο μὲ παλαιότερο χέρι σὲ σελίδες ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ 5 ἕως τὸν ἀριθμὸ 422. Στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ 170 φύλλα, γιατὶ ἐνδιάμεσα ὑπάρχουν πολλὰ χάσματα. Εἶναι γραμμένο σὲ περγαμηνὴ μὲ κομψὴ στρογγυλὴ γραφὴ καὶ κοσμεῖται μὲ πολύχρωμα ἐπίτιτλα κοσμήματα καὶ πρωτογράμματα. Τόσο τὸ ὕφος τῆς γραφῆς ὅσο καὶ ὁ τρόπος διακόσμησής του, ἰδιαίτερα ἡ χρησιμοποίηση τοῦ χρυσοῦ στὰ κενὰ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων, πείθει ὅτι τὸ χειρόγραφο προέρχεται ἀπὸ κάποιο πρωτευουσιάνικο κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο.

Στὰ τρία περγαμηνὰ εὐαγγέλια ποὺ ἤδη ἀναφέραμε ἔρχεται νὰ προστεθεῖ καὶ ἕνα τέταρτο (Εὐαγγελιστάριο), γραμμένο σὲ χαρτί, μὲ διαστάσεις 217 × 135 χιλ. Καὶ 287 φύλλα. Φυλάσσεται καὶ αὐτὸ στὴ Μητρόπολη καὶ εἶναι τὸ λεγόμενο *Εὐαγγέλιο τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου*, τοῦ ἐπισκόπου Κερκύρας κατὰ τὸν 10ο αἰώνα. Ὁπωσδήποτε ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἀφοῦ τὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα τοῦ χειρογράφου καὶ ἡ γραφή του τὸ τοποθετοῦν ἀβίαστα στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα. Τὸ ὑδατόσημο στὸ χαρτὶ - τὸ ὄνομα *CICCO* καὶ τὸ γράμμα *B* - χρονολογεῖται ἀκριβῶς τὴν περίοδο αὐτή. Ἡ γραφή του πάντως εἶναι ἀρκετὰ συντηρητικὴ καὶ ἔχει πολλὰ στοιχεῖα παλαιότερων χειρογράφων. Ἡ διακόσμησή του εἶναι πενιχρή. Μόνο μερικὰ πρωτογράμματα εἶναι σχεδιασμένα μὲ κόκκινο καὶ ἀνοιχτὸ πρασινο μελάνι μὲ ὕφος ὅμως ποὺ τὸ συναντοῦμε συχνὰ σὲ δυτικοελληνικὰ χειρόγραφα.

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ μαζὶ μὲ μερικὰ ἄλλα στὴ Μητρόπολη - Λόγοι τοῦ Ἀββᾶ Δωροθέου καὶ Λεξικὸ τοῦ Ψευδο-Κυρίλλου (15ος αἰ.) - καὶ στὴν Παλαιοκαστρίτσα - Λόγοι τοῦ Θηκαρᾶ (τέλη 15ου αἰ.), Συλλογὴ λόγων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας (16ος) αἰ.), παρακλητικὴ (16ος αἰ.), Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Πηγὴ Γνώσεως (16ος αἰ.) - εἶναι ὅ,τι ἀπέμεινε στὸ νησί, ὅπου ὑπῆρχαν σπουδαίες βιβλιοθῆκες βυζαντινῶν λογίων, ποὺ κατέφυγαν ἐκεῖ μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Πελοποννήσου, ὅπως τῶν Μόσχων, τῶν Τριβώληδων καὶ τῶν Ἐπάρχων, καὶ ποὺ μετεῖχαν δραστήρια ὡς κωδικογράφοι στὴν ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν γραμμάτων στὴν Εὐρώπη[1]. Ἦταν πραγματικὰ ἀλήθεια πὼς τὰ λόγια τοῦ σοφοῦ μητροπολίτη Γεωργίου, ποὺ εἶχε δάσκαλο τὸν ἀρχαιολάτρη μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτη, ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια βγῆκαν προφητικά. Ἡ Κέρκυρα, *οὐραγός* τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ κάτω ἀπὸ ξένη κυριαρχία, ἔγινε ἰσχυρότατο προπύργιο τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ συνέβαλε οὐσιαστικὰ στὸ κίνημα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης.

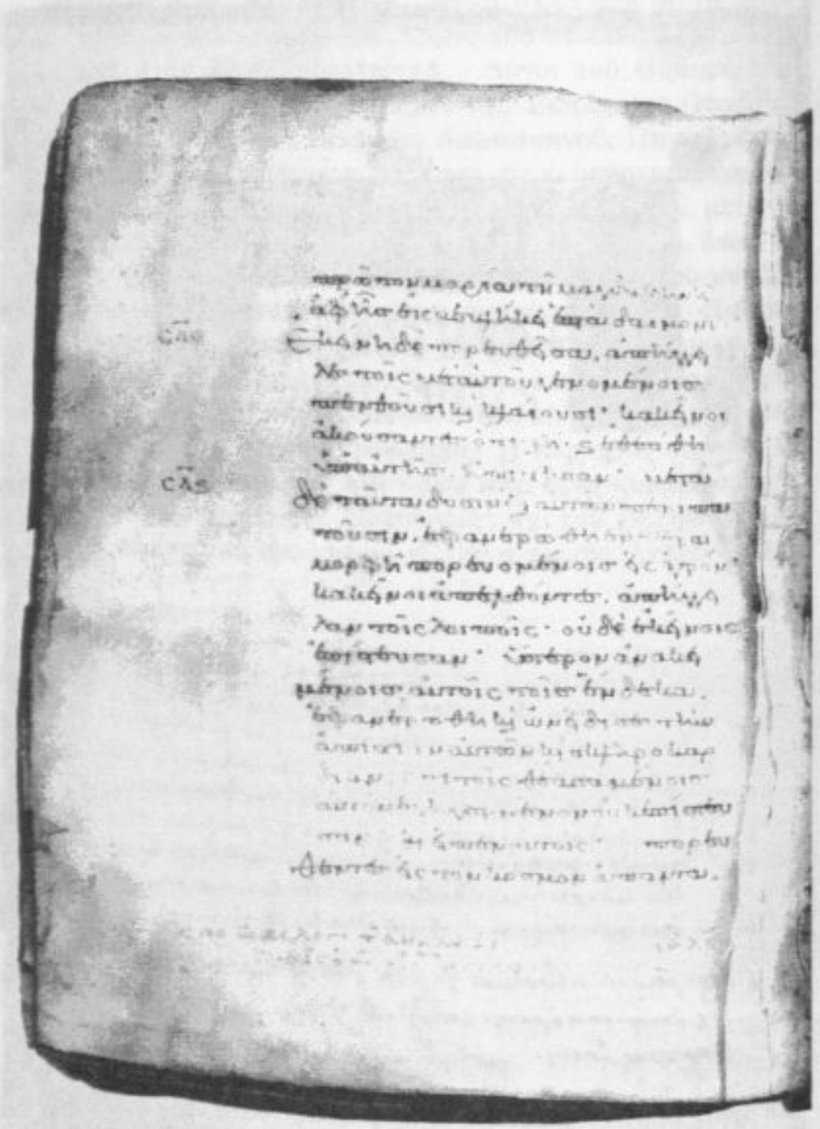
[1] Γιὰ τοὺς ἐγκατεστημένους ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴν Κέρκυρα κωδικογράφους βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Λακεδαιμόνιοι κωδικογράφοι τοῦ 15ου αἰ.*, "Πρακτικὰ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν", Ἀθῆναι 1983, σσ. 281-288. Καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἀντώνιο Ἔπαρχο βλ. ΕΛΛΗΣ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, *Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος, ἕνας Κερκυραίος οὐμανιστὴς τοῦ ις΄ αἰώνα*, Ἀθήνα 1978.

Κέρκυρα, Μητροπολιτικὸ Μέγαρο.
Τὸ ὀνομαζόμενο *Εὐαγγέλιο τῶν Λουτσῶν*.

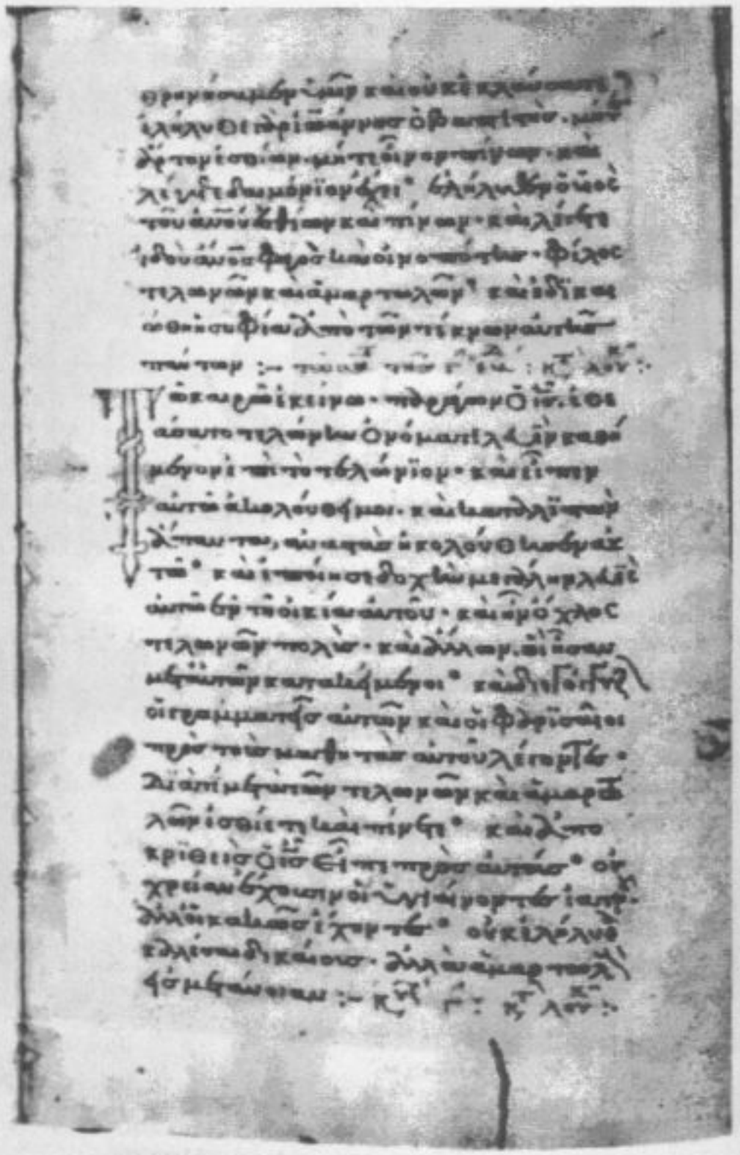
Κέρκυρα, Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὑψηλῆς·
Εὐαγγέλιο. Τέλη 10ου - ἀρχὲς 11ου αἰ.

Κέρκυρα, Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ὑψηλῆς·
Εὐαγγέλιο. Τέλη 10ου - ἀρχὲς 11ου αἰ.

Κέρκυρα, Μητροπολιτικὸ Μέγαρο.
Εὐαγγέλιο τὸ ὀνομαζόμενο *Τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου*. 14ος αἰ.

23.

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ

1. Γενικὰ χαρακτηριστικά.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ σχηματίζει κανεὶς διεξερχόμενος τὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Σκήτης τῶν Καρυῶν ἢ τοῦ Πρωτάτου, εἶναι ὅτι βρίσκεται μπροστὰ σὲ μιὰ ἀξιόλογη ἀπὸ παλαιογραφικῆς καὶ προσωπογραφικῆς πλευρᾶς συλλογή, ἡ ὁποία ὅμως ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της δὲν ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς ἀποκλειστικῆς λειτουργικῆς χρήσης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἱδρυσής της ὡς καὶ τὸν 19ο αἰώνα. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ Πρωτάτο ἀπὸ τὸν χαρακτήρα του ὡς σκήτη ἀφ' ἑνὸς καὶ ὡς διοικητικὸ κέντρο τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐφ' ἑτέρου, ὅπου ἡ παρουσία τῶν ὑπευθύνων προσώπων ἦταν βραχεία καὶ περιοδική, δὲν παρεῖχε τὴ δυνατότητα γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς βιβλιοθήκης μὲ εὐρύτερα ἐνδιαφέροντα.

Οἱ 147 ἑλληνικοὶ κώδικες, ποὺ ἀπόκεινται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη, μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὶς ἑξῆς κατηγορίες: Βίοι ἁγίων τοῦ Συμεὼνος Μεταφραστοῦ καὶ συναξάρια, πανηγυρικὰ καὶ ὁμιλιάρια μὲ λόγους κυρίως τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Μεγάλου Βασιλείου, Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου καὶ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου, ἀσκητικὰ (γεροντικὲς διηγήσεις καὶ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος), Μηναῖα, Παρακλητικὲς καὶ ἄλλα λειτουργικά, Εὐαγγέλια, Πραξαπόστολοι, μουσικὰ καὶ πολὺ λίγα μὲ εἰδικὸ περιεχόμενο, ὅπως Παρρησίες καὶ Τάξεις τοῦ Τυπικοῦ.

Στὰ νεώτερα χρόνια, τὸ ἔτος 1888, καταγραφὴ τῶν χειρογράφων ἐπεχείρησε ὁ σχολάρχης τῆς Ἀθωνιάδος Σχολῆς Χρυσόστομος Λαυριώτης, ὁ ὁποῖος στὸν χειρόγραφο κατάλογό του ἀναφέρει συνολικὰ 114 κώδικες, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνει καὶ 7 σὲ σλαβονικὴ γλώσσα. Ἀργότερα, ὁ κατάλογος ποὺ συνέταξε ὁ Σπυρίδων Λάμπρος περιλαμβάνει μόνον 81 ἑλληνικὰ χειρόγρα-

φα[1] καί, τέλος, ὁ συμπληρωματικὸς τῶν Λίνου Πολίτη Μ. Ι. Μανούσακα προσθέτει ἄλλα 36,[2] ὥστε τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα νὰ φτάνουν τὰ 117. Μὲ τὴν πρόσφατη τακτοποίηση τῆς βιβλιοθήκης, στὸν προηγούμενο ἀριθμὸ προστέθηκαν ἄλλα 29 ἑλληνικά, ἕνας φάκελλος μὲ περγαμηνὰ σπαράγματα, ἕνα σλαβονικὸ καὶ δύο ἀκόμη ἑλληνικά, ποὺ βρίσκονται στὸ Πρωτάτο ὑπὸ παρακαταθήκη. Ὁ Λίνος Πολίτης στὸν συμπληρωματικό του κατάλογο ἐλέγχοντας τὴν καταγραφὴ τοῦ σχολάρχου Χρισοστόμου, διεπίστωσε τὴν ἀπουσία τριῶν (ἀρ. 91, 92 καὶ 109). Ὅμως τελικὰ μόνον ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 91 κώδικας, ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο ποὺ περιεῖχε τὸν Ἰωάννη τῆς Κλίμακος, δὲν ὑπάρχει σήμερα, ἐνῶ οἱ δύο ἄλλοι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς ἀριθμοὺς 12* (Τάξις τοῦ Πρωτάτου)[3] καὶ 30* (Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Γερασίμου). Ἀπὸ πλευρᾶς ὕλης 49 κώδικες εἶναι περγαμηνοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο πλήρεις σὲ κεφαλαιογράμματη γραφὴ (ἀρ. 20 καὶ 86), καὶ 106 βομβύκινοι ἢ χάρτινοι. Χρονολογικὰ ὕστερα ἀπὸ λεπτομερέστερη κωδικολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ ἐξέταση κατανέμονται ὡς ἑξῆς: 9ος αἰ. (2 κώδικες), 10ος (5), 11ος (13), 12ος (9), 13ος (18), 14ος (13), 15ος (7), 16ος (29), 17ος (24) 18ος (13) καὶ 19ος (14).

2. Οἱ πρῶτες πληροφορίες γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς βιβλιοθήκης καὶ οἱ παλαιοὶ κατάλογοι.

Ἡ παλαιότερη γραπτὴ καὶ σαφὴς μνεία γιὰ τὴν ὕπαρξη συγκροτημένης συλλογῆς βιβλίων στὸν ναὸ τῆς Λαύρας τοῦ Πρωτάτου προέρχεται ἀπὸ δύο ἐνδιαφέρουσες σημειώσεις τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰγνατίου καὶ τοῦ Πρώτου Ἰωαννικίου τὸ ἔτος 1285. Σύμφωνα μὲ αὐτὲς ὁ μὲν ὑπ' ἀρ. 21 κώδικας (Συναξάριο Σεπτεμβρίου - Φεβρουαρίου) ἀφιερώθηκε ἀπὸ τὸν Ἰγνάτιο μὲ τὴ

[1] ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α΄, ἐν Κανταβριγίᾳ 1895, σσ. 1-10.

[2] ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ - Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 107-138.

[3] Ὁ ἀστερίσκος δίπλα σὲ ἀριθμοὺς κωδίκων σημαίνει ὅτι αὐτοὶ ἀνήκουν στοὺς νεωστὶ εὑρεθέντες καὶ δὲν εἶναι καταλογογραφημένοι.

συνδρομὴ τοῦ Ἰωαννικίου,[1] ὁ δὲ ὑπ' ἀρ. 6 (Λόγοι Ἰωάννου Χρυσοστόμου), ποὺ εἶχε δοθεῖ ὡς ἐνέχυρο στὴ Θεσσαλονίκη, μὲ ἐνέργειες τοῦ Ἰγνατίου καὶ τοῦ Ἰωαννικίου ἀπεδόθη καὶ πάλι στὴ Λαύρα τῶν Καρυῶν.[2] Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἕνα σημείωμα στὸ τελευταῖο παράφυλλο τοῦ κώδικα 12, τὸ ὁποῖο μὲ βάση τὴ γραφή του μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ ὁσιώτατος ἱερομόναχος Γαβριὴλ ἀγόρασε ἐννέα τόμους μὲ Βίους ἁγίων τοῦ Συμεῶνος τοῦ Μεταφραστοῦ γιὰ λογαριασμὸ τῆς σκήτης τῶν Καρυῶν.[3] Ἐπίσης ἕνας Γεράσιμος, πιθανὸν λαϊκός, ὁ ὁποῖος ἐργαζόταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Πρώτου Ἰσαάκ,[4] ἀφιέρωσε στὸν

[1] Σημείωμα: *Ἡ τοιαύτη βίβλος τοῦ ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ἑξαμηναίου συναξαρίου μετὰ καὶ τοῦ ἑτέρου τοῦ ἀπὸ τοῦ Μαρτίου προσεκυρώθη τῇ ἁγιωτάτῃ λαύρᾳ τῶν Καρυῶν παρὰ τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης καὶ ὑπερτίμου κὺρ Ἰγνατίου εἰς μνημόσυνον τούτου καὶ ἀναφορὰν διὰ συνεργίας καὶ συνδρομῆς καὶ διαγνώσεως τοῦ ἁγιωτάτου πατρὸς ἡμῶν καὶ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ ἱερομονάχου κὺρ Ἰωαννικίου ἐν τῷ ,ϛψϛγ΄ ἔτει τῆς ιγ΄ ἰνδικτιῶνος.*

[2] Σημείωμα: *Τῶν Καρεῶν. Τὸ παρὸν τῆς σεβασμίας καὶ ἱερᾶς παλεᾶς λαύρας βιβλίον ἐπεὶ πρὸ χρόνων ἀφηρέθη ἐκ τῆς αὐτῆς μονῆς προφάσεσι ἐνεχείρου καὶ ἀπήχθη εἰς Θεσσαλονίκην πολλὰ καμὼν οὐκ ἠδυνάμην ἀνασπᾶσαι αὐτό· μόλις συνεργείᾳ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου κὺρ Ἰγνατίου ἐκσπάσαντες αὐτὸ παρεγγυόμεθα ἐγὼ καὶ ὁ αὐτὸς μητροπολίτης τοῦ μηκέτι δοθῆναι τὸ βιβλίον ἐνέχειρον. Ὅστις δὲ βουληθῇ ἕνεκεν ἐνεχείρου ἢ ἕνεκεν ἄλλου τρόπου στερῆσαι τοῦτο τῆς μονῆς τῶν Καρεῶν, ἵνα ἐπισπᾶται τὰς ἀρὰς πάντων τῶν ἁγίων καὶ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ μετὰ τοῦ Ἰούδα ταχθήσεται, ὅτι μετὰ μεγάλης ἀνάγκης ἀνεσώθη πρὸς τὴν μονήν. Ὁ εὐτελὴς ἐν μονοτρόποις Ἰωαννίκιος ἱερομόναχος καὶ Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους.*

[3] Σημείωμα: *Βίβλος μὲν αὕτη πρώτη τῶν μεταφράσεων πέλει τῶν ἐννέα, ἃς ἐξωνήσατο ὁ ὁσιώτατος Γαβριήλ.* Τὸ ἴδιο σημείωμα ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ δύο διαφορετικὰ χέρια.

[4] Αὐτοῦ τοῦ Γερασίμου ἴσως εἶναι τὸ ἀτεχνα γραμμένο σημείωμα στὸ φ. 215ν ποὺ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Ἐγὸ Γεράσιμος ἰὼς του Λέο απο το Χτένη τὸ μὲν γένος Ρομέη [τὴν δ]ὲ φρένα ου(κ) επεισταμ(αι).* Γιὰ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα τῶν Πρώτων καὶ ἄλλων ἀξιωματούχων τοῦ Ἁγίου Ὄρους βασίστηκα στὸν σχετικὸ κατάλογο τῆς ΔΙΟΝΥΣΙΑΣ ΠΑΠΑΧΡΥΣΑΝΘΟΥ, *Ὁ ἀθωνικὸς μοναχισμός*, Ἀθήνα 1992, σσ. 345-421.

ναὸ τῆς Παναγίας τῶν Καρυῶν ἕνα ἄλλο χειρόγραφο, τὸν κώδικα 37, ποὺ περιέχει τὴν Κλίμακα τοῦ Ἰωάννου Σχολαστικοῦ τοῦ Σιναΐτου. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πρωτάτου, γιατὶ περιέχει τοὺς δύο παλαιότερους καταλόγους της. Καὶ οἱ δύο εἶναι ἀχρονολόγητοι, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὕφος τῶν γραμμάτων μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὸν μὲν πρῶτο στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα, τὸν δὲ ἄλλον στὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 16ου. Σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο κατάλογο στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὑπῆρχαν 69 χειρόγραφοι κώδικες, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὸν δεύτερον καὶ ὕστερα ἀπὸ κάποιες προσθαφαιρέσεις τὰ βιβλία τοῦ ναοῦ μόλις φτάνουν τὰ 70. Θεωροῦμε ἐνδιαφέρον νὰ παραθέσουμε ἐδῶ τοὺς δύο αὐτοὺς καταλόγους σὲ ἀντιπαράθεση, τροποποιῶντας τὴ σειρὰ καταγραφῆς τῶν βιβλίων τοῦ δευτέρου, καὶ μὲ ἀντίστοιχη σημείωση τοῦ σημερινοῦ ἀριθμοῦ, ὅσων κωδίκων μπορέσαμε νὰ ταυτίσουμε μὲ βεβαιότητα, γιατὶ ἀποτελοῦν ἕνα σημαντικὸ δεῖγμα καταγραφῆς βιβλίων καὶ χρήσης ὅρων ποὺ ἀναφέρονται σ᾽ αὐτά.

(φ. 212v-213) Α΄ κατάλογος	φ. 213v-214 Β΄ κατάλογος	Σημερινοὶ ἀριθμοὶ
Εἰσὶ τὰ βιβλία τῆς Μέσης τῶν Καρυῶν ταῦτα.	*Εἰσὴν τὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας τῶν Καρεῶν ταύτα.*	
Μηναῖα ιβ΄, ἀπὸ Τυπι-κοῦ.	*Μηνέα ιβ΄.*	28, 29, 30, 31, 34, 92
Μεταφράσεις μῆναι ἑπτά, κομάτια θ΄.	*Μεταφραστάδες η΄.*	1, 2, 5, 10, 12, 14, 19, 24
Τριῴδιν καὶ Πεντικοστάριν ἀπό Τυπικοῦ.	*Τριόδην καὶ Πεντηκοστάρην.*	58 (Πεντηκοστάριο)
Συναξάρια δύο.		21, 52
Κατὰ Ἰωάννην πρῶτον καὶ δεύτερον.	*Κατὰ Ἰωάννην δύο βιβλία δεβράρινα.*	16, 23

Θεοτοκάριν τῆς ἀναγνώσεως ἔχον τοὺς λόγους τῆς Θεοτόκου τοῦ ὅλου χρόνου.	*Πανηγυρικὸν βεμπέκινον ὁποὺ ἔχει τὰς ἑορτὰς ὅλας τῆς Παναγίας.*	57
Κατὰ Ματθαῖον πρῶτον καὶ δεύτερον.	*Κατὰ Ματθαῖον δύο βιβλία καὶ αὐτὰ βερβάρινα.*	13, 25
Πατερικὰ δύο.	*Καθημερινὰ δίο.*	9, 26
Πραξαπόστολος.	*Πραξαπόστολος βεβράρινος.*	32
Κλίμαξ κομάτια β΄.		37
Θεολόγος	*Δίο Θεολόγοι ὁ εἷς καλλῶς μὲ χρησὰ γράμματα καὶ ὁ ἄλλος παρὰ κάτι.*	3
Χρυσοστομικὰ β΄.	*Χρυσοστομικὰ δίο, τὸ ἓν οὗ τὸ ἐπίκλην Σάλπιγγες θαυμαστὸν καὶ τὸ ἕτερον οὗ ἡ ἀρχὴ. Καὶ εἰς τὸ ἔνδιμα τοῦ ἱερέως καὶ περὶ μετανοίας καὶ βεβράρινα.*	6, 7
Πανηγυρικὰ ε΄.	*Πανηγυρικὰ γ΄ τὰ δύο βεβράρινα καὶ τὸ ἓν βεμπέκινο. Καὶ πάλιν Πανηγυρικὰ δίο καὶ τὸ ἓν ἔχει τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου.*	48
Βουλγαρίας	*Ἐβαγγέλια δύο ἐξηγημένα τὸ ἓν Βουλγαρίας ἐξήγησις καὶ τὸ ἕτερον Κυρίλλου Ἀλεξανδρίας.*	
Ἅγιος Ἐφραὶμ κομάτι ἕν ς΄΄	*Ὁ Ἅγιος Εὐφρὲμ βηβλήων βεβράρινον.*	22
Ἑξαήμερος τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἑτέρα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου	*Καὶ ἄλλον τοῦ Χρυσοστόμου βεβράρινον. Ἑξαήμερος τοῦ μεγάλου Βασιλείου.*	8, 17
Κατηχήσεις δύο.	*Βηβλήα δίο Κατηχείσεις τοῦ Στουδίτου.*	

Βιβλίον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου	*Γεροντικὸν μικρὸν ὁ βίος τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου.*	40
Εὐχολόγια δύο	*Εὐχολόγιον βεμπέκινον [...] γηνὸν [...] καὶ ἕτερον μὲ χρυσὸν (χαλκὸν) σταυρὸν.*	67
Τετραυάγγελα τρία	*Ἐβαγγέλια ς΄. Τὸ ἓν καθημερινὸν τῆς Ἁγίας Τραπέζου, τὰ δὲ δίο Κιρηακοδρόμια, καὶ τρία Τετραβάγγελα το ἓν μὲ στραυρον ἀργυροδιάχρυσον καὶ φόλες.*	11, 15, 20, 41, 44, 83
Ἀπανθίσματα τοῦ Χρυσοστόμου	*Μαργαρίτ(αι) τοῦ Χρυσοστόμου βεβράρινον.*	18
Συνοδικὸν		113
Ἀπόστολος	*Ἀπόστολος καθημερηνὸς βεμπέκινο*	54
Παρακλητικὰ δύο	*Παρακλητικὰ καθημερινὰ χορὴς στηχηρὰ δίο*	38, 39
Στιχηροκαθιστάρια β΄	*Στηχεροκαθεστάρια μὲ τριαδικοὺς κανόνας καὶ στηχηρὰ διάφορα μικρὸν ὕφος βεβράρινον*	33, 35
Καὶ ἕτερον Κυριακοδρόμην Προφητεία		27
	Βηβλήων ἤ παλεὰ βεμπέκινον	53
Τυπικὸν ἓν Ψαλτήριν Στιχηράρια δύο.		72
	Ὀκτωήχους, ὁ εἰς Κυριακοδρόμι καὶ ὁ ἕτερος καθημερινὸς καὶ ὁ τρίτος [...] καὶ καθήσματα καὶ μακαρισμοὺς καὶ οἱ τρεῖς βαμπάκινοι. Θεοτοκάρι βεμπάκινο	66

	καθημερηνὼ.	
	Ἠθικὰ τοῦ μεγάλου Βασιλείου δύο βεβράρινα.	4
	Νομοκάνονω βεμπέκινον.	
	Εὐχολόγιον ἔχον τὰς τρὶς λητουργίας καὶ εὐχὰς διαφόρους εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ μέγας Βασίλειος χρυσός.	
	Φη(καρ)ὰ βεμπέκινη.	

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πρῶτο πίνακα ἤδη τὸν 14ο αἰώνα ἡ σκήτη τῶν Καρυῶν κατεῖχε μεταξὺ ἄλλων ἕνα χρυσοστομικὸ χειρόγραφο (ἀρ. 25, 10ος αἰ.), τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ ἕνα σημείωμα ποὺ περιέχει, προηγουμένως ἦταν ἀφιερωμένο στὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος τῆς Μηλαίας στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ πατρίκιο τοῦ Συνάδων τὸν καιρὸ ποὺ καθηγούμενος τῆς μονῆς αὐτῆς ἦταν ὁ μοναχὸς Ἀθανάσιος.[1]

3. Ἡ πορεία τῆς βιβλιοθήκης ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰώνα.

Τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 15ου αἰώνα ὁ ἐκκλησιάρχης τοῦ ναοῦ τῶν Καρυῶν Ἰσίδωρος εἶχε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του τὴ βιβλιοθήκη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τρία σχεδὸν ὅμοια κτητορικὰ σημειώματα, ποὺ ἔγραψε στοὺς κώδικες 14 (Βίοι ἁγίων Νοεμβρίου), 19 (Βίοι ἁγίων Δεκεμβρίου) καὶ 21 (Συναξάριον Σεπτεμβρίου - Φεβρουαρίου) ὡς ἑξῆς: *Αὕτη ἡ βίβλος ἐστὶ Κόρης τῆς πανυμνήτου καὶ θείας ἀμολύντου τῶν Καρεῶν. Πανενδόξου τε καὶ πανυμνήτου Κόρης τῶν Καρεῶν, Ἰσίδωρος ἐκκλησιάρχης.*[2]

[1] Τὸ σχετικο ἀφιερωτικὸ σημείωμα γραμμένο καὶ αὐτὸ τὸν 10ον αἰώνα ἀναφέρει: *Αὕτη ἡ βίβλος προσηνέχθη παρὰ Μιχαὴλ πατρικίου τοῦ Συνάδων ἐν τῇ σεβασμίᾳ λαύρᾳ τοῦ Σωτῆρος ἥτις Μηλαία προσαγορεύεται ἐπὶ Ἀθανασίου μοναχοῦ καὶ καθηγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς.*

[2] Τὸ ὀνομά του ἀπαντᾶ καὶ στοὺς κώδικες 23 (Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο) καὶ 48 (Πανηγυρικὸν Ἀπριλίου - Σεπτεμβρίου) ὡς ἑξῆς: *Μέμνησω μῆτερ τοῦ παναχράντου Λόγου Ἰσιδώρω τλήμονι καὶ κακογέρω καὶ μερίδος τά-*

Σημαντικὸς σταθμὸς στὴν ἱστορία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πρωτάτου ὑπῆρξε ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποίαν ἐπρώτευε ὁ ἱερομόναχος Γαβριήλ, ὁ ἐπιλεγόμενος Κωφὸς (κατὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1515 καὶ 1539). Πιστεύω ὅτι μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἰδίου συντάχθηκε ὁ δεύτερος κατάλογος τῶν βιβλίων, ποὺ ἤδη ἀναφέραμε. Ἐπίσης ὁ ἴδιος κατέβαλε ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴ διασφάλιση καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν κατάσταση τῶν βιβλίων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πολλὰ σημειώματα σχετικὰ μὲ τὶς ἀνακαινίσεις τῶν παλαιῶν καὶ φθαρμένων ἀπὸ τὴ συνεχὴ χρήση χειρογράφων. Στὴ συνέχεια καθ' ὅλον τὸν 16ο αἰώνα παρατηρεῖται μιὰ σταθερὴ προσπάθεια ἐμπλουτισμοῦ τῆς ἐκκλησίας μὲ νέα πάντα λειτουργικὰ βιβλία. Τὴν περίοδο αὐτὴ ἀφιερώνεται ἀπὸ τὴ μονὴ Ζωγράφου στὸ Πρωτάτο ὁ κώδικας 63 (Κανὼν εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν καὶ Πασχάλια τῶν ἐτῶν 1424-1492) καὶ κάποιος Γρηγόριος μοναχὸς ἀφιέρωσε τὸν κώδικα 55 (Συναξάριο, ἔτ. 1485)[1]. Ἐπίσης ὁ γνωστὸς κωδικογράφος Ἅγιος Θεόφιλος ὁ Ἰβηρίτης γράφει καὶ ἀφιερώνει στὸ Πρωτάτο τρία χειρόγραφα μὲ Θεῖες Λειτουργίες (ἀρ. 75,[2] 60 καὶ 61 στὰ ἔτη

ξων με τῶν σωζωμένων, ἀμήν. Καί: *Μέμνησω μῆτερ τοῦ πανα-χράντου λόγου Ἰσιδώρω τλίμωνι καὶ ταλαιπώρω καὶ πυρὸς ἐξάρπασον τοῦ αἰωνίου.*

[1] Τὸν κώδικα ἔχουν γράψει δύο κύριοι γραφεῖς τοῦ 15ου αἰώνα. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ ἱερομόναχος Νικηφόρος, ὁ ὁποῖος στὸ φ. 206ν σημείωσε: *Τέλος σύν Θεῷ τοῦ παρόντος συναξαρίου μηνός Ἰουλίου. Γράψας ὁ εὐτελεῖς ἀνάξιός τε καὶ ἁμαρτωλὸς Νικηφόρος ἱερομόναχος. Εὔχεσθαί μοι διὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην ἵνα τύχω ἐλαίους καὶ σωτηρίας ὁ ἄθλειος ἐν τῇ φρικτῇ ἐκείνῃ ἡμέρᾳ καὶ φοβερᾷ τῆς δευτέρας παρουσίας Χριστοῦ. Δεκεμβρίου ιε΄, ,ςϡϛ΄.* Καὶ ὁ δεύτερος στὸ φ. 231ν: *Δι' ὑπακοῆς καὶ μὴ εἰδὼς τοῦ γράφειν τὸ κελευσθὲν ἤνησται εὐχαῖς σου θειαις. Ἔτους ,ςϡϟγ΄ ἰνδικτιῶνος γ΄.* Καὶ τὸ ἀφιερωτικὸ σημείωμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεύτερης πινακίδας τοῦ δεσίματος ἀναφέρει: *Τοῦτο τὸ βιβλίον ἐπροσιλώθη παρὰ Γρηγορίου μοναχοῦ εἰς τὸ Πρωτάτω διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ μητροπολίτου καὶ εἴτις τὸ ἐξεώσι ἢ κλέψι ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν νὰ ἔχει τὴν Παναγίαν ἀντίδικον εν ημέρα κρίσεως ἀμήν.*

[2] Σημείωμα: *Δόξα σοι ὁ Θεὸς ἡμῶν ἕνεκα πάντων. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Θεοφίλου πόνος ἔτους ζ^ου^λα^ου^. Ἡ παροῦσα θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία ἀφιεροῦται παρ' ἐμοῦ τοῦ γράψαντος ἐν τῷ πανσέπτῳ*

1523, 1546 καὶ 1548 ἀντίστοιχα) καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐπίσης γνωστὸς γιὰ τὴν πλούσια κωδικογραφική του δραστηριότητα μοναχὸς Κύριλλος ὁ Ναυπάκτιος γράφει τὸ ἔτος 1565 κατὰ παραγγελίαν τῶν μοναχῶν τῆς σκήτης Παϊσίου, Νικάνορος, Θεοφάνους καὶ Νήφωνος τοῦ Κοκκίνου τὰ Μηναῖα ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο μέχρι τὸν Ἀπρίλιο σὲ πέντε τόμους (ἀρ. 93, 94, 95,[1] 96[2] καὶ 97) [3].

Τὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου τοῦ Ναυπακτίου συνέχισαν τὸ ἔτος 1575 ὁ ἱεροδιάκονος Ἱερεμίας, ποὺ ἔγραψε τὸ Μηναῖο τοῦ Μαΐου, καὶ ὁ ἱερομόναχος Γεράσιμος τὸ Μηναῖο τοῦ Ἰουνίου (ἀρ. 98, 99, 100), ἐνῶ ἕνας ἄλλος Κύριλλος μοναχὸς μὲ τὸ προσωνύμιο *ρακενδύτης* ἀπὸ τὸ ἔτος 1586 μέχρι τὸ 1626 ἔγραψε δύο κώδικες μὲ Βίους ἁγίων Φεβρουαρίου - Μαΐου καὶ Δεκεμβρίου (ἀρ. 47 καὶ 50), ἕνα μὲ λόγους τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Νεοφύτου ἱερομονάχου* (ἀρ. 50) καὶ

ναῷ τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου τῷ ἐν τῷ Πρωτάτῳ καὶ εἴτις ἀλλοτριώσει ταύτην ἐξ αὐτοῦ ἐχέτω τὴν Παναγίαν ἀντίδικον.

[1] Σημείωμα: *Τὸ παρὸν Μηναῖον ἦγουν ὁ Φευρουάριος ὑπάρχει τῆς σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Πρωτάτου ἤτοι τῶν Καρεῶν τοῦ ἁγιωνύμου Ὄρους διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου κὺρ Νικάνορος καὶ Θεοφάνους καὶ εἴτις ἐξώσει αὐτὸ ἐκ τῆς αὐτῆς μονῆς ἔστω ἀφωρισμένος.*

[2] Σημείωμα: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν Μηναῖον ὁ Μάρτιος ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἐν μοναχοῖς Κυρίλλου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ ἐν μοναχοῖς Νήφου τοῦ Κοκκίνου καὶ ἀφιέρωσεν αὐτὸ εἰς τὴν σεβασμίαν καὶ βασιλικὴν μονὴν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῶν Καρεῶν ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας καὶ εἴτις ἀποξενώσει αὐτὸ ἐκ τῆς τοιαύτης μονῆς νὰ ἔχει τὰς ἀρὰς τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων, ἀμήν.*

[3] Γιὰ τὰ ὀνόματα τῶν Ἑλλήνων κωδικογράφων καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἀντέγραψαν μέχρι τὸ ἔτος 1600 βασικὸ πάντα παραμένει παρὰ τὰ πολλὰ συμπληρώματά του τὸ ἔργο τῶν MARIE VOGEL - VICTOR GARDTHAUSEN, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909. Γιὰ τοὺς μεταγενέστερους βλ. ΛΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΗ καὶ ΜΑΡΙΑΣ ΠΟΛΙΤΗ, *Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα - Συνοπτικὴ καταγραφή*, "Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου", ς΄ (1988-1992), σ. 313-645.

συμπλήρωσε τὴ σειρὰ τῶν Μηναίων (ἀρ. 101-110) ἐκτὸς ἀπὸ τὸν μήνα Δεκέμβριο, τὸν ὁποῖο ἔγραψε ὁ ἱερομόναχος Δανιὴλ μαζὶ μὲ ἕνα Συναξάριο τῶν μηνῶν Μαρτίου - Αὐγούστου *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῆς Ἁγίας Συνάξεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους* (ἀρ. 111, 112 καὶ 46). Παράλληλα, τὸ ἔτος 1592 ὁ πρώην ἡγούμενος τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴν Οὐγγροβλαχία Μαρδάριος ἀφιέρωσε στὸ Πρωτάτο ἕνα Εὐχολόγιο (ἀρ. 69) καὶ ὁ Διονύσιος Στουδίτης ἔγραψε στὴ σκήτη τῆς Λαύρας καὶ ἀφιέρωσε στὸ Πρωτάτο ἕνα Ψαλτήριο (ἀρ. 114, ἔτος 1593).

Ἡ κωδικογραφικὴ αὐτὴ δραστηριότητα γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς βιβλιοθήκης ἢ γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν παλαιῶν βιβλίων μὲ νέα συνεχίστηκε καὶ στὸν 17ο αἰώνα. Ὁ *τάλας καὶ ρακενδύτης* Δαμιανὸς *διὰ συνδρομῆς τοῦ ὁσιωτάτου ἐν μοναχοῖς Γεναδίου* γράφει ἕνα Συναξάριο (ἀρ. 45) γιὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο - Φεβρουάριο τὸ ἔτος 1608,[1] ἐνῶ ἐμφανίζεται ἄλλος ἕνας δραστήριος κωδικογράφος, ὁ μοναχὸς Σωφρόνιος Μπορλοβίτης,[2] ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1619 μέχρι τὸ 1642 γράφει γιὰ τὴ μονὴ πέντε χειρόγραφα μὲ πατερικὰ ἢ ἁγιολογικὰ κείμενα: Δύο Πανηγυρικὰ Πεντηκοσταρίου καὶ Τριωδίου *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Συνάξεως τοῦ Ἁγίου Ὄρους* (ἀρ. 88 καὶ 89, ἔτ. 1619), Βίοι ἁγίων Νοεμβρίου *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου ἁγίου ἡγουμένου τῆς βασιλικῆς, μεγάλης καὶ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου κυροῦ Παχωμίου*, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ ἀφιέρωσε στὸ Πρωτάτο (ἀρ. 43, ἔτ. 1621), ὁμιλίες στὴ Μεγάλη Ἑβδομάδα (ἀρ. 85, ἔτ. 1638) καὶ τὸ Κυριακοδρόμιο τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου (ἀρ. 82, ἔτ. 1642).[3] Τὸ ἔτος 1625 ὁ γνωστὸς Κύπριος γραφέας λειτουργικῶν χειρογράφων Ἱερόθεος Κουκουζέ-

[1] Σημείωμα: *Πόνῳ Δαμιανοῦ τάλανος ῥακενδύτου μηνὶ Μαΐῳ κδ΄, ἔτους ,ζριϛ΄.*

Γῆθει μὲν λιμένα πλωτὴρ πολυβένθεα μάρπτων,
γήθει δ΄ αὖ τε γραφεὺς στίχον ὕστατον ἐκπολυπεύων.

[2] Στὸν κατάλογο τοῦ Σπ. Λάμπρου ἀναφέρεται ὡς *Μπερλοβίτης*.

[3] Σημείωμα: *Τῶν ἀκαθάρτων καὶ παθῶν ποικίλων κάθαρον ὡς εὔσπλαγχνος ὡς παντοκράτωρ, ὦ σύνθρονε, ξύμορφε τοῦ Θεοῦ Λόγε. Δάκρυα, κατάνυξιν, αὐγὴν καρδίας πάρασχέ μοι τέλος τε χρηστὸν Χριστέ μου τῷ πρὸς τέλος φθάσαντι τῆς δε τῆς βίβλου Σωφρονίῳ τάλανι καὶ παναθλίῳ.*

λης γράφει καὶ ἀφιερώνει στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου ἕνα χειρόγραφο μὲ τὶς Τρεῖς Λειτουργίες[1]. Μέσα στὸν 17ο αἰώνα γράφτηκαν ἀκόμη γιὰ τὴ μονὴ ἕξι χειρόγραφα: ἕνα μὲ Βίους ἁγίων τοῦ Ἰανουαρίου (ἀρ. 51), ἕνα Ψαλτήριο (ἀρ. 74), τρία λειτουργικὰ (ἀρ. 70, 73, καὶ 78) καὶ ἕνα μὲ πανηγυρικοὺς λόγους γιὰ τὴ Θεοτόκο (ἀρ. 90, ἔτ. 1688), τὸ ὁποῖο εἶχε ὡς πρότυπο τὸ παλαιὸ χειρόγραφο 57[2]. Τέλος, ὁ μοναχὸς Κύριλλος ἐκ Τυρνάβου πρὸς τὸ τέλος μᾶλλον τοῦ αἰώνα ἀφιέρωσε τὸ χφ. 11* μὲ τὶς Κατηχήσεις τοῦ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου στὴν ἁπλοελληνική, γίνεται κτῆμα τῆς βιβλιοθήκης ἕνα ἀκόμη Τετραευαγγέλιο τοῦ 11-12ου αἰῶνος (ἀρ. 83) προερχόμενο ἀπὸ τὴ μονὴ Κουτλουμουσίου καὶ πιθανῶς τὴν ἴδια ἐποχὴ ἕνα μουσικὸ μαθηματάριο τοῦ ἔτους 1623 (ἀρ. 10*) γραμμένο ἀπὸ τὸν πρωτοψάλτη Ἀθηνῶν Ἰωάννη τοῦ Χελιδ(όνη;)[3].

Πρὸς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα φαίνεται ὅτι τὰ βιβλία ποὺ ἀνῆκαν στὸ Πρωτάτο δὲν βρίσκονταν ὅλα στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ κάπου ἀλλοῦ. Ἔτσι μόνο μποροῦμε νὰ δικαιολογήσουμε τὴν ἀπουσία τῶν μισῶν περίπου χειρογράφων ἀπὸ μιὰ καταγραφὴ τῶν βιβλίων καὶ ἱερῶν σκευῶν τῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἔγινε ὁπωσδήποτε μετὰ τὸ 1621, χρονολογία γραφῆς τοῦ κώδικα 43, σὲ ἕνα παράφυλλο τοῦ ὁποίου ἔχει καταχωρηθεῖ ὁ κατάλογος αὐτός. Παραθέτω ἐδῶ μόνο τὴν ἀναφορὰ τῶν βιβλίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐμφανίζονται καὶ ἔντυπα. Τὰ χειρόγραφα ὑπολογίζονται σὲ 47.

Εὐαγγέλια β΄, δεβράϊνον καὶ στάμπινον.

[1] Σημείωμα: *Ἡ παροῦσα θεία καὶ ἱερὰ λειτουργία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου τοῦ Μεγάλου ἐγράφη ὑπ΄ ἐμοῦ τοῦ ἁμαθοῦς ἱερωμένου χατζὴ τοῦ Κουκουζέλη καὶ Ἱεροθέου θύτου τάχα καὶ προηγουμένου τοῦ Πρωτάτου ἐν ταῖς Καραῖς κατὰ τὸ ,ζρλδ΄ Ἀπριλλίῳ η΄ καὶ οἱ ἱερουργοῦντες ἱερεῖς εὔχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς Κύριον.*

[2] Αὐτὸ τὸ χειρόγραφο φέρει καὶ κτητορικὰ σημειώματα τῶν Πρώτων Γαβριὴλ καὶ Ἰγνατίου καὶ ἐνθύμηση ὅτι τὸ ἀνέγνωσε ὁ πρώην Ἄρτης Νεόφυτος (Μαυρομμάτης) τὴν 1η Μαΐου 1735.

[3] Σημείωμα: *Ἐτελειώθη καὶ ἐγράφη τὸ παρὸν Μαθηματάριον διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου τοῦ Χελιδ(όνη;) καὶ πρωτοψάλτου Ἀθηνῶν ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αχκγ΄ ἐν μηνὶ Ὀκτωβρίῳ η΄ καὶ οἱ ψάλλοντες καὶ ἀριθμοῦντες ἐν αὐτῷ διὰ τὸ σφάλμα εὔχεσθέ με διὰ τὸν Κύριον.*

Μηναῖα κομμάτια δέκα τέσσερα.
Μεταφραστάδες κομάτια ὀκτὼ.
Παρακλητικὴ κομάτια β΄ χειρόγραμμα.
Εὐχολόγια δύο χειρόγραφ(ον) καὶ στάμπινον.
Τριόδια β΄ στάμπα.
Εἷς Θηκαρὰς χειρόγραφ(ος).
Τοῦ Ἁγίου Ἐφραὶμ βιβλία β΄.
Τυπικὰ γ΄, δύο χειρόγραφα καὶ ἕνα στάμπα.
Λειτουργίαις ε΄.
Ἐν φυλάδι διὰ τὴν λιτανίαν.
Πανυγηρικὰ βιβλία κομάτια ὀκτώ.
Καὶ εἷς Κλίμαξ.
Ἕνας Δαμασκηνός καὶ εἷς Νέος Θησαυρὸς.[1]
Καὶ ἕνα Κυριακοδρόμιον.

Ὁ δέκατος ὄγδοος καὶ δέκατος ἕνατος αἰώνας ἀπὸ πλευρᾶς εἰσαγωγῆς χειρογράφων στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πρωτάτου δὲν παρουσιάζουν σημαντικὴ δραστηριότητα. Τὰ χειρόγραφα ποὺ γράφονται ἢ εἰσάγονται εἶναι συνήθως λειτουργικὲς φυλλάδες καὶ παρρησίες. Ἐνδιαφέρει πάντως νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ ἔτος 1755 ἀφιερώνεται ἕνα Πανηγυρικὸ τῶν μηνῶν Σεπτεμβρίου - Ἰανουαρίου τοῦ 17ου αἰώνα (ἀρ. 87). Ἕνα Μηναῖο τοῦ Φεβρουαρίου (ἀρ. 115) γράφει στὴ σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννης καὶ τὸ ἀφιερώνει στὴν ἐκκλησία τοῦ Πρωτάτου ὁ Ἰωάσαφ μοναχός, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ μοναχὸς Δαμασκηνὸς τὸ ἔτος 1797 γράφει καὶ ἀφιερώνει ἕνα μουσικὸ χειρόγραφο (ἀρ. 59). Τέλος, ὁ μοναχὸς Δαβὶδ τὰ ἔτη 1794 καὶ 1805 γράφει καὶ ἀφιερώνει στὸ Πρωτάτο ἕνα χειρόγραφο μὲ τὴ Θεία Λειτουργία καὶ ἕνα ἄλλο μὲ τὴν Ἀκολουθία τῶν Ἀθωνιτῶν Πατέρων (ἀρ. 29*[2] καὶ 31*).

[1] Θεωρῶ ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ δύο βιβλία εἶναι ἔντυπα.

[2] Σημείωμα: *Θεοῦ το δῶρον καὶ Δαβὶδ πόνος*
μελανείμονος καὶ ἁλιτροῦ ἀνέρος
ναιετάοντος τὸ ὄρος μονοτρόπων
τὸ τοῦ Ἄθωνος λαχὸν προσηγορίαν
μορφὰς σκοτοῦντος ψυχικῶν ἐνδαλμάτων
στήλας δ΄ ἱστῶντος ὑλικῶν ἱδρυμάτων.
Διὰ χειρὸς Δαβὶδ ἱερομονάχου, συνδρομῆς δὲ ὅ,τι πλείστης καὶ ἐξόδων τοῦ πανοσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου Κοσμᾶ σὺν τῷ αὐ-

4. Τὸ περιεχόμενο τῶν χειρογράφων. Γραφεῖς καὶ τύποι γραφῶν.

Ὅπως παρατηρήσαμε καὶ στὴν ἀρχὴ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Πρωτάτου ἀποτελοῦσε μιὰ καθαρὰ χρηστικὴ συλλογὴ βιβλίων γιὰ τὶς ἀπαραίτητες λειτουργικὲς ἀνάγκες. Τὸ κύριο μέλημα τῶν Πρώτων ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς συγκρότησης τῆς σκήτης ἦταν νὰ προμηθεύσουν τὴν ἐκκλησία πρῶτον μὲ ἕνα ἢ καὶ περισσότερα Εὐαγγέλια, ποὺ ἀποτελοῦσαν κατὰ κάποιο τρόπο συστατικὰ στοιχεῖα της. Τὸ παλαιότερο σωζόμενο πλῆρες Εὐαγγέλιο εἶναι ὁ κώδικας 20, ὁ ὁποῖος εἶναι ἕνα Εὐαγγελιστάριο μεγάλου σχήματος, δίστηλο, γραμμένο μὲ ὀρθία κεφαλαιογράμματη γραφὴ μὲ ἀνισοπαχεῖς χαρακτῆρες καὶ μὲ ἐρυθρὰ ἐκφωνητικὰ σύμβολα. Εἶναι τὸ ἐπίσημο Εὐαγγέλιο τοῦ Πρωτάτου μὲ πιθανὴ προέλευση ἀπὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο εἴτε τῆς Κωνσταντινούπολης εἴτε τοῦ Ἁγίου Ὄρους δεδομένου ὅτι ἡ ὁμοιότητά του πρὸς τὸν κώδικα Par. Coisl. gr. 290, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Μεγίστη Λαύρα εἶναι ἐκπληκτική. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ τρόπος γραφῆς τοῦ Φ (μὲ πλατὺ κύκλο καὶ μακρὺ ἄξονα), ὅπως καὶ τοῦ Ψ ὁδήγησε τὸν Σπ. Λάμπρο νὰ τὸ χρονολογήσει στὸν 7ο αἰώνα, κάτι ὅμως ποὺ δὲν τὸ ἐπιτρέπει οὔτε ὁ γενικὰ κατακόρυφος ἄξονας τῶν γραμμάτων, οὔτε ὁ σχεδιασμὸς τῶν ἐπιτίτλων του. Χρονολογεῖται πάντως μὲ ἀσφάλεια μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 10ου αἰώνα καὶ κυρίως στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου[1]. Μὲ ἀνάλογη

ταδέλφῳ ἐν μοναχοῖς κυρίῳ Μωϊσῇ, παρ΄ ὧν καὶ ἀφιερώθη ἐν τῇ σεβασμίᾳ μονῇ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ λεγομένου Πρωτάτου κατὰ τῶν Καρεῶν κειμένου ἐν ἔτει ,αψϟδ[ω]*. Πληρώσας εἶπον Χριστὲ σοὶ δόξα πρέπει νῦν καὶ πάντοτε ἀμὴν εἰς τοὺς αἰῶνας.*

[1] Βλ. γιὰ παράδειγμα ὅμοιον σχεδὸν κώδικα τὸν London, British Museum, Harl. 5598 γραμμένο ἀπὸ τὸν πρεσβύτερο Κωνσταντῖνο τὸ ἔτος 995 εἰς RUTH BARBOUR, *Greek literary hands, a. D. 400-1600*, Clarendon Press, Oxford 1981, ἀρ. 3 καὶ *Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600*, 1 Teil Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens, Wien 1981, ἀρ. 230. Βλ. ἐπίσης GUGLIELMO CAVALLO, *Funzione e strutture della maiuscola greca tra i secoli VIII-XI*, "La Paléographie grecque et byzantine", Paris 1977, σ. 103-104, πίν. 18 καὶ γενικὰ γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν χειρογράφων αὐτῶν EDOARDO CRISCI, *La maiuscola ogivale diritta. Origini, tipologie, dislocazioni*, "Scrittura e Civiltà", 9(1985), σ. 126-127.

ἐπισημότητα εἶναι γραμμένο τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἄλλο ἕνα Εὐαγγελιστάριο, ὁ κώδικας 11, στὸν ὁποῖον ἡ πρώτη σελίδα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τετράγωνο πολύχρωμο ἐπίτιτλο κόσμημα ἔχει καὶ τὰ γράμματα χρυσά. Ἀντίθετα, ὁ κώδικας 15, ποὺ εἶναι καὶ αὐτὸς Εὐαγγελιστάριο καὶ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ περισσότερο στὸν 12ο παρὰ στὸν 11ο αἰώνα, εἶναι μὲν γραμμένος μὲ κομψὴ μικρογράμματη γραφή, ἀλλὰ ἔχει λιτὰ πρωτογράμματα καὶ χωρὶς καμία ἀξιόλογη διακόσμηση. Στὸ Πρωτάτο ἦρθε πολὺ ἀργότερα, πιθανῶς τὸν 16ο αἰώνα ἀπὸ τὴ Μεγίστη Λαύρα[1]. Στὶς ἀρχὲς μᾶλλον τοῦ 11ου αἰώνα χρονολογοῦνται δύο ἀκόμη Τετραευάγγελα, ὁ κώδικας 83, μὲ ἀραιὴ μικρογράμματη γραφή, καὶ ὁ κώδικας 41.[2] Αὐτὸς ὁ τελευταῖος εἶναι ἕνα μικροῦ σχήματος χειρόγραφο γραμμένο μὲ μιὰ ἀραιὴ καὶ ἰδιότυπη γραφή, ἀνάμεικτη κεφαλαιογράμματη καὶ μικρογράμματη, καὶ κοσμημένο μὲ ἄτεχνες μικρογραφίες τῶν Εὐαγγελιστῶν. Τόσο ἀπὸ τὸν τρόπο σχεδιασμοῦ τῶν μικρογραφιῶν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν τύπο τῆς γραφῆς καὶ ἄλλων διακοσμητικῶν στοιχείων ὁ κώδικας αὐτὸς πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἕνα κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο, καθὼς πιστεύω, τῆς Μακεδονίας.

Τὰ Εὐαγγέλια αὐτὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἦταν τὰ παλαιότερα, ποὺ διαβάζονταν κάποτε στὸ Πρωτάτο. Ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἀνακαινιστὲς τῶν διαφόρων χειρογράφων χρησιμοποίησαν φύλλα ἄλλων χειρογράφων ποὺ βρίσκονταν στὴ σκήτη, τότε μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀρχικὰ ἐχρησιμοποιοῦνταν ἕνα Εὐαγγέλιο τοῦ 8ου αἰώνα μὲ στρογγυλὴ κεφαλαιογράμματη γραφὴ (τεμάχια ἐπικολλημένα στὸν κώδικα 7 καὶ φύλλα ἐπικολλημένα στὴ βιβλιοδεσία τοῦ 13),[3] ἕνα ἄλλο μὲ δεξιοκλινὴ κεφαλαιογράμματη τοῦ

[1] Σημείωμα φ. 267: *Βιβλίον τῶν κατηχουμένων τῆς Ἁγίας Λαύρας τοῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ.* Ἀκολουθεῖ κτητορικὸ σημείωμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ Πρωτάτου.

[2] Στὸ τέλος μὲ χέρι τοῦ 16ου αἰ.: *Βιβλήων της Παναγηας τὴς Προτηάτησας καὶ ητης τω στερήση νάχη τὴ Παναγήα (ἀντ)τήδικο.*

[3] Ὕστερα ἀπὸ λεπτομερὴ σύγκριση τῆς γραφῆς αὐτῶν τῶν φύλλων καὶ τοῦ φύλλου 19 τοῦ συμπληματικοῦ κώδικα Paris. Suppl. gr. 1155 διαπίστωσα ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς χειρόγραφο. Τὸ γεγονὸς αὐτό, δεδομένης τῆς ἀνατολικῆς προέλευσης τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ ὑπῆρχε καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο στὸ Ἅγιον Ὄρος εὐθὺς ἐξ

9ου αἰώνα (φύλλα στὸν κώδικα 56)[1] καὶ ἄλλο ἕνα τοῦ 10ου-11ου αἰώνα (φύλλα στὸν κώδικα 14) γραμμένο, καθὼς πιστεύω, εἴτε στὸ Ἅγιον Ὄρος εἴτε γενικώτερα στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας.

Στὴν ἴδια κατηγορία κωδίκων μὲ λειτουργικὰ ἀναγνώσματα ἀνήκουν ἐπίσης τρεῖς κώδικες μὲ τὶς Ἐπιστολὲς καὶ Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καθὼς καὶ ἕνα Προφητολόγιο. Ὁ πρῶτος κώδικας (ἀρ. 32) εἶναι μεμβράνινος καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ βεβαιότητα στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα, γιατὶ φέρει σημείωμα τοῦ γνωστοῦ ὡς κτήτορα καὶ πιθανῶς γραφέα καὶ ἄλλων χειρογράφων μοναχοῦ καὶ κατόπιν ἀρχιεπισκόπου Βεροίας Ἀντωνίου Μαλάκη.[2] Ὁ κώδικας εἶναι γραμμένος μὲ πλατιὰ μικρογράμματη γραφὴ καὶ κοσμημένος μὲ πιόσχημα ἐπίτιτλα. Ὁ δεύτερος (ἀρ. 54) ἐπίσης μεμβράνινος τοῦ 13ου αἰώνα, μικροῦ σχή-

ἀρχῆς, ἀνατρέπει ἄρδην ὅσα διατυπώνει ὁ Guglielmo Cavallo (ὅ. πτ., σ. 106-107 καὶ πίν. 37) περὶ δυτικῆς - ἰταλοελληνικῆς καταγωγῆς (ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ρώμης) τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ καὶ ἄλλων ὁμοίων του μὲ γραφὴ κεφαλαιογράμματη βιβλική. Ἡ ὕπαρξη τοῦ φύλλου στὸν παρισινό κώδικα ὀφείλεται στὸν φάκελο μὲ σπαράγματα χειρογράφων, ποὺ εἶχε συγκροτήσει ὁ Emm. Miller ἀπὸ τὸ ταξίδι του προφανῶς στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ ποὺ κατέθεσε στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων. Δεῖγμα τῆς γραφῆς τοῦ παρισινοῦ φύλλου βλ. στοῦ HENRI OMONT, *Facsimilés des plus anciens manuscits grecs en onciale et en minuscule de la Bibliotheque Nationale du IVe au XIIe siécle*, Paris 1892, pl. XX bis. Γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ EMM. MILLER στὸ Ἅγιον Ὄρος βλ. τὸ βιβλίο του *Le Mont Athos, Vatopédi, L'ile de Thasos*, Paris 1889 καὶ εἰδικὰ τὶς σσ. 52-55 καὶ 377-380

[1] Ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἔχει πολλὲς καὶ σημαντικὲς ὁμοιότητες πρὸς τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα Ambr. E. 49 inf., τοῦ ὁποίου ὁ Guglielmo Cavallo (ὅ. πτ., σ. 101-102 καὶ πίν. 13), ἂν καὶ μὲ ἐπιφυλάξεις, ἐπίσης ἀποδίδει τὴν προέλευση σὲ ἰταλοελληνικὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο καὶ μάλιστα τῆς Ρώμης. Ὅμως ἡ ἀνατολικὴ καταγωγὴ τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ εἶναι δεδομένη ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα. Ἀνῆκε στὸν Μανουὴλ Σοφιανὸ τὸ ἔτος 1466 καὶ ἐπὶ πλέον βρισκόταν στὴ Χίο, ἀπ' ὅπου ὁ λατίνος μοναχὸς Ἐμμανουὴλ τῆς τάξεως τῶν Πρεντικατόρων τὸ ἔτος 1610 τὸ μετέφερε στὴν Ἰταλία. Βλ. MARIA LUISA GENGARO, Codici decorati e miniati dell'Ambrosiana ebraici e greci, Milano 1957, p. 79.

[2] Σημείωμα: *Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ υἱὲ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλὸν Ἀντώνιον τὸν Μαλάκην.*

ματος καὶ μὲ ἄτεχνη γραφή, καὶ ὁ τρίτος (ἀρ. 84) εἶναι χάρτινος τοῦ 14ου αἰώνα, ὁ χαρακτηριζόμενος στὸν Β΄ κατάλογο ὡς *καθημερινός*. Ὁ τέταρτος, τὸ Προφητολόγιο (ἀρ. 27), εἶναι τοῦ 12ου αἰώνα καὶ φέρει ἐκφωνητικὰ σύμβολα. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ εἶναι ὅτι στὰ παράφυλλα τῆς βιβλιοδεσίας του, ποὺ χρονολογοῦνται τὸν 13ο αἰώνα, ὑπάρχει δυστυχῶς κολοβωμένος ἕνας κατάλογος πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἕνας κατάλογος αὐτοκρατόρων, ποὺ σταματᾶ στὸν Μιχαὴλ υἱὸ τοῦ Θεοφίλου. Ἐπίσης ἕνας ὀγκώδης περγαμηνὸς κώδικας (ἀρ. 53) μὲ τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Γένεση ἕως Παραλειπομένων Β΄ εἶναι γραμμένος μὲ στρογγυλὴ μικρογράμματη γραφὴ τὸ ἔτος 1326 καὶ ἕνα Ψαλτήριο (ἀρ. 114) πολὺ μεταγενέστερο, τοῦ ἔτους 1593, γραμμένο ἀπὸ τὸν Διονύσιο Στουδίτη στὴ Σκήτη τῆς Λαύρας καὶ ἀφιερωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο προφανῶς σὲ ἀντικατάσταση τοῦ παλαιοῦ, ποὺ ἀναγράφεται στὸν κατάλογο Α΄.

Τὰ καθαυτὸ λειτουργικὰ βιβλία (Μηναῖα, Ὀκτώηχοι, Τριῴδια, Πεντηκοστάρια καὶ Λειτουργίες) χρονολογικὰ κατανέμονται σὲ δύο περιόδους. Αὐτὰ ποὺ ἀνήκουν στὴν πρώτη χρονολογοῦνται τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου ἕως καὶ τὸν 18ο. Ὅσα συγκαταλέγονται στοὺς δύο καταλόγους τῶν βιβλίων τῆς ἐκκλησίας χρονολογοῦνται τὸν 13ο καὶ 14ο αἰώνα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 92, ποὺ εἶναι τοῦ 11ου αἰώνα. Μεταξὺ αὐτῶν πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν παρουσία δύο ἐπωνύμων γραφέων, τοῦ Θεοφίλου (ἀρ. 28, 13ος αἰ.), ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ δύο τύπους γραφῆς (λειτουργικὸ στρογγυλὸ καὶ φιλολογικὸ)[1] καὶ τοῦ Ματθαίου *ἀμονάχου καὶ ἁμαρτωλοῦ* (ἀρ. 30, 13ος αἰ.). Ἕνας ἄλλος ἀνώνυμος χρησιμοποιεῖ ὡς κολοφώνα τὸ γνωστὸ μοτίβο *Ὥσπερ ξένοι χαίροντες...* (ἀρ. 34)[2], ἐνῶ ταυτίσαμε μεταξύ τους δύο ἀνώνυμους γραφεῖς, ποὺ ἔχουν

[1] Σημείωμα: *Τάλανος πόνος ἐκ μονοτρόπων / πέφυκεν πυκτὶς παροῦσα / τὴν κλῆσιν Θεοφίλου.*

[2] Σημείωμα: *Ὥσπερ ξένοι χέροντες ἰδεῖν πατρίδα / καὶ οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα / οὕτω καὶ οἱ γράφοντες βιβλίου τέλος. Καὶ οἱ ἐντυγχάνοντες τῇσδε τῆς βίβλου εὔχεσθε καμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ μὴ καταράσθε διὰ τὴν ἀμαθείαν μου καὶ τῶν πολλῶν μου σφαλμάτων ὧν ἐποίησα.*

γράψει ἀνὰ δύο χειρόγραφα, ὁ ἕνας τοὺς κώδικες 38 καὶ 39 καὶ ὁ δεύτερος τοὺς 29 καὶ 33. Ἡ γραφή τους γενικὰ εἶναι στρογγυλή, ἀραιὴ καὶ πεπλατυσμένη. Σ᾽ αὐτὴν ἐπίσης τὴν κατηγορία συμβατικὰ ἐντάσσουμε καὶ ἕνα χειρόγραφο μὲ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου γραμμένο σὲ περγαμηνὴ στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα καὶ συμπληρωμένο μὲ χάρτινα φύλλα (ἀρ. 40) καθὼς καὶ ἕνα Τυπικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ποὺ χρησίμευε ὡς ἀπαραίτητος ὁδηγὸς γιὰ τὴν τέλεση τῶν διαφόρων ἀκολουθιῶν (ἀρ. 72). Ὁ 15ος αἰώνας στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀντιπροσωπεύεται μὲ δύο χειρόγραφα. Ἕνα Πεντηκοστάριο μὲ τετράγωνη, ἀραιὴ καὶ ἄτεχνη γραφὴ (ἀρ. 35*) καὶ ἕνα Τριῴδιο μὲ γραφὴ τοῦ τύπου τῆς Μονῆς Ὁδηγῶν (ἀρ. 37*). Γιὰ τὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα τῆς δεύτερης περιόδου καὶ τοὺς γραφεῖς τους ἀναφερθήκαμε παραπάνω. Ἐδῶ πρέπει μόνο νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι παρατηροῦμε γενικὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται δύο τύποι γραφῆς. Ὁ πρῶτος εἶναι αὐτὸς ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Κύριλλο ἐκ Ναυπάκτου καὶ τὸν Ἅγιο Θεόφιλο τὸν Ἰβηρίτη (στρογγυλὴ) καὶ ὁ ἄλλος ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Κύριλλο μοναχὸ καὶ ρακενδύτη, τὸν ἱερομόναχο Σωφρόνιο καὶ τὸν ἱερομόναχο Δανιήλ, εἶναι αὐτὸς ποὺ ἔχει ὀνομαστεῖ ἀπὸ τὸν Λίνο Πολίτη ὡς τύπος Μονῆς Ξηροποτάμου μὲ κύριο χαρακτηριστικὸ τὴ διπλοτυπία (ταυτόχρονα πεπλατυσμένη καὶ συνεπτυγμένη γωνιώδης γραφὴ καὶ παραπομπὴ τῶν τετραδίων κάθετη πρὸς τὸ κείμενο).[1] Ὡς ἀρχαιότερο ὅμως δεῖγμα λειτουργικοῦ κώδικα, ποὺ ἐνδεχομένως νὰ ἐχρησιμοποιεῖτο σὲ πρώϊμα χρόνια στὸ Πρωτάτο, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ἐκεῖνο τὸ χειρόγραφο τοῦ 9ου αἰώνα σὲ κεφαλαιογράμματη γραφή, τοῦ ὁποίου τέσσερα φύλλα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς φύλακες στὴ βιβλιοδεσία τῶν κωδίκων 6 καὶ 19 καὶ ποὺ ἀποτελοῦν λείψανα μιᾶς Παρακλητικῆς.[2]

[1] Γιὰ αὐτὸν τὸν τύπο γραφῆς βλ. LINOS POLITIS, *Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siecles*, "La Paléographie greque et byzantine", Paris 1977, σ. 371-381.

[2] Δὲν πρόκειται γιὰ ἀποστολικοὺς κανόνες, ὅπως ἀναφέρει ὁ Σπ. Λάμπρος, ἀλλὰ γιὰ ἀσματικούς. Προφανῶς τὸ λάθος προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ στὸ τέταρτο φύλλο (στὸν κώδικα 19), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς. *Τῇ Εη κανὼν ἀποστολικὸς ὁμοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Νι-*

Οἱ κώδικες μὲ Βίους ἁγίων καὶ μὲ πανηγυρικοὺς λόγους ἀποτελοῦν μιὰ ἐξίσου σημαντικὴ ἑνότητα χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πρωτάτου. Καὶ αὐτὴ ὅπως καὶ τὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα μποροῦν νὰ χωριστοῦν χρονολογικὰ σὲ δύο παρόμοιες κατηγορίες. Ἡ πρώτη κατηγορία ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κειμενολογικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἰδιαίτερο παλαιογραφικό. Ὡς πρὸς τοὺς Βίους ἁγίων ὁ ὁσιώτατος Γαβριὴλ φρόντισε νὰ ἀγοραστεῖ μιὰ σειρὰ χειρογράφων σὲ αὐτοτελεῖς ἢ καὶ σύμμεικτους τόμους, ὥστε μαζὶ μὲ ἄλλα, ποὺ περιεῖχαν ἑορταστικοὺς λόγους Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως γιὰ ἑορτὲς τοῦ καλοκαιριοῦ, νὰ σχηματιστεῖ μιὰ πλήρης σειρὰ πανηγυρικῶν ἀναγνωσμάτων γιὰ τὴν περίοδο ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ, ἱκανοποιώντας ἔτσι μιὰ οὐσιαστικὴ ἀνάγκη τῆς ἐν γένει λειτουργίας τῆς σκήτης. Ἀπὸ τὰ ἐννέα χειρόγραφα, ποὺ ἀρχικὰ ἀγόρασε ὁ Γαβριήλ, τὰ ὀκτὼ περιλαμβάνονται στοὺς δύο πρώτους καταλόγους καὶ σώζονται μέχρι σήμερα. Εἶναι χειρόγραφα περγαμηνὰ καὶ χρονολογοῦνται γενικὰ ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 13ο αἰώνα. Περιέχουν σχεδὸν κατ᾽ ἀποκλειστικότητα τοὺς γνωστοὺς Βίους τοῦ Συμεὼνος τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ στὸ σύνολό τους ἐκτείνονται ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο ἕως καὶ τὸν Ἰανουάριο.[1] Σ᾽ αὐτὰ προστίθενται ἀργότερα καὶ τὰ δύο Συναξάρια τὰ ἀφιερωμένα ἀπὸ τον Ἰγνάτιο Θεσσαλονίκης καὶ ἀργότερα ἀκόμη ἕνα Πανηγυρικὸ τοῦ 15ου αἰῶνος (ἀρ. 48). Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἰδιότυπου Πανηγυρικοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ συλλογὴ λόγων πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 57, 14ος αἰ.). Ἀπὸ πλευρᾶς πατερικῶν κειμένων σὲ αὐτοτελεῖς τόμους ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος κατέχει ὡς συνήθως τὰ πρωτεῖα. Ὑπάρχουν συνολικὰ ὀκτὼ παλαιοὶ χρυσοστομικοὶ κώδικες,[2] δύο μὲ λόγους τοῦ Μεγάλου Βασιλείου

κολάου φέρων ἀκροστιχίδα τήνδε: Μαθητὰς ὑμνῆν τοῦ Λόγου μέγα κλέως (sic).

[1] Ὁ κώδικας 19 (Βίοι ἁγίων Δεκεμβρίου) φέρει τὸ παλαιὸ κτητορικὸ σημείωμα: *Κύριε (βο)ήθη τω σῶ δούλω Βασιλείω Χρύσω επηλεκτη τω ἁμαρτωλῶ τὸν τειδε τη δελτω κτησαμεν(ον).*

[2] Ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ κειμενολογικῆς πλευρᾶς εἶναι μία σημείωση τοῦ 14ου αἰώνα στὸν κώδικα 6 σχετικὴ μὲ τὴ συλλογὴ τῶν χρυσοστομικῶν λόγων ποὺ περιέχεται σ᾽ αὐτόν: *[Τοῦ] ἐν ἁγίοις π(ατ)ρὸς ἡμῶν Ἰω(άννου) τοῦ Χρ(υσοστόμου) συλλογὴ ἐκ τῶν ἁπασῶν βίβλων*

καὶ ἀπὸ ἕνας τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ἐπίσης ἕνας Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, ἕνα μὲ ἀσκητικὰ κεφάλαια τοῦ Εὐαγρίου καὶ ἕνα Γεροντικό. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι κανένα χειρόγραφο ἀπὸ πλευρᾶς γραφικοῦ χαρακτήρα δὲν μοιάζει μὲ κάποιο ἄλλο τῆς ἴδιας ἑνότητας, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι στὸ περιβάλλον ποὺ ζοῦσε ὁ Γαβριὴλ παρόμοια χειρόγραφα ἢ ἦταν δυσεύρετα ἢ ὁ ἴδιος δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀναθέσει τὴν ἀντιγραφή τους σὲ κάποιο κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, μὲ τὴν προσπάθεια ποὺ σημειώνεται γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τῆς βιβλιοθήκης, οἱ νέες ἀντιγραφές, ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴ δεύτερη κατηγορία αὐτῆς τῆς ὁμάδας τῶν χειρογράφων, γίνονται κυρίως μὲ πρότυπο τὰ ἴδια παλαιὰ χειρόγραφα,[1] ἐνῶ προστίθενται καὶ λόγοι τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (ἀρ. 88 καὶ 89) καὶ τὸ ἀπαραίτητο πλέον Κυριακοδρόμιο τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου (ἀρ. 82).

Ἡ παλαιογραφικὴ πλευρὰ τῆς ὁμάδας αὐτῆς τῶν χειρογράφων παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Ἂν τὰ χειρόγραφα μὲ Βίους ἁγίων ἀρχίζουν ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, τὰ χειρόγραφα μὲ πατερικοὺς λόγους εἶναι ἀκόμη παλαιότερα. Τὸ πρῶτο χειρόγραφο ποὺ ἑλκύει τὴν προσοχή μας εἶναι ὁ κώδικας 86, ποὺ χρονολογεῖται μὲ βάση τὴ γραφή του τὸν 9ο αἰώνα. Εἶναι ἕνα Γεροντικὸ γραμμένο μὲ ἐπικλινὴ κεφαλαιογράμματη γραφὴ καὶ λιτὰ πρωτογράμματα σχεδιασμένα μὲ κόκκινο μελάνι. Γραφολογικὰ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὰ φύλλα τῶν ἀσματικῶν κανόνων στὰ χειρόγραφα 6 καὶ 19. Περισσότερο ὅμως βρίσκεται πολὺ κοντά, σχεδὸν θὰ ἔλεγα ὅτι ταυτίζεται, μὲ τὸν κώδικα Vat.

[...] λεγόμενα τὰ ἀπανθίσματα τοῦ κὺρ Συμεὼν τοῦ Μεταφραστοῦ καὶ γνωστὸν ἡμῖν ἔστω.

[1] Βλ. γιὰ παράδειγμα τοὺς νεώτερους κώδικες 43 (Βίοι ἁγίων Νοεμβρίου, γρ. Σωφρόνιος Μπορλοβίτης, ἔτος 1621), 49 (Ἐφραὶμ ὁ Σύρος), 50 (Βίοι ἁγίων Δεκεμβρίου, γρ. Κύριλλος μοναχός, ἔτος 1622), 90 (Λόγοι σὲ θεομητορικὲς ἑορτές). Ὁ γραφέας Κύριλλος μοναχὸς ἄρχισε νὰ γράφει τὸν κώδικα 47 (Βίοι ἁγίων Φεβρουαρίου - Μαΐου) μὲ πλατιὰ γραφὴ καὶ ὅταν ἔφτασε στὰ μέσα τοῦ χειρογράφου του, βλέποντας ὅτι ἡ γραφική του ὕλη δὲν ἐπαρκεῖ, ὥστε νὰ συμπεριλάβει ὅλους τοὺς λόγους τοῦ προτύπου του, ἄρχισε νὰ γράφει μὲ λεπτὴ καὶ συνεπτυγμένη γραφὴ σημειώνοντας στὸ φ. ρμε΄: *Διὰ τὸ πλῆθος τοῦ λόγου ἔγραψα οὕτως.*

gr. 2066, τοῦ ὁποίου τὴν προέλευση πάλι ὁ Guglielmo Cavallo τὴν θεωρεῖ ἀπὸ ἰταλοελληνικὸ περιβάλλον καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴ μονὴ τῆς S. Maria del Patir στὸ Ροσσάνο τῆς Καλαβρίας.[1] Ὁπωσδήποτε φαίνεται ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο τὸ χειρόγραφο τοῦ Πρωτάτου νὰ εἰσήχθη στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ αὐτὴν τὴν μέχρι τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα δυτικὴ ἐπαρχία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀντίθετα εἶναι πιθανότερο ὁ Vat. gr. 2066 εἴτε νὰ μεταφέρθηκε ἀπὸ ἀνατολικὴ περιοχή, εἴτε ὁ γραφέας του νὰ προερχόταν ἀπὸ ἐκεῖ, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἱστορικὰ γιὰ τοὺς αἰῶνες 9ο ἕως καὶ 11ο εἶναι φυσιολογικό. Ἑπομένως τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς ὁρισμένων τύπων γραφῆς μὲ ἀφορμὴ καὶ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τοῦ Πρωτάτου[2] ἀποκτᾶ ἰδιαίτερη σημασία καὶ πιστεύω ὅτι πολλὲς ἀνάλογες ἀπόψεις θὰ ἀναθεωρηθοῦν μὲ τὴν πρόοδο τῆς παλαιογραφικῆς ἔρευνας στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ἁγίου Ὄρους.[3]

[1] GUGLIELMO CAVALLO, ὅ. πτ., σ. 100-101 καὶ πίν. 10. Πίνακα μὲ ὁλόκληρη σελίδα τοῦ βατικανοῦ χειρογράφου καὶ περιγραφή του βλ. στῆς HENRICA FOLLIERI, *Codices graeci Bibliothecae Vaticanae selecti temporum locorumque ordine digesti commentariis et transcriptionibus instructi*, Bibliotheca Vaticana 1969, πίν. 6.

[2] Ὁ χαρακτηρισμὸς ἐξ ἄλλου ἀπὸ πολλοὺς παλαιογράφους τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ὡς "σλαβονικοῦ τύπου" εἶναι ἂν μὴ τι ἄλλο ἱστορικὰ καὶ χρονολογικὰ ἀνακόλουθος.

[3] Γιὰ τὸ θέμα τῶν σχέσεων τοῦ ἰταλοελληνικοῦ μοναχισμοῦ μὲ τὰ μοναστικὰ κέντρα τῆς Ἀνατολῆς ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, ποὺ παρέλκει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ ἐπιφυλασσόμενος γιὰ μιὰ μελλοντικὴ μελέτη. Σπεύδω πάντως ἐδῶ νὰ διατυπώσω τὴν ἄποψή μου, ὅτι τόσο στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ὅσο καὶ στὶς δυτικὲς ἀπαντοῦν κοινοὶ τόποι στὴ κωδικολογία καὶ ὅτι τὰ ὅρια ποὺ διαχωρίζουν τεχνοτροπικὰ τὶς οἰκογένειες γραφῶν καὶ τὶς τεχνικὲς κατασκευῆς χειρογράφων δὲν εἶναι καθόλου εὐδιάκριτα, τὴ στιγμὴ μάλιστα ποὺ μόλις ἀποδείχθηκε, ὅτι χειρόγραφα προερχόμενα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἤπειρο ἔχουν τὰ ἴδια κωδικολογικὰ χαρακτηριστικὰ μὲ χειρόγραφα τῆς Κάτω Ἰταλίας. Βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος*, "Πρακτικὰ τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Β΄, Ἀθῆναι 1987-1988, σ. 488-498 καὶ πίν. ΟΒ΄-ΟΔ΄ καὶ DIETHER RODERICH REINSCH, *Bemerkungen zu epirotischen Handschriften*, "Scriture, libri e testi nelle aree provinciali di Bizanzio", Spoleto 1991, τ. I, σ. 79-97.

Οἱ κώδικες σὲ μικρογράμματη γραφή, ὅσοι χρονολογοῦνται τὸν 10ο αἰώνα ἀνήκουν γενικὰ στὴν οἰκογένεια τῆς σφαιρόληκτης γραφῆς (bouletée) καὶ ὅσο πλησιάζουμε τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰώνα συναντοῦμε κώδικες μὲ γραφὴ δεξιοκλινὴ τοῦ κωνσταντινουπολίτικου τύπου "τοῦ μοναχοῦ Ἐφραὶμ" καὶ γραφὴ μαργαριταρόπλεχτη (Perlschrift). Στὰ μέσα καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ 9ου χωρὶς ἀμφιβολία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ κώδικα 16 (Μέγας Βασίλειος), ποὺ εἶναι γραμμένος ὄχι μὲ τὸν τύπο τῆς bouletée, ἀλλὰ μὲ μιὰ γραφὴ ἀμιγῶς μικρογράμματη, ἀρκετὰ γωνιώδη καὶ ἀραιή. Μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ καὶ αὐτὸ στὴν ἴδια οἰκογένεια τῶν χειρογράφων τῶν συναφῶν πρὸς τὸ κωδικογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς Μονῆς τοῦ Στουδίου, στὸ ὁποῖο συγκαταλέγονται καὶ οἱ κώδικες τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων 591 (ἔτος 861/2, γρ. μοναχὸς Εὐστάθιος στὴν Κίο τῆς Βιθυνίας),[1] ὁ British Museum, Arundel 532 (γρ. Νικηφόρος)[2], ὁ Marc. gr. 99, ποὺ ἀνῆκε στὸν καρδηνάλιο Βησσαρίωνα[3] καὶ ὁ Vat. Ottob. gr. 86, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μονὴ τοῦ Λάτμου στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ βρισκόταν ἤδη τὸν 16ο αἰώνα στὴν μονὴ τῆς S. Maria del Patir ἢ τοῦ Ροσσάνο στὴν Καλαβρία.[4] Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα μὲ σφαιρόληκτη γραφὴ τὸ πιὸ ἰδιόρρυθμο εἶναι ὁ κώδικας 26 (ἀσκητικὰ ἔργα τοῦ Εὐαγρίου), ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ σὲ κώδικα τῆς Μονῆς Παντελεήμονος Ἁγίου Ὄρους.[5] Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γραφὴ τοῦ κεφαλαιογράμματου *κ*, *λ* καὶ *τ*, τὸ ὑπερυψωμένο *δ* καὶ *φ* καὶ ἡ κατάληξη *-ος* (Cº).

Τὸ μοναδικὸ χειρόγραφο ποὺ περιέχει μὴ ἐκκλησιαστικὸ κείμενο εἶναι ὁ κώδικας 67 (Εὐχολόγιο, 14ος αἰ.), ὁ ὁποῖος στὰ

[1] ΝΙΚΟΥ Α. ΒΕΗ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, τ. Α΄, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, Ἀθῆναι 1967, πίν. LXVIII καὶ LXIX.

[2] *Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600*, 1 Teil, ἀρ. 304.

[3] ELPIDIO MIONI - MARIAROSA FORMENTIN, *I codici greci in minuscola dei sec. IX e X della Biblioteca Nazionale Marciana*, Padova 1975, πίν. VIII.

[4] SANTO LUCA, *Osservazioni codicologiche e paleografiche sul Vaticano Ottoboniano greco 86*, "Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata", n. s., τ. XXXVII (1983), σ. 105-146 καὶ εἰδικὰ 142-145.

[5] Γιὰ τὸν κώδικα αὐτὸν μὲ ἀσαφὴ ταξινομικὸ ἀριθμὸ βιβλιοθήκης βλ. MARIA LUISA AGATI, *La minuscola "bouletée"*, Città del Vaticano 1992, σ. 284-285 καὶ πίν. 197.

μὲν πρῶτα φύλλα ἔχει τμῆμα τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μαγίστρου (τέλη 13ου αἰ.), στὰ δὲ τελευταῖα ἀρκετὰ φύλλα ἀπὸ Ὀνειροκριτικὸ (16ος αἰ.).[1]

5. Οἱ ἀνακαινίσεις χειρογράφων καὶ οἱ βιβλιοδεσίες.

Τὸ φαινόμενο τοῦ ἀνακαινισμοῦ βιβλίων, ὅπως ἀναφέρεται συνήθως στὰ σημειώματα, ἢ τῆς ἐπιδιόρθωσής τους καὶ τῆς ἀναβιβλιοδεσίας τους στὶς μοναστηριακὲς βιβλιοθῆκες εἶναι συχνότατο, ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ βιβλία μὲ συνεχὴ χρήση. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι ὅτι οἱ ἀνακαινιστὲς σχεδὸν πάντα χρησιμοποιοῦσαν ὡς στηρίγματα τῆς βιβλιοδεσίας καὶ ὡς παράφυλλα φύλλα ἀπὸ παλαιότερα κολοβωμένα καὶ ἀκρωτηριασμένα χειρόγραφα, ὥστε σήμερα καὶ μέσω αὐτῶν νὰ ἔχουμε ὄχι μόνο σημαντικώτατα τεκμήρια ὕπαρξης παλαιοτάτων χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν προϊστορία τῆς βιβλιοθήκης. Ὅλα σχεδὸν τὰ φύλλα ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἀνακαίνιση τῶν χειρογράφων τοῦ Πρωτάτου ἔχουν θρησκευτικὸ περιεχόμενο καὶ εἶναι περγαμηνά. Πολύτιμος ὁδηγὸς γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ δραστηριότητα εἶναι τὰ σημειώματα ποὺ ἔχουν γράψει οἱ ἀνακαινιστὲς στὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα. Ἡ παλαιότερη μνεία προέρχεται ἀπὸ τὸν κώδικα 38 (Παρακλητική), τὸν ὁποῖον ἀνακαίνισε ὁ ἱερομόναχος καὶ ἐκκλησιάρχης Φιλογόνιος (1356) χρησιμοποιώντας ὡς φύλακες φύλλα ἀπὸ πατερικὸ χειρόγραφο τοῦ 12ου αἰώνα. Κατόπιν ὁ ἐπίσκοπος Γρεβενῶν Νεόφυτος στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα ἀνακαινίζει τὸν ὑπ' ἀρ. 92 (Μηναῖο Μαρτίου - Μαΐου) προσθέτοντας

[1] Πρόκειται πράγματι γιὰ ὀνειροκριτικὸ κείμενο καὶ ὄχι γιὰ γεωργικὸ ὅπως ἀναφέρει ὁ Λάμπρος προφανῶς παρασυρόμενος ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ φυτῶν καὶ ὀπωρικῶν, ποὺ βλέπει κανεὶς στὸν ὕπνο του. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἔχει στὸ φ. 8v τὸ σημείωμα: *Ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Μιχαὴλ Λάσκαρης καὶ Θεοδώρα μετὰ τῶν τέκνων αὐτῶν,* ἐνῶ στὸ φ. 198v τμῆμα διαθήκης ἑνὸς Μανουὴλ ἱερέως, ὁ ὁποῖος κληροδοτεῖ στὴν παπαδιά του, στοὺς γιοὺς του Γεώργιο καὶ Ἰωάννη ἱεροδιάκονο καὶ στὴν κόρη του Εἰρήνη χρήματα (ὑπέρπυρα), σπίτι καὶ βαγένια. Σ' αὐτὸ ἂς προστεθοῦν καὶ δύο φύλλα στὴ βιβλιοδεσία τοῦ κώδικα 86, ποὺ περιέχουν τμῆμα Ὡροσκοπίου.

ἀρκετὰ φύλλα ἐνδιάμεσα, ὥστε νὰ συμπληρωθεῖ τὸ κείμενο.[1] Ὁ Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Κάλλιστος (1462, 1476) ἀνακαινίζει τὸν ὑπ' ἀρ. 2 (Βίοι ἁγίων Σεπτεμβρίου - Ἰανουαρίου)[2]. Τὸν 16ο αἰώνα φυσικὸ εἶναι νὰ συναντήσουμε καὶ πάλι τὸν Πρῶτο Γαβριὴλ νὰ μεριμνᾶ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν βιβλίων τῆς ἐκκλησίας. Ἀπὸ διάφορα σημειώματα μαθαίνουμε ὅτι ἀνακαίνισε τοὺς κώδικες 5 (Βίοι ἁγίων Δεκεμβρίου),[3] 37 (Ἰωάννης τῆς Κλίμακος)[4] καὶ 62 (Ὡρολόγιον).[5] Ἐνῶ πάλι τὸν 16ο αἰώνα συναντοῦμε ἄλλους τρεῖς ἀνακαινιστές, τὸν μοναχὸ Λογγίνο (ἀρ. 36, Βίοι ἁγίων), τὸν ἱερομόναχο Ἰωακεὶμ τὸ ἔτος 1526, ποὺ ἀνακαινίζει τὸ χειρόγραφο μὲ τὸν Βίο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (ἀρ. 40)[6] προσθέ-

[1] Στὸ φ. 142v σημείωσε: *Μὴ μέμφεσθαι ὅτι τοῦτον τὸ φύλ(ον) χωρὶς ἀφίβολ(ον) τὸ ἔγραψα, ἐπεὶ οὐδὲν ἤδρα καὶ εὔχεσθαι μοι τὸν ἁμαρτωλὸν Νεόφυτον ἐπίσκοπον Γρεβενοῦ.*

[2] Σημείωμα: *Ἀνεκενίσθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους κὺρ Καλλίστου.*

[3] Σημείωμα: *Ἀνεκενίσθη ἡ βίβλος αὕτη καὶ ἐσταχώθη μετὰ τῆς ἀναλώσεως καὶ ἐξόδου ἁπάσης Γαβριὴλ ἱερομονάχου καὶ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Αἰωνία του ἡ μνήμη εἰς αἰῶνα αἰῶνος.*

[4] Σημείωμα: *Ἡ Κλίμαξ αὕτη ὑπάρχει [τ]ου τῆς πανάγνου [ναοῦ] τοῦ Πρωτατῶ. Μετεσταχῶθη σὺν ετέροις [...] βιβλίοις καὶ συν ἄλλοις ἐγκοσμίοις πολοις καὶ κάλεσιν †κολομέσθαι † πλῖστοις ἐντός τε καὶ ἐκτὸς γινόμενα σὺν πόθω πολὺ καὶ συνάρσι παρὰ Γαβριὴλ ἱερομονάχου καὶ πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους διὰ τὸ διηνεκὲς ἐχειν αἰωνία ἡ μνήμει καὶ ἠτις ἀποξενόσι αὐτὰ ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Πρωτάτω ἡ το ἀν[άθεμα].*

[5] Σημείωμα: *Ὡρολόγιον τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ Πρωτάτου μετεσταχώθη παρὰ Γαβριὴλ τοῦ ἐπίκλην Κωφοῦ καὶ πρώτον τοῦ Ἁγίου Ὄρους.*

[6] Σημείωμα: *Ἀνεκαινίσθη ἡ θεία καὶ ἱερὰ δέλτος ἐξ ἐμοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ εὐτελοῦς Ἰωακεὶμ ἱερομονάχου ἴσως καὶ ρακενδύτου καὶ ἀνετέθη τῆς σεβασμίας καὶ ἱερᾶς μεγίστης λαύρας τοῦ Πρώτάτου τῆς οὕτω πως ὀνομαζομένης Πρωτατινὴ ἡ ἠκὼν τῆς πανάγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τῶν Καρεῶν. Οὐκοῦν ἀδελφοὶ καὶ πατέρες μου ἅγιοι ἐρῶ καὶ φῶ καὶ ἱκετεύω, ὅσοι εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἀναφέρεσθαι λιτάζω καὶ ἀντιβολῶ τὴν ἁγιοσύνη ὑμῶν, ὅπως εὔχεσθαι ὑπὲρ ἐμοῦ τοῦ ἄγαν ἁμαρτολοῦ καὶ οἰκτροῦ Ἰω(ακεὶμ) γένιτε ἵλεος καὶ θεραπία πρὸς τὴν ἡμῶν εὐτε-*

τοντας στὸ τέλος ἕνα περγαμηνὸ φύλλο τοῦ 13ου αἰώνα, τὸ ὁποῖο περιέχει τμῆμα τοῦ ιβ΄ τίτλου τοῦ Νομοκάνονος τοῦ πατριάρχου Φωτίου, καὶ τὸν Πρῶτο τοῦ Ἁγίου Ὄρους Σεραφεὶμ (ἀρ. 53, Παλαιὰ Διαθήκη)[1]. Ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα χειρόγραφα, ὅπου δὲν ἀπαντῶνται ἀνάλογα σημειώματα, ἔχουν γίνει σοβαρὲς ἀνακαινιστικὲς ἐπεμβάσεις. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις τῶν φύλλων σὲ κεφαλαιογράμματη γραφὴ ἀπὸ τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὴν Παρακλητική, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω, γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω ὅτι στοὺς κώδικες ἀρ. 29 καὶ 41 χρησιμοποιήθηκαν φύλλα ἀπὸ δύο χειρόγραφα γραμμένα μὲ στρογγυλὴ καὶ κομψὴ σφαιρόληκτη γραφή, ποὺ περιέχουν πατερικοὺς λόγους καὶ χρονολογοῦνται τὸν 10ο αἰώνα. Στοὺς κώδικες 1 καὶ 25 προστέθηκαν φύλλα ἀπὸ τὸ ἴδιο χειρόγραφο μὲ Βίους ἁγίων (Βίοι Ἁγίου Δημητρίου καὶ Μεγάλου Βασιλείου) τοῦ 12ου αἰώνα, ὅπως ἐπίσης καὶ στοὺς κώδικες 19 καὶ 42 προστέθηκαν φύλλα ἀπὸ τὸ ἴδιο Μηναῖο τοῦ 13ου αἰώνα. Καί, τέλος, στὸν μὲν κώδικα 19 ἔχει προστεθεῖ ἀκόμη ἕνα φύλλο μὲ τμῆμα τῆς Ἑρμηνείας τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (12ος αἰ.), στὸν δὲ 63 ἕνα φύλλο ἀπὸ πατερικὸ κείμενο γραμμένο μὲ πλῆθος βραχυγραφιῶν (10ος αἰ.).

Συναφὴς πρὸς τὶς ἀνακαινίσεις εἶναι καὶ ἡ βιβλιοδεσία τῶν χειρογράφων, ἡ ὁποία ἐπίσης παρέχει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς βιβλιοθήκης. Τὸ εὐτύχημα εἶναι ὅτι στὰ νεώτερα χρόνια δὲν ἔγιναν ἀναβιβλιοδεσίες τῶν χειρογράφων καὶ ἔτσι σὲ ὅλα σχεδὸν διατηρήθηκε ἡ ἀρχικὴ ἢ στὰ πολὺ παλαιότερα ἡ ἀνακαινισμένη κατὰ τὸν 16ο αἰώνα μορφή τους. Γενικὰ οἱ βιβλιο-

λότιτα ἐν τῇ ἡμέρα τῆς ἀνταμίψεως, ἐρῶ δὴ τῆς ἀνταποδόσεως. Διὸ χρίζω πολλῶν εὐχῶν ἡμῶν. Λοιπὸν ὁράτε τὸ παρὸν γράμμα τῆς ἐμῆς ἀναξίας χεῖρας ὅτι ἤτης τὸ ἀξώσει καὶ βουληθῇ ἄρε αὐτῷ ἀπὸ τὴν μονὴν τοῦ Πρωτάτου ἐχέτο ἀντὶ μνημόσυνον τὰς ἀρὰς τῶν τιη΄ θεοφόρων ἁγίων πατέρων τῶν ἐν Νεικέα καὶ τὴν λέπραν τοῦ Γιεζῆ καὶ ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτολοῦ Ἰω(ακεὶμ) καὶ τοῦ πρώτου, ἔτους ,ζλδ΄, ἰνδ(ικτιῶν)ος ιδ^ης ἐν μηνὶ Ὀκτώμβριος ιε΄, τοῦ ἁγίου μάρτυρος Λογγίνου πρωτατεύοντος κὺρ Γαυριὴλ ἱερομονάχου τοῦ Πάνι τὸ ἐπείκλην Κωφοῦ,

[1] Γιὰ τὴ δράση αὐτοῦ τοῦ Σεραφεὶμ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ βιβλιοθήκη βλ. ΚΡΙΤΩΝΟΣ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗ, *Ὁ Ἄθως στοὺς 14ο-16ο αἰῶνες*, "Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα" 4, ΕΙΕ/ΙΒΕ Ἀθήνα 1997, σ. 108-131.

δετικὲς πινακίδες στὰ χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ξύλο μὲ ἐπένδυση ἀπὸ σκοῦρο καφὲ δέρμα, ἄλλες φορὲς διακοσμημένο μὲ πρόστυπες παραστάσεις καὶ ἄλλες ἁπλό. Ἡ παλαιότερη ἀπὸ πλευρᾶς διακόσμησης εἶναι αὐτὴ τοῦ κώδικα 44, ὁ ὁποῖος εἶναι ἕνα Εὐαγγελιστάριο τοῦ 13ου-14ου αἰώνα καὶ σύμφωνα μὲ τὸ κτητορικό του σημείωμα ἀνῆκε στὴν *παλαιὰ λαύρα τῶν Καρεῶν*. Ἐπάνω στὸ δερμάτινο κάλυμμα τῆς πρώτης πινακίδας, ποὺ εἶναι μεταγενέστερο καὶ φέρει πρόστυπες διακοσμήσεις μὲ ἐπάλληλες ἄνθινες ταινίες στὴν περίμετρό της, ὑπάρχει καρφωμένο μεταλλικὸ πλακίδιο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς Σταύρωσης σύγχρονης, καθὼς πιστεύω, τοῦ χειρογράφου. Μὲ βάση καὶ τὰ ἀνακαινιστικὰ σημειώματα καὶ τὸ χρόνο γραφῆς τῶν κωδίκων οἱ βιβλιοδεσίες γενικὰ μποροῦν νὰ διακριθοῦν σὲ δύο χρονολογικὲς περιόδους. Στὴν πρώτη περιλαμβάνονται βιβλιοδεσίες μέχρι τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα καὶ στὴ δεύτερη μέχρι τὸν 18ο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ οἱ διακοσμητικὲς βιβλιοδετικὲς σφραγίδες ταυτίζονται πάντα χρονολογικά. Τὰ κύρια θέματα τῶν διακοσμητικῶν βιβλιοδετικῶν σφραγίδων κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τοποθετοῦνται τὸν 15ο αἰώνα καὶ παριστάνουν δικεφάλους (ἀρ. 17, 23, 2*, 10*) ἢ μονοκεφάλους ἀετούς (ἀρ. 66), πουλιά (2*, 15*), δράκοντες μὲ ἀνεστραμμένο τὸ κεφάλι καὶ τὴν οὐρά (ἀρ. 35, 38, 42, 53, 55, 60, 15*), σκύλους μὲ ὑψωμένη (ἀρ. 17) καὶ ἀνεστραμμένη τὴν οὐρὰ μαζὶ μὲ τὸ κεφάλι (ἀρ. 63, 65), κρίνα γαλλικοῦ τύπου διαφόρων παραλλαγῶν, ἀστερίσκους, ρόδακες καὶ ἀνθέμια διατεταγμένα συμμετρικὰ μέσα σὲ ρομβοειδὴ γραμμικὰ πλαίσια καθ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῶν πινακίδων. Τὴν περίμετρο τῶν πινακίδων διατρέχουν πάντα ταινίες μὲ ἐπαναλαμβανόμενα ἄνθινα σχέδια. Τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι τὰ συνήθως χρησιμοποιούμενα σὲ παρόμοιες βιβλιοδεσίες τῶν τελευταίων παλαιολογείων χρόνων καὶ ἔχουν σαφῶς δυτικὰ πρότυπα. Πάντως τὰ πιὸ περίεργα καὶ πρωτότυπα θέματα παρουσιάζονται στοὺς κώδικες 36 καὶ 52 (περιμετρικὰ αὐτόνομη παράσταση μιᾶς γυναίκας ποὺ κρατεῖ στὰ γόνατά της ἕνα μικρὸ παιδὶ ἔχοντας ἀπέναντί της ἕναν ὄρθιο ἄντρα), στὸν κώδικα 4 (σὲ μικρὸ κυκλικὸ πλαίσιο ὁ Ἅγιος Γεώργιος ποὺ φονεύει τὸν δράκοντα) καὶ στὸν κώδικα 39 (ἀλεποὺ μὲ ἀνεστραμμένο τὸ κεφάλι καὶ τὴν οὐρά). Στὴ δεύτερη χρονολογικὴ περίοδο συναντοῦμε διακοσμητικὰ θέματα μὲ θρησκευτικὲς ἢ συμβολικὲς παρα-

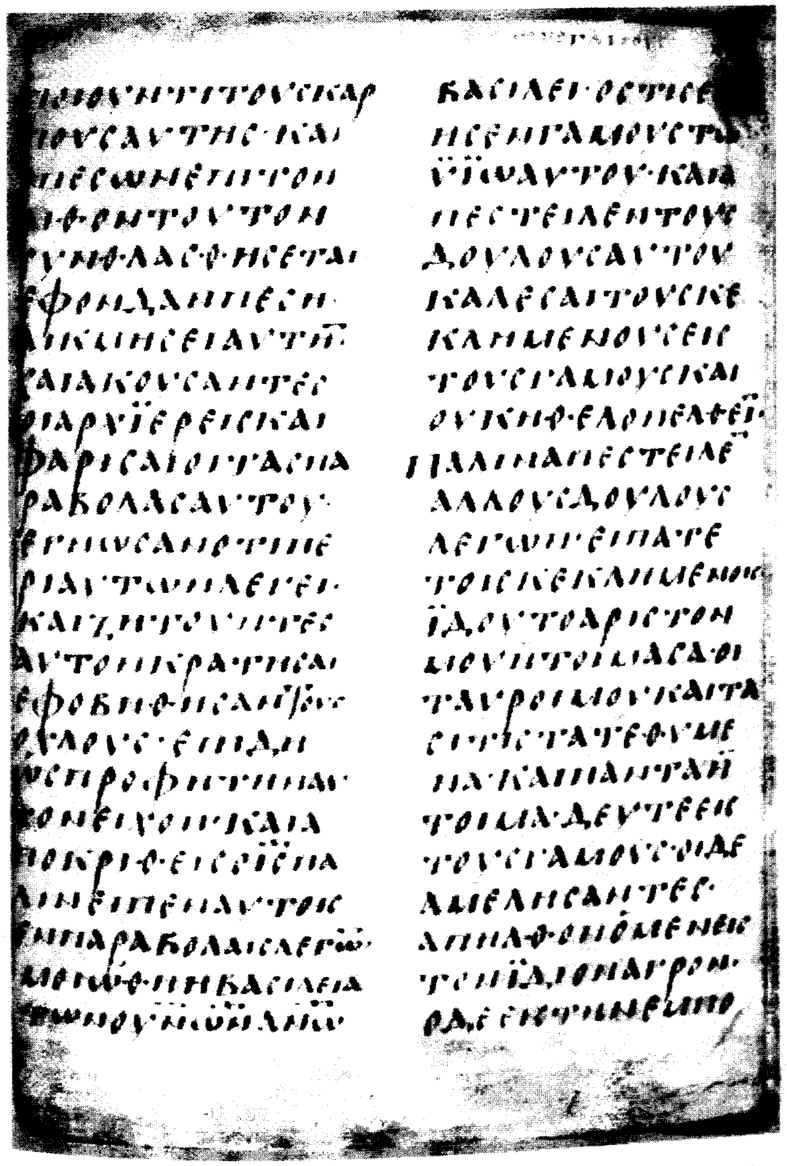
στάσεις. Συνήθως στὸ κέντρο τῆς πρώτης πινακίδας ὑπάρχει παράσταση τῆς Σταύρωσης (ἡ ἴδια στοὺς ἀρ. 101 καὶ 105 καὶ ἄλλη στὸν 29*), τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (ἀρ. 59 καὶ 79) ἢ τοῦ προφήτου Δαβὶδ (ἀρ. 115) καὶ ἀντίστοιχα στὴ δεύτερη πινακίδα παράσταση ὁλόσωμης Παναγίας βρεφοκρατούσας, τῆς Ἀνάστασης, τοῦ πατριαρχικοῦ συμβόλου μὲ τὴ Σταύρωση τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου πάνω σὲ δικέφαλο ἀετὸ καί, τέλος, ἑνὸς ἀετοῦ ἱπταμένου πάνω ἀπὸ μία πόλη κρατώντας στὰ πόδια του δράκοντα. Οἱ τέσσερις γωνίες τῶν πινακίδων στὴν κατηγορία αὐτὴ κοσμοῦνται μὲ τριγωνικὰ πλαίσια ποὺ φέρουν εἴτε ἁπλὰ ἄνθινα θέματα, εἴτε τὶς παραστάσεις τῶν Εὐαγγελιστῶν[1]. Καὶ τὰ θέματα αὐτὰ ἀπαντοῦν καὶ σὲ χειρόγραφα ἄλλων βιβλιοθηκῶν σὲ ὅλον τὸν βαλκανικὸ χῶρο καὶ εἶναι κυρίως κατασκευὲς ἐργαστηρίων τῆς Μολδοβλαχίας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Ὅσο καὶ ἂν ἡ βιβλιοθήκη χειρογράφων τοῦ Πρωτάτου συγκρινόμενη μὲ τὶς ἄλλες ἁγιορείτικες βιβλιοθῆκες φαίνεται μικρὴ σὲ ὄγκο, ἐν τούτοις, ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὴν σύντομη αὐτὴ ἐπισκόπησή της, ἀναδεικνύεται ὡς βιβλιοθήκη μὲ ἰδιαίτερο παλαιογραφικὸ ἐνδιαφέρον. Τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν, καθὼς πιστεύω, εἶναι δύο. Πρῶτο, ἡ ὕπαρξη χειρογράφων, ἔστω καὶ σὲ μορφὴ σπαραγμάτων, χρονολογουμένων πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη διοργάνωση τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὰ θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιοῦνται ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Καὶ δεύτερο, τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τῶν Πρώτων γιὰ τὴ διασφάλιση καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς βιβλιοθήκης τόσο κατὰ τὸν 14ο ὅσο καὶ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα. Ὁπωσδήποτε ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν χειρογράφων τόσο ἀπὸ κειμενολογικῆς ὅσο καὶ κωδικολογικῆς πλευρᾶς θὰ προσφέρει πολὺ περισσότερα στὴν ἐν γένει μελέτη τοῦ ἀθωνικοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῆς μακραίωνης πνευματικῆς του δράσης.

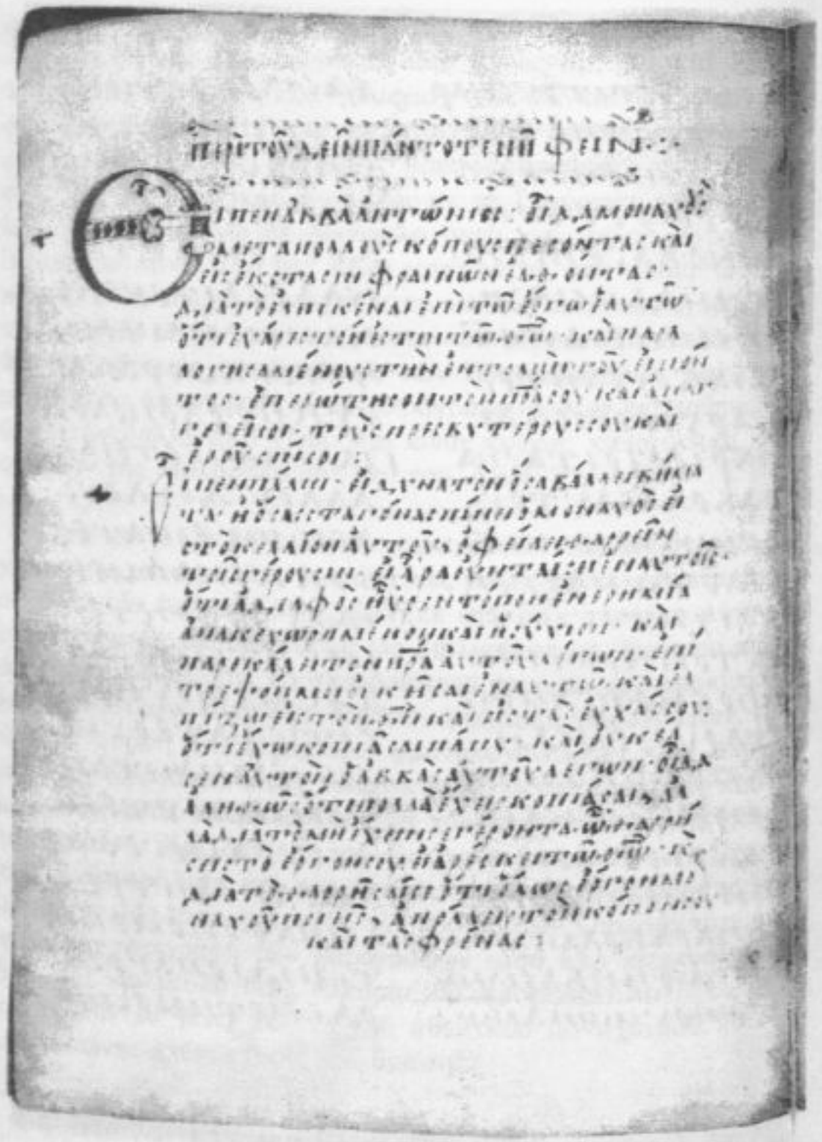
[1] Γενικὰ γιὰ τὰ διακοσμητικὰ αὐτὰ σχέδια βλ. ΧΡΙΣΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ (μὲ εἰσαγωγικὸ σημείωμα ΑΓ. ΤΣΕΛΙΚΑ), *Συναγωγὴ βιβλιοδετικῶν διακοσμητικῶν θεμάτων σὲ ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ παλαιὰ ἔντυπα*, "Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου", ς΄ (1988-1992), Ἀθήνα 1994, σ. 647-714, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία.

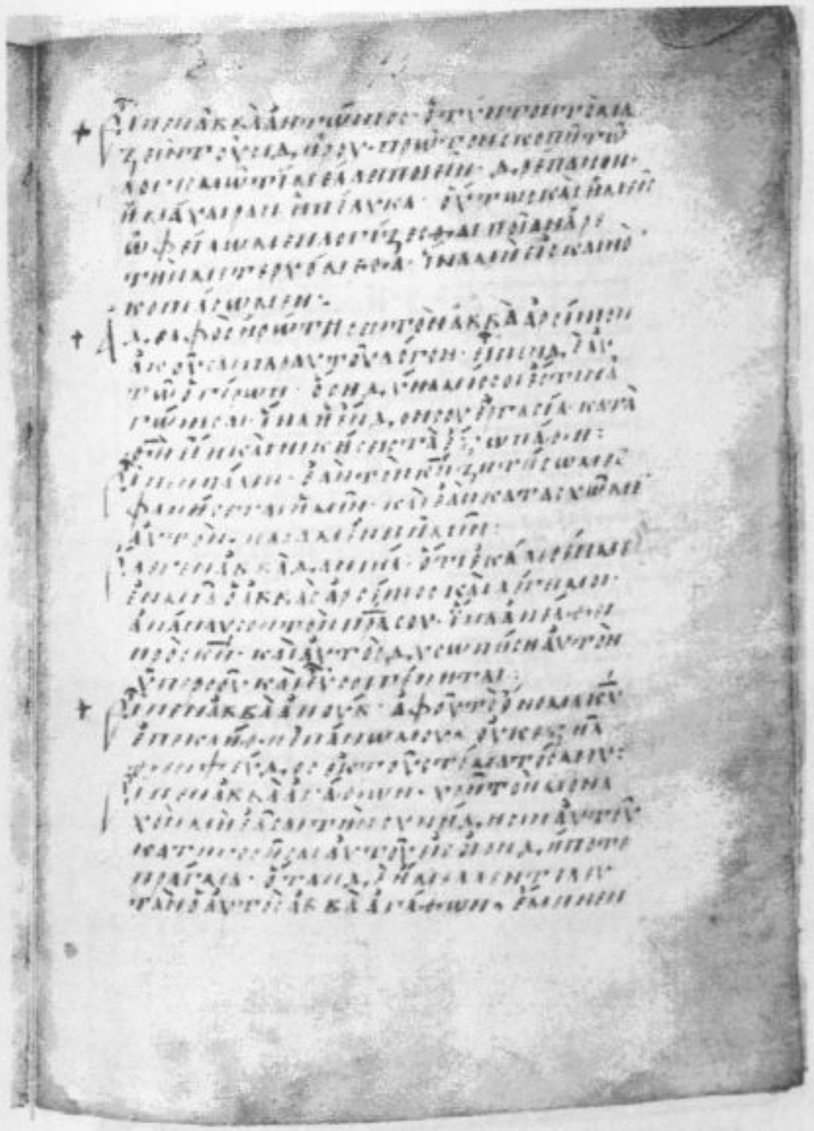
Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 56.
Περγαμηνὸ παράφυλλο μὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ Εὐαγγέλιο.
Κεφαλαιογράμματη δεξιοκλινὴς γραφὴ τοῦ 9ου αἰώνα.

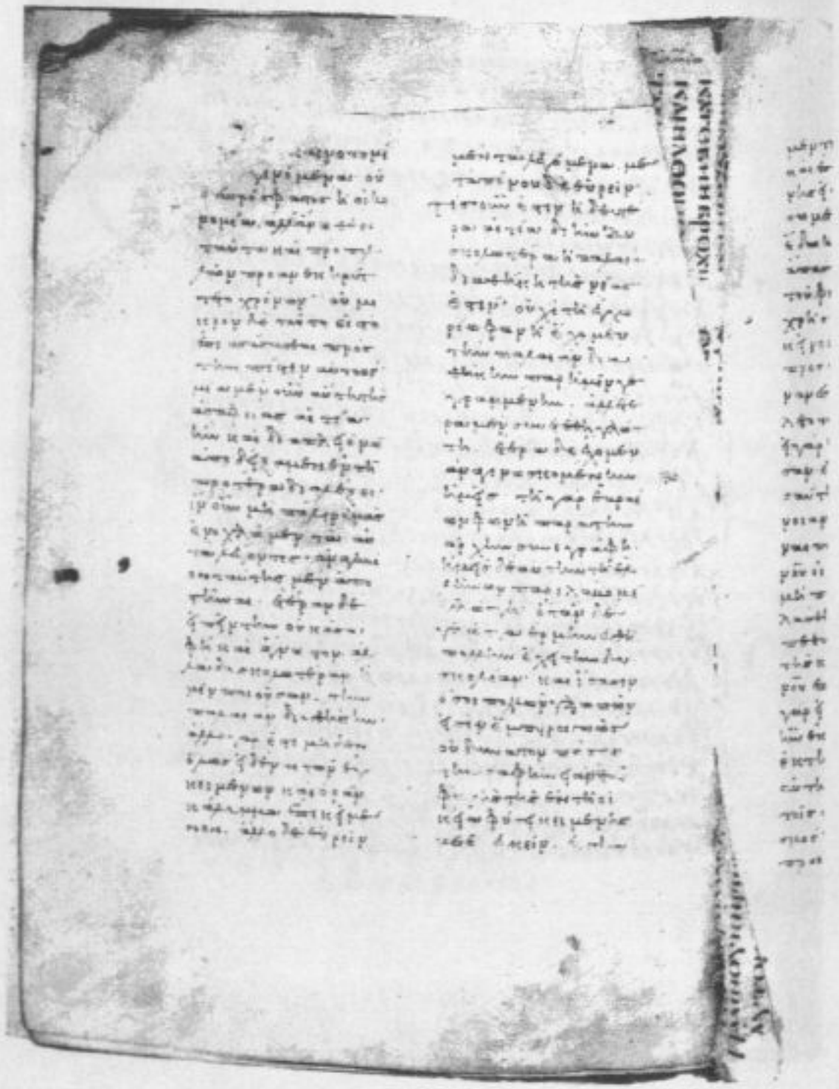
Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 86.
Γεροντικό. Περγαμηνή. Γραφὴ κεφαλαιογράμματη, δεξιοκλινὴς τοῦ 9ου αἰώνα.

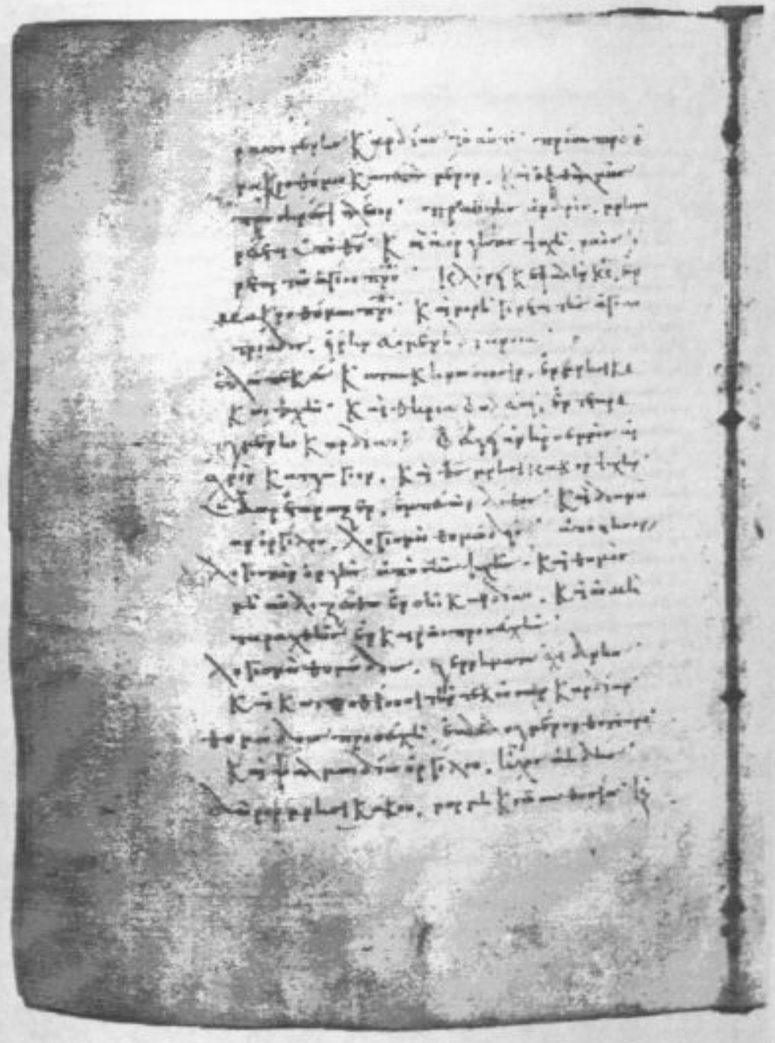
Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 86.
Γεροντικό. Περγαμηνή. Γραφὴ κεφαλαιογράμματη, δεξιοκλινὴς τοῦ 9ου αἰώνα.

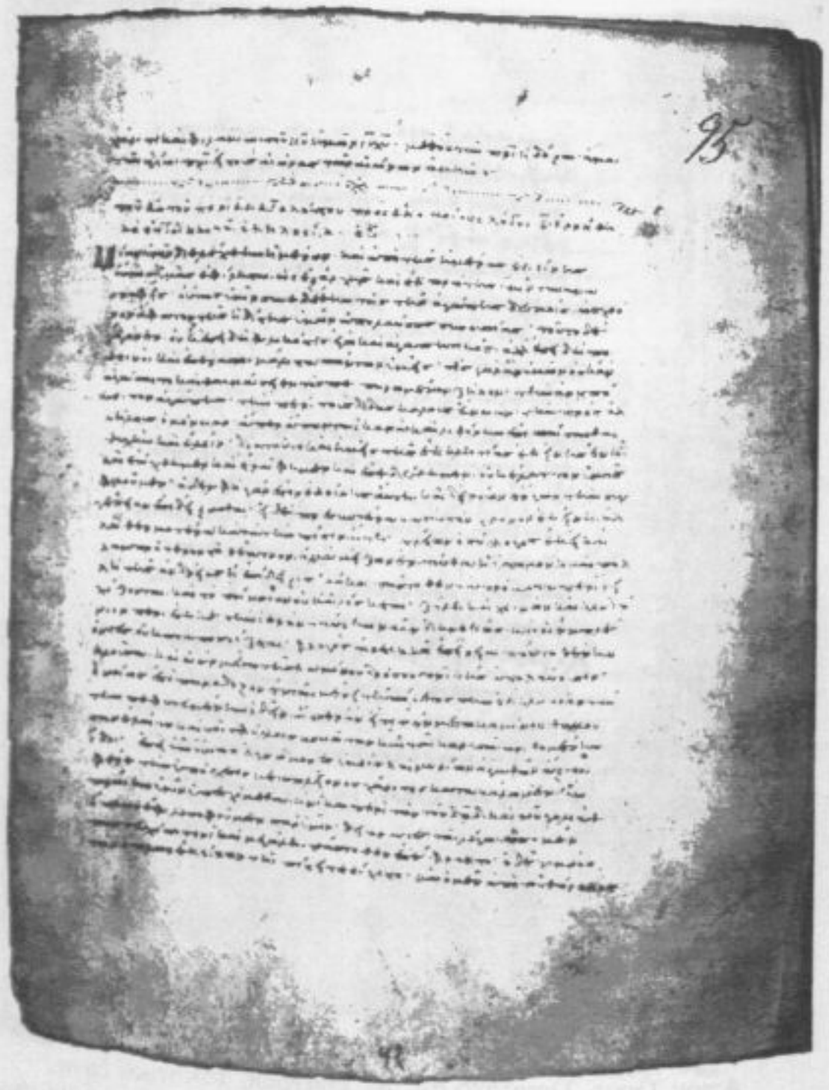
Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 75. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου Λόγοι. Κατὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ κώδικα γιὰ τὴ στερέωση τῶν φύλλων του σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχουν ἐπικολληθεῖ τεμάχια ἀπὸ τὸ περγαμηνὸ Εὐαγγέλιο τοῦ 8ου αἰώνα.

Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 26. Εὐαγρίου ἀσκητικὰ ἔργα. Περγαμηνή. Γραφὴ μικρογράμματη, ὀρθία, σφαιρόληκτου τύπου τοῦ 10ου αἰώνα.

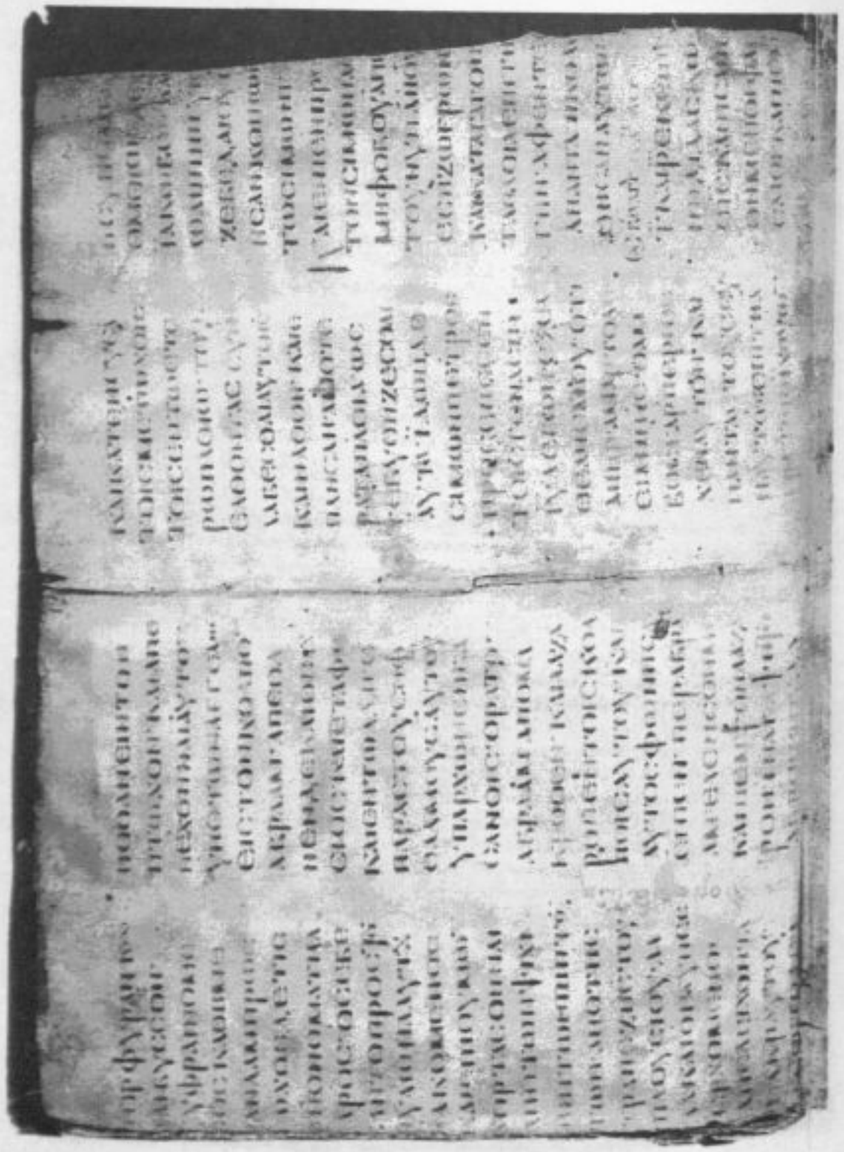
Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 18. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου Λόγοι. Περγαμηνή. Γραφὴ πυκνή, σφαιρόληκτου τύπου τοῦ 10ου αἰώνα.

Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 3. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου Λόγοι. μὲ σχόλια στὰ περιθώρια τῶν στηλῶν γραμμένα μὲ κόκκινο μελάνι. Περγαμηνή. Γραφὴ πυκνή, σφαιρόληκτη τοῦ 10ου αἰώνα.

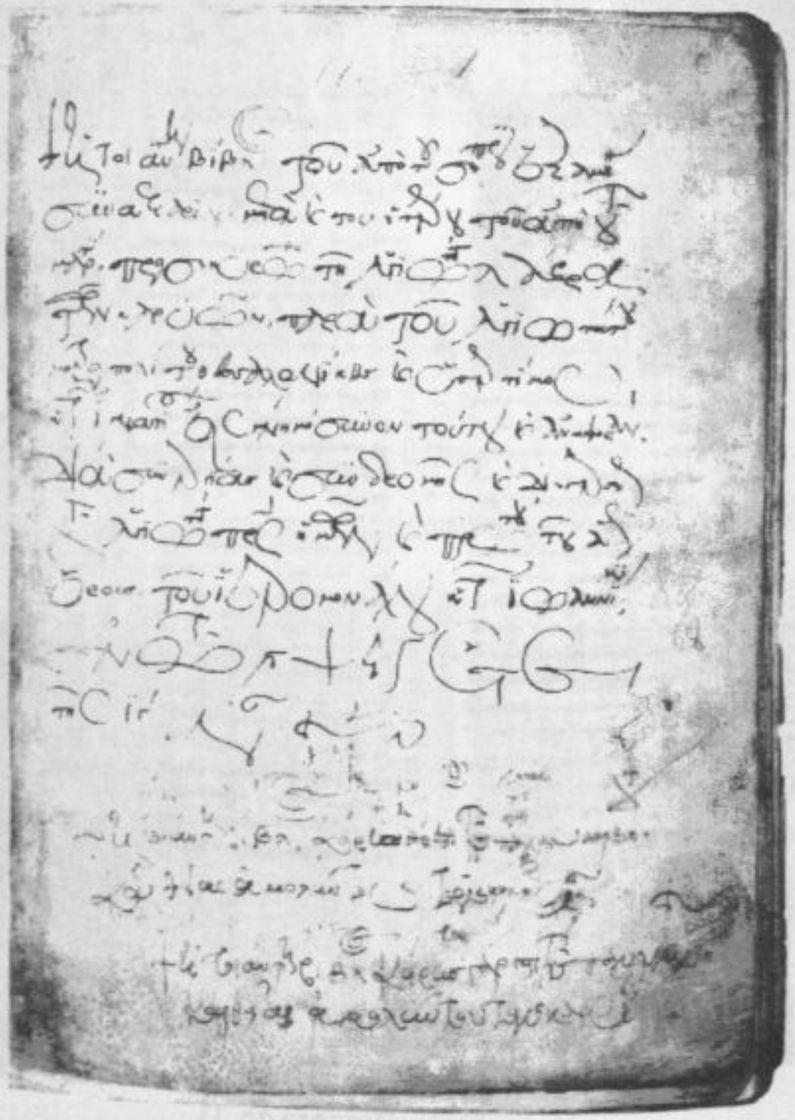
Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 13.
Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πινακίδων τῆς στάχωσης ἔχουν ἐπικολληθεῖ φύλλα ἀπὸ περγαμηνὸ Εὐαγγέλιο τοῦ 8ου αἰώνα σὲ στρογγυλὴ κεφαλαιογράμματη γραφή.

Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 13.
Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πινακίδων τῆς στάχωσης ἔχουν ἐπικολληθεῖ φύλλα ἀπὸ περγαμηνὸ Εὐαγγέλιο τοῦ 8ου αἰώνα σὲ στρογγυλὴ κεφαλαιογράμματη γραφή.

Ἅγιον Ὄρος, Πρωτάτο ἀρ. 21.
Συναξάριο Σεπτεμβρίου - Φεβρουαρίου.
Τὸ ἀφιερωτικὸ σημείωμα τοῦ Πρώτου τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἱερομονάχου Ἰωαννικίου τοῦ ἔτους 1285.

24.

ΕΝΑ ΝΕΟ ΠΕΡΓΑΜΗΝΟ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ

Πρόσφατα ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου ἀπέκτησε ἕνα νέο περγαμηνὸ εἰκονογραφημένο Εὐαγγέλιο, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα. Τὸ πολύτιμο αὐτὸ βιβλίο τὸ ἐδώρισε στὸ Μουσεῖο χάριν τῆς μνήμης τοῦ Νίκου Καραγεώργου ἡ κ. Θεώνη Καραγεώργου, χειρονομία ἡ ὁποία καὶ πάλι ἐπιβεβαιώνει τὰ εὐγενῆ αἰσθημάτα τῶν ἀνθρώπων ποὺ περιβάλλουν μὲ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη τους τὸ Μουσεῖο.

Ὅσο καὶ ἂν ἕνα Εὐαγγέλιο δὲν παρέχει πολλὲς εὐκαιρίες νὰ βρεῖ κανεὶς κάτι τὸ ἐξαιρετικὰ ἰδιαίτερο ἀπὸ πλευρᾶς κειμένου, ἐν τούτοις ἡ παλαιογραφική, ἡ κωδικολογικὴ καὶ ἡ διακοσμητικὴ πλευρὰ πάντοτε ἐπιφυλάσσουν ἐκπλήξεις. Ἐπὶ πλέον, αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ἱστορία τῆς ὕπαρξής του ἀποτελεῖ ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα ὑπόθεση, διότι σὰν βιβλίο ἱερὸ καὶ ἐπίσημο βρίσκεται πάντα στὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς κύκλου ἀνθρώπων, εἴτε αὐτοὶ εἶναι ἱερωμένοι εἴτε λαϊκοί. Κάθε ἐκκλησία ἢ κάθε μοναστήρι εἶχε καὶ ἔχει τὸ ἐπίσημο Εὐαγγέλιό της, ποὺ πάντοτε ἀποτελεῖ τὸ πολυτιμώτερο ὄχι μόνο ὑλικὰ ἀλλὰ καὶ πνευματικὰ ἀντικείμενο μιᾶς χριστιανικῆς κοινότητας. Ἂς θυμηθοῦμε τὸ γνωστὸ ποίημα γιὰ τὴν Ἅλωση τῆς Πόλης, ὅπου ὁ λαϊκὸς ποιητὴς θέλει τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ τρία καράβια, ποὺ θἄρθουν ἀπ᾽ τὴ Φραγκιά, γιὰ νὰ διασώσουν τὰ ἰνδάλματα τῆς χριστιανικῆς πίστης, νὰ πάρει τὸ Εὐαγγέλιο τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Τὸ συγκεκριμένο Εὐαγγέλιο τῆς δωρεᾶς Θεώνης Καραγεώργου ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν Τετραευαγγελίων, δηλαδὴ αὐτῶν ποὺ περιέχουν χωριστὰ τὰ κείμενα τῶν Τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν, ἔχει διαστάσεις 190 × 140 χιλ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 243 περγαμηνὰ φύλλα. Χρονολογεῖται μὲ βάσει τὸν τύπο τῆς γραφῆς του στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα, ἀλλὰ τὸ δέσιμό του εἶναι μεταγενέστερο, τοῦ 17ου αἰώνα. Συγκεκριμένα ἡ δομὴ τοῦ περιεχομένου του εἶναι ἡ ἑξῆς:

(φ. 1-10ν) *Συναξάριν τῶν Σαββάτων καὶ Κυριακῶν καὶ καθημέραν.*

(φ. 11-12) *Τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου τὰ κεφάλαια.*

(φ. 12ν-13) *Πρόλογος τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἁγίου Εὐαγγελίου.*

(φ. 13-14) Ἐπιστολὴ Εὐσεβίου πρὸς Καρπιανόν.
(φ. 15-80v) *Τὸ κατὰ Ματθαῖον ἅγιον Εὐαγγέλιον.*
(φ. 81r-v) *Κεφάλαια τοῦ κατὰ Μάρκον ἁγίου Εὐαγγελίου.*
(φ. 83-122) *Τὸ κατὰ Μάρκον ἅγιον Εὐαγγέλιον.* Ἀρχ. ἀκέφαλο: [...]*καταβαῖνον ἐπ᾽ αὐτὸν καὶ φωνὴ ἐγένετο ἐκ τῶν οὐρανῶν ...*
(φ.122-123v) *Κεφάλαια τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου.*
(φ. 124v) *Πρόλογος τοῦ κατὰ Λουκᾶν ἁγίου Εὐαγγελίου.*
(φ. 126-193v) *Τὸ κατὰ Λουκᾶν ἅγιον Εὐαγγέλιον.*
(φ. 194) Τμῆμα ἀπὸ τὸν κανόνα τοῦ Εὐσεβίου.
(φ. 195-243v) *Τὸ κατὰ Ἰωάννην ἅγιον Εὐαγγέλιον.* Ἀρχίζει ἀκέφαλο: [...]*σω μου ἐρχόμενος ἔμπροσθέν μου γέγονεν, ὅτι πρῶτός μου ἦν ...*
(φ. 243v) Μνεία τοῦ χρόνου γραφῆς τῶν Εὐαγγελίων.

Ἀπὸ πλευρᾶς κωδικολογικῆς μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἑξῆς: Ἡ περγαμηνὴ εἶναι παχειά, σχετικὰ καλὰ ἐπεξεργασμένη, ἀλλὰ μὲ φθορὲς ἀρκετὲς ἰδίως στὰ πρῶτα καὶ τελευταῖα φύλλα, ποὺ ὀφείλονται στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ στὴ χρήση του. Τὸ μελάνι στὸ κυρίως κείμενο εἶναι καστανὸ καὶ στοὺς τίτλους τῶν κεφαλαίων καθὼς καὶ στὰ πρωτογράμματα κόκκινο. Ἡ γραφή του εἶναι στρογγυλὴ καὶ ἀρκετὰ συντηρητική, χωρὶς πολλὰ συμπλέγματα ἢ συντομογραφίες πέρα ἀπὸ τὶς κοινότυπες. Ἀποτελεῖται συνολικὰ ἀπὸ 32 τεύχη, ποὺ ἀριθμοῦνται στὴν πρώτη τους σελίδα, κάτω δεξιά, μὲ ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς γραμμένους μὲ κόκκινο μελάνι καὶ στὴν τελευταία τους μὲ καστανὸ μελάνι, κάτω ἀριστερά. Κατὰ τὴ λεπτομερὴ ἐξέτασή τους διαπιστώθηκε, ὅτι γενικὰ εἶναι τετράδια καὶ ὅτι ἀπὸ μερικὰ ἔχουν ἐκπέσει ἕνα ἢ δύο φύλλα. Συγκεκριμένα τὸ α΄ ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 φύλλα, τὸ γ΄ ἀπὸ 3, τὸ ι΄ ἀπὸ 2, τὸ ις΄, κς΄ καὶ λβ΄ ἀπὸ 6, ἐνῶ παρατηρήθηκαν καὶ χάσματα ὡς ἑξῆς: μεταξὺ τῶν φφ. 14-15 (1 φ.), φφ. 82-83 (1 φ.), φφ. 86-87(1 φ.), φφ. 132-133 (1 φ.), φφ. 193-194 (2 φφ), φφ. 194-195 (1 φ.) καὶ φφ. 235-236 (1 φ.). Ἐπὶ πλέον τὸ φ. 104 εἶναι χάρτινο καὶ ἀντικαθιστὰ τὸ ἀντίστοιχο χαμένο περγαμηνὸ χωρὶς ὅμως νὰ ἀναπληρώνεται καὶ τὸ κείμενο. Ἀλλὰ καὶ τὸ φ. 194 δὲν φαίνεται νὰ ἀνήκει στὸ τεῦχος κς΄, γιατὶ τὸ θέμα ποὺ περιέχει ἀπαντᾶται στὰ πρῶτα φύλλα τοῦ βιβλίου καὶ ὄχι ἐνδιάμεσα. Τὸ κείμενο εἶναι μονόστηλο μὲ 23 στίχους κατὰ σελίδα, ἡ γραμμέ-

νη ἐπιφάνεια ἔχει διαστάσεις 125 × 90 χιλ. καὶ τὰ φύλλα φέρουν χαράκωση τοῦ τύπου

<--------oo------->
12<---------34,56
<--------oo------->

Τὸ δέσιμό του εἶναι βυζαντινοῦ τύπου καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸν 17ο αἰώνα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ξύλινες πινακίδες ἐπενδεδυμένες μὲ σκοῦρο καστανὸ δέρμα καὶ κοσμημένο μὲ πρόστυπες παραστάσεις μέσα σὲ ὠοειδὴ πλαίσια στὸ κέντρο καὶ τριγωνικὲς στὶς τέσσερις γωνίες, ἐνῶ περιφερειακὰ ὑπάρχει ταινία μὲ ἄνθινα θέματα. Στὴν πρώτη ὄψη, στὸ κέντρο, ὑπάρχει παράσταση ἑνὸς ἀγγέλου καὶ στὴν πίσω συνδυασμὸς μὲ ἄνθινους ἕλικες. Στὸν κενὸ χῶρο ὑπάρχουν ἐπίσης συμμετρικὰ κατανεμημένα ρόδακες καὶ ἀνθέμια. Ἡ ράχη τῆς βιβλιοδεσίας εἶναι φθαρμένη καὶ φαίνεται τὸ ὕφασμα ποὺ καλύπτει ἐσωτερικὰ τὴ στάχωση, στοιχεῖο ποὺ εἶναι ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς βιβλιοδεσίας.

Ἀπὸ τὰ σημειώματα, ποὺ εἶναι γραμμένα κυρίως στὸ χαρτὶ τὸ ἐπικολλημένο στὰ ἐσωτερικὰ τῶν πινακίδων, φαίνεται, ὅτι τὸ χειρόγραφο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς ἱερεῖς κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πρώτης πινακίδας διαβάζουμε: [*Ι*]*696 Τιμόθεος ἱερομόναχος.- Κὺρ Γαρύφαλος ταπεινὸς ἱερεὺς.- Τὸ τηρὴ οπου περνο απο το ματρη 23.* Καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεύτερης: *Ὑπάρχει κτῆμα Ἰακώβου μοναχοῦ.- Ὑπάρχει κτῆμα Τυμοθέου.- Τιμόθεος ἱερομόναχος ἐκ τῆς μονῆς τὸν Υβερουον* (= Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους). Ἐπίσης στὸ φ. 14v διαβάζουμε τὸ κρυπτογραφημένο σημείωμα: *Το παρον αγιον Ευαγγελιον υπαρχι του ιερεος κυρ Μοσκου*, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ χρονολογήσουμε τὸν 15ο ὡς τὸν 16ο αἰώνα. Στὶς δύο σελίδες τοῦ φ. 104, πού, ὅπως εἴπαμε, εἶναι ἀπὸ χαρτί, κάποιος ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους κτήτορες ἔγραψε ἀνορθόγραφα τὰ ἑξῆς βυζαντινὰ αἰνίγματα.

Πατέρας μου εγένησι εμενα
και εγὼ τὸν αδελφῶν μου,
και ο αδελφός μου εγενισι την μητέρα μου
καὶ ἡ μητηρ μου τὴν ἀδελφίν μου.

Ἐγὼ ἐγενίθηκα ἀπὸ ὕδωρ
καὶ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες μὲ τιμοῦσι.
Της νεκρὸς ε(ν)δον τοῦ τάφου καὶ ἀνέστη,

καὶ μετὰ τὸ ἀναστήνε σκήψας χαμὲ
καὶ κλάψας πικρῶς ἐκσέψηξεν.

Ἄσπρη πέτρα εγενίθηκαι,
ἄντρας αναστήθηκαι,
καί ἰχε κοκαινα γενια οσπερ την φλωγα,
και η καιφαλί του ος καστροπήργω πώλεως,
και ωσί νεκρη ακουγων την φωνήν του.
Ολι ανεστενοντε και ης την ζωήν του πωτες
δεν εβαπτήστηκαι και ής των θανατόν του με ἤδορ ζόντος

Τῆς ούκ εγενίθηκαιν
καὶ της ο(υ)κ αιπάτισε
καὶ τον Θεὸν επροσκαίνησε.

Εκ της γης επλαστηκα ος ο Αδαμ
και ης πηρ εβάλθηκα ως ι τρὶς πέδις
και ης τιν ζωήν μου πωλοὺς εδρώσισε
καὶ ης τον θανατον μου ουχ ηβρηκα τινὰς
ηνα ενταφιασι τα εντοστιανά μου.

Ζώων ευρικα καὶ καίρατα ηχε
σαμὰρ φοροῦσι καὶ ζόον ουκ itον.

Τέλος, ἕνας ἄλλος χρήστης ἔγραψε τοὺς γνωστοὺς στίχους σχετικὰ μὲ τὴ μάθηση τῶν γραμμάτων ὡς ἑξῆς:

Ὁ θέλων γράψιμον μαθεῖν
καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι,
θέλει κόπους πολλοὺς
καὶ ἔξοδα μεγάλα,
θέλει καὶ ὁ διδάσκαλος
δουκάτα στὸ μανδίλι.

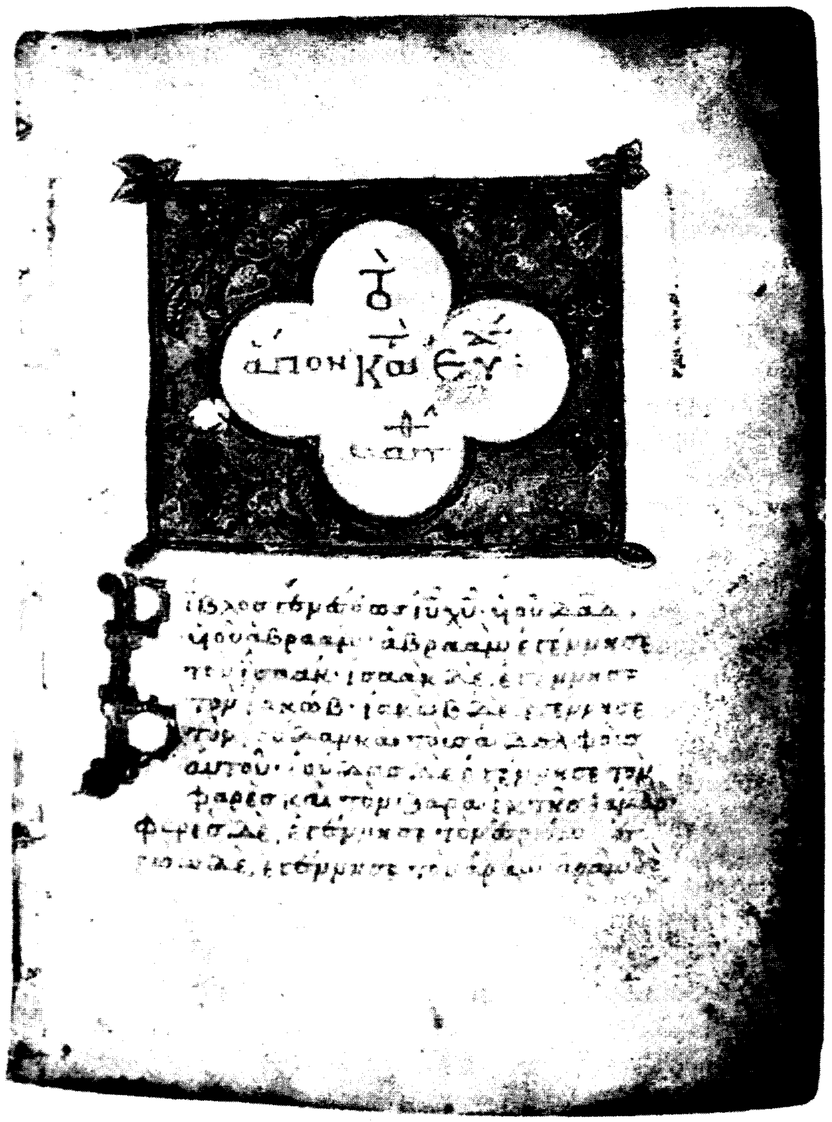
Ὅπως ἀναφέραμε στὴν ἀρχὴ τὸ χειρόγραφο εἶναι εἰκονογραφημένο. Περιέχει συνολικὰ ἕξι μικρογραφίες. Ἂν καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ τους ἀνάλυση ἀπαιτεῖ ἄλλη εἰδικότητα, ἀρκοῦμαι ἐδῶ νὰ σημειώσω, ὅτι αὐτὲς εἶναι καλλιτεχνικὰ σχεδιασμένες καὶ δὲν ταυτίζονται χρονολογικὰ μὲ τὴ γραφὴ τοῦ κειμένου. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι δύο τουλάχιστον εἶναι ζωγραφισμένες σὲ σελίδες τοῦ ἰδίου τοῦ χειρογράφου, ποὺ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περιεῖχαν τμήματα ἀπὸ τοὺς κανόνες τοῦ Εὐσεβίου (φ. 14v καὶ 104v), ἢ ἐνδε-

χομένως νὰ περιεῖχαν μικρογραφίες, φθαρμένες ὅμως ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Στὸ φ. 10v, στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας, παριστάνεται ὁ Ἰησοῦς ἐν μέσῳ τῶν μαθητῶν του, στὰ φφ. 14v, 82v καὶ 125v οἱ Εὐαγγελιστὲς Ματθαῖος, Μάρκος καὶ Λουκᾶς ἀντίστοιχα στὴ γνωστὴ στάση γραφῆς τοῦ Εὐαγγελίου τους, καθήμενοι ἐμπρὸς σὲ ἀναλόγιο, καὶ στὸ φ. 194v ὁ Ἰωάννης νὰ ὑπαγορεύει στὸν μαθητή του Πρόχορο, ὁ ὁποῖος δὲν κάθεται ὅπως συνήθως στὰ γόνατα, ἀλλὰ σὲ ἀνάκλινδρο μὲ ὑποπόδιο. Ἐπίσης στὸν κενὸ χῶρο, στὸ κάτω μέρος τοῦ φ. 193v, ὑπάρχει μία περίεργη σύνθεση, ἡ ὁποία πιστεύω εἶναι ἐξ ἴσου σύγχρονη πρὸς τὶς μικρογραφίες. Ἔχουν σχεδιαστεῖ μὲ χρυσοπράσινο χρῶμα ἀντικρυστὰ δύο γρύπες, κατὰ τὸ ἥμισυ μέσα σὲ ἐρυθρὸ κύκλο, μὲ μακριὰ ράμφη, τὰ ὁποῖα διασταυρώνονται σὲ σχῆμα Χ. Ἀπὸ τὴν τομὴ τῶν ραμφῶν διέρχεται κατακόρυφα ἡ κόψη ἑνὸς σπαθιοῦ μὲ τὴ λαβὴ πρὸς τὰ ἄνω καὶ ἄνθινους ἕλικες σὲ σχῆμα C. Ἡ ὅλη σύνθεση θυμίζει οἰκόσημο καὶ πιστεύω ὅτι ὁ συνδυασμὸς ραμφῶν, σπαθιοῦ καὶ ἑλίκων συνιστοῦν τὴ λέξη ΧΡΙCΤΟC. Ἡ καθαυτὸ διακόσμηση τοῦ χειρογράφου ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνα ἐπίτιτλα κοσμήματα στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τῶν Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου καὶ Λουκᾶ μὲ τετράλοβο κενὸ χῶρο στὸ κέντρο, ὅπου καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ τίτλου. Στὰ τέσσερα ἄκρα τους ὑπάρχουν ἄνθινα θέματα σχεδιασμένα μὲ κόκκινο, πράσινο, γαλάζιο καὶ χρυσὸ χρῶμα. Ἀνάλογα σχεδιασμένα εἶναι καὶ τὰ πρωτογράμματα Β (φ. 15) καὶ Ε (φ. 126). Ἐπίσης ἄλλα ἐπίτιτλα ταινιοειδὴ ὑπάρχουν στὰ φφ. 1, 11, 12v καὶ 13 μὲ πλεκτὰ γεωμετρικὰ ἢ φυτικὰ θέματα σχεδιασμένα μὲ κόκκινο, πράσινο καὶ χρυσὸ μελάνι.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση, ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ εἶναι, ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἀξιόλογο χειρόγραφο, ποὺ πρέπει νὰ γράφτηκε καὶ νὰ χρησιμοποιήθηκε σὲ περιοχὴ τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος, ἂν κρίνουμε ἀπὸ κάποιους ἰδιόμορφους διαλεκτικοὺς τύπους στὰ αἰνίγματα τοῦ φ. 104. Δυστυχῶς ἡ πρόσφατη ἱστορία τοῦ χειρογράφου δὲν μᾶς βοηθᾶ νὰ βγάλουμε ἄλλα συμπεράσματα.

Ἀθήνα, Μουσεῖο Μπενάκη.
Τὸ νέο περγαμηνὸ Εὐαγγέλιο, τέλη 13ου αἰώνα.

25.

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

Ἡ πάλαι ποτὲ διαλάμψασα μητρόπολη Χαλδίας καὶ Χερριάνων ἐκτεινόταν στὸ κεντρικὸ καὶ ἐσωτερικὸ τμῆμα τοῦ μικρασιατικοῦ Πόντου καὶ εἶχε ὡς ἕδρα τὴν πόλη τῆς Ἀργυρούπολης, τὴν πόλη τῶν μεταλλορύχων τοῦ ἀσημιοῦ, τὸ Γκιουμοὺς χανέ. Σίγουρα εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες ἄλλωστε τυχερὲς πόλεις τοῦ μικρασιάτικου Ἑλληνισμοῦ γιὰ τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς μιὰ ἀρκετὰ σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὴν κοινωνική, θρησκευτικὴ καὶ οἰκονομική της ζωὴ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα καὶ μετά. Τὸν αἰώνα ἀκριβῶς ἐκεῖνον ποὺ ἡ πόλη ἐξαιτίας τῆς δραστηριότητας τῶν κατοίκων της ἀναδείχθηκε σὲ σημαντικὸ οἰκονομικὸ καὶ ἐθνικὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Πόντου.

Ἂν θελήσει κάποιος ἱστορικὸς νὰ ἀναζητήσει τὶς πηγὲς τῆς ἱστορίας της θὰ πρέπει πρωτ' ἀπ' ὅλα νὰ κάνει ἕνα ταξίδι στὴν ὄμορφη Νάουσα. Ἐκεῖ, στὸν λόφο ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὴν πόλη, ἐγκαταστάθηκαν οἱ Ἀργυροπουλίτες πρόσφυγες μετὰ τὸν ἐκπατρισμό τους ἀπὸ τὰ χώματα τῶν γονιῶν τους. Ἐκεῖ στὸν λόφο αὐτὸν ὑψώνεται ἕνα κτίριο ποὺ ἔχει ἀπ' ἔξω τὴν ἐπιγραφὴ «Εὔξεινος Λέσχη Ἀργυρουπολιτῶν». Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι αὐτὸ τὸ κτίριο καὶ αὐτὴ ἡ λέσχη εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ κέντρα τοῦ προσφυγόκοσμου τοῦ Πόντου, ἀφοῦ ἐδῶ φυλάσσονται μὲ θρησκευτικὴ εὐλάβεια βιβλία χειρόγραφα καὶ ἔντυπα, ἱερὰ σκεύη, εἰκόνες, φωτογραφίες καὶ πιὸ πολὺ ἀκόμη διατηρεῖται ζωηρὸς καὶ ἄσβεστος ὁ πόθος τῆς ἀλησμόνητης πατρίδας. Στὰ 70 καὶ πλέον χειρόγραφα βιβλία ποὺ φυλάσσονται ἐκεῖ συναντοῦμε ὅλο τὸ φάσμα τῆς ἐκπαιδευτικῆς ὕλης ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς, καὶ ἀκόμη ἱστορικὲς ἀναγραφὲς συμβάντων στὴν περιοχή, ὅπως τὶς παρέχει ὁ κώδικας τοῦ ναοῦ τοῦ Τιμίου Προδρόμου καὶ ἄλλων ἐκκλησιῶν.

Θὰ πρέπει ἀκόμη ὁ ἱστορικὸς νὰ κατέβει στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ περάσει ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη. Ἐκεῖ, στὴν τόσο ἀξιόλογη βιβλιοθήκη του θὰ βρεθεῖ μπροστὰ σὲ μιὰ μεγάλη συλλογὴ χειρογράφων ποὺ ἔχει τὸν γενικὸ τίτλο «*Ἀνταλλάξιμα*». Ἡ λέξη αὐτὴ μᾶς παραξενεύει. Ἔχουμε συνηθίσει τὶς συλλογὲς βιβλίων νὰ τὶς χαρα-

κτηρίζουμε μὲ τὰ ὀνόματα συγκεκριμένων προσώπων-συλλεκτῶν. Αὐτὰ ὅμως τὰ χειρόγραφα εἶναι τὰ βιβλία ποὺ ἔφτασαν ἐδῶ στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα ἀκολουθῶντας τὸν δρόμο τῆς προσφυγιᾶς τοῦ θρακικοῦ καὶ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Στὴ συλλογὴ λοιπὸν αὐτὴ θὰ συναντήσει ὁ ἱστορικός μας ἀνάμεσα σὲ ἄλλα βιβλία καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀρχαῖα χειρόγραφα ποὺ κάποτε διαβαζόταν στὴν Ἀργυρούπολη ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Χαλδίας καὶ Χερριάνων Ἰγνάτιο Φυτιανό. Ἕνα περγαμηνὸ χειρόγραφο τοῦ 10ου αἰώνα μὲ λόγους καὶ ὁμιλίες τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀλλὰ οὔτε ἐδῶ θὰ σταματήσει ὁ ἱστορικός μας. Θὰ πρέπει κατόπιν νὰ κατέβει μέχρι τὴ Νέα Σμύρνη, στὸ κτίριο τῆς Ἐπιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν, ὅπου καὶ ἐκεῖ ὁ πολιτισμὸς τοῦ Πόντου ἔχει βρεῖ ἀντάξιο καταφύγιο. Καὶ ἐκεῖ, ἀνάμεσα σὲ φορεσιὲς καὶ φωτογραφίες, ἔχει διασωθεῖ ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μητρόπολης Χαλδίας καὶ Χερριάνων μὲ γράμματα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ποὺ διόριζαν τοὺς κατὰ καιροὺς μητροπολίτες. Πρόσφυγες καὶ αὐτὰ τὰ γράμματα, ὅπως καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ κουβάλισαν μαζί τους προτιμῶντας αὐτὰ ἀντὶ γιὰ τὰ λίγα πράγματα τοῦ σπιτιοῦ τους ποὺ προλάβαιναν νὰ πάρουν μαζί τους.

Ἂν τώρα περάσει ὁ ἱστορικός μας ἀπέναντι, στὴν Καλλιθέα, καὶ ἐπισκεφθεῖ τὸν σύλλογο Ποντίων «*Ἀργοναῦτες Κομνηνοί*», ἐκεῖ ὄχι βέβαια κατὰ παράδοξο τρόπο, ἀφοῦ τὰ «*Ἀνταλλάξιμα*» κειμήλια μοιράστηκαν σὲ προσφυγικὰ σωματεῖα ἀναντίστοιχα πρὸς τὴν καταγωγή τους, θὰ συναντήσει ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν ἐντύπων βιβλίων τοῦ Γυμνασίου τῆς Καισάρειας τῆς Καππαδοκίας. Τὸ ἱδρυτικὸ ὅμως πατριαρχικὸ γράμμα αὐτοῦ τοῦ σχολείου, ποὺ ἔπαιξε σημαντικὸ καὶ οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν παιδεία τῆς Καισάρειας θὰ τὸ ἀναζητήσει κανεὶς στὴ συλλογὴ τῶν Ἀρχείων τοῦ Μουσείου Μπενάκη, στὸ σπίτι τῆς Πηνελόπης Δέλτα στὴν Κηφισιά. Τὸ ἔχει ἐκδώσει ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Νεόφυτος Ζ΄ τὸ ἔτος 1797.

Ἂν λοιπὸν γιὰ κάτι ἀκόμη πρέπει νὰ εἶναι περήφανοι οἱ πρόσφυγες ἀδελφοί μας καὶ οἱ σημερινοὶ ἀπόγονοί τους εἶναι ὅτι εἶχαν καὶ ἔχουν πραγματικὴ συνείδηση τῆς ἐθνικῆς τους ταυτότητας καὶ τῆς βαρειᾶς ἱστορικῆς κληρονομιᾶς, τὴν ὁποία προσπάθησαν μὲ πολλὲς θυσίες νὰ διασώσουν καὶ νὰ τὴν κάνουν κτῆμα τοῦ ὑπόλοιπου Ἑλληνισμοῦ.

Digitized by the Gennadius Library

Ἀλλὰ καὶ στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῶν Ἀθηνῶν δὲν εἶναι λίγα τὰ μικρασιατικῆς προέλευσης χειρόγραφα. Τὸ παλαιότερο χρονολογημένο χειρόγραφο τῶν συλλογῶν του εἶναι τὸ Εὐαγγέλιο ἀπὸ τὸ Ἐβερὲκ τῆς Καππαδοκίας, ποὺ γράφτηκε τὸ ἔτος 1070. Καὶ τὸ παλαιότερο ἀχρονολόγητο χειρόγραφο ποὺ κατέχει, εἶναι ἕνα φύλλο ἀπὸ τὸν περίφημο Πορφυρὸ Κώδικα τῶν Εὐαγγελίων τοῦ 6ου αἰώνα, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ Σαρμησάκλη κοντὰ στὴ Μουταλάσκη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ ποὺ ἕνα μέρος του βρίσκεται σήμερα στὴν Πάτμο καὶ ἄλλο μεγαλύτερο στὴν Ἁγία Πετρούπολη.

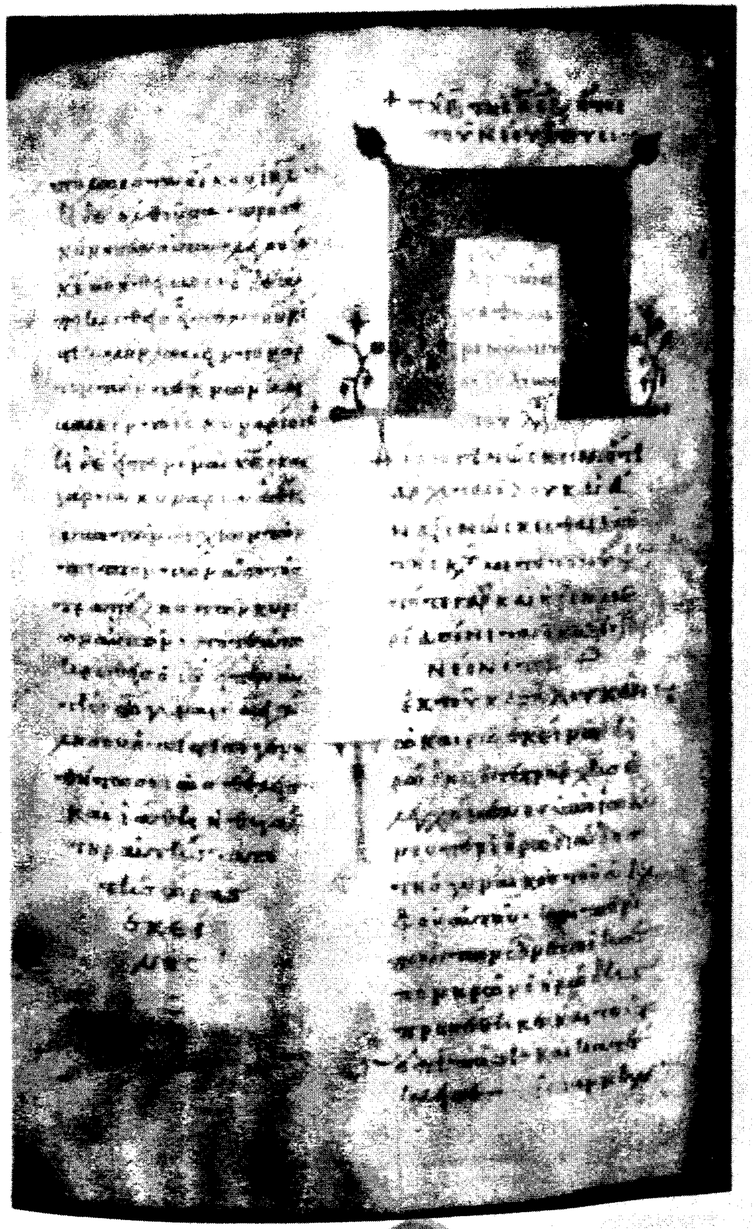
Αὐτὸ εἶναι ἕνα μικρὸ παράδειγμα ἀλλὰ καὶ μιὰ ἄγνωστη στοὺς πολλοὺς πτυχὴ τοῦ προσφυγικοῦ δράματος. Στὴν ταραγμένη ἐκείνη ἐποχή, ἐδῶ καὶ ὀγδόντα χρόνια, ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Ἀνατολῆς προσπάθησε νὰ διασώσει ὅ,τι μποροῦσε ποὺ νὰ μαρτυρεῖ τοὺς ἄρρηκτους καὶ ἀναπάρνητους δεσμοὺς του με τὴ γενέτειρά του. Τραπεζούντα, Κύζικος, Ἀργυρούπολη, Καισάρεια, Νίκαια, Φώκαια, Σινώπη, Βουρλά, Σμύρνη, Κυδωνίες, Προύσα, Σινασός, Ἀττάλεια καὶ δεκάδες ἄλλες πόλεις μικρὲς καὶ μεγάλες συναντᾶ κανεὶς σὲ παράφυλλα χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων ποὺ βρίσκονται διάσπαρτα σὲ δημόσιες καὶ ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες ὄχι μόνο μέσα στὴν Ἑλλάδα ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικό. Καὶ δὲν εἶναι μόνο χειρόγραφα ἢ ἔντυπα στὰ ἑλληνικά, ἀλλὰ πολλὰ εἶναι καὶ στὰ καραμανλίδικα, δηλαδὴ σὲ γλώσσα τουρκικὴ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὴ Μικρὰ Ἀσία ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς καὶ τὸ 1922 εἶναι ἕνα ἐξαιρετικῆς σημασίας θέμα πρὸς ἔρευνα. Γνωρίζουμε βέβαια ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀρχαία περιοδο, ὅπως γιὰ παράδειγμα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς ἀρχαίας Περγάμου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ βυζαντινή, ὅπως γιὰ χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν στὴν Κίο (στὰ παράλια τῆς θάλασσας τοῦ Μαρμαρᾶ), στὸν Ὄλυμπο τῆς Βιθυνίας, στὸ ὄρος Λάτρος, στὴ Φιλαδέλφεια, στὸ Ἰκόνιο καὶ ἀλλοῦ. Ὅμως γιὰ τὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια οἱ γνώσεις μας εἶναι σποραδικὲς καὶ δυσανάλογες κατὰ περίπτωση. Οἱ καταγραφὲς ποὺ εἶχαν γίνει πρὶν ἀπὸ τὸ 1922 ἀπὸ τὸν ἀκάματο καὶ σοφὸ παλαιογράφο Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα, ὅπως γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς Σμύρνης, ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Λεβίδη τὸν Καππαδόκα, καὶ ἀπὸ ἄλλους λογίους

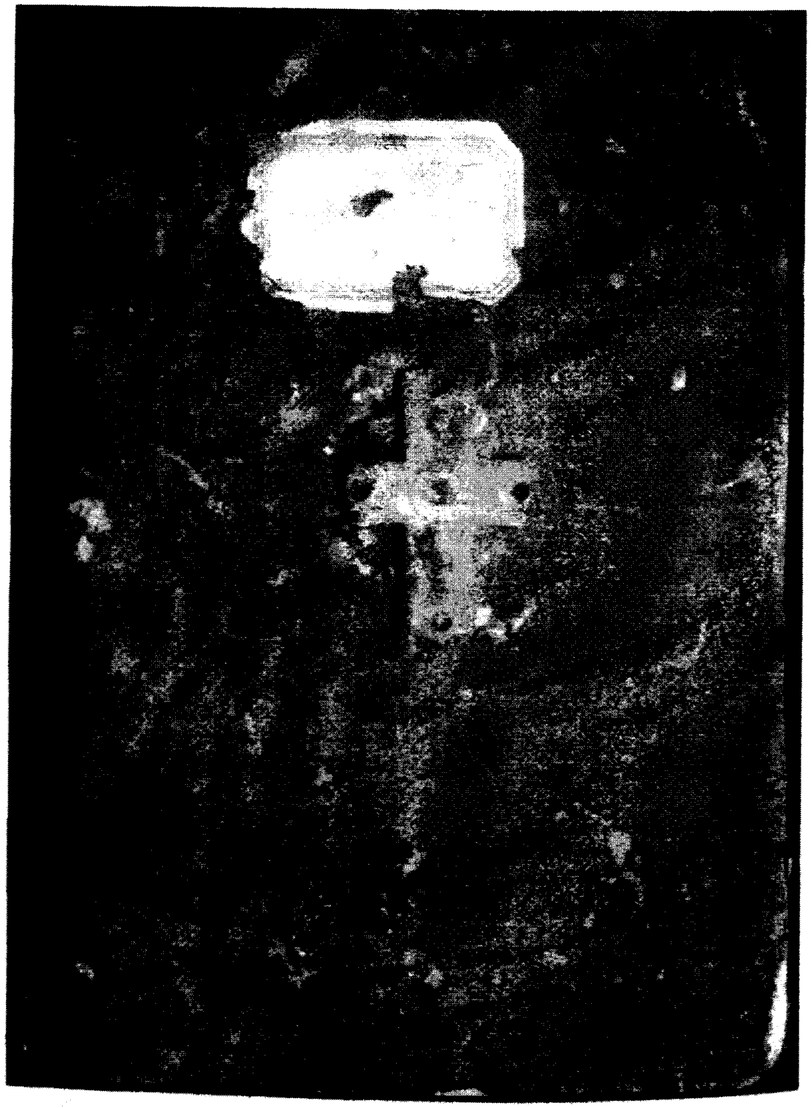
παρέχουν σταθερὴ βάση γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν συλλογῶν χειρογράφων ποὺ μετὰ τὸ 1922 διεσπάρησαν. Γιὰ παράδειγμα, χειρόγραφα ἀπὸ τὰ μοναστήρια καὶ τὸ *«Φροντιστήριον Τραπεζοῦντος»* βρίσκονται στὴν Ἀθήνα, στὸ Παρίσι, στὸ Σικάγο καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ σπουδαῖος ἐπίσης παλαιογράφος Marcel Richard 1958 στὸ περίφημο *«Εὑρετήριο τῶν συλλογῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων»* γιὰ τὴ σημερινὴ Τουρκία ἐπισημαίνει, ὅτι γιὰ ἐλάχιστα μόνο χειρόγραφα ἔχουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες ποῦ κατέληξαν μετὰ τὴν καταστροφή. *Ἀρκετά*, λέγει, *φυγαδεύτηκαν σὲ δυτικὲς βιβλιοθῆκες*, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκφράζει τὴν εὐχή, *ὅσοι κατέχουν χειρόγραφα προερχόμενα ἀπὸ μικρασιατικὲς συλλογὲς νὰ ἀνακοινώσουν τὴν ὕπαρξή τους*. Καὶ πραγματι, πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἐκμεταλλεύτηκαν τὴν ἀναταραχὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ μὲ σκοτεινοὺς τρόπους κατόρθωσαν καὶ ἀπέσπασαν πολύτιμα χειρόγραφα ἀπὸ ἐκκλησιὲς καὶ μοναστήρια καὶ τὰ φυγάδευσαν κυρίως στὴν Ἀμερική, πέρα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ χειρόγραφα ποὺ κατακράτησε τὸ νέο τουρκικὸ κράτος καὶ τὰ μετέφερε στὶς βιβλιοθῆκες τῆς Ἄγκυρας καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης. Δὲν θὰ ἦταν λοιπὸν ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ θὰ ἔλεγα καὶ ἐπιβεβλημένο - ἴσως καὶ στὸ πλαίσιο τῆς δραστηριότητας τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας - νὰ ὀργανωθεῖ μιὰ συντονισμένη ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν προσφυγικῶν χειρογράφων. Ἔτσι, ἔστω καὶ θεωρητικὰ θὰ μπορέσουμε νὰ ἔχουμε ἕνα πανόραμα ἀπὸ τὸν βιβλιακὸ πλοῦτο τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ θὰ ἐπουλώσουμε ἔστω καὶ μία μικρὴ ἀπὸ τὶς χίλιες τόσες πληγές του.

Μία σελίδα [illegible]τὸ τὸ Ε[illegible]υσεῖο. Εβερεκ. Ἔτος 1070.

Ἀθήνα, Βυζαντινὸ Μουσεῖο.
Τὸ ὑφασμάτινο κάλυμμα μὲ τὸν σταυρὸ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἔβερεκ. Ἔτος 1070.

26.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΑΪΡΗ

Ἡ ἀντινοβολία τῆς προσωπικότητας καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀνδρίου φιλοσόφου Θεοφίλου Καΐρη δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστο τὸν χῶρο τῆς Δωδεκανήσου καὶ ἰδιαίτερα τῆς Σύμης, ἑνὸς νησιοῦ τοῦ ὁποίου ἡ κοινωνία καὶ ἡ οἰκονομία στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα βρισκόταν σὲ πλήρη ἀκμή[1]. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μικροφωτογράφησης δωδεκανησιακῶν συλλογῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης[2] εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω τρία χειρόγραφα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ μαθήματα καὶ τὶς περιπέτειες τοῦ Θεοφίλου Καΐρη.

Τὸ πρῶτο χειρόγραφο ἀνήκει στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἀναγνωστηρίου «*Ἡ Αἴγλη*» στὴ Σύμη[3]. Εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 10 χειρόγραφο καὶ εἶναι γνωστὸ ἀπὸ προγενέστερους ἐρευνητές[4]. Ἔχει διαστάσεις 230 × 170 χιλ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 8 φύλλα καὶ 280 σελίδες. Τὸ κείμενο εἶναι διαιρεμένο σὲ 908 παραγράφους καὶ

[1] Σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Σύμης βλ. στοῦ Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ, *Σύντομη ἐπισκόπηση τῶν συμαϊκῶν μελετῶν*, "Τὰ Συμαϊκά" Α΄ (1972), σσ. 104-115 καὶ Β΄ (1974), σσ. 187-199.

[2] ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων*, Β΄, Ἀθήνα 1981, σσ. 22-23 καὶ 40-45.- ΤΟ ΙΔΙΟ Γ΄, Ἀθήνα 1985, σσ. 15-18 καὶ 38-42.

[3] Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἵδρυση καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἀναγνωστηρίου αὐτοῦ βλ. στοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀναγνωστηρίου Σύμης «Ἡ Αἴγλη»*, "Τὰ Συμαϊκά" Α΄ (1972), σσ. 123-138.- Βλ. ἐπίσης ΦΑΝΗΣ Β. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, *Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἐν Σύμῃ Ἀναγνωστηρίου «Ἡ Αἴγλη»*, "Τὰ Συμαϊκά" Α΄ (1972), σσ. 158-180 καὶ Β΄ (1974), σσ. 246-258.

[4] Βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Σ. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑ, *Κατάλογος χειρογράφων προερχομένων ἐκ τῆς Σχολῆς Σύμης*, "Ἑλληνικά" 23(1970), σσ. 38-56.- Βλ. Ἐπίσης ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΡΑ, *Θεόφιλος Καΐρης- Κωνσταντίνος Μ. Κούμας: Δύο πρωτοπόροι δάσκαλοι τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1977, σ. 75.

εἶναι γραμμένο μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Ἐπιγράφεται: *Πραγματεία Φυσικῆς Ἐπιστήμης τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Ἀνδρίου φιλοπονηθεῖσα παρ' αὐτοῦ ἐν τῇ τῶν Κυδωνιῶν Σχολῇ.* Στὸ ἴδιο φύλλο τοῦ τίτλου καὶ στὸ πάνω περιθώριο ὑπάρχει τὸ ἑξῆς κτητορικὸ σημείωμα: *Καὶ τόδε ξὺν τοῖς ἄλλοις Γρηγορίου ἱερομονάχου τούπίκλην Σαβαρῆ Συμαίου, 1818 Δεκεμ(βρίου) 17.* Παραβολὴ τῆς γραφῆς τοῦ σημειώματος αὐτοῦ, τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου καὶ μερικῶν λογιστικῶν σημειώσεων στὰ πρῶτα καὶ τελευταῖα φύλλα δείχνει καθαρὰ ὅτι ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Σαβαρῆς δὲν εἶναι μόνο ὁ κτήτορας ἀλλὰ καὶ ὁ γραφέας ὅλου τοῦ χειρογράφου. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Σαβαρῆς νὰ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Θεοφίλου Καΐρη, ὅσο αὐτὸς δίδασκε στὶς Κυδωνίες. Παρὰ τὶς προσπάθειές μου νὰ ἐντοπίσω κάποια ἴχνη τῆς δραστηριότητάς του στὴ Σύμη, ἐνδεχομένως διδασκαλικῆς, τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἀρνητικό, γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον. Σύμφωνα μὲ τὶς λογιστικές του σημειώσεις ποὺ ἀναφέραμε, ἐμφανίζεται νὰ εἶναι ἐγκατεστημένος τὸ ἔτος 1822 στὸν Ὄλυμπο τῆς Καρπάθου. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης νὰ ταυτίζεται πρὸς τὸν «*πανοσιολογιώτατο Γρηγόριο Θεοδώρου τὸν Συμαῖο*», ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σὲ μιὰ σημείωση σὲ ἀντίτυπο τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ (Βενετία 1756, Βόρτολης), ποὺ ὑπάρχει στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Πανορμίτη στὴ Σύμη[1].

Τὸ δεύτερο χειρόγραφο ἀνήκει στὴ συλλογὴ τῆς Συμαίας κυρίας Εὐαγγελίας Βολονάκη, ἀπογόνου παλαιᾶς διδασκαλικῆς οἰκογένειας, ἐγκατεστημένης σήμερα στὴ Ρόδο. Εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 12 χειρόγραφο, ἔχει διαστάσεις 210 × 150 χιλ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 276 φύλλα. Περιέχει μόνο 132 παραγράφους ἀπὸ τὴ *Φιλοσοφία* τοῦ Καΐρη, οἱ ὁποῖες περιέχονται στὰ φύλλα 5-29. Στὸ φύλλο 3 τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἑξῆς διαφωτιστικὴ ἐπιγραφή: *Φιλοσοφία συντεθεῖσα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Κυρίου Θεοφίλου Καΐρη Ἀνδρίου, 1837 Ἀπριλίου 5 ἐξ Ἄνδρου. Μαθητεύσας δὲ Κωνσταντῖνος Ριζόπουλλος Συμαῖος.* Ὁ ἴδιος ὁ μαθητὴς εἶναι φυσικὰ καὶ ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου. Φαίνεται πὼς ὁ Κωνσταντῖνος Ριζόπουλος γιὰ νὰ γράψει τὸ κείμενο χρησιμοποίησε ἕναν ἕτοιμο κώδικα λευκῶν φύλλων,

[1] Ι. Μ. ΧΑΤΖΗΦΩΤΗ, *Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Πανορμίτου Σύμης*, "Δωδεκανησιακὰ Χρονικά" Δ΄ (1975), σ. 7-154 καὶ εἰδικὰ σ. 53, ἀρ. 108.

γιατὶ μετὰ τὸ καϊρικὸ κείμενο ἔχει γράψει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ὑποδείγματα δημοσίων ἐγγράφων καὶ ἄλλων ἐμπορικῶν σημειώσεων ποὺ φτάνουν ὡς τὸ ἔτος 1868.

Στὸ ὑπ' ἀριθμὸν 8 χειρόγραφο τῆς ἴδιας βιβλιοθήκης ποὺ περιέχει ποικίλες σημειώσεις καὶ ἐνθυμήσεις ἱστορικῶν γεγονότων γραμμένες μὲ τὸ χέρι τοῦ Συμαίου διδασκάλου Χατζῆ Ἀγαπητοῦ ἔχει ἀντιγραφτεῖ στὰ φύλλα 53v-55 τὸ κείμενο τοῦ ἀφορισμοῦ του ποὺ ἐξέδωσε ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τὸ 1841, ὅπως δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «*Αἰών*». Στὸ ἑπόμενο φύλλο, τὸ 55v, ὁ Χατζῆ Ἀγαπητὸς ἔγραψε τὰ ἑξῆς: *Ἀναγιγνώσκεται εἰς «Αἰῶνα» ἑλληνικὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν ὁ ἐφεξῆς περίεργος γρίφος διὰ τὸν Θ. Καΐρην. Ἀντὶ τοῦ νὰ γράψωσιν ἢ νὰ εἴπωσί τινες προφητικῶς ὅτι κατὰ τὸ 1841 θέλει γίνει γνωστὸς εἰς τὸν κόσμον Ἀντίχριστός τις ἔλαθον εἰπόντες ὅτι εἰς τὸ 1840 θέλει γίνει μία ποίμνη καὶ εἷς ποιμήν. Ὅτι ἀληθεύει τὸ πρῶτον ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἑξῆς ἀριθμητικὴν σύμπτωσιν:*

α-	*1*
ν-	*50*
τ-	*300*
ι-	*10*
χ-	*600*
ρ-	*100*
ι-	*10*
σ-	*200*
τ-	*300*
ο-	*70*
ς-	*200*
	1841

Μετατρέπονται δηλαδὴ τὰ γράμματα τῆς λέξης «*Ἀντίχριστος*» στὴν ἀριθμητική τους ἀντιστοιχία καὶ συμποσούμενα πράγματι δίνουν ἄθροισμα 1841.

Στὰ χειρόγραφα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ κώδικας 1870 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1837 καὶ 1839. Στὴν περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου, ποὺ συνέταξε ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Λίνος Πολίτης καὶ ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου ἡ κόρη του καὶ συνάδελφος κυρία Μαρία Σακελλαριάδη, ἀναφέρεται ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἔχει προέλευση δωδεκανησιακή. Γραφέας τοῦ

Digitized by the Hellenic Institute for Byzantine and Post-Byzantine Studies

χειρογράφου ἀναφέρεται ὁ διδάσκαλος Κωνσταντῖνος Ξένος ἀπὸ τὴ Νίσυρο, μαθητὴς τοῦ Καΐρη στὴν Ἄνδρο. Ὁ Κωνσταντῖνος Ξένος τὸ 1840 ἦταν διδάσκαλος στὴ Νίσυρο[1] καὶ τὸ Καστελλόριζο, ὅπου ὁ λόγιος Ἀχιλλεὺς Διαμαντάρας βρῆκε τὸ χειρόγραφο καὶ κατόπιν τὸ χάρισε στὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκη.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέσαμε φαίνεται μιὰ ἀκόμη περίπτωση τῆς θετικῆς καὶ ἀρνητικῆς ἀπήχησης ποὺ εἶχε ἡ σκέψη τοῦ Καΐρη σ' ἕναν συγκεκριμένο πνευματικὸ χῶρο. Ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τὸ περιεχόμενο τῶν δωδεκανησιακῶν συλλογῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων βλέπουμε πὼς ὁ Καΐρης εἶναι δίπλα στὴ *Λογικὴ* τοῦ Βλεμμύδη, τὴ *Γραμματικὴ* τοῦ Δανιὴλ Κεραμέα, τὴν *Ἀριθμητικὴ* τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, τὴ *Λογικὴ* τοῦ Κορυδαλλέως. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ὕπαρξη τῶν χειρογράφων αὐτῶν στὴ Σύμη δὲν ἀποτελοῦσε τυχαία περίπτωση, ἀλλὰ ἐντάσσεται στὸ γενικώτερο παιδευτικὸ κλῖμα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ Δωδεκάνησα στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα.

Καὶ μιὰ ἄλλη ἀκόμη παρατήρηση. Ὅλα τὰ χειρόγραφα εἶναι προγενέστερα τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων. Αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἂν θελήσουμε νὰ προχωρήσουμε στὴν κριτικὴ ἐξέταση τῶν καϊρικῶν κειμένων. Γεννιέται τὸ ἐρώτημα: Τὰ χειρόγραφα – ὄχι μόνο αὐτά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα – ἔχουν βάση ἕνα συγκεκριμένο πρότυπο αὐτόγραφο τοῦ Καΐρη, ἢ εἶναι αὐτήκοες σημειώσεις τῶν μαθητῶν του ὅπως τὶς ὑπαγόρευε ὁ διδάσκαλος; Μιὰ δειγματοληπτικὴ παραβολὴ τοῦ συμαϊκοῦ κώδικα 10 μὲ τὸν κώδικα τῆς Βουλῆς 118 ἔδειξε, ὅτι τὰ δύο χειρόγραφα ἔχουν τόσο μικρὲς διαφορές, ὥστε δὲν μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι πρόκειται γιὰ μνημονικὲς σημειώσεις ἐξ ὑπαγορεύσεως. Ἡ ἴδια ἡ μορφὴ τῶν χειρογράφων ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ καθαρότητα γραφῆς, ἀπουσία διαγραφῶν καὶ πραγματικὴ γνώση κωδικογραφικῆς πρακτικῆς πείθει, ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενα ποὺ στηρίζονται σὲ ἕνα συγκεκριμένο πρότυπο. Ἡ περαιτέρω ἔρευνα πιστεύω, ὅτι θὰ δώσει περισσότερα διαφωτιστικὰ στοιχεῖα πάνω στὸ θέμα αὐτό, ὥστε νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ κριτικὴ ἔκδοση τῶν καϊρικῶν κειμένων.

[1] Γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Κ. Ξένου στὴ Νίσυρο, βλ. Γ. Θ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν νῆσον Νίσυρον*, "Νισυριακά" 5 (1976), σσ. 268-269.

Dumbarton Oaks Research Library

27.

ΤΑ ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΩΝ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΩΝ ΤΗΣ ΗΛΕΙΑΣ

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀπαραίτητα βιβλία γιὰ τὶς διοικητικές, λειτουργικὲς καὶ πνευματικὲς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας ἦταν καὶ τὰ βιβλία μὲ νομοκανονικὰ κείμενα. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖον ἡ ὕπαρξη νομοκανονικῶν χειρογράφων στὶς μοναστηριακὲς βιβλιοθῆκες εἶναι αὐτονόητη, ὅπως καὶ ἡ ὕπαρξη τῶν παντὸς εἴδους λειτουργικῶν βιβλίων. Τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων αὐτῶν, ἡ ὁμοιότητα τοῦ περιεχομένου τους καὶ ἡ ἰδιομορφία στὴ διάταξη τῆς ὕλης ἀναγκάζουν τοὺς καταλογογράφους νὰ περιορίζονται μόνο στὴν ἀναφορὰ τοῦ τίτλου καὶ τῶν πιὸ σημαντικῶν στοιχείων τους, χωρὶς νὰ προχωροῦν σὲ λεπτομερεῖς ἀναγραφὲς τῶν πολυάριθμων κεφαλαίων τους. Ἂν καὶ ἡ τακτικὴ αὐτὴ γιὰ λόγους οἰκονομίας εἶναι γενικὰ ἀποδεκτή, ὁ ἱστορικὸς τοῦ Δικαίου μένει ἀνικανοποίητος, ὅταν θελήσει μὲ βάση τὸν κατάλογο νὰ ἐλέγξει τυχὸν διαφοροποιήσεις ἢ παραλαγὲς διατάξεων σὲ εἰδικὰ κεφάλαια. Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ γίνεται λόγος γιὰ τὰ νομοκανονικὰ χειρόγραφα ποὺ ὑπάρχουν σήμερα στὶς μοναστηριακὲς βιβλιοθῆκες τῆς Ἠλείας καὶ παρουσιάζονται στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἰδιομορφία τοῦ περιεχομένου τους καὶ τὴν προέλευσή τους.

Κατ' ἀρχὰς ἀπὸ πλευρᾶς καταλόγων τῶν μοναστηριακῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἠλείας βρισκόμαστε σὲ ἕνα σχετικὰ ἱκανοποιητικὸ στάδιο. Πρῶτα ὁ Ἀθανάσιος Φωτόπουλος ἔχει δημοσιεύσει ἕναν συγκεντρωτικὸ κατάλογο τῶν χειρογράφων ὅλων τῶν ἠλειακῶν μοναστηριῶν, δίνοντας περισσότερη σημασία στὰ διάφορα σημειώματα καὶ ἐνθυμήσεις[1]. Ἀργότερα ὁ Λίνος Πολίτης δημοσίευσε στὸ γνωστὸ βιβλίο του *Συνοπτικὴ Ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν* (Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 65-69) τὴν ἀναγραφὴ μόνο ὅσων χειρογράφων εἶχε ἐντοπίσει καὶ περιγράψει σὲ παλαιότερες περιοδεῖες του στὴν Ἠλεία. Τελευταῖα ὁ

[1] ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Θ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Χειρόγραφα μοναστηρίων τῆς Ἠλείας*, "Μνήμων" 3(1973), σσ. 91-120.

Κώστας Κυριακόπουλος στὴν *Ἱστορία τῆς Μονῆς Σκαφιδιᾶς* ἔδωσε ἕναν νέο καὶ ἀκόμη λεπτομερέστερο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς αὐτῆς[1]. Ἀπὸ τὴ δική μου πλευρὰ ἔχοντας ὡς ὁδηγὸ τοὺς καταλόγους Λίνου Πολίτη καὶ Ἀθ. Φωτοπούλου ἐνέταξα στὸ πρόγραμμα μικροφωτογραφήσεων τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου τοῦ Μορφωτικοῦ Ἱδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης καὶ τὴν μικροφωτογράφηση ὅλων τῶν χειρογράφων τῆς Ἠλείας, πράγμα ποὺ ἔγινε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1982 καὶ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1983. Ἔτσι, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξετάσω ἀπὸ κοντὰ τὰ χειρόγραφα τῶν βιβλιοθηκῶν αὐτῶν καὶ νὰ ἐπεξεργαστῶ λεπτομερέστερα τὸ περιεχόμενό τους[2].

Ὡς πρὸς τὰ νομοκανονικὰ χειρόγραφα διαπιστώνουμε ὅτι στὶς τρεῖς ἠλειακὲς μονές, Βλαχέρνας, Σκαφιδιᾶς καὶ Ἄνω Δίβρης ὑπάρχουν συνολικὰ 9 χειρόγραφα, ποὺ χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 21. Στὴ μονὴ Βλαχέρνας ὑπάρχουν 2, στὴ μονὴ Σκαφιδιᾶς ἄλλα 2 καὶ στὴ μονὴ Ἄνω Δίβρης 5. Οἱ νομοκανονικὲς συλλογὲς ποὺ περιέχονται στὰ χειρόγραφα αὐτὰ δὲν μᾶς εἶναι ἄγνωστες. Δὲν συναντοῦμε δηλαδὴ στὰ χειρόγραφα αὐτὰ κανένα καινούργιο νομοκανονικὸ κείμενο μὲ ἰδιαίτερη σπουδαιότητα, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς παραλλαγὲς σὲ ὁρισμένα ἐπὶ μέρους θέματα. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ συνθῆκες τῆς ἀντιγραφῆς καὶ τῆς χρησιμοποιήσεώς τους μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν ἠλειακὸ χῶρο, γεγονὸς ποὺ μᾶς βοηθᾶ νὰ ἐξαγάγουμε κάποια συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Δικαίου στὴν Ἠλεία, τουλάχιστον ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς δεύτερης Τουρκοκρατίας.

Στοὺς παλαιογράφους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου εἶναι γνωστὸ ὅτι κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα δύο κυρίως νομοκανονικὲς συλλογές. Πρόκειται γιὰ τὴν *εἰς φρᾶσιν ἁπλῆν* μετάφραση τοῦ *Νομοκάνονος* τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ποὺ συντάχθηκε τὸ 1562, καὶ γιὰ τὸ *Νομοκάνονον πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον*

[1] ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Μονὴ Σκαφιδιᾶς τῆς Ἠλείας*, Ἀθήνα 1984, σσ. 110-156.

[2] ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ, *Μικροφωτογραφήσεις χειρογράφων καὶ ἀρχείων*, Γ' (1981-1983), Ἀθήνα 1985, σσ. 21-22, 28 καὶ 46-47.

τοῦ μοναχοῦ Κυρίλλου, ποὺ συντάχθηκε τὸ 1614[1]. Βεβαίως δὲν λείπουν ἄλλες μεγάλες συλλογὲς τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, ὅπως τὸ *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ἡ *Ἑξάβιβλος* τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ *Βακτηρία τῶν ἀρχιερέων* τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἀπὸ τὶς συλλογὲς αὐτὲς στὸν ἠλειακὸ χῶρο ἀντιπροσωπεύονται οἱ δύο πρῶτες μὲ 6 χειρόγραφα (5 *Μαλαξός*, 2 *Κύριλλος* - ἕνα χειρόγραφο περιέχει καὶ τὰ δύο κείμενα), ἐνῶ μὲ 2 χειρόγραφα ἀντιπροσωπεύεται τὸ *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη καὶ μάλιστα στὴ νεοελληνική του μετάφραση ἀπὸ τὸν Κουνάλη Κριτόπουλο[2].

[1] Ἀπόπειρες γιὰ τὴν ἔκδοση ἀποσπασμάτων ἢ ὁλοκλήρου τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἔχουν γίνει στὸ παρελθὸν χωρὶς ὅμως ἱκανοποιητικὸ ἀποτέλεσμα. Βλ. γιὰ παράδειγμα ΛΕΩΝΙΔΑ Λ. ΣΓΟΥΤΑ, *Νομοκάνων Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, "Θέμις" 7(1856), σσ. 165-246, (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος στὸν τίτλο ἔχει γραφτεῖ *Μιχαήλ*).- VASILE GRECU-GHEORGHE CRONT, *Nomocanonul lui Manuil Malaxos, Itreptarea Legii 1652*, Editura Academiei Republicii Populare Romine, Βουκουρέστι 1962.- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΓΚΙΝΗ - ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Νομοκάνων Μανουὴλ τοῦ Μαλαξοῦ τοῦ ἐκ Ναυπλίου τῆς Πελοποννήσου μετανεχθεὶς εἰς "λέξιν ἁπλῆν διὰ τὴν τῶν πολλῶν ὠφέλειαν"*, "Νόμος (Ἐπιστ. Ἐπετ. τοῦ Τμήματος Νομικῆς Σχολῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν)" 1(1982), Θεσσαλονίκη 1985. Οἱ δυσκολίες γιὰ μιὰ ἔκδοση τοῦ κειμένου αὐτοῦ ὅσο τὸ δυνατὸν πλησιέστερη πρὸς τὴ γραφίδα τοῦ συγγραφέως προέρχονται κυρίως ἀπὸ δύο αἰτίες. Ἡ πρώτη εἶναι ὁ τεράστιος ἀριθμὸς χειρογράφων μὲ ἄπειρες μεταξύ τους λεκτικὲς καὶ δομικὲς παραλλαγὲς (ὑπολογίζεται ὅτι ὑπάρχουν πάνω ἀπὸ 500 χειρόγραφα) καὶ ἡ δεύτερη εἶναι ὅτι καθὼς ἔχει διαπιστωθεῖ τελευταῖα ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Μαλαξοῦ προέρχονται τουλάχιστον τρία χειρόγραφα μὲ τὸ ἴδιο κείμενο, ἀλλὰ μὲ ἀρκετὲς ἐπίσης παραλλαγές. Βλ. σχετικὰ ΚΥΡΙΑΚΗΣ ΜΑΜΩΝΗ, *Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν Νομοκάνονα εἰς "λέξιν ἁπλῆν" τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, "Μνημοσύνη" 10(1985-1987), Ἐν Ἀθήναις 1988, σσ. 191-204, ὅπου καὶ παλαιότερη περὶ Μαλαξοῦ βιβλιογραφία.

[2] Γιὰ τὴ συλλογὴ αὐτὴ βλ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *"Νομοκάνων πάνυ ὠφέλιμον καὶ πλουσιώτατον", ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 8 κῶδιξ τῆς Λίνδου*, ἀνάτ. ἐκ τοῦ "Ἀρχείου Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου" 23(1968) καὶ 24(1969), Ἀθήνα 1969, ὅπου δημοσιεύονται τὰ κεφάλαια μαζὶ μὲ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος καθενός. Πρόσφατη ἔκδοση τῆς συλλογῆς αὐτῆς ὑπάρχει βασισμένη σὲ δύο κυπριακὰ χειρόγραφα

Ἐπὶ πλέον, σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ὑπάρχει συσταχωμένο ἕνα ἀπόσπασμα ἄλλου χειρογράφου, ποὺ περιέχει ἐπιτομὴ τῶν *Κανόνων τῶν Ἀποστόλων* καὶ ἕνα ἀκόμη χειρόγραφο ἀποτελεῖ κάπως ἰδιότυπη συλλογὴ ἀπὸ γνωστὰ πάντως κείμενα.

Μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποὺ μποροῦμε κατ' ἀρχὰς νὰ κάνουμε βασιζόμενοι στὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα καὶ σὲ ἄλλα ἐσωτερικὰ στοιχεῖα τῶν χειρογράφων, εἶναι ὅτι αὐτὰ δὲν γράφτηκαν στὸν ἠλειακὸ χῶρο, ἀλλὰ μεταφέρθηκαν σ' αὐτὸν ἀπὸ περιοχὲς γειτονικές, ὅπως ἡ Ἀχαΐα καὶ τὰ Καλάβρυτα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξέταση καὶ τῶν ἄλλων χειρογράφων, δείχνει ὅτι στὴν Ἠλεία δὲν εἶχε ἀναπτυχθεῖ καμία σπουδαία κωδικογραφικὴ δραστηριότητα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Θεωρῶ ἐδῶ ἀπαραίτητο νὰ παραθέσω μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου τοῦ Μαλαξοῦ καὶ τοῦ Κριτοπούλου σὰν μιὰ μικρὴ συμβολὴ στὴ μελλοντικὴ κριτικὴ ἔκδοσή τους.

ἀπὸ τὸν ΘΕΟΔΩΡΟ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟ, *Κύπρια νόμιμα*, "Μελέται καὶ Ὑπομνήματα" 1(1984), Ἵδρυμα Ἀρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, Λευκωσία 1984, σσ. 1-142. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τόσο τὸ χειρόγραφο τῆς Λίνδου ὅσο καὶ τὰ δύο κυπριακὰ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ ἀντιπροσωπευτικώτερα τῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς καὶ περιεχομένου παρουσιάζει τὰ ἴδια προβλήματα μὲ τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ. Παρ' ὅλα αὐτὰ δύο τουλάχιστον χειρόγραφα βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν ἀρχικὴ μορφή. Πρόκειται γιὰ τοὺς Μονῆς Βρύσης Σίφνου 6 καὶ Μουσείου Μπενάκη Ἀθηνῶν Ἀνταλλ. 125, ποὺ γράφτηκαν στὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπὸ τὸν δόκιμο κωδικογράφο Ἀντώνιο ἱερομόναχο τὸ ἔτος 1662 καὶ 1663 ἀντίστοιχα. Καὶ τὰ δύο χειρόγραφα διασώζουν τὸ σημείωμα τοῦ συντάκτη τῆς συλλογῆς καὶ τὸ ἔτος τῆς συγγραφῆς ὡς ἑξῆς: *Τὸ παρὸν νόμιμον συναθροισθὲν ὑπὸ Κυρίλλου μοναχοῦ ἐκ διαφόρων νομίμων πολλῷ μόχθῳ καὶ ἐπιμελείᾳ καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες αὐτὸ εὔχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ, ἐν ἔτει ζρκβ΄, μηνὶ Αὐγούστου ιβ΄* (βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΟΣ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Δέκα αἰῶνες ἑλληνικῆς γραφῆς (9ος-19ος αἰ.)*, Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 1977, σσ. 59-60.

Α. Ἀναμφισβήτητα ὁ εἰς *κοινὴν φρᾶσιν* Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ μαλαξοῦ ὑπῆρξε ἡ πιὸ διαδεδομένη νομοκανονικὴ συλλογὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ἡ ὁποία χρησίμευσε ὡς βάση γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν προβλημάτων ποὺ ἀνέκυπταν μεταξὺ τῶν χριστιανῶν τόσο στὶς μεταξὺ τῶν λαϊκῶν σχέσεις, ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν ἱερωμένων.

Ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ μιὰ κριτικὴ ἔκδοση μὲ φιλολογικὴ μέθοδο τῆς συλλογῆς αὐτῆς εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐνασχόλησή μου μὲ τὰ λίγα αὐτὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν τῆς Ἠλείας, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα παρόμοια ἄλλων βιβλιοθηκῶν ἔδειξε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἔκδοσης τῆς συλλογῆς αὐτῆς στὶς παλαιότερες παραλλαγές της, ὥστε αὐτὲς νὰ ἀποτελέσουν τὸν γνώμονα τῆς διαχρονικῆς ἀποκλίσεως ἢ συγκλίσεως τῶν μεταγενεστέρων χειρογράφων καὶ μάλιστα ὄχι μόνο ἀπὸ πλευρᾶς ἀριθμοῦ κεφαλαίων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πλευρᾶς γλωσσικῆς. Πιστεύω πὼς τὰ τρία ὡς τώρα γνωστὰ χειρόγραφα τῆς συλλογῆς ποὺ θεωροῦνται συνάμα καὶ αὐτόγραφα, κώδικας Ἀθηνῶν ΓΑΚ 172, Μονῆς Κύκκου Κύπρου 10 καὶ Ἀθηνῶν ΕΒΕ 2372, μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση γιὰ μιὰ τέτοια ἔκδοση. Ἀπὸ μιὰ λεπτομερὴ παραβολὴ τῶν κεφαλαίων μεταξὺ τοῦ χειρογράφου ΓΑΚ καὶ τοῦ Κύκκου διαπίστωσα ὅτι τὸ κείμενο τοῦ δευτέρου ἀποτελεῖ σαφὴ παραλλαγὴ τοῦ πρώτου μὲ κύρια γνωρίσματα τὴν ἀναφορὰ στὸ προοίμιο τοῦ πατέρα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ Δημητρίου ὡς *οἰκονόμου τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Ναυπλίου καὶ Ἄργους*, τὴ σύμπτυξη τῶν κεφαλαίων περὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καὶ κυρίως, τὴν παρεμβολὴ εἰκοσιεπτὰ κεφαλαίων μὲ τὸν γενικὸ τίτλο *Νομοκάνονον* μετὰ ἀπὸ τετρακοσιοστὸ κεφάλαιο τοῦ χειρογράφου τῶν ΓΑΚ, μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὶς διατάξεις περὶ γεωργῶν καὶ διαστημάτων ἡμέρας. Ἡ παραβολὴ ἐπίσης τῶν κεφαλαίων μεταξὺ τοῦ κώδικα τοῦ Κύκκου καὶ τῆς Δίβρης 1 ἔδειξε ὅτι ὁ δεύτερος περιέχει κεφάλαια ποὺ ὑπάρχουν μὲν στὸν κώδικα τῶν ΓΑΚ, ἀλλὰ λείπουν ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Κύκκου. Ἐπομένως πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλη μιὰ παραλλαγὴ ἀνάμεσα στοὺς κώδικες ΓΑΚ καὶ Κύκκου, ἡ ὁποία ὅμως παραλλαγὴ δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς ΕΒΕ, δεδομένου ὅτι ἐκεῖ περιέχονται ἐπιλεκτικὰ τὰ μισὰ σχεδὸν κεφάλαια τοῦ κώδικα τῶν ΓΑΚ. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι πάρα πολλὰ χειρόγραφα δὲν παρέχουν στὴν ἀρχὴ τὸ *Προοίμιον* τοῦ Μαλαξοῦ καὶ ἔτσι

δημιουργεῖται κάποια σύγχυση στὴν ταύτιση τῆς συλλογῆς.

Β. Σχετικὰ μὲ τὴ μετάφραση τοῦ *Συντάγματος κατὰ στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ἀπὸ τὸν Κουνάλη Κριτόπουλο καὶ συμπληρωματικὰ σὲ ὅσα γράφει ὁ Μάτσης στὸ σχετικὸ ἄρθρο του, πρέπει νὰ τονίσουμε, ὅτι ἔστω καὶ ἂν δὲν προσφέρει κάτι παραπάνω ἀπὸ πλευρᾶς νομικῆς ἡ ἔκδοσή της, ἐν τούτοις ἀποτελεῖ σημαντικώτατο μνημεῖο τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ παλαιότερα σὲ πεζὸ λόγο. Σὲ μιὰ σύντομη ἐξέταση ποὺ ἔκανα στον κώδικα Ἀθηνῶν ΕΒΕ 1042 διαπίστωσα ὅτι αὐτὸς κατὰ τὸ ἥμισυ (ὡς τὸ φ. 117β) εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρεσινὸ τὸν Κορίνθιο, τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀρκετὰ τὴν κωδικογραφικὴ δραστηριότητα στὴ Ρώμη στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα καὶ ἀκόμη τὴ μεταφραστική του κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴν Ἑλλάδα μὲ κύριο προσανατολισμὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας[1]. Ἡ ἀνάμιξη τοῦ Κωνσταντίνου Ρεσινοῦ ὁπωσδήποτε προσδίδει περισσότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κειμένου αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ὁ κώδικας τῆς ΕΒΕ εἶναι πιθανότατα τὸ παλαιότερο χειρόγραφο ποὺ περιέχει τὸ ἔργο τοῦ Κριτοπούλου.

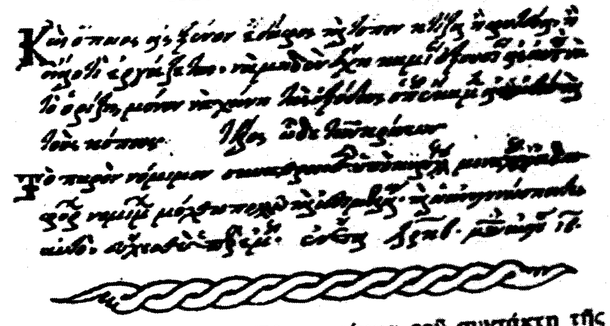
[1] Γιὰ τὴ μετάφραση αὐτὴ βλ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, "Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν" 26, Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 49, ἀρ. 37 καὶ ΝΙΚΟΛΑΟΥ Π. ΜΑΤΣΗ, *Περὶ τὴν παράφρασιν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη ὑπὸ τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου - Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῶν μεταβυζαντινῶν Νομοκανόνων*, ΕΕΒΣ 34(1965), σσ. 175-201.

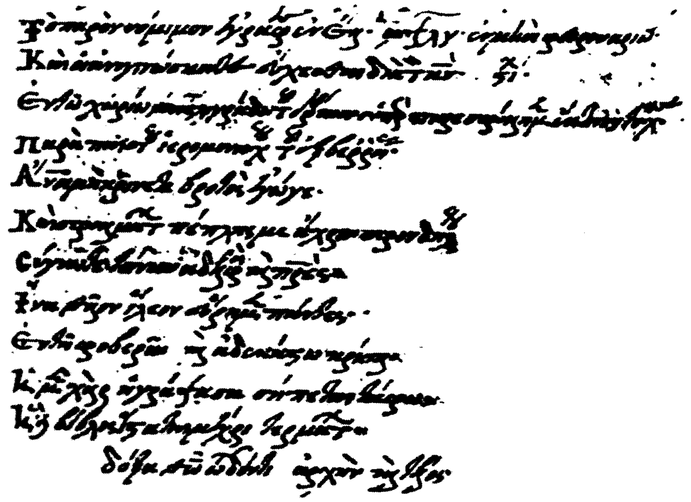

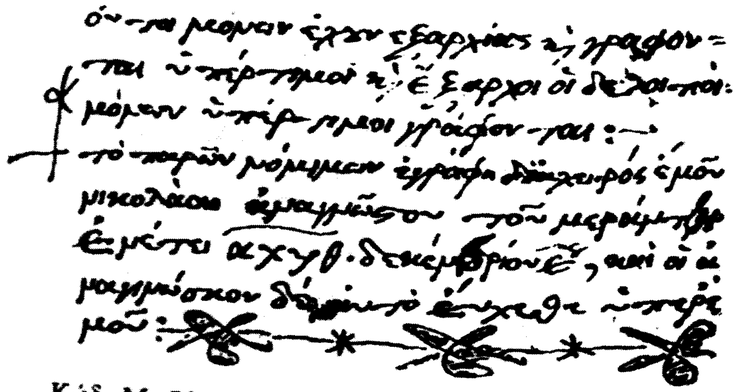

Κώδ. Μ. Βλαχέρνας 3, σ. 30

Κώδ. Μ. Βλαχέρνας 3. Τὸ σημείωμα τοῦ συντάκτη τῆς συλλογῆς

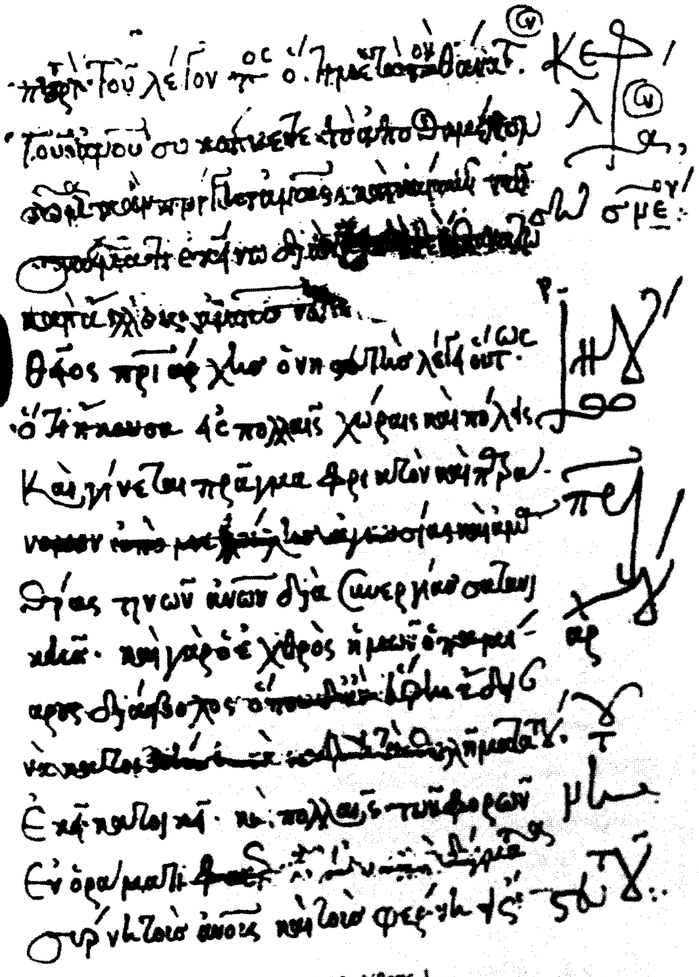
3. Κώδ. Μ. Βλαχέρνας 3.
Τὸ σημείωμα τοῦ κωδικογράφου

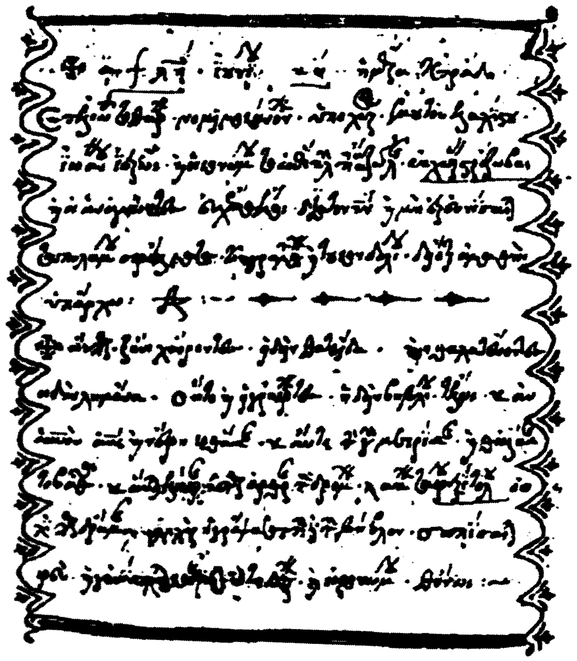
Κώδ. Μ. Βλαχέρνας 4. Τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα

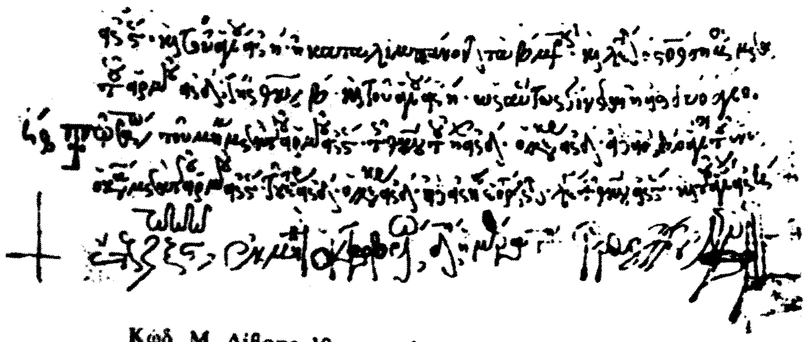

Κώδ. Μ. Δίβρης 1

Κώδ. Μ. Σκαφιδιάς 8. Τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα

Κώδ. Μ. Δίβρης 10, χρονολογία γ΄ μέρους

28.

ΕΝΑΣ ΝΕΟΣ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΚΑΝΟΝΑ ΤΟΥ ΜΑΝΟΥΗΛ ΜΑΛΑΞΟΥ

(Καϊρείου Βιβλιοθήκης ἀρ. 1)

Ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες προσωπικότητες τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 16ον αἰώνα. Νομομαθὴς καὶ δραστήριος κωδικογράφος, καταγόταν ἀπὸ τὸ Ναύπλιο καὶ κατέφυγε μὲ ἄλλους Πελοποννήσιους λογίους στὴν Ἰταλία, τὸ 1540, ὅταν ἡ πατρίδα του ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Γιὰ τὴ δράση του ὡς κωδικογράφου στὴ Ρώμη καὶ τὴ Βενετία, καθὼς καὶ γιὰ τὸν κύκλο τῶν λογίων, Ἑλλήνων καὶ Ἰαλῶν, στὸν ὁποῖον συμμετεῖχε, γνωρίζουμε ἀρκετά. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 1562 γυρίζει στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαθίσταται γιὰ κάποιο χρονικὸ διάστημα στὴν πόλη τῶν Θηβῶν, ὅπου συντάσσει τὸν γνωστὸ *Νομοκάνονά* του σὲ λόγια γλώσσα. Ἀργότερα τὸν συναντοῦμε στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου συνδέεται μὲ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία. Γιὰ τὴν περίοδο τῆς δράσης του στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν διαθέτουμε πολλὰ στοιχεῖα. Γνωρίζουμε ὅτι δίδασκε ἑλληνικά, ὅτι συνέταξε δύο χρονογραφικὰ ἔργα, ἕνα γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἄλλο γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία, καί, τέλος, ὅτι ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀντιγραφὴ χειρογράφων. Τὸ πιὸ γνωστὸ καὶ πιὸ διδεδομένο ἔργο του σ᾽ ὅλον τὸν κόσμο τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς εἶναι ὁ *Νομοκάνονάς* του μεταφρασμένος ἀπὸ τὸν ἴδιο σὲ φράση κοινή, δηλαδὴ σὲ γλώσσα δημώδη. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ πολιτικῶν νόμων τοῦ Βυζαντίου, ἡ ὁποία χρησίμευε ὡς βασικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὴ ρύθμιση ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων κυρίως, ἀλλὰ καὶ οἰκογενειακῶν καὶ ἀστικῶν. Τὸ ἔργο αὐτό, ἂν καὶ ὡς τώρα ἔχουν γίνει τρεῖς ἀπόπειρες ἐκδόσεώς του, στὴν οὐσία παραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτο. Αἰτία εἶναι ἡ πληθώρα τῶν χειρογράφων (ποὺ ὑπολογίζονται πάνω ἀπὸ πεντακόσια), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνισότητα καὶ ἀνομοιογένεια τῆς ὕλης. Μόλις πρόσφατα ἡ παλαιογραφικὴ ἔρευνα ἔφερε σὲ φῶς τρεῖς αὐτόγραφους κώδικες τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸν κώδικα Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 2372 (ἀπὸ τὸν Λίνο Ποδικα τῆς κυπριακῆς Μονῆς τοῦ Κύκκου ἀρ. 10 (ἀπὸ

τὸν Ἀγαμέμνονα Τσελίκα) καὶ τὸν κώδικα 172 τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (ἀπὸ τὴν Κυριακὴ Μαμώνη). Ἀπὸ πρόσφατη ἐπίσης ἔρευνα τοῦ Ἀγαμέμνονα Τσελίκα σχετικὰ μὲ τὴ δομὴ καὶ τὴ συγκρότηση τῆς συλλογῆς αὐτῆς, ἀπεδείχθη ὅτι τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα δὲν ταυτίζονται μεταξύ τους, καὶ κατὰ συνέπεια τὸ θέμα τῆς κριτικῆς ἔκδοσής του περιπλέκεται περισσότερο[1]. Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα συμπαγὲς κείμενο, ποὺ γνώρισε μιὰ κανονικὴ ἀντιγραφικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ γιὰ ἕνα κείμενο, στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἐπέφερε προσθαφαιρέσεις κεφαλαίων. Αὐτὴ τὴ διαπίστωση ἔρχεται, δυστυχῶς γιὰ τὸν μέλλοντα κριτικὸ ἐκδότη τοῦ κειμένου, νὰ ἐπιβεβαιώσει καὶ ὁ νέος αὐτόγραφος κώδικας ποὺ παρουσιάζουμε ἐδῶ καὶ ποὺ ἀνήκει στὴν Καΐρειο Βιβλιοθήκη. Τὸν κώδικα μᾶς τὸν παρουσίασε ὁ κ. Δημήτριος Πολέμης στὴ φετεινὴ ἐκπαιδευτικὴ ἐκδρομὴ τοῦ σεμιναρίου τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου στὴν Ἄνδρο. Οἱ εὐχαριστίες μας ἂς τοῦ ἐκφραστοῦν καὶ ἀπὸ ἐδῶ περισσότερο θερμές.

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἕνα χαρτῷ χειρόγραφο σὲ σχῆμα 8ο, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὰ ἄλλα τρία ποὺ ἀναφέραμε, μὲ 381 φύλλα καὶ δέσιμο μὲ ξύλινες πινακίδες καὶ δερμάτινο καφὲ κάλυμμα. Ὡς πρὸς τὴν ταύτιση τῆς γραφῆς δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία δεδομένου ὅτι, ἂν καὶ ἀνυπόγραφο, ἡ γραφή του ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴ γραφὴ καὶ τῶν τριῶν ἄλλων νομοκανόνων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γραφὴ τῶν δημοσιευμένων αὐτογράφων ἐπιστολῶν του ἀπὸ τὸν Paul Canart, τὸν Γεώργιο Μάρκου καὶ τὸν De Gregorio. Τὸ χειρόγραφό μας πρέπει νὰ ἀνῆκε ἀρχικά, σύμφωνα μὲ μιὰ στρογγυλὴ σφραγίδα ποὺ ὑπάρχει στὰ φύλλα 4ν καὶ 379ν, στὸν μητροπολίτη Πτολεμαΐδος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων Ἰωάσαφ. Τὸ ὄνομά του εἶναι γραμμένο στὴν περιφέρεια τῆς σφραγίδας μὲ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ στὸ κέντρο μὲ ἀραβικά. Γιὰ τὸν Ἰωάσαφ Πτολεμαΐδος γνωρίζουμε πρὸς τὸ παρόν, βάσει πηγῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅτι εἶχε πράγματι τὴν ἕδρα του στὴν Πτολεμαΐδα, τὴ σημερινὴ Χάϊφα ἢ τὴν Ἄκρη τῶν Σταυροφόρων, καὶ ὅτι ἐξεδόθη γιὰ λογαριασμό

[1] Βλ. ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΑ ΤΣΕΛΙΚΑ, *Τὰ νομοκανονικὰ χειρόγραφα τῶν μοναστηριῶν τῆς Ἠλείας*, "Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἠλειακῶν Σπουδῶν", Ἀθῆναι 1989, σσ. 275-304, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

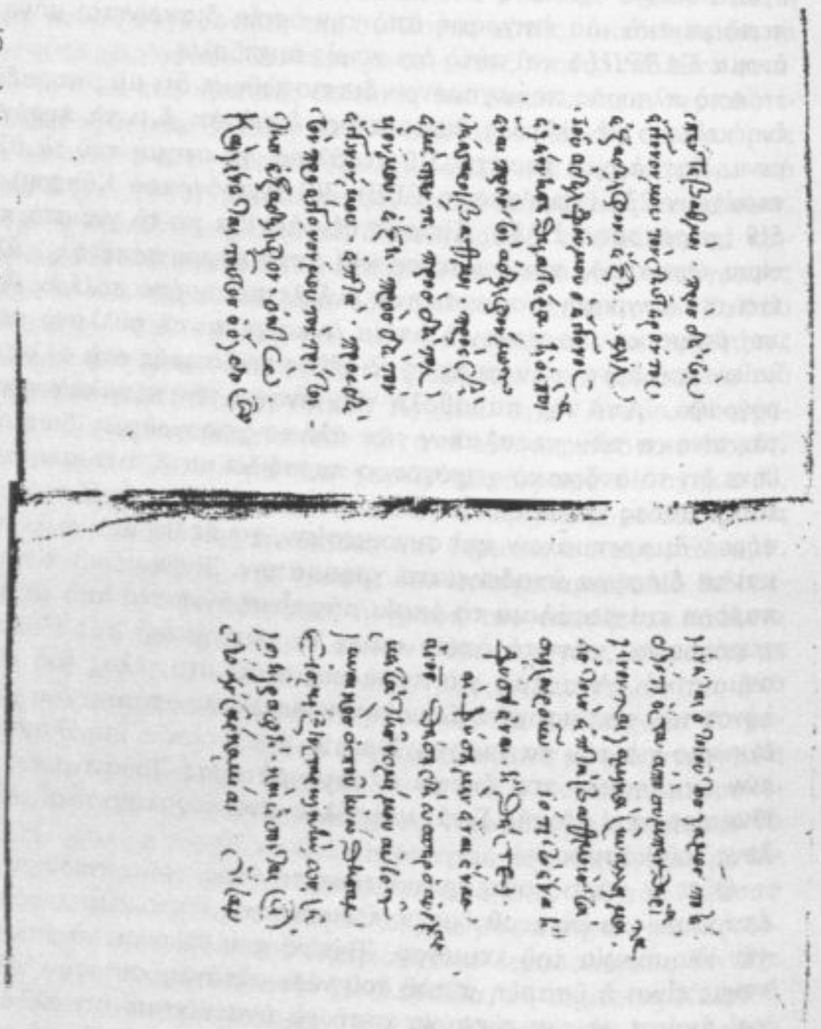

του τὸ 1607 ἕνας σουλτανικὸς ὁρισμὸς ποὺ ἐνίσχυε τὴ θέση του στὴ μητρόπολή του. Μιὰ ἄλλη ἐπίσης στρογγυλὴ σφραγίδα στὸ πρῶτο φύλλο ἔχει στὴ μέση παράσταση καθιστοῦ λέοντος καὶ περιφερειακὰ μιὰ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία διακρίνεται μόνο τὸ ὄνομα *ΓΑΒΡΙΗΛ* καὶ αὐτὸ ὄχι χωρὶς ἀμφιβολία.

Ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου διαπιστώθηκε ὅτι μᾶς παραδίδει ἕνα κείμενο μὲ τελείως διαφορετικὴ δομὴ ἀπ' ὅ,τι τὰ προηγούμενα. Κατ' ἀρχὰς περιέχει 210 κεφάλαια, τὴ στιγμὴ ποὺ τὰ ἄλλα περιέχουν 233 (χειρόγραφο ΕΒΕ), 301 (χειρόγραφο Κύπρου) καὶ 519 (χειρόγραφο ΓΑΚ). Ἐπίσης δὲν ἀρχίζει μὲ τὸ γνωστὸ προοίμιο *Θησαυρὸς κεκρυμμένος καὶ πηγὴ ἐσφραγισμένη* ... ἀλλὰ ἔχει τὴν ἐπιγραφὴ *Νομοκάνονον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν θείων καὶ θεοφόρων πατέρων*, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ συλλογὴ κεφαλαίων ποὺ συναντῶνται πρὸς τὸ τέλος τῆς σειρᾶς στὰ ἄλλα χειρόγραφα. Ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ πίνακα τῶν κεφαλαίων πρὸς τὸν πίνακα τῶν κεφαλαίων τῶν ἄλλων χειρογράφων διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἀνδριακὸ χειρόγραφο παραδίδει κατὰ ἀνώμαλη σειρὰ τρεῖς ὁμάδες κεφαλαίων ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα ἱερέων, διαφόρων ἁμαρτημάτων καὶ συνοικεσίων, χωρὶς βέβαια νὰ λείπουν καὶ τὰ διάφορα ὑποδείγματα γραμμάτων. Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι παρέχει καὶ κεφάλαια τὰ ὁποῖα μᾶς εἶναι ἄγνωστα ἀπὸ τὰ ἄλλα χειρόγραφα, κάτι τὸ ὁποῖο κάνει τὸ χειρόγραφό μας ἰδιαίτερα σημαντικό. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα ὅτι στὸ τέλος τοῦ κατα-λόγου τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ὑπάρχει ἕνα μικρὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱερεμία, ἕνα ἐκτενὲς κεφάλαιο περὶ τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἔκτισε ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανὸς καὶ ἰδιαίτερα περὶ Μονῆς Σινᾶ, καὶ τέλος, ἕνα κεφάλαιο περὶ τοῦ τέλους τοῦ κόσμου.

Οὔτε ὁ χῶρος οὔτε γενικώτερα τὸ θέμα τοῦ συνεδρίου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ περισσότερες λεπτομέρειες ὡς πρὸς τὴν ἰδιομορφία τοῦ κειμένου. Ἐκεῖνο ποὺ θέλουμε νὰ ἐπισημάνουμε εἶναι ἡ ὕπαρξη αὐτοῦ τοῦ νέου αὐτόγραφου στὴν Ἄνδρο καὶ ἀκόμη μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ἄλλο ἕνα χειρόγραφο γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον ὑπάρχει στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος Κορθίου καὶ περιέχει τὸ *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη.

Ὁ αὐτόγραφος σοφάρικος κώδικας τοῦ Μαλαξοῦ τῆς Καϊρείου Βιβλιοθήκης τῆς Ἄνδρου.

29.

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΙΑΤΡΟΣΟΦΙΑ ΜΙΑ ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΜΕΝΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Ὅταν τὸ 1805 ὁ γνωστὸς Γάλλος περιηγητὴς καὶ φιλέλληνας Φραγκίσκος Πουκεβίλ ἐπισκεπτόταν τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐξέταζε τὴν κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Πελοποννήσου, ὄχι τόσο μὲ τὰ μάτια ἑνὸς ἐξελιγμένου Εὐρωπαίου, ὅσο μὲ τὰ μάτια τῆς καρδιᾶς του, ἐνδιαφερόταν ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὴν κατάσταση τῆς ὑγείας τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐπισημαίνει στὸ βιβλίο, ποὺ ἀργότερα κυκλοφόρησε, κάθε παράγοντα ποὺ ἐπηρέαζε τὴν ὑγεία τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τὸ εἶδος καὶ τὸ ποιὸν τῆς τροφῆς, τὸ κλῖμα, τὶς συνθῆκες διαβίωσης καὶ ἐργασίας, καὶ ἀκόμη τὴν κατάσταση δουλείας, ποὺ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάπτυξη ἰδιαίτερων πρωτοβουλιῶν γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ φροντίδα τῆς ὑγιεινῆς. Ἀναφέρεται στὶς φυσικὲς αἰτίες ποὺ προκαλοῦσαν τὶς ἀρρώστιες, κυρίως τὶς ἐνδημικές, καὶ μαζὶ μ᾽ αὐτὲς κάνει λόγο καὶ γιὰ μιὰ ἀνθρώπινη μάστιγα, ποὺ ἦταν ὑπεύθυνη γιὰ τὸν ἀποδεκατισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ. Μιλάει γιὰ τοὺς *καλογιατρούς*, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ξενόφερτοι καὶ οἱ ὁποῖοι μὲ ἐλλιπέστατες ἢ καὶ ἀνύπαρκτες γνώσεις, πάντως ὅμως μὲ πολὺ στόμφο καὶ φαντασία, περιέργχονταν τὰ χωριὰ γεμίζοντας τὸ βαλάντιό τους καὶ ἀφήνοντας πίσω τους πότε μιὰ χήρα καὶ πότε ἕνα ὀρφανὸ παιδί. Ἡ ἀγανάκτησή του γι᾽ αὐτὴ τὴν κατάσταση τὸν ὠθεῖ σὲ μιὰ ἀντιπαράθεση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν καλογιατρῶν καὶ τῆς ἐφαρμογῆς πανάρχαιων πρακτικῶν γνώσεων ἰατρικῆς ἀπὸ τὸν ἁπλὸ λαό. Γιατρὸς ὁ ἴδιος καὶ μὲ πλούσια κλασικὴ μόρφωση δὲν διστάζει καθόλου νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὰ πιὸ ἐπαινετικὰ καὶ πιὸ θερμὰ λόγια γιὰ τὴ λαϊκὴ γνώση τῆς ἰατρικῆς. *Ὁ λαός*, λέει, *διαθέτει ἀκόμη μερικὲς ἁπλὲς μεθόδους, μὲ τὶς ὁποῖες νικᾶ τὶς συνηθισμένες ἀσθένειες. Καὶ θὰ ἦταν πανευτυχής, ἂν μποροῦσε ν᾽ ἀπομακρύνει τὸν πανοῦργο καλογιατρό. Μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἐξυπνάδα τῶν χωρικῶν στὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς τυφοειδοῦς πυρετοῦ. Τὰ φάρμακα ποὺ ἔδιναν στοὺς ἀρρώστους, ἦταν μερικὰ φλυτζάνια δυνατοῦ κρασιοῦ ἀνακατωμένου μὲ νερό, ρόδια καὶ λεμόνια. Ἔτσι, χωρὶς*

Hellenic Open Research Library

πολλὰ φάρμακα καὶ χωρὶς νυστέρια, ἡ φύση ξανάπαιρνε ἐπάνω της καὶ μὲ λίγες αὐτονόητες φροντίδες ὁ ἄρρωστος ἔβρισκε καὶ πάλι τὴν πρώτη του ἐνεργητικότητα. Εἶδα νὰ ἀντιστέκονται σπανιότατα οἱ διαλείποντες πυρετοὶ σὲ ἕνα μεῖγμα ἀπὸ καφὲ καὶ χυμὸ λεμονιοῦ, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ γενικὸ φάρμακο ὅλου τοῦ τόπου[1].

Ἂν λοιπὸν ἀπὸ ἕνα τέτοιο ἐπίσημο στόμα ἔχουμε μιὰ τέτοιου εἴδους ἀποδοχὴ τῆς λαϊκῆς ἰατρικῆς, δὲν νομίζω πὼς πρέπει νὰ εἶναι ἔξω ἀπὸ τὶς ἐρευνητικές μας ἐπιδιώξεις, νὰ ἀνιχνεύσουμε τὶς πηγὲς ἐκεῖνες ἀπ' ὅπου ὁ λαὸς ἀντλοῦσε αὐτὲς τὶς γνώσεις. Καὶ βέβαια ἀμέσως ἔρχεται στὸ μυαλό μας ἡ προφορικὴ παράδοση, ἡ ὁποία διέσωσε πολλὲς ἀπὸ τὶς πρακτικὲς τῆς ἀρχαίας σοφίας. Ὅσοι ὅμως ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχουν ἐπισημάνει, ὅτι δὲν ἦταν μόνο ἡ προφορικὴ παράδοση, ἀλλὰ καὶ ἡ γραπτή, μέσῳ μιᾶς κατηγορίας χειρογράφων, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται καὶ εἶναι γνωστὰ σὲ ὅλους ὡς *γιατροσόφια*.

Αὐτὴν τὴν κατηγορία τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ σᾶς παρουσιάσω, ὄχι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἰατρικῆς, ὅσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ παλαιογράφου καὶ τοῦ φιλολόγου, καὶ ταυτόχρονα νὰ προσδιορίσω τὴ θέση της στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτιστικὴ κατάσταση στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Τὸ τόλμημα, δὲν τὸ κρύβω, εἶναι μεγάλο, γιατὶ ἡ μέχρι σήμερα ὑπάρχουσα βιβλιογραφία εἶναι πενιχρὴ καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχω ὑπ' ὄψη μου προέρχονται κυρίως ἀπὸ προσωπικὴ ἐξέταση ἀρκετῶν χειρογράφων κυρίως τοῦ 18ου αἰῶνος[2].

Τὰ *γιατροσόφια* ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν χειρογράφων ποὺ περιέχουν μιὰν ἐκτενὴ σειρὰ αὐτοτελῶν κεφαλαίων. Παρόμοιά τους ὡς πρὸς τὴ δομὴ εἶναι οἱ συλλογὲς τῶν *Ἀποφθεγμάτων* τῶν Γερόντων τῆς ἐρήμου, τὰ λεγόμενα *Γεροντικά*, οἱ *Νομοκάνονες* καὶ οἱ κώδικες ποὺ περιέχουν φυσιογνωστικὰ κείμενα καὶ ἠθικὰ παραγγέλματα. Ἐντάσσονται ἐπίσης στὴν κατηγορία τῶν ἄμεσα χρηστικῶν βιβλίων, τῶν ἐγχειριδίων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ περιέχουν ἐκτενεῖς πραγματεῖες, φιλολογικὲς συνθέσεις ἢ λειτουργικὰ

[1] ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΚΑΡΟΛΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ ΠΟΥΚΕΒΙΛ, *Ταξίδι στὸ Μοριά*, μετάφρ. Ὄλγας Ρομπάκη - Ἑλένης Γαρίδη, Ἀθήνα 1980, σ. 355.

[2] Βλ. σχετικὰ ΑΓΛΑΪΑΣ ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παραδοσιακὴ ἰατρικὴ στὴν Πελοπόννησο*, Ἀθήνα 1985, σ. 30 καὶ σημ. 31.

κείμενα. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τους εἶναι ἡ ποικιλία ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν κεφαλαίων τους, καθὼς καὶ οἱ γλωσσικὲς παραλλαγές, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴν εὐκολία καὶ τὴν εὐχέρεια τῶν ἀντιγραφέων νὰ ἀφαιροῦν ἢ νὰ εἰσάγουν καὶ ἐν γένει νὰ τροποποιοῦν τὴ δομὴ τοῦ προτύπου τους ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς. Ἂς δοῦμε ὅμως στὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάζουμε μερικοὺς ἀπὸ τοὺς πρωτότυπους τίτλους τῶν χειρογράφων.

1. Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Καλύμνου "Αἱ Μοῦσαι", ἀρ. 3: *Ἰατροσόφιον.*
2. Μονῆς Μεταμορφώσεως Σκοπέλου, ἀρ. 8: *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον καὶ δόκιμον.* Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο: *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ πολλῶν ἰατρικῶν βιβλίων Γαληνοῦ τε καὶ Ἱπποκράτους καὶ Μελετίου καὶ ἄλλων πολλῶν.*
3. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Βορρέ: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ Ἰατροσοφίου τῶν τριῶν διδασκάλων Γαληνοῦ, Ἰσοκράτους* (sic) *καὶ Διοσκουρίδους.*
4. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 5: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ σημειοῦμεν ἐνταῦθα διάφορες ρετζέτες τῶν μαντζουνίων εἰς χρῆσιν πλείστων παθῶν ὀξέων τε καὶ χρονίων συναγμένων ἐκ διαφόρων βιβλίων Ἱπποκράτους τε καὶ Γαληνοῦ, Καπέλου καὶ ἄλλων ἐμπείρων ἰατρῶν, δόκιμον.*
5. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 44: *Ἰατροσόφιον τοῦ Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ.*
6. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 61: *Ἰατροσόφιον δόκιμον ἐκλελεγμένον ἐκ διαφόρων ἀρίστων ἰατρῶν, Μελετίου, Γαληνοῦ τε καὶ Ἱπποκράτους.*
7. Ἀθηνῶν, Ἰδιωτικῆς Βιβλιοθήκης Πέτρου Πρωτονοταρίου: *Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ Ἰατροσοφίου.*
8. Θεσσαλίας, Μονῆς Δουσίκου, ἀρ. 74: *Γιατροσόφι πάνυ ὠφέ-λιμον καὶ ὡραῖον.*
9. Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, ἀρ. 379: *Ἰατροσόφιον καλὸν διαλεγμένον ὑπὸ παλαιῶν ἰατρῶν καὶ διδασκάλων.*
10. Σκιάθου, Μονῆς Εὐαγγελισμοῦ, ἀρ. 28: *Φιλοσοφία Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ.*
11. Δημητσάνας, Δημόσιας Βιβλιοθήκης, ἀρ. 68: *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ πολλῶν βιβλίων καὶ ἰατρῶν ἐμπείρων*

Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους, Μελετίου, Ἰακώβου τοῦ Μαΐνης, Ματεώλην, Κάστωρα καὶ ἐκ πολλῶν Ἰταλῶν φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν συναθρισμένον.

12. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΚΕΜΝΕ: *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ὑπὸ πολλῶν ἰατρικῶν βιβλίων Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων δοκιμωτάτων σοφῶν ἰατρῶν.*
13. Ἑλασσῶνος, Μ. Ὀλυμπιωτίσσης, ἀρ. 81: *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον. Διαθήκη πολλῶν ἰατρῶν Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ καὶ Παύλου τοῦ Γενητοῦ* (Αἰγινήτου) *καὶ Ἀλεξάνδρου Τραλλιανοῦ καὶ ἄλλων πολλῶν δοκιμώτατον πολλῶν ἰατρῶν καὶ Νικόλαον τὸν σοφόν.*
14. Ἑλασσῶνος, Μ. Ὀλυμπιωτίσσης, ἀρ. 97: *Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἀπὸ πολλῶν βιβλίων Γαληνοῦ καὶ Ἱπποκράτους καὶ Μελετίου μοναχοῦ καὶ ἄλλων ἰατρῶν.*

Ἐπίσης στὴν ἴδια κατηγορία θὰ μπορούσαμε νὰ ἐντάξουμε καὶ ἄλλα χειρόγραφα μὲ ἰατρικὴ ὕλη, ποὺ δὲν ἔχουν κάποιον παρεμφερὴ τίτλο, ὅπως τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ ποὺ ἡ δομή τους εἶναι συμπιληματική. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω μόνο τὸν κώδικα τῆς Μητροπόλεως Ξάνθης ἀρ. 5, ὅπου μεταξὺ τῶν διαφόρων τίτλων διαβάζουμε.

Ἐκ τοῦ Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους, Μελετίου τοῦ σοφοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἐκ τοῦ Ξενῶνος.

Λέοντος φιλοσόφου προοίμιον ἤτοι σύνοψις τῆς Ἰατρικῆς.

Ἐκ τοῦ Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ, Παύλου Νικαίου καὶ Παύλου Αἰγινήτου περὶ διαφόρων παθῶν.

Ἡ παράθεση αὐτῶν τῶν χειρογράφων καὶ τῶν τίτλων εἶναι ἁπλὰ ἕνα δεῖγμα ἀπὸ ἕνα πλῆθος χειρογράφων, τῶν ὁποίων ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς εἶναι ἀκόμη ἄγνωστος, ἀλλὰ ποὺ κατὰ προσωπική μου ἐκτίμηση δὲν πρέπει νὰ ξεπερνᾶ τὰ ἑκατὸν πενῆντα.

Περιοριζόμενοι στὴν πρώτη κατηγορία τῶν χειρογράφων, ποὺ ἀνέφερα καὶ ποὺ ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα εἶναι καὶ ἡ πολυπληθέστερη, καὶ μὲ ἀφορμὴ ὄχι βέβαια τὴν ταυτότητα τῶν τίτλων, ἀλλὰ τὴν ὁμοιότητά τους, προκύπτει εὔλογα τὸ ἐρώτημα. Πρόκειται ἄραγε γιὰ τὸ ἴδιο κείμενο, τὸ ὁποῖο μᾶς παραδίδεται μέσῳ ὅλων τῶν χειρογράφων, ἢ πρόκειται γιὰ διαφορετικὰ μεταξύ τους κείμενα μὲ τὸ αὐστηρὸ φιλολογικὸ περιεχόμενο ποὺ μποροῦμε νὰ δώσουμε στὸν ὅρο αὐτόν;

Ἡ παραβολὴ τοῦ περιεχομένου μεταξὺ αὐτῶν τῶν συγκεκριμέ-

νων χειρογράφων δὲν μπορεῖ νὰ δώσει μιὰ σαφὴ καὶ καθαρὴ ἀπάντηση, οὔτε στὸ πρῶτο οὔτε στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ἐρωτήματος. Καὶ τοῦτο, γιατὶ κανένα ἀπὸ τὰ παραπάνω χειρόγραφα δὲν ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ κάποιο ἄλλο. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα παρατηρῶντας τοὺς βαθμοὺς ἀπόκλισης τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, εἶναι ὅτι μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ μιὰ συγκεκριμένη πηγή, σὲ ἕνα ἰατρικὸ συμπίλημα περιορισμένης ἐκτάσεως ποὺ θὰ πρέπει νὰ συστήθηκε στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Δὲν μπορῶ νὰ πῶ πὼς ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἐπιδέχεται τροποποιήσεις ἢ κριτική, ἰδιαίτερα ὡς πρὸς τὴ χρονολογία. Μὲ ὠθεῖ ὅμως στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μιὰ ἐγγραφὴ σ᾽ ἕνα κατάλογο ἀγνώστων σήμερα χειρογράφων τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη χειρογράφου μὲ τὸν τίτλο:

Ἰατροσόφιον Ἰωαννικίου ἱερομονάχου τοῦ καὶ ἐπίκλην Καρτάνου καὶ πρωτοσυγκέλλου γεναμένου Κερκύρων τῆς νήσου συναθροισθὲν καὶ ἐκλεχθεῖσα πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἀπὸ τῶν τριῶν ἰατρῶν Ἱπποκράτους, Γαληνοῦ καὶ Μελετίου σοφοῦ. Ἔτι καὶ περὶ ἄστρων, σελήνης καὶ περὶ διαίτης τῶν δώδεκα μηνῶν καὶ περὶ φλεβοτομίας αὐτῶν[1].

Εἶναι ἄραγε ὁ γνωστὸς λόγιος καὶ θεολόγος τῆς τουρκοκρατίας Ἰωαννίκιος Καρτάνος ὁ πρῶτος συμπιλητὴς καὶ ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα; Δὲν μποροῦμε νὰ τὸ βεβαιώσουμε, τουλάχιστον μὲ βάση τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα. Φαίνεται ὅμως ἀρκετὰ πιθανὸ νὰ ἀποδοθεῖ σ᾽ αὐτὸν ἕνα μόνο τμῆμα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν κειμένων ποὺ συναντοῦμε στὴν κατηγορία αὐτή. Πρόκειται γιὰ τὸ προεισαγωγικὸ τμῆμα, θὰ ἐλεγα, τὸ ὁποῖο πραγματεύεται περὶ συστάσεως τοῦ κόσμου, περὶ γεννήσεως τοῦ ἀνθρώπου, περὶ σφυγμῶν, πυρετῶν, οὔρων, τροφῶν κατὰ μήνα, φλεβοτομίας καὶ καλῶν καὶ κακῶν ἡμερῶν γιὰ τὴν πρόγνωση τῆς ἐξέλιξης τῶν ἀσθενειῶν. Αὐτὸ τὸ τμῆμα συναντᾶται

[1] Βλ. ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ ΚΑΡΤΑΝΟΣ, *Παλαιά τε καὶ Νέα Διαθήκη - Βενετία 1536*, ἐπιμέλεια κειμένου - εἰσαγωγὴ - σχόλια - γλωσσάριο ΕΛΕΝΗ ΚΑΚΟΥΛΙΔΟΥ-ΠΑΝΟΥ, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1988, σ. 17. Ἐπίσης ΑΓΑΠΙΟΣ ΛΑΝΔΟΣ, *Γεωπονικόν - Βενετία 1643*, ἐπιμέλεια κειμένου - εἰσαγωγὴ - σχόλια - γλωσσάριο ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΔΗΜΟΣΘ. ΚΩΣΤΟΥΛΑ, Βόλος 1991, σ. 85 καὶ 89 σημ. 1.

σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ παραπάνω χειρόγραφα μὲ τὴν ἴδια σειρὰ κεφαλαίων, ἀλλὰ βέβαια μὲ ἀρκετὲς παραλλαγές.

Στὴ συνέχεια, διαφορὲς ὀνομάτων ἰατρῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν μᾶς χρησιμεύουν ὡς ὁροθετικὰ σημεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση εἴτε τῆς ἀντιγραφῆς τους εἴτε τῆς σύνθεσής τους. Γιὰ παράδειγμα, στὸ χειρόγραφο Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ) 61 ἀναφέρεται ὁ ἰατρὸς Νικόλαος ὡς κατασκευαστὴς καθαρσίου γιὰ τὸν *κὺρ Ἀναστάσιον τὸν Γόρδιον*, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸ καὶ σπουδαῖο λόγιο τῶν Ἀγράφων, ποὺ ἔδρασε κυρίως τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ ἀκόμη, οἱ συνταγὲς γιὰ τὴ σύφιλη τῆς ὁποίας γνωρίζουμε τὴν παρουσία στὴ Βαλκανική. Τὸ παραπάνω μάλιστα χειρόγραφο ἔχει καὶ ἕνα σχετικὸ ἱστορικὸ καὶ περιγράφει καὶ τὰ συμπτώματα τῆς ἀρρώστιας.

Ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως ψνζ΄ χρόνους ἐφάνηκεν εἰς τὰς Γαλλίας μία ἀσθένεια ὀνομαζομένη ἀπὸ τοὺς Λατίνους μόρβους γάλικους καὶ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς μελαφράντζα. Ἐτοῦτο τὸ πάθος ἐγνωρίσθηκεν ἀπὸ συνουσίαν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς καὶ ἔχει σημάδια τέτοια. Οἰδήματα, ἤγουν φουσκώματα κόκκινα, βουβῶνας εἰς τὸν αὐλὸν καὶ κρατεῖται τὸ κάτουρόν του. Ἔπειτα καὶ ὅλα τὰ μέλη τοῦ κορμίου του δὲν ἔχουν κανένα χρῶμα καὶ πράτζα τῶν χερίων του καὶ τὰ ποδάρια του γεμάτα φουσκώματα καὶ αἱ πληγὲς εἶναι βρωμερές. Ἔχει καὶ βάρος εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ πόνους εἰς τὰ κόκκαλα. Ἀπὸ τὸ στόμα του καὶ τὴ μύτη του εὐγαίνει δυσωδία. Λοιπόν, αὐτὴ ἡ ἀσθένεια φανερώνει ἀχαμνότητα τοῦ σικωτίου καὶ τοῦ στομάχου καὶ ἡ αἰτία τοῦ πάθους γεννᾶται ἀπὸ σμείξιν ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Γίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ἀέρα, ὁποὺ νὰ μεταβληθῇ καθὼς γίνεται καὶ ἡ πανούκλα ποὺ περισσεύει εἰς τὸ βασίλειον τοῦ Φράντζα καὶ τὴν Ἱσπανίαν καὶ εἰς τὴν Βλαχίαν. Γίνεται ἀκόμη καὶ ἀπὸ φαγητὰ φλεγματικὰ καὶ κατάγεται διὰ γενεαλογίαν. Λέγει καὶ ὁ πολὺς τὴν σοφίαν Γαληνός. Ὁ γόνος ἀρχίζει ἀπὸ ὅλον τὸ κορμί, ἀπὸ τὰ ὑγιεινὰ ὑγιεινός, ἀπὸ τὰ νοσερὰ νοσερός. Καὶ πρέπει οἱ ὑγιεινοὶ νὰ μὴν διατρίβουν εἰς τὲς πόρτες ὁποὺ ἔχουν τὴν νόσον καὶ ὄχι ἄλλους. Ἀλλὰ κατὰ τύχην ἡ νόσος ἐκείνους ὁποὺ κυβερνοῦνται μὲ καλὴν δίαιταν κολλάει. Καὶ ὅσοι ἔχουν ἐτούτην τὴν νόσον εἶναι ἀνιάτρευτοι εἰς ὅσους ἤθελε τοὺς φέρει μαρασμὸν ἢ φθίσιν ἢ εἰς ὕδρωπα, διότι φανερὰ ἐκεῖνοι ἀποθαίνουν ἀπὸ τὴν ἀχαμνότητα τοῦ σικωτίου, καὶ εὔκολα ἠμποροῦν νὰ ἰατρευθοῦν ἐκεῖνοι, ὁποὺ δὲν ἔχουν δυσωδίαν εἰς τὸ στόμα.

Μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ παραθέματος αὐτοῦ πήρατε καὶ μιὰ γεύση ἀπὸ τὴ γλώσσα στὴν ὁποίαν εἶναι γραμμένα τὰ κείμενα αὐτά. Πρόκειται γιὰ τὴν ὀνομαζόμενη *ἁπλοελληνικὴ γλώσσα*, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς λογίους τοῦ 16ου αἰώνα, ποὺ εἶχαν ταχθεῖ στὴ διαφώτηση τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ μέσῳ τῶν μεταφράσεων κατηχητικῶν κυρίως ἔργων. Ἡ μελέτη τῶν ἰατροσοφίων ἀπὸ πλευρὰ γλωσσικὴ ἔχει νὰ προσφέρει ἕνα καταπληκτικὸ πλῆθος διαλεκτικῶν μορφῶν λέξεων, βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἦταν δυνατὴ καὶ ἡ γεωγραφική τους τοποθέτηση. Εὔκολα ἀνιχνεύει κανεὶς λέξεις τῆς ἀρχαίας γλώσσας νὰ χρησιμοποιοῦνται χωρὶς δισταγμὸ ἀναμεμειγμένες μὲ ἑλληνοποιημένες ἰταλικὲς καὶ τουρκικὲς ἢ λέξεις τῆς κοινῆς λαλιᾶς. Ἡ ὕπαρξη αὐτῶν τῶν λέξεων αὐτονόητα δημιουργεῖ ἕνα ἐπὶ πλέον ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾶ τὴ σύνθεση τοῦ περιεχομένου τους. Πόσο ἔχουν ἐπηρεαστεῖ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ ἀντίστοιχά τους ἰταλικὰ ἢ καὶ τουρκικά; Ὡς πρὸς τὴν πρώτη γλώσσα ἡ ἐπιρροὴ ἀπὸ συγκεκριμένους συγγραφεῖς εἶναι ἐμφανής. Ἤδη στοὺς τίτλους ἀναφέρονταν τὰ ὀνόματα τῶν Ἰταλῶν ἰατρῶν Καπέλλου καὶ Ματαιώλου, ἐνῶ διεξερχόμενοι ἐπιμέρους κεφάλαια συναντοῦμε καὶ ἄλλα ὀνόματα, ὅπως τοῦ Castore Durante, τοῦ Λαμιὲρ καὶ τοῦ Βριέλλου. Ἄλλωστε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κώδικες τοῦ ΕΛΙΑ (ἀρ. 5) ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ λατινικὰ βιβλία δηλώνεται σαφῶς. Στὴ σελ. 72 διαβάζουμε: *Τέλος τῶν ἄνωθεν ἐρμηνειῶν, ὅσες εὑρήκαμεν κατὰ τὸ δυνατόν μας, ὁποὺ ἦταν ἐξηγημένες ἐκ διαφόρων Λατίνων μὲ ἐπιμέλειαν πολλὴν καὶ τῷ ἁγίῳ Θεῷ δόξα.* Ἡ ἀκόμη, στὸν κώδικα 23 τῆς ἴδιας βιβλιοθήκης: *Ἐκλογαὶ ἐκ τῆς Αὐγουστιανῆς Φαρμακοποιΐας καὶ ἕτερα ἐκ τῆς Φαρμακοποιΐας Νικολάου Λεμέρου καὶ ἐκ τοῦ Ἰωσέππου τοῦ Ντοντζέλη καὶ ἑτέρων ἄλλων ἀξίων συγγραφέων μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ λατινικοῦ παρὰ Ἐμμανουὴλ Σμυρναίου ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1773.* Ὡς πρὸς τὴ δεύτερη γλώσσα, τὴν ὀθωμανική, πιστεύω ὅτι ἡ ἐπιρροὴ δὲν προέρχεται κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ κάποια μεταφρασμένα κείμενα, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ *Βιβλίου τῶν Ἐφοδίων* τοῦ Ἀχμέτ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ λαλιά.

Ἀνέφερα προηγουμένως ὅτι ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία ποὺ ἀναφέρεται στὰ ἰατροσοφικὰ χειρόγραφα εἶναι πενιχρὴ σὲ σχέση μὲ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ἰδιομορφία τους. Ἡ παραγνώριση αὐτὴ πιστεύω ὅτι ὀφείλεται στὴν ἀντιμετώπιση ποὺ εἶχαν τὰ κείμενα αὐτὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν τῆς ἰατρικῆς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν

στραφεῖ πρὸς τὴ μελέτη τῶν κειμένων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, θεωρῶντας τὰ κείμενα αὐτὰ περισσότερο ὡς ἀντικείμενο τῆς Λαογραφίας παρὰ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ὁ σπουδαῖος αἱματολόγος γιατρὸς καὶ λόγιος Μικὲς Παϊδούσης δημοσίευσε τὶς μελέτες του γιὰ τὶς αἱματολογικὲς πληροφορίες ποὺ δίνουν τὰ κείμενα αὐτὰ στὸ περιοδικὸ *Λαογραφία*[1]. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ θέμα οὔτε καὶ οἱ παλαιογράφοι εἶναι ἄμοιροι εὐθύνης. Καὶ τοῦτο, γιατὶ σὲ ὅσους καταλόγους χειρογράφων ἀνέτρεξα, δὲν εἶδα παρὰ συντομώτατες, σχεδὸν μονολεκτικές, περιγραφές. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν γιατρῶν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ καὶ ἄλλη μιὰ σοβαρὴ δικαιολογία. Τὰ γιατροσόφια ποὺ πραγματευόμαστε δὲν περιέχουν μόνο συνταγὲς γιὰ τὴν κατασκευὴ φαρμάκων ἢ συμβουλὲς θεραπείας μὲ τὴ χρήση καὶ τῶν πιὸ περίεργων οὐσιῶν ἢ σκευασμάτων, τῶν ὁποίων ἡ ταύτιση καὶ ἡ σύνθεση σήμερα σὲ πολλὲς περιπτώσεις μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Περιέχουν ταυτόχρονα καὶ ἐξορκισμοὺς ἢ καὶ ὁδηγίες ποὺ ξεπερνοῦν τὴ φαντασία μας. Εἰδικὰ γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση παραθέτω ἐδῶ τὶς ὁδηγίες ποὺ δίνονται σὲ περίπτωση δαγκώματος ἀγριόγατου καὶ ποὺ τὴν συνάντησα σὲ τρία τουλάχιστον χειρόγραφα.

Ὁπόταν διαγκώση ἄγριος γάτος τὸν ἄνθρωπον. Ἔπαρον χῶμα ὁποὺ ἀπέρασεν τροχὸς καὶ ἐπάτησεν καὶ βάλε το εἰς τὸ δάγκωμα καὶ ἰατρεύεται ὁ δαγκωμένος, ἐπειδὴ ἡ συνήθεια τοῦ ἀγριόγατου εἶναι αὕτη. Ὅταν περάση ἀπὸ τὸν δρόμον τοῦ ἀμαξίου ποδαγριάζεται καὶ πέφτει, ὡσὰν ἀποθαμένος. Καὶ ἂν περάση κατὰ τύχην τινὰς εὐθὺς τὸν δαγκώνει ἢ τὸν ἀγγίζει. Τὸ λοιπόν, ἡ ἰατρεία του εἶναι τοιαύτη. Νὰ πάρη τὸ χῶμα τοῦ ἀμαξίου ἀποὺ ἐπάτησεν καὶ νὰ τὸ βάλη εἰς τὴν πληγήν, διότι ἄλλην ἰατρείαν δὲν ἔχει.

Ἡ παρεμβολὴ μεταξὺ τῶν ἰατρικῶν ὁδηγιῶν ἐξορκισμῶν καὶ μαγικῶν πράξεων μπορεῖ σήμερα νὰ μᾶς φαίνεται ἀνόητη ἢ καὶ γελοία. Γιὰ τὶς παρωχημένες ὅμως ἐποχὲς καὶ γιὰ περιοχὲς ἀποκρυσμένες, δὲν εἶναι οὔτε παράλογη οὔτε περιττή. Παραδεχόμαστε ὅλοι ὅτι ἡ ὑγεία μας δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ μᾶς τοὺς ἰδίους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἕνα ἄλλο πλῆθος ἐξωτερικῶν παραγόντων,

[1] ΜΙΚΕ ΠΑΪΔΟΥΣΗ, *Τὸ αἷμα στὶς δεισιδαίμονες συνήθειες καὶ τὴν δημώδη ἰατρικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, "Λαογραφία" ΚΘ΄(1974), σσ. 249-289.

ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ἐλέγξουμε. Ἑπομένως ἡ προσφυγὴ καὶ στοὺς ἐξορκισμοὺς γιὰ τὴν κοινωνία εἶχε τὴν ἴδια σημασία καὶ βαρύτητα, ὅσο καὶ ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς ἰατρικῆς συνταγῆς μὲ τὰ περίεργα καὶ δυσεύρετα βότανα, τὰ παντοειδὴ ζωύφια, τὶς οὐσίες μὲ τὶς παράξενες ὀνομασίες καὶ τὰ ἰδιοσκευάσματα. Ἄλλωστε ἡ παρουσία τέτοιου εἴδους ἐξορκισμῶν δὲν συναντᾶται μεμονωμένα, σὰν προϊὸν κάποιου γραφέα γνώστη παρόμοιων κειμένων καὶ πρακτικῶν, ἀλλὰ συναντᾶται σὲ ἕνα εὐρὺ φάσμα χειρογράφων καὶ μάλιστα μὲ καταπληκτικὴ ὁμοιομορφία.

Ἂν καὶ τὰ περισσότερα χειρόγραφα ποὺ ἐξετάσαμε εἶναι ἀνυπόγραφα, τὸ κωδικογραφικό τους σύστημα, δηλαδὴ ἡ τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς τους καὶ τὸ ὕφος γραφῆς, δὲν δείχνουν ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι στὴν ἐποχή τους θὰ μποροῦσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς ὀλιγομαθεῖς. Ἀντίθετα, ἂν καὶ μερικοὶ εἶναι κακογράφοι, ἔχουν πλήρη γνώση καὶ συνείδηση αὐτῶν ποὺ γράφουν καὶ ἐπιδιώκουν νὰ παρουσιάσουν τὰ χειρόγραφά τους τηρῶντας ὅλους τοὺς κωδικογραφικοὺς κανόνες, σχεδιάζοντας διακοσμητικὰ ἐπίτιτλα καὶ πρωτογράμματα, παραθέτοντας ἀκόμη καὶ βοηθητικὰ παραρτήματα, ὅπως οἱ ἀριθμημένοι πίνακες περιεχομένων ἢ ἡ ἀλφαβητικὴ παράθεση τῆς ὕλης, χωρὶς πάντως νὰ ἀποφεύγονται καὶ οἱ διπλοεγγραφές. Ἂν προχωρήσουμε βαθύτερα στὴν κειμενολογικὴ ἐξέταση τῶν χειρογράφων αὐτῶν, παρατηροῦμε ὅτι πράγματι κινοῦνται πάνω σ' ἕναν κεντρικὸν ἄξονα. Καὶ ἂν, παραβλέποντας τὶς φραστικὲς παραλλαγές, συγκρίνουμε γιὰ τὶς ἴδιες συνταγὲς τὶς ὁδηγίες ποὺ δίνονται, τὰ εἴδη τῶν χρησιμοποιουμένων ὑλῶν καὶ τὴν ποσολογία τους, θὰ δοῦμε ὅτι αὐτὰ μεταξύ τους ταυτίζονται. Γιὰ ἕνα λοιπὸν ἰατροσοφικὸ βιβλίο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 100 καὶ πλέον φύλλα καὶ περιέχει μεταξὺ 500 καὶ 600 συνταγῶν εἶναι παράλογο νὰ σκεφτοῦμε ὅτι ὁ γραφέας ἔγραφε ἀπὸ μνήμης. Ἐξάλλου, ἡ ὁμοιότητα μεταξὺ χειρογράφων ποὺ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὲς περιοχές, ἀποδεικνύει ἀκριβῶς τὴν ἄποψη τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα. Καὶ ἀκόμη, ἡ συστηματικὴ διάρθρωση τῆς ὕλης δείχνει ὅτι δὲν πρόειται γιὰ τυχαίους ἀντιγραφεῖς. Ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ἔχω τουλάχιστον ὑπ' ὄψη μου δὲν φαίνεται ἂν οἱ ἴδιοι οἱ ἀντιγραφεῖς ἦταν πάντα καὶ γιατροί. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἐνδιαφέρον, ὅπως φαίνεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴ φρασεολογία, εἶναι ὅτι οἱ συντάκτες τῶν ἰατροσοφικῶν χειρογράφων ἀπευθύνονται σὲ ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἐπαγγέλλονται ἐπίσημα τὴν ἰα-

Dumbarton Oaks Research Library

τρική, ἀλλὰ ποὺ ἔχουν τὴν κλίση γιὰ προσφορὰ βοήθειας σὲ κάθε ἄρρωστο. Δὲν θέτουν δηλαδὴ κάποιες *ἀκαδημαϊκὲς* προϋποθέσεις οὔτε ἐπιβάλλουν κάποια αὐτονόητη ἄλλωστε μαθητεία. Ὑπαρχει ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ συνταγὲς καὶ οἱ ἰατρικὲς ὁδηγίες μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν ἀπὸ τὸν καθένα ποὺ εἶχε αὐξημένη παρατηρικὴ ἱκανότητα, γνώσεις βοτανικῆς καὶ μιὰ ἐπαφὴ μὲ μέσα προσπόρισης εἰσαγομένων ὑλῶν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Τὰ ἄτομα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀποδεκτὰ καὶ σεβαστὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία στὴν ὁποία ζοῦσαν ὄχι μόνο γιατὶ οἱ δραστηριότητές τους περιβάλλονταν ἀπὸ ἕνα πέπλο μυστηρίου, ἀλλὰ καὶ γιατὶ πράγματι εἶχαν καλὰ ἀποτελέσματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ οἱ ἴδιοι οἱ συντάκτες δὲν εἶναι πρόσωπα ἀνεύθυνα. Γιὰ παράδειγμα διαβάζουμε στὸν κώδικα τοῦ Πέτρου Πρωτονοτάριου, ποὺ ὅπως νομίζω προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ εἶναι γραμμένο γύρω στὰ 1750.

Πολλὰς ἑρμηνείας καὶ πολλὰ ἰατρικὰ σοῦ ἐγράψαμεν, ἄνθρωπε, ὁμοίως θέλομεν σοῦ γράψει καὶ εἰς ἑτέρας ἀσθενείας. Καὶ τὸ αἴτιον εἶναι, πὼς ἂν δὲν τύχη τῆς ὥρας τὸ ἕνα, νὰ βάνης τὸ ἄλλο. Καὶ ἂν δὲν τύχη τὸ ἄλλο, νὰ κάμης τὸ ἄλλο. Καὶ ἂν δὲν ἐνεργήση τὸ ἕνα, νὰ ἐνεργῆ τὸ ἄλλο. Καὶ ἐσὺ ὡς ἄνθρωπος διάκρινε τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ κάμνε ἐκεῖνο τὸ ὠφελιμώτερον ὁποὺ βλέπεις καὶ ἐνεργεῖ.

Στὸ ἴδιο πάλι χειρόγραφο διαβάζουμε.

Ἐπειδὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ βουλόμεθα νὰ δώσωμεν τέλος τοῦ παρόντος Ἰατροσοφίου, ἃς εἰποῦμεν ὀλίγα τινὰ πρὸς τοὺς μέλλοντας ἀναγινώσκειν. Ἡμεῖς ὡς ἐδυνήθημεν καὶ ὡς εὕρομεν γραμμένα εἰς ἄλλα ἰατροσόφια ἐγράψαμεν καὶ συμβουλεύομεν καὶ ἑρμηνεύομεν κάθε ἄνθρωπον διὰ νὰ εὑρίσκη ὄφελος καὶ ἰατρείαν εἰς τὴν χρείαν του καὶ ἀσθένειαν ὁποὺ ἤθελε τύχη. Καὶ ἂν ἤθελεν εἰπῆ τινάς, ὅτι ἐὰν θέλη ὁ Θεὸς ὑγιαίνω, ὑγιαίνω καὶ χωρὶς τὰ ἰατρικά σου. Ναί, λέγω του καὶ ἐγώ, πὼς ὁ Θεὸς θέλει νὰ ζήση ἡ λεχοῦσα ἀφοῦ γεννήση, ἀμὴ θέλει καὶ τὴν μαμὴν νὰ τὴν κυβερνήση, εἰ δὲ μὴ κακοζῆ. Ὁ Θεὸς θέλει νὰ ζήση τὸ παιδὶ ὁποὺ γεννηθῆ, ἀμὴ θέλει καὶ τὰ σπάργανά του καὶ τὰ ἄλλα του, εἰ δὲ μὴ κακοζῆ. Καὶ τοὺς ναύτας ὁποὺ ταξιδεύουν μὲ τὸ καράβι θέλει ὁ Θεος νὰ πάγουν κατευόδιον εἰς τὸ ταξίδι τους, ἀμὴ ἂν δὲν φυλάξουν τὸ καράβι τους ἀπὸ ξέρες καὶ φορτοῦνες, πνίγονται. Ἔτσι λοιπὸν λέγω καὶ ἐγὼ τοῦ ἀντιλέγοντος, ὅτι ὁ Θεὸς θέλει νὰ ὑγιαίνης, ἀμὴ θέλεις νὰ κυβερνηθῆς καὶ ἐσύ. Διότι ἐπιμελοῦνταν οἱ παλαιοὶ μαΐ-

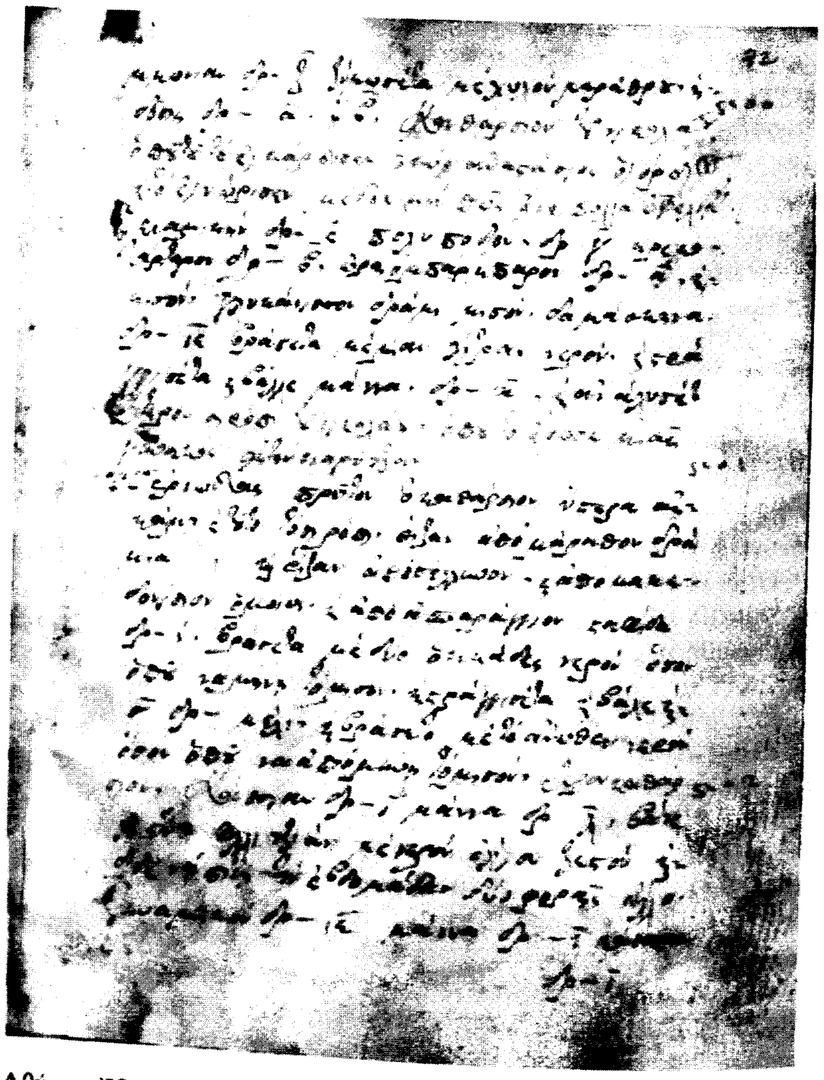

στορες καὶ πρῶτοι ἰατροὶ νὰ κάμουν τόσους κόπους καὶ μόχθους καὶ ἔξοδα νὰ μάθουν τὰ ἰατρικὰ καὶ νὰ μᾶς ἀφήσουν ἐγγράφως. Διὰ τοῦτο λέγω σας, ὅτι ὁ κάθε εἷς ἂς ἐπιμελεῖται τὴν ἰατρείαν του, διὰ νὰ ζῆ καὶ νὰ δοξάζη τὸν ἅγιον Θεὸν ἐν πάσῃ τῇ ζωῇ καὶ νὰ ἀξιωθῆ καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας ὑπῆρχε μιὰ σοβαρὴ κωδικογραφικὴ δραστηριότητα γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴ διάδοση ἰατροσοφικῶν χειρογράφων χωρὶς νὰ παραγνωρίζεται ταυτόχρονα καὶ ἡ σημασία τῆς πανεπιστημιακῆς στὸ ἐξωτερικὸ μόρφωσης, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας τοὺς πολυάριθμους νέους ποὺ φοιτοῦσαν στὰ ἰταλικὰ πανεπιστήμια. Καὶ εἶναι μὲν πράγματι αὐτὰ τὰ χειρόγραφα πού, εἴτε κατευθεῖαν εἴτε ὡς ἀντιδάνεια μέσῳ τῶν ξένων προτύπων τους, διατηροῦσαν στὴ μνήμη τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ τοὺς μεγάλους σοφοὺς καὶ γενάρχες τῆς ἰατρικῆς τῆς ἀρχαιότητας, τὸν Ἱπποκράτη, τὸν Γαληνό, τὸν Διοσκουρίδη, τὸν Φίλωνα, τὸν Ἐρασίστρατο, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα διαδόθηκαν στὴ Δύση ἀφοῦ διαφυλάχτηκαν καὶ μελετήθηκαν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς γιατρούς.

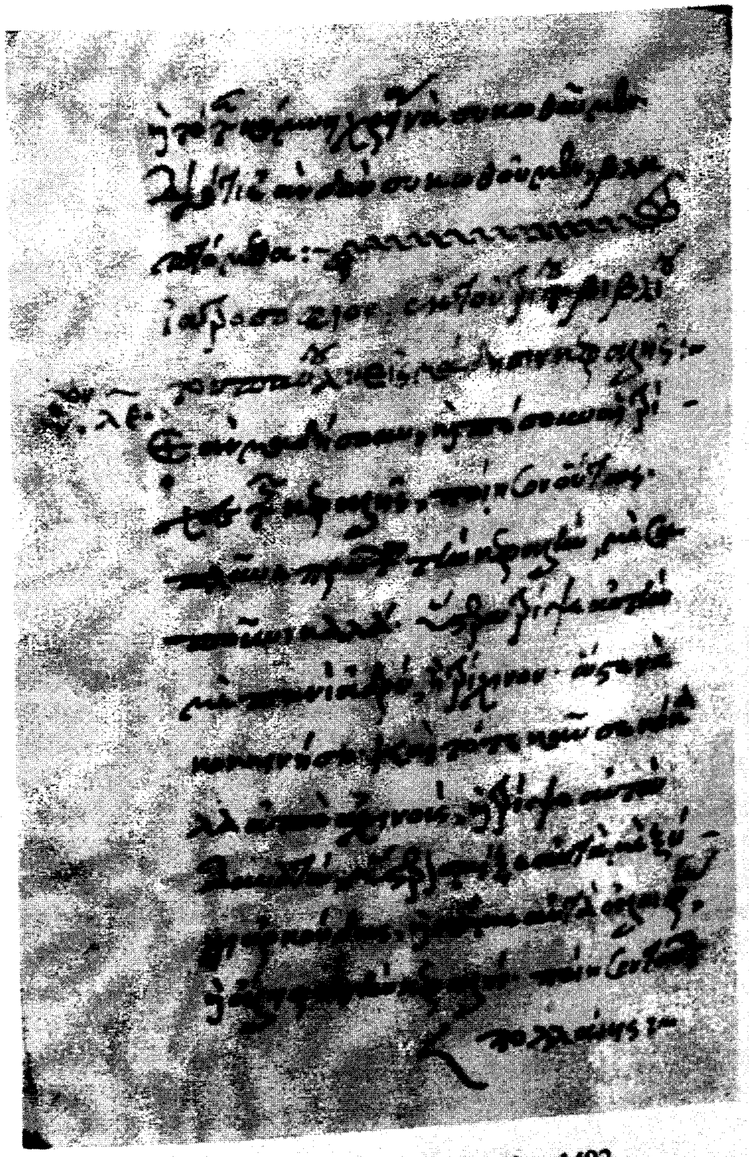
Ὁμολογῶ πὼς δὲν ἔχω τὶς ἀπαραίτητες γνώσεις νὰ ἐπιβεβαιώσω καὶ νὰ ἐπαληθεύσω τὶς συνταγὲς τῶν ἰατροσοφίων αὐτῶν. Ἡ διαίσθησή μου ὅμως μὲ ὠθεῖ στὸ νὰ δεχτῶ αὐτὰ τὰ κείμενα καὶ αὐτὲς τὶς πρακτικὲς μὲ τὴ σοβαρότητα ποὺ τοὺς ἁρμόζει. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἔχει κάνει πράγμαται προόδους καὶ πιστεύει, θὰ ἔλεγα ὄχι μὲ λίγη ἀλαζονεία, ὅτι δὲν θὰ ἔχει νὰ ὠφεληθεῖ τίποτε μελετῶντας τέτοιου εἴδους κείμενα. Καὶ πάλι ὅμως ἡ διαίσθησή μου μὲ παρακινεῖ νὰ μὴ καταθέσω ἀμαχητὶ τὰ ὅπλα. Σίγουρα κάποιο κέρδος θὰ βγεῖ. Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι βρισκόμαστε ἀπέναντι σὲ μιὰ πραγματικότητα. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ βαθιὰ λαϊκὴ σοφία καὶ παράδοση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ προσπάθειες τῶν ἰατροσοφιστῶν πού, χωρὶς νὰ διεκδικοῦν οὔτε τὸ ἀλάθητο οὔτε ἀκαδημαϊκὲς δάφνες, δημιούργησαν αὐτὸν τὸν θησαυρὸ ἰατρικῶν γνώσεων σὰν ἕνα ἀνεξάντλητο ταμεῖο ἀνθρωπιᾶς σὲ μιὰ καταδυναστευόμενη κοινωνία, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας. Καὶ πιστεύω πὼς αὐτὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ περισσότερο ἐπαινεῖ ὁ Πουκεβὶλ μὲ τὰ λόγια ποὺ ἀνέφερα στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακοίνωσής μου.

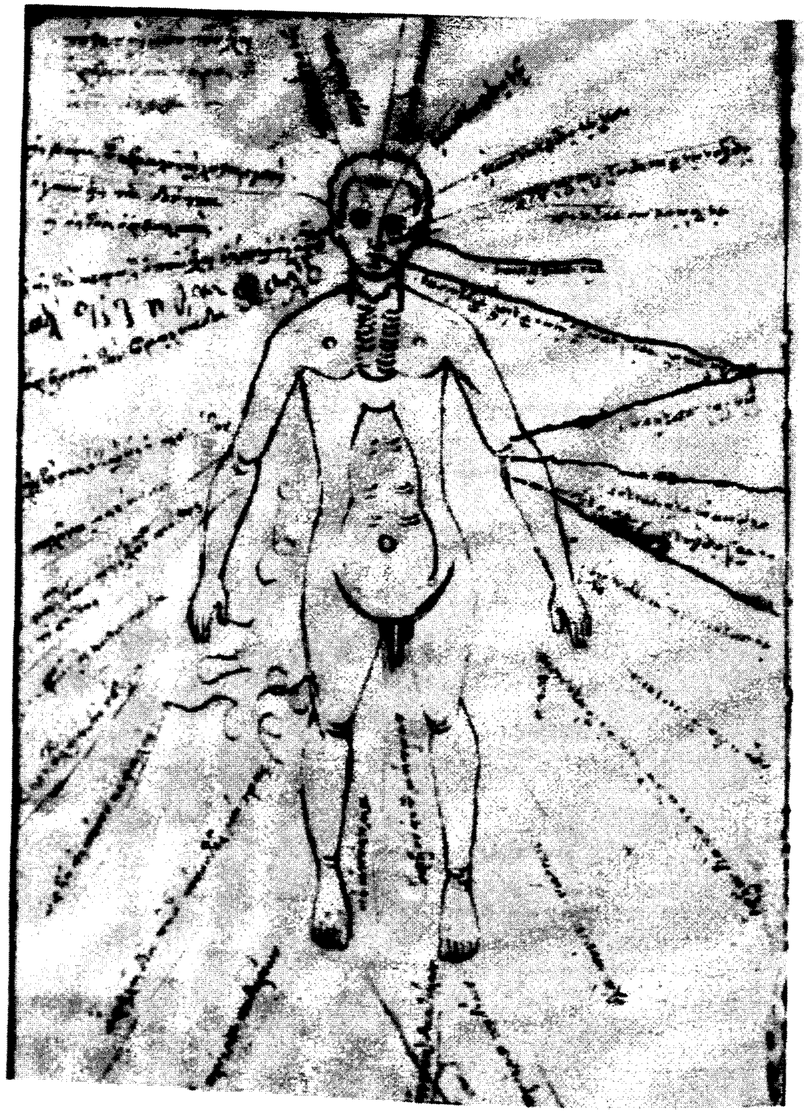
Ἀθήνα, Ἰδιωτικὴ Βιβλιοθήκη Μάνου Χαριτάτου (ΕΛΙΑ), ἀρ. 5.
Ἰατροσοφικὸς κώδικας, 17ος αἰ.

Ἀθήνα, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 1492.
Ἰατροσόφιον, μέσα 17ου αἰώνα.

Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Ἰβήρων, ἀρ. 217, 16ος-17ος αἰ.
Σχέδιο ἀνατομίας τοῦ ἀνδρικοῦ σώματος.

30.

ΤΑ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

Μαντζούνια, πίλουλες, σερμπέτια, σκόνες καὶ ροσόλια ἀπὸ βότανα, μπαχάρια τῆς Ἀνατολῆς, ἀλάτια τῆς Βενετίας καὶ τῆς Πόλης, κέρατα ἐλαφιῶν, κοπριὲς πουλιῶν, ἐντόσθια ἄγριων ζώων, ὀνομασίες καὶ λέξεις ἄγνωστες, μυστηριώδεις καὶ μαγικές, περρόγραφο γιατροσόφι. Ἡ φαντασία βρίσκει ἔδαφος νὰ θεριέψει καὶ νὰ δημιουργήσει κόσμους τρομακτικούς, ἡ περιέργεια ἐρεθίζεται καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀνακαλύψει μέσα ἀπὸ σκοτεινοὺς δρόμους χαμένες γνώσεις. Ἡ πρόοδος τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης μὲ τὰ σύγχρονα τεχνικὰ μέσα ποὺ διαθέτει, μᾶς ἔχει δημιουργήσει ἕνα αἴσθημα ἀλλαζονίας ἀπέναντι στὶς παλαιότερες μεθόδους καὶ πρακτικὲς γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν ἀσθενειῶν. Ἔχουμε συνηθίσει, ὅταν ἀκοῦμε τὴ λέξη *γιατροσόφι*, νὰ καγχάζουμε καὶ νὰ τὸ εἰρωνευόμαστε σὰν κάτι παρωχημένο, ἐπικίνδυνο, ἀπατηλὸ καὶ ἄξιο περιφρόνησης. Δύσκολα μᾶς περνάει ἀπὸ τὸ μυαλὸ καὶ πολὺ δυσκολώτερα μποροῦμε νὰ πεισθοῦμε πὼς γιὰ νὰ φτάσει ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη ὡς ἐδῶ στηρίχτηκε στὴ μακρόχρονη πείρα καὶ τὶς παρατηρήσεις γιατρῶν καὶ ἁπλῶν ἀνθρώπων, ποὺ πάλευαν νὰ ἀπαλύνουν τὸν ἀνθρώπινο πόνο μέ κάθε μέσο ποὺ τοὺς παρεῖχε ἡ φύση καὶ ἡ θεία ἔμπνευση. Θὰ ἦταν ἄδικο, ἂν ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ δὲ στρέφαμε τὴ σκέψη μας σ' αὐτούς, καὶ ἂν δὲ σκύβαμε εὐλαβικὰ τὸ κεφάλι μὲ ταπεινοφροσύνη στὶς ἀγωνίες τους, τὸν προβληματισμό, τὴν ἀπελπισία, τὶς ἀδυναμίες τους, ἀλλὰ καὶ τὸ πεῖσμα τους νὰ ἐξιχνιάσουν τοὺς πολύπλοκους δρόμους τῆς φύσης καὶ τὰ μυστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος.

Στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς καὶ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο ἡ ἰατρικὴ τέχνη παρουσιάζει σὲ ἀκαδημαϊκὸ ἐπίπεδο μιὰ συνεχὴ πρόοδο. Τὰ ἔργα τῶν δύο μεγάλων γιατρῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἱπποκράτη καὶ τοῦ Γαληνοῦ, στὰ μετέπειτα χρόνια συστηματοποιοῦνται σὲ ἐπιτομὲς ἀπὸ τὸν Ὀριβάσιο καὶ τὸν Ἀέτιο Ἀμιδηνὸ καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐμπλουτίζονται καὶ ὑπομνηματίζονται μὲ παρατηρήσεις ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Τραλλιανό, τὸν Στέφανο τὸν Ἀλεξανδρέα, τὸν ἰατροσοφιστὴ Λέοντα, τὸν Μελέ-

τιο μοναχό, τὸν Νικόλαο Μυρεψό, τὸν Ἰωάννη ἀκτουάριο καὶ ἄλλους. Παράλληλα, μέσα στὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν δυτικὸ κόσμο διοχετεύεται μέσω μεταφράσεων καὶ ἡ ἐξ ἀνατολῶν ἀραβικὴ ἐμπειρία, βασισμένη καὶ αὐτὴ κατὰ μέγα μέρος στὴν ἑλληνικὴ σοφία. Γιὰ λόγους πρακτικοὺς τόσο στοὺς βυζαντινοὺς ξενῶνες (νοσοκομεῖα), ὅσο καὶ σὲ μεγάλα μοναστικὰ καὶ στρατιωτικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικὰ ἡ πλούσια ἰατρικὴ γνώση συμπυκνώνεται σὲ συστηματοποιημένες ἐπιτομὲς ποὺ σιγὰ σιγὰ περνᾶνε καὶ σὲ λαϊκώτερα στρώματα μὲ τὴ μορφὴ τῶν ἰατρικῶν ἐγχειριδίων. Ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἀνέκοψε τὴν ἀκαδημαϊκὴ πρόοδο τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἰατρικὴ τέχνη νὰ ἀσκεῖται πλέον ἀπὸ ἐμπειρικοὺς γιατροὺς μὲ ἐλάχιστες ἢ καὶ ἀνύπαρκτες θεωρητικὲς γνώσεις πέρα ἀπὸ τὴ βασικὴ θεωρία τῶν τεσσάρων χυμῶν (αἷμα, φλέγμα, ξανθὴ καὶ μέλαινα χολὴ) τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῆς ἀλληλουχίας τους. Στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ὅταν τὸ Γένος ἄρχισε νὰ ἀνασυντάσσει τὶς πνευματικές του δυνάμεις μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἄρχισε ταυτόχρονα νὰ γνωρίζει καὶ τὶς πρακτικὲς τὶς προερχόμενες ἀπὸ τὴ Δύση. Ἐμφανίζονται ἔτσι νέες ἰατρικὲς ἐπιτομὲς σὲ ἐγχειρίδια γραμμένα σὲ ἁπλοελληνικὴ γλώσσα, καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ ὀνομαζόμενα ἀπὸ τοὺς φιλολόγους καὶ τοὺς παλαιογράφους "*γιατροσόφια*" ἢ "*ἰατροσοφικοὶ κώδικες*". Εἶναι χειρόγραφα βιβλία ποὺ περιέχουν συστηματοποιημένη ἰατρικὴ ὕλη κατὰ ἀσθένεια τῶν μερῶν τοῦ σώματος ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ πάθη τῆς κεφαλῆς καὶ προχωρῶντας πρὸς τὰ κάτω, καὶ μερικὲς φορὲς παρέχουν καὶ κάποιες πληροφορίες γιὰ τὴ φυσιολογία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Μιὰ ἁπλὴ ἀνάγνωσή τους δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι καὶ ἡ ἀρχαία ἰατρικὴ γνώση ἔχει ἐπιβιώσει καὶ ὅτι ἡ πλούσια βοτανολογικὴ πεῖρα δὲν ἔχει ὁλότελα χαθεῖ. Ὁ πρακτικὸς γιατρὸς γνωρίζει ὅτι ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Γαληνός, ὁ Παῦλος ὁ Αἰγινήτης καὶ ὁ Μελέτιος μοναχὸς ἦταν σπουδαῖοι γιατροί, καὶ ὅτι ὁ Διοσκουρίδης ἦταν ὁ μέγας βοτανολόγος, στὴν αὐθεντεία τῶν ὁποίων στηρίχτηκαν οἱ Δυτικοὶ ὅπως ὁ Καπέλος, ὁ Ματαιόλης καὶ ὁ Βρυέλλος. Ἔχουμε λοιπὸν μπροστά μας ἕνα κομμάτι τῆς πνευματικῆς μας κληρονομιᾶς, ποὺ κάτω ἀπὸ τὸ ἐκτυφλωτικὸ φῶς τῶν σύγχρονων ἐπιτευγμάτων ἔχει παραμεληθεῖ καὶ σὰν πρακτικὰ ἄχρηστο ἔχει πεταχτεῖ στὴ γωνιὰ τῆς ἱστορίας σὰν ἀντικείμενο περισσότερο τῆς Λαογραφίας παρὰ τῆς

Dumbarton Oaks Research Library

Ἱστορίας τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης. Ἕνας ἀκόμη λόγος γι' αὐτή μας τὴ συμπεριφορὰ εἶναι τὸ γεγονὸς πὼς σήμερα ὀρθολογιστικὰ δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὴ σχέση τῆς σελήνης καὶ τὴν ἐπίδρασή της σὲ ὁρισμένες ἰατρικὲς πράξεις, ὅπως κάποτε οἱ φλεβοτομίες, ἢ ἀναφορικὰ μὲ τὶς κακὲς καὶ τὶς καλὲς ἡμέρες γιὰ τὴν πρόγνωση τῆς πορείας τοῦ ἀσθενοῦς, κάτι ποὺ συναντοῦμε συχνὰ σὲ τέτοια χειρόγραφα, ὅπως ἐπίσης συναντοῦμε ἐξορκισμοὺς καὶ ἐπῳδὲς ἢ μαγικὰ σύμβολα ὡς ἀποτροπιαστικὰ τῶν ἀσθενειῶν. Ὅλα ὅμως αὐτά, ὡς συνακόλουθα τῆς ἰατρικῆς τέχνης, στὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, ποὺ πιστεύει ὅτι τὰ πάντα ἐλέγχονται καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ὑπερβατικὲς δυνάμεις, οὔτε ἀνόητα ἦταν οὔτε ἀπορριπτέα. Ὁ πόνος, ἡ ἄγνοια, ἡ ἀνασφάλεια καὶ ἡ ἀπελπισία ἔβρισκαν σ' αὐτὰ καὶ στὰ περίεργα κατασκευάσματα τῶν ἐμπειρικῶν γιατρῶν πολλὲς φορὲς ἰαματικώτερο βάλσαμο ἀπὸ τὶς συνταγὲς τῶν δοκησίσοφων καὶ φαντασμένων περιπλανωμένων "*καλογιατρῶν*", ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Πουκεβίλ, ποὺ γέμιζαν τὸ βαλάντιό τους ἀφήνοντας πίσω τους χῆρες καὶ ὀρφανά. Ἡ συστηματικότητα μὲ τὴν ὁποία εἶναι γραμμένα τὰ χειρόγραφα αὐτά, ἡ δομὴ τῆς ὕλης ποὺ παρουσιάζουν καὶ ἡ ἐπιβεβαίωση ὅτι οἱ ἀναγραφόμενες συνταγὲς εἶναι δόκιμες, δείχνουν ὅτι εἶναι γραμμένα μὲ αἴσθημα εὐθύνης. Οἱ συντάκτες καὶ οἱ ἀντιγραφεῖς τους πολλὲς φορὲς μᾶς εἶναι ἄγνωστοι καὶ ὁπωσδήποτε δὲν διεκδικοῦν ἀκαδημαϊκὲς δάφνες. Εἶναι βέβαιο πάντως ὅτι προσπαθοῦσαν νὰ καταπολεμήσουν τὸν ἀνθρώπινο πόνο μὲ γνώση καὶ πεῖρα καὶ κυρίως μὲ φόβον Θεοῦ.

Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Ἰβήρων, ἀρ. 218, 17ος αἰ.
Ἀναπαράσταση τῆς ἀλληλουχίας τῶν τεσσάρων χυμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

Hellenic Byzantine Codex Research Library

31.

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΗΣ ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΙΑΤΡΟΣΟΦΙΚΟΥΣ ΚΩΔΙΚΕΣ

Τὰ γιατροσόφια ἀπὸ παλαιογραφικὴ ἄποψη ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῶν χειρογράφων ποὺ περιέχουν μιὰ ἐκτενὴ σειρὰ αὐτοτελῶν κεφαλαίων, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς *Νομοκάνονες* καὶ τὰ *Γεροντικά*. Ἐντάσσονται ἐπίσης στὴν κατηγορία τῶν ἄμεσα χρηστικῶν βιβλίων, τῶν ἐγχειριδίων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ χειρόγραφα ἐκεῖνα ποὺ περιέχουν αὐτοτελεῖς πραγματεῖες. Ἰδιαίτερο χαρακτηριστικό τους εἶναι ἡ ποικιλία ὡς πρὸς τὴν ἔκταση καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν κεφαλαίων τους, καθὼς καὶ οἱ γλωσσικὲς παραλλαγές, γεγονὸς ποὺ ὀφείλεται στὴν εὐκολία καὶ τὴν εὐχέρεια τῶν ἀντιγραφέων νὰ ἀφαιροῦν ἢ νὰ εἰσάγουν καὶ ἐν γένει νὰ τροποποιοῦν τὴ δομὴ τοῦ προτύπου ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς στιγμῆς.

Ὁ γεωγραφικὸς χῶρος μέσα στὸν ὁποῖον παράγονται καὶ διδόνται τέτοια χειρόγραφα εἶναι ὁ μείζων ἑλληνικὸς χῶρος ποὺ περιλαμβάνει τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας στὴν Εὐρώπη, τὶς παράλιες περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο καὶ στὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὅπως ὁ ἀνθρώπινος πόνος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς ὑγείας δὲν γνωρίζει ἐθνικὲς καὶ φυλετικὲς διακρίσεις, ἔτσι καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔνιωθαν ὅτι εἶχαν τὴ θεία φώτιση νὰ ἐλαφρύνουν αὐτὸν τὸν πόνο καὶ νὰ χαρίσουν μιὰ καλύτερη ζωὴ στὸν συνάνθρωπό τους δὲν δίσταζαν νὰ καταφύγουν στὶς γνώσεις καὶ τὶς πρακτικὲς ποὺ μποροῦσαν νὰ διδαχτοῦν ἀπὸ ὁπουδήποτε, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐφαρμόσουν τὴ θεραπευτική τους ἀγωγὴ στὸν ὁποιονδήποτε. Ἔτσι πολὺ ἁπλὰ καὶ ἀνθρώπινα μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε τόσο τὴν τεράστια μεταφραστικὴ δραστηριότητα τῶν Ἀράβων λογίων τοῦ χαλιφάτου τῆς Δαμασκοῦ ποὺ ἀναφερόταν στὴ μετάφραση τῶν κειμένων τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἄλλων, ὅπως ἐπίσης καὶ τὶς μεταφράσεις ἐκ μέρους βυζαντινῶν λογίων ἀραβικῶν κειμένων, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ *Βιβλίο τῶν Ἐφοδίων* τοῦ Ἀχμέτ.

Νεώτερες παλαιογραφικὲς ἔρευνες σὲ βιβλιοθῆκες καὶ ἄλλες

συλλογὲς χειρογράφων στὴν Ἑλλάδα ἔδειξαν ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν ἰατροσοφικῶν κειμένων ἀποκαλύπτει ἕνα ἰδιαίτερης σημασίας πολιτιστικὸ φαινόμενο στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὶς προσδοκίες μας. Οἱ ἰατροσοφικοὶ κώδικες ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου φτάνουν περίπου τοὺς 250 καὶ σίγουρα ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ αὐξηθεῖ. Κατὰ τὸ δεύτερο μισο τοῦ 16ου αἰώνα καὶ πρὸς τὸ τέλος αὐτοῦ παρατηρεῖται μιὰ ζωηρότατη πνευματικὴ κίνηση στὴν Ἑλλάδα ποὺ βασίζεται τόσο σὲ δυνάμεις ἐνδογενεῖς ὅσο καὶ ἐξωγενεῖς ἢ μᾶλλον στὸν ἐπαναπατρισμὸ πολλῶν λογίων ἀπὸ τὴν Ἰταλία κυρίως.

Τότε εἶναι ποὺ ἐπιστρέφει ὁ σπουδαῖος ἐκδότης λειτουργικῶν κειμένων καὶ νομομαθὴς Μανουὴλ Μαλαξὸς (1562), τότε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ρεσινός, ἕνας λαϊκὸς θεολόγος μὲ πλούσιο μεταφραστικὸ ἔργο πάνω σὲ πατερικὰ φυσιογνωστικὰ κείμενα (ὅπως οἱ *Λόγοι εἰς τὴν Ἑξαήμερον* τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, καὶ ὁ *Ὁδηγὸς* τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου τοῦ Σιναΐτου), καὶ τότε ὑπάρχει ἡ μνεία, ὅτι στὴν πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη ὑπῆρχε ἕνας ἰατροσοφικὸς κώδικας ποὺ εἶχε συνθέσει ὁ Κερκυραῖος ρηξικέλευθος θεολόγος Ἰωαννίκιος Καρτάνος μὲ βάση τὰ ἔργα τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Μελετίου ἰατροῦ. Ὁ τίτλος του εἶναι *Ἰατροσόφιον Ἰωαννικίου ἱερομονάχου τοῦ ἐπίκλην Καρτάνου καὶ πρωτοσυγκέλλου γεναμένου Κερκύρων τῆς νήσου συναχθεῖσα καὶ ἐκλεχθεῖσα πάντα τὰ ἀναγκαῖα ἀπὸ τῶν τριῶν ἰατρῶν Ἱπποκράτους, Γαληνοῦ καὶ Μελετίου σοφοῦ. Ἔτι καὶ περὶ ἄστρων, σελήνης καὶ περὶ διαίτης τῶν δώδεκα μηνῶν καὶ περὶ φλεβοτομίας αὐτῶν.* Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν Κέρκυρα τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπάρχει μιὰ ζωηρότατη πνευματικὴ κίνηση καὶ μεταξὺ τῶν Κερκυραίων λογίων, ὅπως εἶναι οἱ Τριβώληδες, οἱ Ἔπαρχοι καὶ οἱ Μόσχοι κυκλοφοροῦν πολλὰ ἰατρικὰ χειρόγραφα. Γιὰ παράδειγμα ἀναφέρω τὸν κώδικα τοῦ Γαληνοῦ (Παρισινὸς 2148) ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο καὶ τὸν Νικόλαο Ἔπαρχο καὶ τὸν κώδικα ποὺ ἔγραψε ὁ Δημήτριος Τριβώλης καὶ κατεῖχε ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος (Παρισινὸς 2182) ὅπου καταγράφονται κάποια ἰατρικὰ βιβλία ποὺ εἶχε ὁ Γεώργιος Μόσχος ὡς ἑξῆς:

Τὰ βιβλία τοῦ κὺρ Γεωργίου Μόσχου τοῦ δικοῦ μας.
Τοῦ Γαληνοῦ ἡ σφυγματικὴ ὁποὺ ἐγίνη ἐγγυητὴς ὁ Ἀβράμης.
Ἀλέξανδρος Τραλλιανὸς ἰατρικόν.

Τοῦ Ρούφου περὶ ὀνομασιῶν.
Ἐφόδια δύο βιβλία.
Θεραπευτικὴ τοῦ Γαληνοῦ τῆς στάμπας.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ κύκλος αὐτὸς τῶν λογίων ἔπαιξε σπουδαῖο ρόλο στὴν εἰσαγωγὴ ἰατρικῶν γνώσεων στὴν Ἑλλάδα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Δύση καὶ κυρίως τὴν Ἰταλία.

Ἂς γυρίσουμε ὅμως στὸν Καρτάνο. Τὸ ἔργο του στὴν οὐσία του λανθάνει. Ἀλλὰ ἂν συνδυάσουμε τὸν τίτλο του μὲ τοὺς τίτλους πολλῶν ἰατροσοφικῶν κωδίκων ποὺ εἶναι σχεδὸν ταυτόσημοι τότε μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἕνα τέτοιο ἔργο θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει ἡ βάση γιὰ τὴ σύνταξη ἄλλων περισσότερο ἐμπλουτισμένων ἰατροσοφικῶν κωδίκων. Καὶ πράγματι σὲ ἰατροσοφικοὺς κώδικες ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 17ου αἰώνα καὶ ἑξῆς συναντοῦμε τίτλους ὅπως αὐτὸς τοῦ ἰατροσοφίου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Δημητσάνας στὴν Πελοπόννησο ποὺ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς:

Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ πολλῶν βιβλίων καὶ ἰατρῶν ἐμπείρων Γαληνοῦ, Ἱπποκράτους, Μελετίου, Ἰακώβου τοῦ Μαΐνης, Ματαιόλου, Κάστωρα καὶ ἐκ πολλῶν Ἰταλῶν φιλοσόφων καὶ ἰατρῶν συναθροισμένον.

Μεταξὺ τῶν λογίων Ἑλλήνων ποὺ ἀσχολήθηκαν ἐνεργὰ μὲ τὴν ἰατρικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 17ο αἰώνα καὶ ποὺ ἔδρασαν στο περιβάλλον τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορικῆς αὐλῆς εἶναι ὁ πολὺς στὴ σοφία Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων καὶ ὁ μέγας δραγουμάνος Παναγιωτάκης Νικούσιος. Καὶ οἱ δύο σπουδασμένοι στὴν Ἰταλία καὶ μὲ πλούσια διπλωματικὴ δράση. Τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου γνωρίζουμε τὴν πραγματεία του περὶ τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος γραμμένη ὅμως στὰ λατινικά. Ὁ Νικούσιος ἦταν βαθὺς γνώστης καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας ἀλλὰ καὶ τῆς τουρκικῆς, ἀραβικῆς καὶ περσικῆς καὶ οἱ γνώσεις του ἐπεκτείνονταν καὶ στὰ μαθηματικὰ καὶ στὴν ἀστρονομία.

Μιὰ ἄλλη σπουδαία προσωπικότητα, ἡ ὁποία παραμένει ἀκόμη ἀνεξιχνίαστη σὲ πολλὲς βασικές της λεπτομέρειες καὶ ποὺ συνδυάζει τὶς εὐρωπαϊκὲς (στὴ βάση τους ἀκόμη ἑλληνικὲς) ἰατρικὲς γνώσεις καὶ τὶς ἀραβικὲς εἶναι ὁ Νικόλαος Ἱερόπαις ὁ Ἀγραφιώτης. Πρόσφατα ἐγὼ καὶ ὁ συνάδελφός μου Γιάννης Ἡλιούδης ἐκδώσαμε δύο ἔργα του τὴν ἀποδιδόμενη σ' αὐτὸν μὲ κάποια ἐπιφύλαξη *Φυσιολογία καὶ Παθολογία* καὶ τὴ *Θεραπευτικὴ ἐν συντόμῳ*, ἐνῶ ἤδη εἶναι ἕτοιμη ἡ *Ἰατρικὴ* του *Βίβλος*.

Στὴ *Φυσιολογία καὶ Παθολογία*, ἔργο ποὺ τολμῶ νὰ θεωρήσω ὡς τὸ πρῶτο θεωρητικὸ ἰατρικὸ κείμενο ποὺ γραφεται στὰ νέα ἑλληνικά, ὁ συγγραφέας ἐμφανίζεται νὰ γνωρίζει καλὰ ἔργα Ἰταλῶν ἰατρῶν, ὅπως τοῦ Ρεάλντο Κολόμπο καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μασσαρία. Γνωρίζει ἐπίσης τὰ ἔργα τοῦ Ἀβικένα, τοῦ Ἀβερρώη καὶ τοῦ Ραζῆ προφανῶς μέσω τῶν λατινικῶν μεταφράσεων. Ἀντίθετα, στὴν *Ἰατρικὴ Βίβλο* ἀνάφέρει μιὰ σειρὰ λίγο μεταγενεστέρων Ἰταλῶν ἰατρῶν, ὅπως ἐπίσης Ἀράβων καὶ Ἑβραίων. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου εἶναι: *Βίβλος ἰατρικὴ συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἐν ἰατροῖς Νικολάου τοῦ Ἱερόπαιδος. Συντεθεῖσα δὲ ἐκ τῶν Ματθαιόλου καὶ Βρυέλλου καὶ Ἰακώβου τοῦ Ὀλερίου τῶν Ἰταλῶν ἔτι δὲ καὶ Ὀρειβασίου καὶ Διοσκουρίδους τῶν Ἑλλήνων. Καθόλου μὲν ἐν τοῖς ἁπλοῖς βοηθήμασιν ὁ Διοσκουρίδης καὶ ὁ Ματθαιόλος, τὰς δὲ τῶν νούσων συνδρομὰς ἐκ τῶν Ὀρειβασίου. Διαίτης δὲ καὶ τροφῆς ἐκ τῶν τοῦ Βρυέλλου ἐν τῷ περὶ λοιμοῦ λόγῳ, τὰ πλεῖστα δὲ ἐκ τῶν τοῦ Ἰακώβου συντέθειται.*

Εἶναι βέβαιο ἀπὸ τὰ λίγα δυστυχῶς βιογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα, ὅτι πρόκειται γιὰ πολὺ δραστήρια προσωπικότητα στὸν ἰατρικὸ χῶρο. Ἕνα χειρόγραφο μὲ τὰ ἔργα του καὶ μὲ τὸ κείμενο τῶν *Ἐφοδίων* τοῦ Ἀχμέτ, ποὺ γράφτηκε τὸ ἔτος 1660, χρησιμοποιήθηκε στὸ Αἰτωλικὸ τῆς Ἀκαρνανίας ἀπὸ ἕναν ἄλλον γιατρό, τὸν Στάμο Σκαρδή, ποὺ σημείωσε σ᾽ αὐτὸ τὸ ὄνομά του στὰ ἀραβικά, ἀφήνοντας ἔτσι νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι οἱ γνώσεις του δὲν περιορίζονταν μόνο στὰ ἑλληνικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ στὰ ἀραβικά.

Ὁ Νικόλαος Ἱερόπαις εἶναι ἐπίσης ὁ συντάκτης καὶ ἑνὸς τετράγλωσσου λεξικοῦ τῶν φαρμακευτικῶν βοτάνων στὰ λατινικά, τουρκικά, τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ νεώτερα ἑλληνικά. Αὐτὸ τὸ λεξικὸ συναντοῦμε πολὺ συχνὰ σὲ ἰατροσοφικοὺς κώδικες καὶ ἡ μελέτη καὶ ἔκδοσή του ἔχει πραγματικὰ νὰ προσφέρει μεγάλη βοήθεια στὴν ἑρμηνεία πολλῶν ἰατρικῶν συνταγῶν ποὺ περιέχονται στὰ χειρόγραφα.

Ὁ κατάλογος ἐπωνύμων καὶ ἀνωνύμων ἰατρικῶν ἔργων καὶ χειρογράφων ὅπου συναντᾶ κανεὶς τὴ μίξη καὶ τὴ συγχώνευση τῆς δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς ἰατρικῆς γνώσης (χωρὶς νὰ παραβλέπεται καθόλου καὶ ἡ ἑβραϊκὴ συμβολὴ) θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι μεγάλος. Θὰ σταθῶ μόνο σὲ δύο περιπτώσεις. Ἡ Θεσσαλία ἀνέκαθεν ἐθεωρεῖτο ἕνας χῶρος στενότατα συνδεδεμένος μὲ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν πράξη τῆς ἰατρικῆς. Στὴ Μονὴ τῆς Πανα-

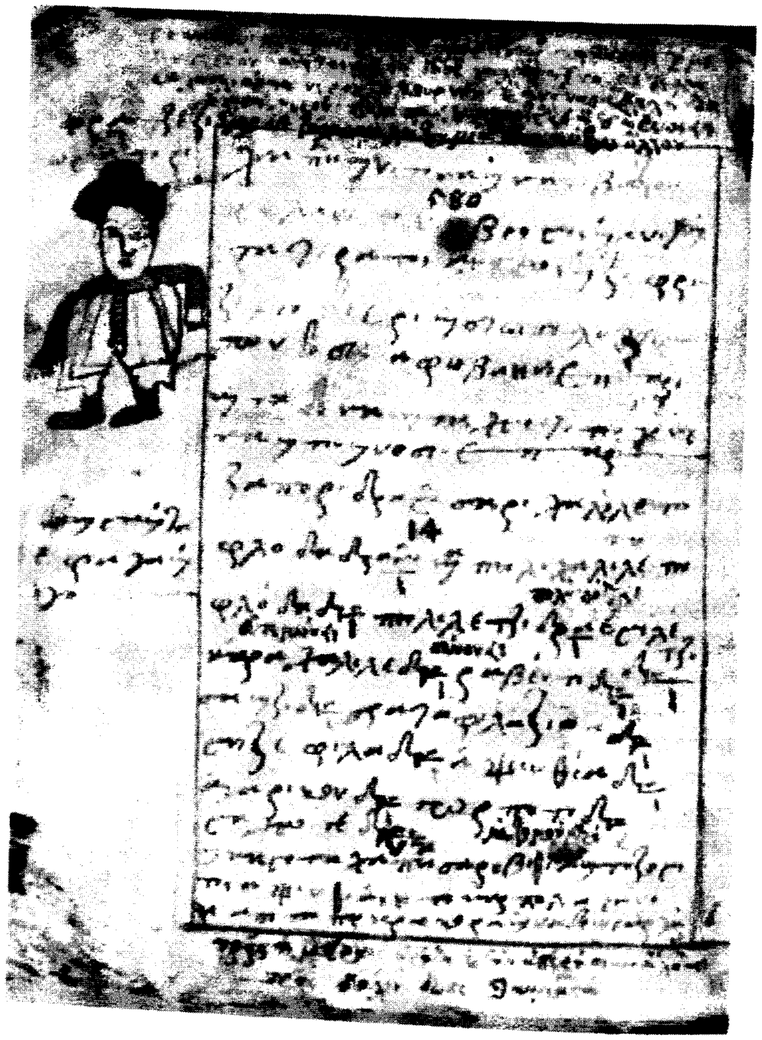
γίας Ὀλυμπιώτισσας στὴν Ἐλασσώνα ἔχει συγκεντρωθεῖ ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἰατρικῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων (ἀναλογικὰ μὲ τὰ ἄλλα βιβλία ποὺ περιέχει ἡ βιβλιοθήκη), γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι στὴν περιοχὴ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα ὄχι μόνο στὸν χῶρο τῆς μονῆς ἀλλὰ καὶ στὴ γύρω περιοχὴ ὑπῆρχαν γιατροὶ ποὺ ἀσκοῦσαν τὴν τέχνη μὲ σοβαρὴ γνώση καὶ ὑπευθυνότητα.

Ἕνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ προξενεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση. Εἶναι ἕνας ἰατροσοφικὸς κώδικας μὲ βασικὴ ὕλη παρμένη ἀπὸ τὴν ἰατρικὴ βίβλο τοῦ Νικολάου Ἱερόπαιδος γραμμένος στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ ἕναν Τοῦρκο γραφέα τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ 18ου αἰώνα. Στὴν παράθεση τῶν συνταγῶν του δὲν διστάζει νὰ ἀναφέρει καὶ σύγχρονές του περιπτώσεις ἀσθενῶν καὶ ἰατρῶν τῆς περιοχῆς, τοὺς ὁποίους μάλιστα καὶ σχεδιάζει. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ἕνας Φραντζέζης μονόφθαλμος, ἕνας Τοῦρκος καὶ ἕνας Ἑβραῖος. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ χειρόγραφο περιεῖλθε στὰ χέρια κάποιου ἕλληνα ἰατροῦ, ὁ ὁποῖος συμπληρωσε στὰ περιθώρια καὶ ἄλλες ἰατρικες συνταγές.

Ἡ δεύτερη στάση εἶναι ἡ Μονὴ Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Στὴ μονὴ ὑπάρχει παλαιὰ παράδοση ὅτι λειτουργοῦσε νοσοκομεῖο, γεγονὸς ποὺ ἔχει δώσει τὴν ὀνομασία σὲ ἕνα τμῆμα τῆς νότιας πτέρυγάς του. Στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς ἑκτὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἰατρικοὺς ἑλληνικοὺς κώδικες, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ εἶναι αὐτόγραφος τοῦ Νικολάου Ἱερόπαιδος, ὑπάρχει καὶ ἕνας τουλάχιστον ἀραβικός, ὁ ὁποῖος πιστεύω ὅτι ἀξίζει ἰδιαίτερης μελέτης ἀπὸ εἰδικὸ ἐπιστήμονα.

Προσπάθησα μὲ τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ προσκόμισα σ᾽ αὐτὴν τὴν στρογγυλὴ τράπεζα νὰ σᾶς δώσω μιὰ μικρὴ σὲ ἔκταση εἰκόνα τῆς ἰατρικῆς πραγματικότητας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Τὸ θέμα ὅσο προχωρεῖ ἡ παλαιογραφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἂς σημειωθεῖ μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει ἀρχίσει στὸ πεδίο αὐτό, θὰ γίνεται καὶ πιὸ ἐντυπωσιακό. Τὸ γεγονὸς ὅμως τῆς συνύπαρξης ἰατρῶν Ἑλλήνων, Τούρκων, Ἑβραίων καὶ Εὐρωπαίων (ἔστω καὶ ἂν αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι πολλὲς φορὲς ἀντιμετωπίζονταν μὲ καχυποψία καὶ δυσπιστία καὶ ὄχι ἄδικα) ἀλλὰ καὶ τῆς ἀλληλοσυμπλήρωσης τῶν γνώσεων ἀπ᾽ ὁπουδήποτε καὶ ἂν αὐτὲς προέρχονταν ἀφήνει νὰ φανεῖ ἕνα ἀνθρωπιστικὸ μήνυμα μέσα σὲ χρόνους σκληρούς, ὅτι ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ θε-

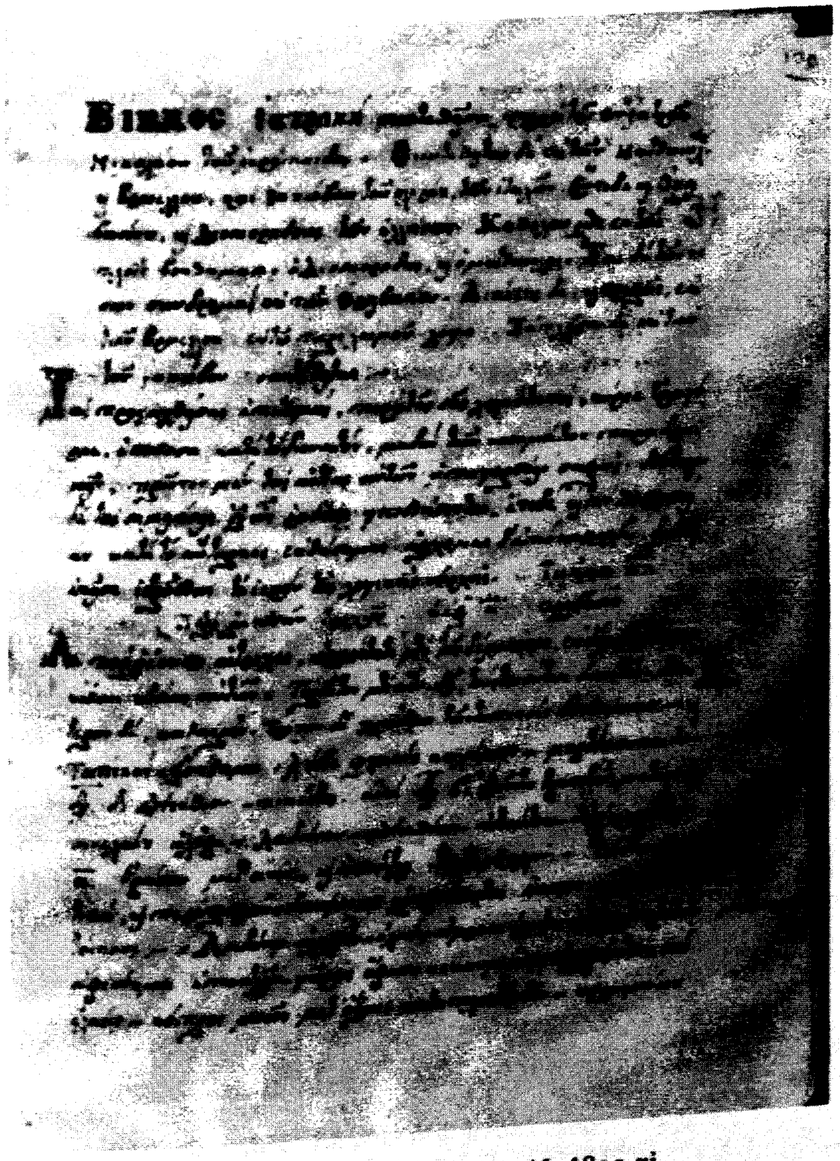
ραπεία τοῦ ἀρρώστου καὶ τὴν ἀλάφρωση ἀπὸ τὸν πόνο δὲν γνώριζε ἐθνικὲς καταγωγὲς καὶ φυλετικὲς διακρίσεις.

Μονὴ Ὀλυμπιωτίσσης ἀρ. 55, 18ος αἰ.

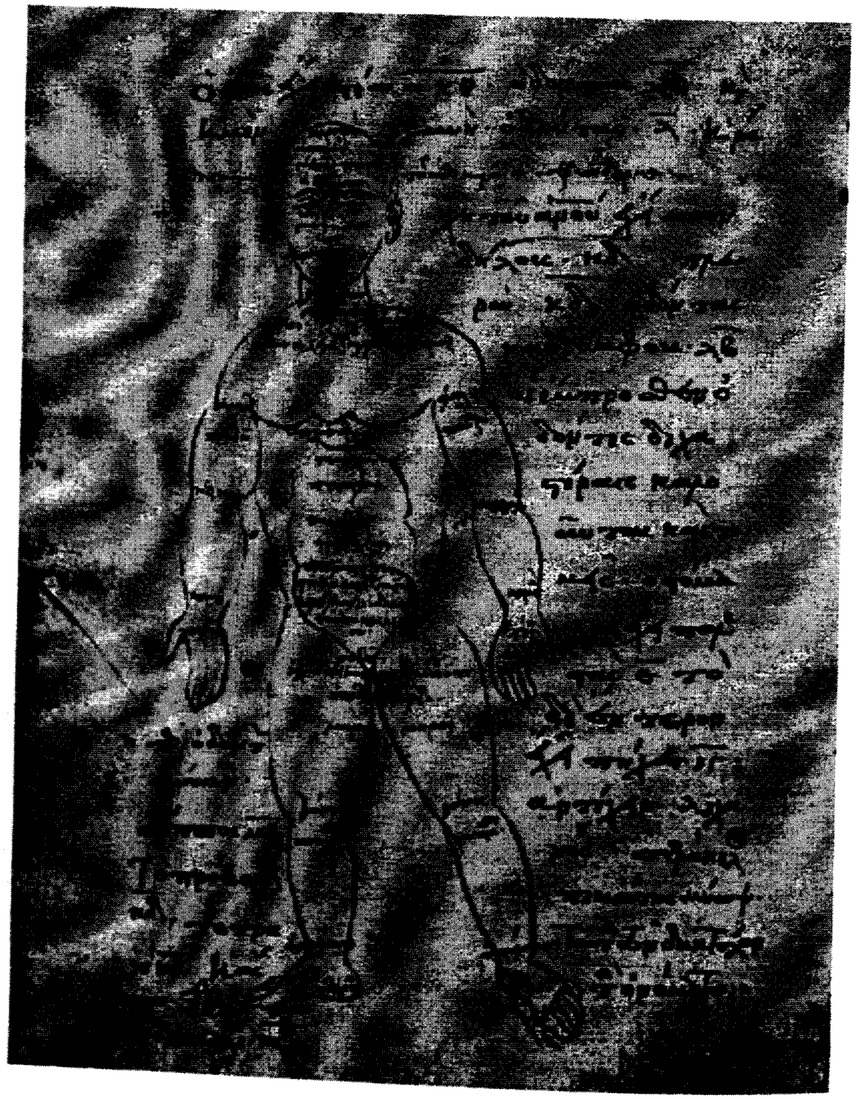

Μονὴ Ὀλυμπιωτίσσης ἀρ. 46, 18ος αἰ.
Βίβλος Ἰατρικὴ τοῦ Νικολάου Ἱερόπαιδος.

Hellenic Data Research Library

Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Ἰβήρων, ΑΚ 258, 17ος αἰ.
Περιγραφὴ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος.

Hellenic Codicological Research Library

32.

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΥ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝΟΣ

Ἀναγέννηση. Μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, τέλη 1454 ἀρχὲς τοῦ 1455, στὴν Ἰταλία, στὴν Μπολώνια. Ἡ πόλη ἀνήκει στὴν ἐπικράτεια τοῦ παπικοῦ κράτους. Ὁ παπικὸς ἐπίτροπος ποὺ διοικεῖ τὴν πόλη δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ ἕνας Ἕλληνας μὲ ὑψηλὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα. Εἶναι ὁ καρδινάλιος τῶν Τούσκλων, ὁ ἄλλοτε μητροπολίτης τῆς Νίκαιας τῆς Βιθυνίας, Βησσαρίων ὁ Τραπεζούντιος. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ποὺ ἔνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἑνώσης τῆς Δυτικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπέλεξε μετὰ τὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας (1438-1439) νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Βασιλεύουσα καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ γιὰ ὅλη του τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ στὴ Ρώμη. Ἀναμφισβήτητα ἦταν ὁ πιὸ βαθὺς γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, μὲ πλούσια βιβλιοθήκη χειρόγραφων κωδίκων. Ἦταν βιβλία ποὺ ἔφερε μαζί του ἀπὸ τὰ πρῶτα μαθητικά του χρόνια καὶ ἄλλα ποὺ εἶχε φροντίσει μὲ πολλὲς προσπάθειες νὰ ἀποκτήσει καὶ τελικὰ νὰ διασώσει ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ἦταν βιβλία μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες συγγραφεῖς, ποιητὲς καὶ πεζογράφους, τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ πολλὰ θεολογικὰ συγγράμματα μὲ ἀναλύσεις καὶ θεωρίες γιὰ δογματικὰ θέματα ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὅλα αὐτὰ τὰ βιβλία καὶ τὰ κείμενα βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὸ κριτικὸ βλέμμα τοῦ ἰδίου ἀνθρώπου σὲ μιὰ ἀλληλοσυνδεόμενη διαλεκτικὴ σχέση καὶ συνέχεια. Ὁ Πλάτωνας δίπλα στὰ Εὐαγγέλια, ἡ *Ἐκλογὴ τῶν Νόμων* δίπλα στὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Ὅμηρος, ἡ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου, οἱ *Παρεκβολὲς* τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης μαζί. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης δίπλα στὸν Δημοσθένη, τὸν ρήτορα Ἀριστείδη καὶ τὸν Λουκιανό. Ὁ Ζωναρᾶς καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ Γεώργιος Σχολάριος δίπλα στὸν Θωμὰ Ἀκυνάτη. Οἱ τραγικοὶ ποιητὲς καὶ ὁ Πίνδαρος δίπλα στὸν Πτωχοπρόδρομο. Στὸ πρόσωπο τοῦ Βησσαρίωνος ἐνσαρκωνόταν ὅλη ἐκείνη ἡ δύναμη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ποὺ εἶχε ξαναγεννηθεῖ στὶς σχολὲς τῆς Κωνσταντινούπολης σ' ὅλη τὴν Παλαιολόγεια ἐποχὴ καὶ εἶχε μεταφυ-

τευτεῖ μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Χρυσολωρᾶ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα στὴν Ἰταλικὴ χερσόνησο.

Ἡ Πόλη μόλις εἶχε πέσει στὰ χέρια τῶν Τούρκων καὶ οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴν ἀνάκτησή της μὲ τὴ βοήθεια τῶν δυτικῶν ἡγεμόνων ἀπέβαιναν μάταιες. Ἡ μόνη ἐλπίδα γιὰ τὸν πρόσφυγα καρδινάλιο γιὰ νὰ διασωθεῖ, καθὼς πίστευε, ἡ ψυχὴ τῆς Ἑλλάδας ἦταν τὸ ἴδιο της τὸ πνεῦμα, ποὺ ζοῦσε ἀκόμα ἀκμαῖο καὶ ζωογόνο στὰ ταλαιπωρημένα ἀπὸ τὸ χρόνο παλαιὰ χειρόγραφα. Ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐποχὴ ἐκείνη ὁποὺ ὁ Βησσαρίων πῆρε τὴ μεγάλη ἀπόφαση νὰ θεμελιώσει σὲ νέες βάσεις τὶς ἑλληνικὲς σπουδὲς μὲ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων κάτω ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ του κριτικὴ γνώση καὶ ὀξυδέρκεια.

Ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα πρῶτα κείμενα ποὺ ἐπέλεξε στοχεύοντας σ' αὐτὸν τὸν σκοπὸ ἦταν ἡ "*Γεωγραφικὴ ὑφήγηση*" τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου. Ἡ ἐπιλογὴ δὲν ἦταν τυχαία καὶ ὄχι χωρὶς βαθύτερο συμβολισμό. Ἦταν τὸ μοναδικὸ βιβλίο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο μποροῦσε κανεὶς νὰ ἔχει ἕνα πανόραμα τοῦ τότε γνωστοῦ καὶ κατοικημένου κόσμου. Ἑνὸς κόσμου τὸν ὁποῖο ἡ ἑλληνικὴ σοφία καὶ μιὰ ἑλληνικὴ γραφίδα τὸν εἶχε ἐπιμερίσει σὲ κλίματα καὶ ἠπείρους, τὸν εἶχε μετρήσει καὶ εἶχε καταγράψει μὲ θαυμαστὴ ἀκρίβεια τὰ βουνά, τὶς θάλασσες, τοὺς ποταμοὺς καὶ τὶς πολιτεῖες του, ἀπὸ τὸν μεγάλον ὠκεανὸ στὰ δυτικὰ ἢ τὴν ἄγνωστη γῆ στὰ ἀνατολικὰ καὶ ἀπὸ τὸν παγωμένο βορρᾶ ἢ τὴ διακεκαυμένη ζώνη τοῦ ἰσημερινοῦ στὸν νότο. Ἦταν ὅλος ὁ χῶρος τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης γῆς, ὅπου θὰ μποροῦσαν νὰ φτάσουν τὰ νέα μηνύματα τοῦ ἀναγεννώμενου κόσμου ὕστερα ἀπὸ τὸ βαθὺ σκοτάδι τοῦ Μεσαίωνα. Καὶ τὸ ὄχημα αὐτοῦ τοῦ μηνύματος δὲν ἦταν ἄλλο παρὰ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία. Θέλησε λοιπὸν στὴν ἀναπαραγωγὴ αὐτοῦ τοῦ κειμένου νὰ τῆς προσδώσει μιὰ ἰδιαίτερα ἐπίσημη μορφὴ συνδυάζοντας τὴ βυζαντινὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ἀναγεννησιακὴ κομψότητα. Τὸ δημιούργημά του ἦταν ὁ ἑλληνικὸς κώδικας 388, ποὺ σήμερα μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα του χειρόγραφα φυλάσσεται στὴν Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας. Δυὸ ἄνθρωποι δούλεψαν γιὰ νὰ γίνει αὐτὸ τὸ περίλαμπρο βιβλίο. Ὁ πρῶτος, ὁ γραφέας, εἶναι ὁ Κρητικὸς Ἰωάννης Ρῶσσος, ὁ δεύτερος, ὁ διακοσμητής, ἀνήκει σ' ἕνα κύκλο φλωρεντινῶν μικρογράφων καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ Φραντσέσκο ντ' Ἀντώνιο ντελ Κιέρικο. Ἡ γραφὴ τοῦ Ἰωάννη Ρώσσου εἶναι εἶναι ἐπίσημη καὶ μεγαλό-

πρεπη καὶ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τὴν ὁποία ὀνόμασε ὁ Λίνος Πολίτης "*γραφὴ τοῦ τύπου τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν*", ἕνα τύπο ποὺ τὸν συναντοῦμε ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα ἀποκλειστικὰ σὲ ἐπίσημα λειτουργικὰ χειρόγραφα. Ἡ σημειολογικὴ σκοπιμότητα τῆς ἐπιλογῆς αὐτοῦ τοῦ γραφέα, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους συνεργάτες τοῦ λόγιου καρδιναλίου, καὶ τοῦ τύπου τῆς γραφῆς του εἶναι προφανής. Ὁ Βησσαρίων θέλησε μὲ τὴ χρήση τῆς γραφῆς τοῦ τύπου τῶν Ὁδηγῶν νὰ προσδώσει τὴν ἴδια ἱεροπρέπεια καὶ αὐθεντικότητα, ὅπως στὰ χειρόγραφα μὲ τὰ ἱερὰ κείμενα, καὶ σὲ χειρόγραφα μὲ κείμενα τῆς θύραθεν γραμματείας. Ὁ κώδικας εἶναι περγαμηνός, σὲ μεγάλο σχῆμα ἄτλαντος, τὸ κείμενο γραμμένο σὲ δύο στῆλες ἐκτείνεται σὲ 104 φύλλα, τὸ μελάνι σκοῦρο καστανὸ καὶ τὰ διαχωριστικὰ κοσμήματα ἀνάμεσα στὰ κεφάλαια σχεδιασμένα σύμφωνα μὲ τὴ βυζαντινὴ τεχνοτροπία ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἰωάννη Ρῶσσο μὲ μελάνι ἐρυθρό.

Ὁ Ἰταλὸς μικρογράφος ἐπιδίδεται στὴ διακόσμηση τῶν πρωτογραμμάτων τῶν κεφαλαίων καὶ σχεδιάζει μιὰ ἰδιαίτερα περίκομη καὶ πολύχρωμη ταινία στὸ κάτω μέρος τῆς πρώτης σελίδας. Οἱ κυκλοτερὲς γραμμές, οἱ συνδέσεις τους μὲ κρίκους, ἡ παρουσία ζωόμορφων καὶ φυτόμορφων παραστάσεων, ὡς καὶ ἑνὸς βρέφους μὲ ἀνοιχτὰ φτερά, δίνουν τὴν ἐντύπωση μιᾶς ζώνης σὲ βασιλικὸ στέμμα, ἀκολουθῶντας τὰ πλέον ἐξαιρετικὰ ὑποδείγματα διακόσμησης λατινικῶν κωδίκων τῆς οὐμανιστικῆς περιόδου. Στὸ κέντρο αὐτῆς τῆς ταινίας, ὅπως συμβαίνει καὶ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Βησσαρίωνος, ὑπάρχει τὸ ἔμβλημά του μέσα σὲ δάφνινο στεφάνι. Δυὸ χέρια, ἕνα μὲ λευκὸ καὶ ἕνα μὲ ἐρυθρὸ ἐπιμάνικο, κρατοῦν κάτω ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τοῦ ἥλιου τὸν ἴδιο σταυρό. Ὁ συμβολισμὸς τοῦ ἐμβλήματος εἶναι προφανής. Τὰ δύο χέρια εἶναι ἡ Ἀνατολικὴ καὶ ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ποὺ ἑνωμένες κρατοῦν τὸν ἕνα καὶ μοναδικὸ Σταυρὸ κάτω ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τοῦ θείου φωτός.

Στὴν ἀπέναντι σελίδα ἀπὸ τὴν πρώτη, ὅπου ἀρχίζει τὸ κείμενο, ἕνας ἄλλος μικρογράφος ἀναπαριστᾶ τὸν ἴδιον τὸν Πτολεμαῖο μέσα στὸ σπουδαστήριό του μὲ τρόπο ἐκσυγχρονισμένο. Ἡ σκηνὴ εἶναι μεγαλόπρεπη. Τὸ σπουδαστήριό του βρίσκεται σὲ ἕνα παλάτι ὄψιμου γοτθικοῦ τύπου καὶ ὁ Πτολεμαῖος ὡς ἐστεμμένος βασιλέας μὲ ἀνάλογο ἔνδυμα στέκεται στὸ κέντρο καὶ κρατεῖ στὸ χέρι του ἀστρολάβο, ἐνῶ ἀπὸ ψηλὰ ἔρχεται ἡ θεία ἔμπνευση μὲ

Hellenic Byzantine Research Library

τὴ μορφὴ τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων. Δὲν θὰ ἦταν παρακινδυνευμένο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ φυσιογνωμία τοῦ προσώπου τοῦ Πτολεμαίου μοιάζει μὲ αὐτὴν τοῦ Βησσαρίωνος ὅπως τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ γνωστὸ πορτρέτο του στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη. Ἡ παράσταση εἶναι ἀμφίσημη, γιατὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐθεωρεῖτο ὅτι ὁ μαθηματικὸς καὶ γεωγράφος Πτολεμαῖος ἦταν μέλος τῆς ἑλληνικῆς βασιλικῆς οἰκογένειας τῆς Αἰγύπτου. Τὸν ρεαλισμὸ τοῦ σπουδαστηρίου χαρακτηρίζουν τὰ διάσπαρτα ἀστρονομικὰ ὄργανα, ὅπως ἕνας ἀκόμη ἀστρολάβος, ἕνα ἡλιακὸ ὡρολόγιο καὶ ἄλλα περιστρεφόμενα ὄργανα.

Τὸ ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Βησσαρίωνος γιὰ τὴ γεωγραφία καὶ τὴν ἀστρονομία εἶναι ἐμφανές. Ἤδη εἶχε στὴν κατοχή του ἕνα ἄλλο χειρόγραφο τῆς Γεωγραφίας, ἀλλὰ σὲ μικρότερο σχῆμα μὲ εἰκοσιδύο χάρτες. Ὁ νέος ὅμως κώδικας παρέχει μιὰ περαιτέρω ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο μορφὴ κειμένου, ἰδιαίτερα στοὺς χάρτες, ὅπου σὲ πολλὰ σημεῖα ἀναγνωρίζεται ἡ ἰδιόχειρη ἐπέμβασή του. Κειμενολογικὰ καὶ μορφολογικὰ ὁ κώδικας τοῦ Βησσαρίωνος εἶναι πολὺ κοντὰ στὸν κώδικα τῆς Βιέννης (Hist. gr. 1) γραμμένον ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ λόγιο καὶ μαθηματικὸ Ἰωάννη Σκουταριώτη στὴ Φλωρεντία στὶς 31 Ὀκτωβρίου 1454, ὁ ὁποῖος ἐπισυνάπτει τὸν παγκόσμιο χάρτη στὸ τέλος τοῦ ἑβδόμου βιβλίου καὶ παρενθέτει εἰκοσιέξι πίνακες μέσα στὸ ὄγδοο βιβλίο. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ λαμπρὸς κώδικας τοῦ Βησσαρίωνος. Δέκα πίνακες ἀφιερώνονται στὴν Εὐρώπη, τέσσερις στὴν Ἀφρικὴ καὶ οἱ ὑπόλοιποι γιὰ τὶς ἄλλες χῶρες. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς ἀφιερώνονται δύο πίνακες. Ἡ Θράκη σχεδιάζεται μαζὶ μὲ τὴ χώρα τῶν Ἰάπυγων καὶ τὴ Δακία (67ν καὶ 68r) καὶ ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα σὲ δύο μέρη στὰ φύλλα 69ν καὶ 68r. Ἰδιαίτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ ξεχωριστὸς σχεδιασμὸς τῆς νήσου Ταπροβάνης (ἄλλοτε Κεϋλάνη καὶ σήμερα Σρὶ Λάνκα), ἴσως γιατὶ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο τὸ νησὶ αὐτὸ ἦταν γνωστὸ ὡς σπουδαῖο ἐμπορικὸ κέντρο στὴν Ἰνδικὴ Θάλασσα.

Ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ κώδικα τελείωσε καὶ ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὅπως συνήθιζε νὰ κάνει σὲ ὅλα του τὰ βιβλία, ἔγραψε μὲ περισσὴ περιφάνεια στὴ δεύτερη σελίδα τοῦ πρώτου περγαμηνοῦ παράφυλλου στὰ ἑλληνικὰ καὶ λατινικά: *Geographia Ptolemaei optima cum picturis, liber b(essarionis) Car(dinalis) tusculani in loco 49 - Ἐν τόπῳ μθ΄. Γεωγραφία Πτολεμαίου ἐζωγραφισμένη*

πάσας τοὺς τῆς οἰκουμένης πίνακας. Κτῆμα Βησσαρίωνος καρδινάλεως τοῦ τῶν Τούσκλων.

Σίγουρα ἦταν περίφανος ὁ Βησσαρίων καὶ γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ καὶ γιὰ τὴν καταγωγή του καὶ γιὰ τὴν παιδεία του. Καὶ τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Πτολεμαῖο ποὺ ἀποδίδεται στὸν Μάξιμο Πλανούδη καὶ ἔχει γραφτεῖ μὲ ἀρχαϊκὸ τύπο γραφῆς κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἀρχαίου γεωγράφου καὶ ἀστρονόμου σίγουρα ἀνταποκρίνεται καὶ στὴ σπουδαία καὶ ἀνεπανάληπτη προσωπικότητα τοῦ Ἕλληνα οὐμανιστῆ.

Οἶδ' ὅτι θνητὸς ἔφυν καὶ ἐφήμερος. Ἀλλ' ὅταν ἄστρων
μαστεύω πυκνὰς ἀμφιδρόμους ἕλικας,
οὐκ ἔτ' ἐπιψαύω γαίης ποσίν, ἀλλὰ παρ' αὐτῷ
Ζηνί, θεοτρεφέος πίμπλαμαι ἀμβροσίης.

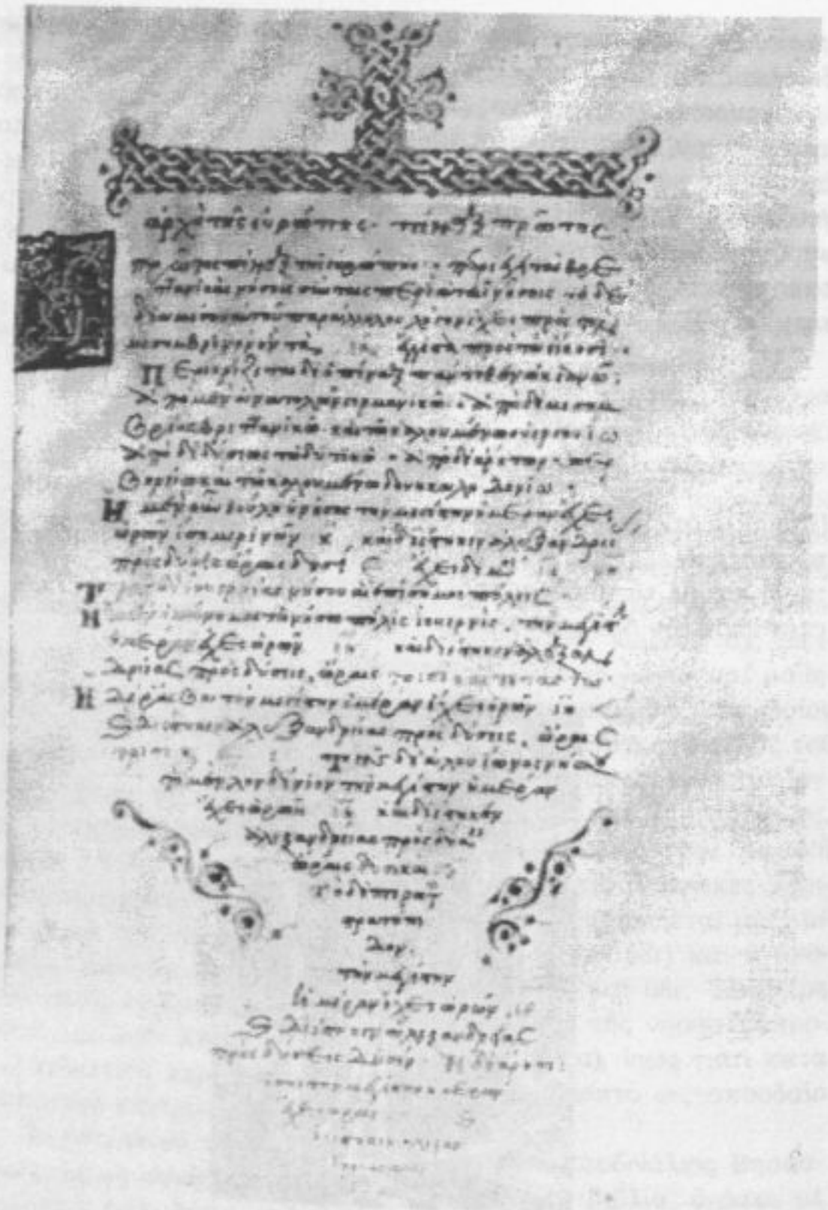
[Γνωρίζω ὅτι γεννήθηκα θνητὸς κι ἐφήμερος. Ἀλλ' ὅταν
τῶν ἄστρων ἐξετάζω τὶς πυκνὲς κι ἀμφίδρομες σὰν ἕλικες πορεῖες
τὴ γῆ πιὰ μὲ τὰ πόδια μου δὲν τὴν ἀγγίζω, ἀλλὰ κοντὰ
στὸν ἴδιον τὸν Δία χορταίνω τῶν θεῶν τὴν τροφή, τὴν ἀμβροσία.]

Ἀπεικόνιση τοῦ Πτολεμαίου στὸν κώδικα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος.

Dumbarton Oaks Research Library

Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Ἰωάννη Ρώσου στὸν κώδικα τοῦ Πτολεμαίου τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος.

Dumbarton Oaks Research Library

33.

Η ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΣΚΥΛΙΤΣΗ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΜΑΔΡΙΤΗΣ

Πολὺ λίγα χειρόγραφα ἔχουν προβληματίσει τόσο πολὺ τοὺς παλαιογράφους καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Τέχνης, ὅσο τὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῆς «*Σύνοψης Ἱστοριῶν*» τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση, ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μαδρίτης.

Ἡ δημιουργία ἑνὸς κώδικα, χειρόγραφου βιβλίου, καὶ μάλιστα εἰκονογραφημένου δὲν εἶναι τυχαῖο γεγονός, οὔτε προκύπτει ἀπὸ μιὰ πρόχειρη ἀπόφαση. Τὸ κάθε βιβλίο ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς γέννησής του μέχρι καὶ τὸν τελευταῖο χρονικὰ ἀναγνώστη ἀντιπροσωπεύει καὶ σημαδεύει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἄτομα καὶ ὁμάδες μὲ συγκεκριμένα πολιτικά, κοινωνικὰ καὶ πολιτιστικὰ χαρακτηριστικά. Καὶ δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Καὶ πρὶν ἀκόμα ὁ συγγραφέας καθήσει νὰ ξετυλίξει τὶς σκέψεις του στὰ λυτὰ ἀκόμα φύλλα περγαμηνῆς, καταστάσεις καὶ γεγονότα τοῦ παρελθόντος σφραγίζουν τὴ φύση τοῦ ἴδιου τοῦ βιβλίου. Ἀλλὰ καὶ τώρα, αὐτὴ τὴ στιγμή, ποὺ τὸ ἔχουμε μπροστά μας καὶ τὸ ξεφυλλίζουμε σκεφτόμαστε, τί μπορεῖ αὐτὸ τὸ βιβλίο νὰ ἀντιπροσωπεύει γιὰ μᾶς στὸ μέλλον. Μὲ ἄλλα λόγια ἕνα βιβλίο δὲν ἔχει μόνο τὴν ἱστορία του, ἀλλὰ ἔχει καὶ τὴν προϊστορία του καὶ τὴν προοπτική του στὸ μέλλον. Τί συμβαίνει μὲ τὸ χειρόγραφο τοῦ Σκυλίτση;

Πρῶτα πρῶτα ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Πρόσωπο ἐλάχιστα γνωστό. Ἀξιωματοῦχος - δρουγγάριος τῆς βίγλας καὶ κουροπαλάτης- ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν πρόσβαση σὲ ἀνώτερα διοικητικὰ κλιμάκια τῆς αὐτοκρατορίας. Ἄνθρωπος λόγιος. Καταπιάνεται μὲ τὴν ἱστορία ἀρχίζοντας δυὸ αἰῶνες πρὶν καὶ φτάνει σχεδὸν μέχρι τὶς μέρες του. Γνωρίζει ὅτι θέλει νὰ παραδώσει στὶς νεώτερες γενιὲς τὴν καταγραφὴ γεγονότων καὶ συμβάντων σημαντικῶν ὅσο γίνεται πιὸ ἀντικειμενικὰ καὶ ἀποστασιοποιημένα ἀπὸ τὶς προσωπικές του προκαταλήψεις. Πόσο ὅμως μποροῦσε νὰ ἐμβαθύνει καὶ νὰ ἐξιχνιάσει τὰ πραγματικὰ γενεσιουργὰ αἴτιά τους; Εἶναι αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα ποὺ τὸν παρασύρουν. Ἡ δυναμική τους, ἡ γοητεία τους, τὸ μυστήριό

τους, ἡ τελεολογική τους προέκταση σὲ ἕναν κόσμο καὶ σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου τὸ θεῖο εἶναι πανταχοῦ παρόν, ὅπου τὸ γήϊνο παρὸν εἶναι ἕνα σκαλοπάτι γιὰ τὸ οὐράνιο μέλλον. Σχινοβατεῖ ἀνάμεσα στὸν θρῦλο καὶ στὴν ἐξακριβωμένη πληροφορία, ἀνάμεσα στὸ συμβολικὸ καὶ στὸ οὐσιαστικό, ἀνάμεσα στὴ γενικευμένη ἄποψη καὶ τὴ λεπτομέρεια. Ὅλα ἔχουν τὴ σημασία τους καὶ τὴ βαρύτητά τους γιὰ τὸν σκοπὸ ποὺ θέλει νὰ ἐξυπηρετήσει. Ὁ κόσμος ποὺ τὸν ἐνδιαφέρει σὲ πρῶτο πλάνο εἶναι βεβαίως ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντίου καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ περιφερειακοὶ λαοί, ὅπως οἱ Βούλγαροι, οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Πατσινάκες στὰ βόρεια, οἱ Ἄραβες στὰ ἀνατολικά, οἱ Λογγοβάρδοι στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο εἶναι λαοὶ ἐχθρικοὶ ποὺ θὰ πρέπει μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ὑπεροχὴ τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου.

Σὲ δεύτερο πλάνο ὅμως καὶ πίσω ἀπὸ τὴν διαδοχὴ τῶν γεγονότων καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν προσώπων στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο, ἐκεῖνο ποὺ ἀναδύεται κάθε τόσο στὴ διαδρομὴ τῆς διήγησης εἶναι ταυτόχρονα συναισθήματα ἐλπίδας καὶ ἀγωνίας γιὰ νὰ σταθεῖ τὸ κράτος τοῦ φιλόχριστου λαοῦ στὸ ὕψος ποὺ ὅρισε ἡ θεϊκὴ πρόνοια. Δὲν παραλείπει νὰ τονίζει τὴν ἠθικὴ διάσταση τῶν γεγονότων καὶ τῶν πράξεων. Δὲν κρύβει τὴ χαρά του ὅταν οἱ ἐχθροί, ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοί, ἔχουν κατατροπωθεῖ καὶ *τὰ πράγματα τῶν Ρωμαίων εἰς δόξαν καὶ εὔκλειαν καὶ αὔξησιν ἄγονται*, ἀλλὰ οὔτε τὴ λύπη καὶ τὴν ὀργή του ὅταν ἡ διαφθορά, ἡ ἀβελτηρία καὶ ἡ ἀνικανότητα βασιλέων καὶ πατριαρχῶν ὁδηγοῦσαν τὴ βασιλεία στὸ βάραθρο τῆς αἰσχύνης καὶ τῆς καταστροφῆς.

Γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἡ ἱστορικὴ συγγραφὴ τοῦ Σκυλίτση ἦταν ἔμμεσα καὶ ἀπὸ δεύτερο χέρι γνωστή, μολονότι ὑπῆρχαν ἀρκετὰ χειρόγραφα ποὺ τὴν παρέδιδαν αὐτοτελῶς. Εἶχε ἐνταχθεῖ στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ καὶ μέσω αὐτοῦ ἦταν γνωστή. Μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια (1973) μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἔχουμε μιὰ ἐπίσημη καὶ ἐπιστημονικὰ ἄρτια ἔκδοση τοῦ κειμένου. Τὰ πολλὰ χειρόγραφα ποὺ περιέχουν τὴν Ἱστορία τοῦ Σκυλίτση δείχνουν τὸ πόσο δημοφιλὲς καὶ περιζήτητο ἦταν τὸ ἔργο του ἤδη ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐποχή. Ἦταν ἕνα ἀνάγνωσμα ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἱστορικὸ μελετητή, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὁμάδες ἀνθρώπων ποὺ μποροῦμε νὰ τοὺς φανταστοῦμε συναγμένους σὲ κάποιο δῶμα νὰ ἀκοῦνε τὴ διήγηση ἀπὸ κάποιον ἀναγνώστη. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ συλλογικὴ μνήμη ποὺ ἀποθησαυρίζεται στὸ

χειρόγραφο αὐτὸ βιβλίο διαχεόταν ἐπίσης συλλογικὰ στὶς μεταγενέστερες γενιές. Ὁ συγγραφέας στὸν πρόλογό του ἔχει ὑπόψη του κάτι ἀνάλογο, ὅταν λέει ὅτι κάποιο προγενέστεροί του ἱστορικοὶ γέμιζαν τὰ αὐτιὰ τῶν ἀκροατῶν τους μὲ διηγήματα ποὺ προκαλοῦσαν τὸν ἴλιγγο καὶ τὴν ταραχή. Αὐτός, ἀντίθετα, θέλει νὰ δώσει στοὺς ἀκροατές του τροφὴ καλὰ ἁλεσμένη καὶ εὔληπτη. Εἶναι μιὰ διήγηση σοβαρή, γεμάτη δράση καὶ περιπέτει, ποὺ κρατάει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη ἢ ἀκροατῆ σὲ συνεχὴ ἐγρήγορση. Δὲν ἦταν λοιπὸν ἀφύσικο νὰ μὴν παρακινηθεῖ κάποιος νὰ προσπαθήσει νὰ ἀποτυπώσει εἰκονογραφικὰ ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα, ὅπως τὰ φανταζόταν κοντὰ ἢ λίγο μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Νὰ ἀποτυπώσει τὴ δριμύτητα τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὁ νικητὴς ἦταν ὁ στρατὸς τῶν Ρωμαίων ἢ τῶν ἐχθρῶν τους, τὴ φρικαλεότητα τῶν βασανιστηρίων στὰ ὁποῖα ὑποβάλλονταν οἱ αἰχμάλωτοι, τὶς στιγμὲς στυγερῶν φόνων ἀλλὰ καὶ τὶς στιγμὲς εἰρήνης, χαρᾶς, εὐωχίας καὶ θρησκευτικῆς κατάνυξης. Ἤθελε μαζὶ μὲ τὴν ἀνάγνωση ξεφυλλίζοντας τὸ χειρόγραφο νὰ ἔχει μπροστὰ στὰ μάτια του καὶ τὶς παραστάσεις τῶν γεγονότων. Ἤθελε νὰ ἔχει μιὰ εἰκονογραφημένη ἱστορία. Ἕνα τέτοιο χειρόγραφο εἶναι ὁ κώδικας τῆς Μαδρίτης. Εἶναι ἕνα χειρόγραφο χωρὶς ἀμφιβολία ἀρχοντικό, μοναδικὸ στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς κωδικογραφίας.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἀπόπειρα εἰκονογράφησής του δὲν ἔμεινε ἀμέτοχη ἀπὸ περιπέτεια καὶ μυστήριο. Ἐνῶ ἔχουμε ἕναν γραφέα, οἱ ζωγράφοι εἶναι πολλοὶ καὶ κάποιοι μὲ σημαντικὰ διαφορετικὸ ὕφος καὶ αἰσθητική. Κάποια κενὰ τμήματα σὲ ἀρκετὲς σελίδες τοῦ χειρογράφου δείχνουν ἐπίσης τὸν προβληματισμὸ τῶν μικρογράφων γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ ἐπιλεγμένου θέματος. Ποῦ καὶ πότε γράφτηκε τὸ χειρόγραφο, ποῦ εἰκονογραφήθηκε καὶ πότε, εἶναι προβλήματα ποὺ συζητοῦνται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς μελετητὲς καὶ οἱ γνῶμες μερικὲς φορὲς εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες. Στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, στὴν Κάτω Ἰταλία; Ἀλλὰ καὶ οἱ χρονολογήσεις ποὺ ἔχουν προταθεῖ κατὰ καιροὺς ἔχουν μεγάλη ἀπόσταση μεταξύ τους, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 12ου αἰώνα ὡς τὰ μέσα τοῦ 14ου. Τὸ μόνο σίγουρο καὶ σταθερὸ εἶναι ὅτι στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα βρισκόταν στὸ μοναστήρι τοῦ Σωτῆρος τοῦ Φάρου τῆς Μεσσήνης, ποὺ ἀκολουθοῦσε τὸ τυπικὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ

Dumbarton Oaks Research Library

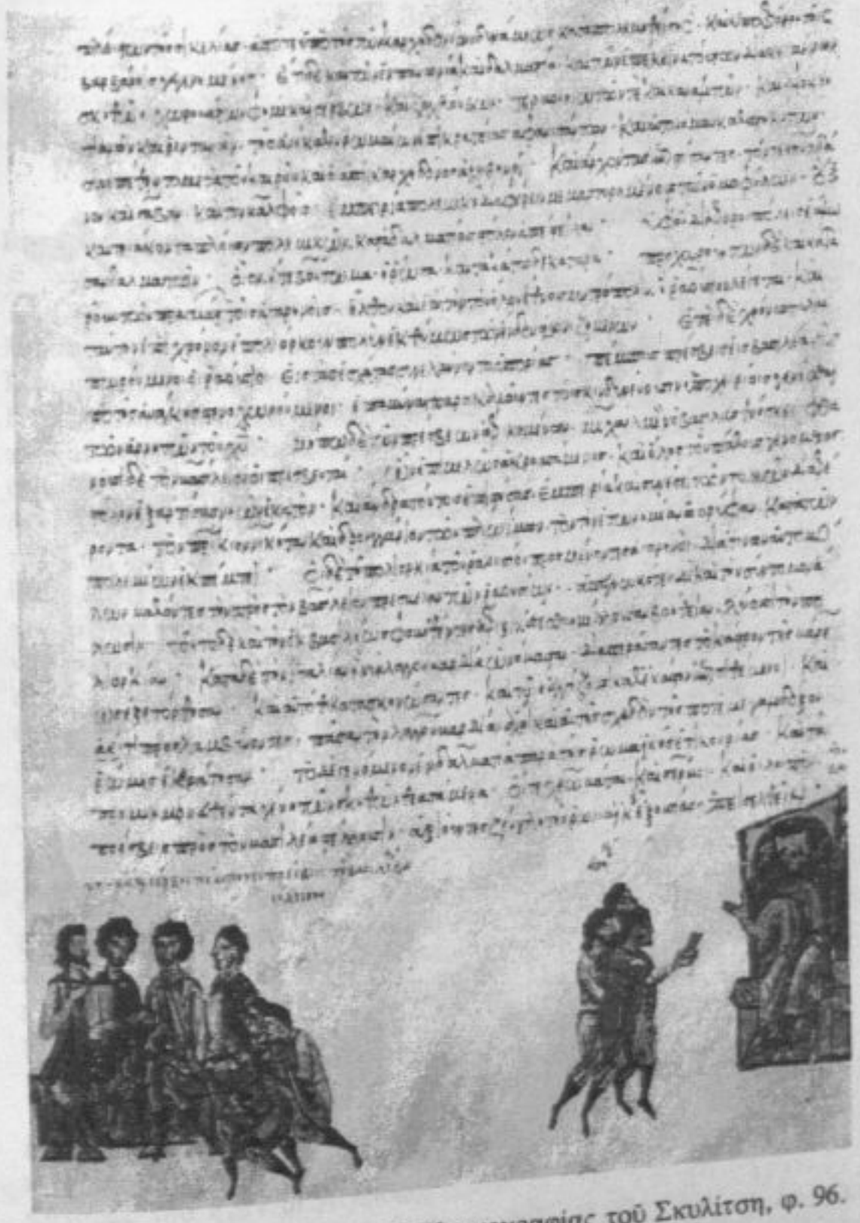
Ἕλληνα οὐμανιστῆ Κωνσταντίνου Λάσκαρη. Μέχρι τὸ 1580 βρισκόταν στὴν ἰδιοκτησία τοῦ μοναστηριοῦ αὐτοῦ, μολονότι ὅλο τὸ βιβλιακὸ ὑλικὸ εἶχε μεταφερθεῖ στὸ ἀρχειοφυλάκιο τῆς Μεσσήνης. Τὸ 1679 ὁ Ἱσπανὸς ἀντιβασιλέας στὴ Σικελία Francisco de Benavides κατάσχεσε τὰ ἀρχεῖα τῆς πόλης καὶ τὰ μετέφερε στὸ Παλέρμο. Μαζὶ μὲ αὐτὰ ἦταν καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ Σκυλίτση. Ὁ ἑπόμενος ἀντιβασιλέας, δούκας τῆς Uceda οἰκειοποιήθηκε ὅλο τὸ ὑλικὸ καὶ τὸ ἐνσωμάτωσε στὴ βιβλιοθήκη του καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὸ 1711, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάσχεση τῆς βιβλιοθήκης του πέρασε στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μαδρίτης. Ὁ Σκυλίτσης λοιπὸν μὲ τὶς περιπετειώδεις ἱστορίες του κατέληξε ὕστερα ἀπὸ πολλὲς ἐπίσης περιπέτειες στὴ Vitr. 26-2 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μαδρίτης, γιὰ νὰ ἐκπέμπει καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὴ δόξα καὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Βυζαντίου. Σὲ ἕνα χῶρο φιλόξενο ποὺ καλλιεργοῦνται τὰ ἑλληνικὰ γράμματα μὲ ἀξιοθαύμαστη ἐπιστημοσύνη καὶ ἀγάπη. Σ' αὐτὴν ἄλλωστε τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἔνθερμη συμμετοχὴ στὴν προσπάθεια ἀνάδειξης τῶν πολιτιστικῶν θησαυρῶν τῆς Εὐρώπης ὀφείλουμε καὶ τὴν τελευταία πανομοιότυπη ἔκδοση τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ πρὶν ἕνα χρόνο στὴν Ἀθήνα.

Ὁ κώδικας τῆς Μαδρίτης τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση, φ. 134. Ἀναπαράσταση αἰθουσας διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ κώδικας τῆς Μαδρίτης τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση, φ. 96.

Princeton Onsite Research Library

Ὁ κώδικας τῆς Μαδρίτης τῆς Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση, φ. 102.

Dumbarton Oaks Research Library

34.

ΠΙΝΔΑΡΟΣ
Ο ΥΜΝΗΤΗΣ ΤΩΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΩΝ ΑΓΩΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΙΒΗΡΩΝ 161

Βιογραφικὰ

Ὁ Πίνδαρος, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους καὶ φημισμένους λυρικοὺς ποιητὲς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας, γεννήθηκε στὶς Κυνὸς Κεφαλὲς στὴν περιοχὴ τῶν Θηβῶν κατὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Πυθίων, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, τοῦ ἔτους 522 ἢ ὅπως πολλοὶ ἀποδέχονται τοῦ 518 π.Χ. Σύμφωνα μὲ πληροφορία ποὺ παραδίδουν ἀρχαῖοι σχο-λιαστὲς τῶν ποιημάτων του καὶ οἱ βιογράφοι του, ὅταν ὁ βασι-λιὰς τῆς Περσίας Ξέρξης εἰσέβαλε στὴν Ἑλλάδα, ὁ ποιητὴς ἦταν 40 ἐτῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἀναφέρει στὰ ἔργα του σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ καὶ τὸν βίο του, μᾶς διασώθηκαν τέσσερα βιογραφικὰ κείμενα καθὼς καὶ τὸ ἄρθρο στὸ βυζαντινὸ λεξικὸ «Σούδα». Γεγονὸς εἶναι πάντως ὅτι γνωρίζουμε πολὺ λίγα πράγματα καὶ μόνο ἐμμεσα μποροῦμε νὰ βγάλουμε κάποια συμπεράσματα γιὰ τὶς σχέσεις του καὶ τὶς μετακινήσεις του. Ὁ πιὸ παλαιὸς βιογράφος του εἶναι ὁ περιπατητικὸς φιλόσοφος Χαμαιλέων καὶ κατόπιν ὁ Ἴστρος, μαθητὴς τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητῆ καὶ φιλολόγου Καλλιμάχου. Στὶς βιογραφίες του ἀναμειγνύονται τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα μὲ τοὺς θρύλους, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὅτι ὅταν ἦταν μικρὸ παιδί, εἶδε στὸ ὄνειρό του ὅτι τὸ στόμα του ἦταν γεμάτο κερὶ καὶ μέλι ἢ ὅτι ὅταν εἶχε βγεῖ γιὰ κυνήγι στὸν Ἑλικώνα κουράστηκε καὶ κοιμήθηκε καὶ τότε μιὰ μέλισσα κάθισε στὸ στόμα του καὶ ἔφτιαξε μιὰ κηρήθρα, προοιωνίζοντας ἔτσι τὸ μεγάλο ποιητικό του ταλέντο.

Ἡ καταγωγή του δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ἦταν ἀριστοκρατική, ἔστω καὶ ἂν μερικοὶ σχολιαστὲς βασισμένοι σὲ ἕνα μᾶλλον ἀσαφὲς χωρίο τοῦ πέμπτου Πυθιόνικου (στ. 76) πιστεύουν ὅτι πρόπάτορές του ἦταν οἱ Αἰγεῖδες. Διάφορα ὀνόματα ἐπίσης ἔχουν προταθεῖ καὶ γιὰ τοὺς γονεῖς του, ὅπως Δαΐφαντος ἢ κατ' ἄλλους Παγώνδας, καὶ γιὰ τὴ μητέρα του τὰ ὀνόματα Κλεοδίκη ἢ

Κληδίκη ἢ Μυρτώ. Ἡ οἰκογένειά του ὅμως θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἀρχοντικὴ καὶ εὐκατάστατη, γιατὶ φαίνεται πὼς εἶχε τὰ οἰκονομικὰ μέσα γιὰ νὰ στείλει τὸν νεαρὸ Πίνδαρο στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ λάβει καλλιτεχνικὴ παιδεία. Ἐκεῖ συνῆψε σχέσεις μὲ ἀριστοκράτες Ἀθηναίους καὶ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς Ἀλκμαιονίδες. Τέσσερα χρόνια μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνος (490 π.Χ.) ὁ ποιητὴς ἐπαίνεσε τὴν Ἀθήνα ὄχι γιὰ τὴ νίκη της ἀλλὰ γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴ γενναιοδωρία τῶν Ἀλκμαιονιδῶν νὰ ἐπισκευάσουν τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στοὺς Δελφούς, ποὺ εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ πυρκαγιὰ τὸ 548. Ὡς διδάσκαλοί του ἀναφέρονται ὁ θεῖος του Σκοπελῖνος στὴ μουσική, ἕνας Ἀπολλόδωρος καὶ ἕνας Ἀγαθοκλῆς, καθὼς καὶ ὁ Λᾶσος ὁ Ἑρμιονεύς, ὁ μεταρρυθμιστὴς τοῦ διθυραμβικοῦ μέλους. Λέγεται ἐπίσης ὅτι διδάχθηκε ποίηση καὶ ἀπὸ δύο γνωστὲς ποιήτριες τῆς Βοιωτίας, τὴ Μύρτιδα καὶ τὴν Κόρρινα, μὲ τὶς ὁποῖες μάλιστα διαγωνίστηκε σὲ ποιητικὸν ἀγώνα καὶ τὴν μὲν πρώτη ἐνίκησε, ἡττήθηκε ὅμως ἀπὸ τὴ δεύτερη.

Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ποίηση τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μὲ πολλὰ πολιτικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ κέντρα τοῦ καιροῦ του καὶ γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὶς ὑποχρεώσεις του ἔκανε πολλὰ ταξίδια. Ὁ πιὸ παλαιὸς ἐπίνικος ποὺ μᾶς ἔχει διασωθεῖ, ὁ δέκατος Πυθιόνικος, γραμμένος πρὸς τιμὴν τοῦ Θεσσαλοῦ Ἱπποκλέα, δείχνει τὸν Πίνδαρο ἀπὸ πολὺ νεαρὴ ἡλικία, ἤδη τὸ 498 π.Χ., νὰ ἔχει στενὲς σχέσεις μὲ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Ἀλευαδῶν. Οἱ σχέσεις ὅμως ἐκεῖνες ποὺ τὸν καθιέρωσαν ἦταν αὐτὲς ποὺ συνῆψε μὲ τοὺς τυράννους τῆς Σικελίας.

Μεταξὺ τῶν πρώτων ποιητικῶν του δημιουργιῶν προέχουν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴ λατρεία, ὅπως ὁ παιάνας ποὺ συνέθεσε γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν Θεοξενίων στοὺς Δελφούς (490 π.Χ.). Ἐκεῖ βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ὑμνήσει τὴν Αἴγινα, ἀνταγωνίστρια τῶν Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ὁποία φαίνεται νὰ εἶχε συνδεθεῖ στενά. Ἀπὸ τὸ 490 ἀρχίζει μιὰ νέα σχέση, αὐτὴ τὴ φορὰ μὲ τὴ Σικελία, ἡ ὁποία θὰ τοῦ προσδώσει μεγαλύτερη αἴγλη, πολιτικὸ στήριγμα, ἀλλὰ καὶ σημαντικὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη. Ὁ ἕκτος Πυθιόνικος ἐπαινεῖ τὸν Θρασύβουλο ποὺ ἦταν γιὸς τοῦ Θήρωνα, ἀδελφοῦ τοῦ τυράννου τοῦ Ἀκράγαντα Ξενοκράτη. Τὸ γεγονὸς ὅτι μέλη τῆς θηβαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἐτάχθηκαν μὲ τὸ μέρος τῶν Περσῶν κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς

εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ αὐτὴν καὶ δὲν περέλειπε νὰ τὴν ἐπαινεῖ, τοῦ στοίχισε πολὺ στὴν κατοπινή του ζωή. Προσπάθησε νὰ βρεῖ στήριγμα καὶ ἀποδοχὴ στοὺς ἀριστοκρατικοὺς κύκλους τῆς Αἰγινας καὶ κατόπιν στὴ Σικελία, ὅπου διέμεινε ἀπὸ τὸ 476 ὡς τὸ 474. Ἡ παραμονή του στὴ Σικελία καὶ ἰδιαίτερα ἡ σχέση του μὲ τὸν Ἱέρωνα, τὸν τύραννο τῶν Συρακουσῶν, καὶ τὸν Θήρωνα τοῦ Ἀκράγαντα τὸν ἔκανε γνωστὸ στὸ πανελλήνιο. Ἐκεῖ εἶναι πιθανὸ νὰ συναντήθηκε καὶ μὲ τοὺς δύο ποιητὲς ἀπὸ τὴν Κέα, τὸν Σιμωνίδη καὶ τὸν Βακχυλίδη, τοὺς ὁποίους θεωροῦσε ἀνταγωνιστές. Ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὴ Σικελία μὲ τὴ φήμη ποὺ εἶχε ἀποκτήσει μποροῦσε νὰ θεωρεῖ τὸ ἑαυτό του ὡς τὸν πρῶτο καὶ τὸν πιὸ σημαντικὸ χορικὸ ποιητή, χωρὶς νὰ τοῦ λείπουν καὶ τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη ἀπὸ τὴ θέση του αὐτή. Ἀκολούθησε μιὰ περιοδος ἔντονης δραστηριότητας καὶ ἀπὸ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας ζητοῦσαν τὰ ποιητικά του ἔργα. Φτάνοντας στὸ ἀπόγειο τῆς φήμης του ὁ ποιητὴς δὲν μποροῦσε νὰ ἀγνοήσει τὴ λαμπρὴ δόξα τῶν Ἀθηνῶν ὕστερα ἀπὸ τὶς νίκες της ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ τοὺς ἀγῶνες της γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων. Ἔγραψε λοιπόν, πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 470, ἕναν διθύραμβο γιὰ τὴν Ἀθήνα, τὴν ὁποία ὀνομάζει *Ἑλλάδος ἔρεισμα* (Διθ., ἀπ. 64), ἐνῶ σὲ ἕναν ἄλλον ἀναφερόμενος στοὺς νέους τῶν Ἀθηνῶν τοὺς ἀποκαλεῖ θεμελιωτὲς τῆς *κρηπίδας τῆς ἐλευθερίας* (Διθ., ἀπ. 65). Οἱ Θηβαῖοι γιὰ τὰ ἐπαινετικὰ αὐτὰ λόγια πρὸς τοὺς Ἀθηναίους τὸν τιμώρησαν μὲ πρόστιμο χιλίων δραχμῶν. Οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ἀπὸ τὴν πλευρά τους τὸν ἀντάμειψαν μὲ τὸ προξενικὸ ἀξίωμα καὶ μὲ ἄλλες τιμητικὲς διακρίσεις καὶ χρηματικὰ ποσά. Ὁ ποιητὴς συνέχιζε νὰ συνάπτει σχέσεις μὲ πολλοὺς νικητὲς ἀγώνων πρὸς τιμὴν τῶν ὁποίων συνέθετε ἐπινίκους, ὅπως μὲ τὸν Διαγόρα τὸν Ρόδιο, τὸν Ξενοφῶντα τὸν Κορίνθιο, τὸν Τελεσικράτη ἀπὸ τὴν Κυρήνη τῆς Λιβύης, καθὼς καὶ μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς ἴδιας πόλης τὸν Ἀρκεσίλαο Δ΄.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε ἡ Αἴγινα παραμένει ἡ ἀγαπημένη του πόλη. Βλέπει ὅμως τὴν ἐλευθερία της σιγὰ σιγὰ νὰ χάνεται, ὅταν τὸ 456 ἀναγκάστηκε νὰ συμμετάσχει στὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία. Ἦταν κάτι ποὺ τὸν λύπησε βαθύτατα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ κατοχὴ τῆς Βοιωτίας ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη τῶν Οἰνοφύτων μὲ τοὺς Σπαρτιάτες τὸ 457. Σ΄ αὐτὴν τὴν περίοδο ἀποδίδονται δύο μόνο ἐπίνικοι (Ὀλ. 4 καὶ Ἰσθμ. 7). Πρόλαβε

Onassis Public Benefit Foundation Ocus Research Library

πάντως νὰ ζήσει καὶ νὰ χαρεῖ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδας του μετὰ τὴ μάχη τῆς Κορώνειας (447). Μεγάλος πιὰ σὲ ἡλικία πέθανε στὸ Ἄργος, ὅπως λέει ἡ παράδοση, στὰ γόνατα ἑνὸς παιδιοῦ ποὺ ἀγαποῦσε πολύ. Στὰ κατοπινὰ χρόνια φαίνεται πὼς οἱ Θηβαῖοι τιμοῦσαν καὶ σέβονταν τὴ μνήμη τοῦ ποιητῆ καὶ γι' αὐτὸ χάραξαν στὴν πρόσοψη τοῦ σπιτιοῦ του τὴν ἐπιγραφὴ *Πινδάρου τοῦ μουσοποιοῦ τὴν στέγην μὴ καίετε.* Καὶ πράγματι τὴν οἰκία τοῦ ποιητῆ τὴ σεβάστηκαν καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών.

Τὸ ποιητικὸ ἔργο

Ὁ Πίνδαρος ὡς ποιητὴς ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχή του εἶχε ἀναγνωρισθεῖ ὡς μεγάλος καὶ ἡ δόξα του διατηρήθηκε ἀμείωτη σὲ ὅλους τοὺς ἑπόμενους αἰῶνες. Τὸ ἔργο του ὅπως ἔχει παραδοθεῖ μέσω τῶν παπύρων, τῶν χειρόγραφων κωδίκων καὶ τῆς ἱστορικῆς παράδοσης εἶναι ποικίλο καὶ πολύμορφο. Ἕνας ἀρχαῖος βιογράφος του, τοῦ ὁποίου τὸ κείμενο παραδίδεται ὡς Vita Ambrosiana[1], ἀναφέρει συνολικὰ 17 βιβλία ποὺ κατανέμονται ὡς ἑξῆς: ἕνα βιβλίο μὲ ὕμνους, ἕνα μὲ παιᾶνες, δύο μὲ διθυράμβους, δύο μὲ προσόδια, τρία μὲ παρθένεια, δύο μὲ ὑπορχήματα, ἕνα μὲ ἐγκώμια, ἕνα μὲ θρήνους καὶ τέσσερα μὲ ἐπινίκους. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ βιβλίων δίνει καὶ τὸ λεξικὸ «Σούδα», μὲ κάποιες ὅμως παραλλαγὲς στοὺς τίτλους. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ καὶ φιλόλογοι κατένειμαν τοὺς ἐπινίκους σὲ τέσσερα βιβλία, ἀντίστοιχα μὲ τὶς ἑορτὲς γιὰ τὶς ὁποῖες γράφτηκαν, δηλαδὴ μὲ τοὺς τέσσερεις μεγάλους πανελλήνιους ἀγῶνες τῆς ἀρχαιότητας, τὰ Ὀλύμπια (δεκατέσσερεις Ὀλυμπιόνικοι), τὰ Πύθια (δώδεκα Πυθιόνικοι), τὰ Νέμεα (ἑνδεκα Νεμεόνικοι) καὶ τὰ Ἴσθμια (ὀκτὼ Ἰσθμιόνικοι). Ὅ,τι ἄλλο μᾶς ἔχει διασωθεῖ τὸ γνωρίζουμε εἴτε ἀπὸ τὴν ἔμμεση παράδοση ἄλλων συγγραφέων ποὺ παραθέτουν μικρὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο του, εἴτε ἀπὸ παπύρους ποὺ περιέχουν κυρίως τοὺς παιᾶνες.

Ὁ Πίνδαρος συνέθετε τὰ ἔργα του κατὰ παραγγελίαν καὶ εἴτε ὁ ἴδιος ἀνελάμβανε νὰ διδάξει στὸν χορὸ τὴ μουσικὴ ἀπό-

[1] Ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς Ἀμβροσιανῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μιλάνου C 222 inf.

δοσή τους εἴτε ἀνέθετε σὲ κάποιον ἄλλον, ἂν δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι παρὼν τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς κατὰ τὴν ὁποία θὰ παρουσιαζόταν τὸ ἔργο του. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε πῶς κατανέμονται γεωγραφικὰ οἱ 45 ἐπίνικοι ποὺ μᾶς ἔχουν διασωθεῖ: Δεκαπέντε ἀναφέρονται σὲ Σικελούς, ἕνδεκα σὲ Αἰγινῆτες, πέντε σὲ Θηβαίους, τρεῖς σὲ Κυρηναίους, δύο σ' ἕναν Ἐπιζεφύριο (ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἑλλάδα) Λοκρό, καὶ ἀνὰ ἕνας σ' ἕναν Ρόδιο, Κορίνθιο, Ὀρχομένιο, Θεσσαλό, Ὀπούντιο Λοκρό, Τενέδιο, Ἀργεῖο, Ἀθηναῖο καὶ Ἀχαρνέα. Εἶναι λογικό, ἐπομένως, νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ ἔργα του ἀμέσως μετὰ τὴ σύνθεσή τους μεταγράφονταν σὲ ἀντίγραφα καὶ περνοῦσαν σὲ ἄλλα χέρια εἴτε αὐτὰ ἦταν τῶν ἰδιων τῶν νικητῶν γιὰ τοὺς ὁποίους γράφτηκαν εἴτε τῶν χορodιδασκάλων, οἱ ὁποῖοι θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ ἀποδώσουν μουσικά. Ὅμως ὅ,τι ὁ χρόνος διέσωσε καὶ κυρίως ὅ,τι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ σχολιαστὲς καὶ ἐκδότες τοῦ ἔργου του μᾶς παρέδωσαν εἶναι μόνο κείμενα χωρὶς τὴ μουσικὴ παρασημαντική. Τὰ περισσότερα τῶν ποιημάτων του ἀποτελοῦνται ἀπὸ τριάδες, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τῶν περικοπῶν τῆς χορικῆς ποίησης, δηλαδὴ στροφή, ἀντιστροφὴ καὶ ἐπωδός. Ὡς πρὸς τὸ μέτρο κυριαρχοῦν οἱ δακτυλοεπίτριτοι στίχοι, ἀναμεμιγμένοι μὲ στίχους σὲ ἄλλα μέτρα, ὥστε νὰ ἀποφεύγεται ἡ μονοτονία καὶ νὰ δημιουργεῖται μιὰ ἁρμονικὴ ποικιλία στὸν ρυθμὸ καὶ τὴ μουσικὴ ἀπόδοση τοῦ ὕμνου.

Τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ

Ὁ Πίνδαρος ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ὁ ποιητὴς τοῦ μεγαλειώδους, τοῦ ἐξόχου καὶ τοῦ μεγαλοπρεποῦς. Αἰσθάνεται ὅτι ἐμπνέεται ἀπὸ τοὺς θεούς, τὶς Μοῦσες καὶ τὶς Χάριτες. Ἡ Μούσα εἶναι αὐτὴ ποὺ τὸν βοήθησε νὰ ἐπινοήσει ἕναν νέο καὶ λαμπρὸ τρόπο ὥστε νὰ προσαρμόσει τὴν ὠδή του σὲ δωρικὴ ἁρμονία γιὰ νὰ προσδώσει αἴγλη στὴ νίκη τοῦ Θήρωνα τοῦ Ἀκραγαντίνου (Ὀλ. 3, στ. 3-6). Ἡ ἀκόμη, ἀπευθύνεται στὸν Δία, τὸν ἡνίοχο τῆς ἀκάματης βροντῆς, καὶ τὸν παρακαλεῖ γιὰ χάρη τῶν Χαρίτων νὰ δεχθεῖ τὴν ὠδὴ ποὺ συνέθεσε πρὸς τιμὴν τοῦ ὀλυμπιονίκη Ψαύμη τοῦ Καμαριναίου. Καὶ αὐτό, γιατὶ οἱ συνεχῶς ἀνακυκλούμενες Ὧρες, ποὺ αὐτὸς ὁ Δίας κυβερνᾶ, τὸν ὁρισαν νὰ γίνει μὲ ποικιλόφθογγη φόρμιγγα ὑμνητὴς ὑψηλοτάτων ἄθλων (Ὀλ. 4, 1-11). Αὐτάρεσκα παρομοιάζει τὶς ὠδές του μὲ ἀξιοθαυ-

Digitized by the Onassis Research Library

μαστα μέγαρα ποὺ ἔχουν λαμπρὰ προπύλαια καὶ χρυσὲς κολῶνες. (Ὀλ. 6, στ. 1-3). Ἐπιχειρῶντας νὰ ὑμνήσει ἀνθρώπους ποὺ πέτυχαν νὰ ξεπεράσουν τὸν ἑαυτό τους καὶ τοὺς ἄλλους στὸν ἀγώνα, νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὰ συμβατικὰ ἀνθρώπινα ὅρια γιὰ νὰ θεωροῦνται οἱ πρῶτοι καὶ νὰ δοξάζονται, ἐφευρίσκει ἐξ ἴσου μεγαλειώδη μυθολογικὰ θέματα ποὺ συνδέονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὴν πατρίδα ἢ μὲ τὴ γενιά τους. Θεωρεῖ ὅτι ἡ νίκη μολονότι κατακτήθηκε ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ προσπάθεια τοῦ ἑνός, αὐτὴ ἀνταγακλᾶ καὶ ἀνήκει τόσο στοὺς προγόνους τοῦ νικητῆ ὅσο καὶ στοὺς συμπολίτες του καὶ στοὺς ἀπογόνους του. Ἡ νίκη ἐπιφέρει τὴν ὑπέρτατη δόξα πέρα ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο νὰ κατακτηθεῖ μὲ ἀνθρώπινες δυνάμεις. Χαρακτηριστικὸ εἶναι αὐτὸ ποὺ λέγει πρὸς τὸν Ἱέρωνα, τὸν τύραννο τῶν Συρακουσῶν, ὅταν νίκησε σὲ ἱππικὸν ἀγώνα: *Ὁ νικητὴς σὲ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του ἔχει γλυκιὰ εὐτυχία ... καὶ σὺ ποὺ εἶσαι βασιλιάς, ἔφτασες στὸ πιὸ ψηλὸ σημεῖο τῆς δόξας· μὴ ζητᾶς λοιπὸν τίποτε περισσότερο* (Ὀλ.. 1, στ. 97-98 καὶ 113-114).

Διάχυτη στὸ ἔργο του εἶναι ἡ εὐσέβειά του πρὸς τοὺς θεούς, τοὺς ὁποίους θεωρεῖ ἀλάνθαστους καὶ παντοδύναμους καθὼς καὶ ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ στὸν ἄνθρωπο. Μὲ τὴν εὔνοια τῶν θεῶν ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἀγαθὸς καὶ σοφὸς καὶ δὲν πρέπει νὰ τοὺς χλευάζει, γιατὶ αὐτὸ εἶναι καταστροφικὴ σοφία (Ὀλ.. 9, στ. 37-38). Ἀσκῶντας κριτικὴ στὸν μῦθο τοῦ Ταντάλου ποὺ ἔσφαξε τὸ παιδί του, τὸν Πέλοπα, καὶ τὸ πρόσφερε φαγητὸ στοὺς θεούς, ἀπορρίπτει μὲ ἀπέχθεια τὴν ψεύτικη πεποίθηση ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι γαστρίμαργοι καὶ ἀνθρωποφάγοι. *Ὅσοι κακόβουλοι τὰ λέγουν αὐτὰ ὁπωσδήποτε θὰ τιμωρηθοῦν* (Ὀλ.. 1, στ. 52-53). Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύναμος καὶ δὲν γνωρίζει μέρα καὶ νύκτα τί τοῦ ἐπιφυλάσσει ἡ Μοίρα (Νεμ. 6, στ. 5-7). Ἡ ζωή του εἶναι ἐφήμερη καὶ ὁ ἴδιος μοιάζει μὲ σκιὰ ὀνείρου (Πυθ. 8, 95-96). Ὑπόκειται στὴ θεία βούληση καὶ περιπίπτει σὲ μεγάλο ἁμάρτημα ἂν νομίζει ὅτι μπορεῖ νὰ πράξει κάτι κρυφὰ ἀπὸ τοὺς θεούς (Ὀλ.. 1, στ. 64-65). Ἂν παραβῆ τοὺς θεϊκοὺς καὶ ἠθικοὺς νόμους πρέπει νὰ γνωρίζει ὅτι στὸν Ἅδη τὸν περιμένει ἡ τιμωρία, ἐνῶ ὅποιος κατορθώσει νὰ ζήσει ἐνάρετο βίο καὶ χωρὶς ἀδικίες τρεῖς συνεχεῖς φορὲς στὸν κάτω καὶ πάνω κόσμο, κατὰ τὶς θεωρίες τῶν Πυθαγορίων, θὰ ἀπολαύσει αἰώνια εὐδαιμονία στὶς Νήσους τῶν Μακάρων (Ὀλ.. 2, στ. 61-74). Ταυτόχρονα ὅμως πρέπει νὰ

εἶναι δραστήριος καὶ νὰ ἐπιδιώκει μὲ γενναιότητα τὸ ἄριστο τόσο στὸ πνεῦμα ὅσο καὶ στὶς πράξεις, κάτι ποὺ θὰ τοῦ χαρίσει μετὰ τὸν θάνατό του τὴν καλὴ ὑστεροφημία (Ὀλ.. 1, στ. 81-84).

Ὁ Πίνδαρος ἀποφεύγει τὶς ἐκτενεῖς περιγραφές. Μιλάει μὲ ὑπαινιγμούς, συμβουλεύει καὶ ὑποδεικνύει τὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ ἀρετές, ὅπως τὴν ὑποταγὴ στοὺς νόμους, τὴν ἐμμονὴ στὴν ἀλήθεια, τὴν ἐπιδίωξη τῆς εἰρήνης. Εἶναι ταυτόχρονα καὶ ποιητὴς ἐθνικός. Ὅπως ἀναφέρθηκε, ἐξυμνεῖ τὶς νίκες τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τῶν Περσῶν, οἱ ὁποῖες τοὺς ἀνέδειξαν ἐλευθερωτὲς τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ τῶν Σπαρτιατῶν ποὺ συνέτριψαν τοὺς Μήδους μὲ τὰ καμπύλα τόξα στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν. Ἡ νίκη τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν βαρβάρων ἐπιδρομέων συντελέστηκε μὲ τὴ βοήθεια τῶν θεῶν οἱ ὁποῖοι ἀπέτρεψαν τὴ συμφορὰ τῆς ὑποδούλωσης ποὺ κρεμιόταν ἀπειλητικὰ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τους ὅπως ὁ λίθος τοῦ Ταντάλου (Ἰσθμ. 8, στ. 10-12). Γνωρίζει ἄλλωστε ὅτι οἱ ὕμνοι του τιμοῦν Ἕλληνες καὶ θεωρεῖ περήφανο τὸν ἑαυτό του γιὰ τὸ ἔργο του, γιατὶ ἔτσι γίνεται γνωστὸς σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴ σοφία του (Ὀλ.. 1, στ. 116).

Τὰ σχόλια στὶς ᾠδὲς

Τὸ ἴδιο τὸ ὕφος τοῦ Πινδάρου μὲ τὶς μεταφορές, τὶς μετωνυμίες καὶ τὶς συνεκδοχές, ὁ πλοῦτος τῶν μυθολογικῶν θεμάτων ποὺ ἐφεύρισκε γιὰ νὰ ἐπαινέσει τοὺς νικητὲς τῶν ἀγώνων καὶ ἡ ποικιλία τῶν διαλεκτικῶν τύπων ποὺ χρησιμοποιοῦσε, ἔκαναν τὰ κείμενά του σὲ πολλὰ σημεῖα δυσνόητα καὶ φαινομενικὰ ἀσαφῆ. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστὲς ἀναφέρει: *Ὁ Πίνδαρος συνηθίζει σὲ ὅσες περιπτώσεις χρησιμοποιεῖ συγκρίσεις νὰ μὴν παρουσιάζει ἀμέσως τὰ συγκρινόμενα, ἀλλὰ νὰ παρεμβάλλει μιὰ εἰκόνα ποὺ βελτιώνει τὴ σύγκριση μὲ ἀπόδειξη. Καὶ τὸ κάνει αὐτὸ γιατὶ ἔχει ποιητικὴ θέρμη καὶ εὐφυΐα ὥστε νὰ χειρίζεται μὲ πολλοὺς τρόπους τὶς γνώσεις του.* Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὅλοι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ καὶ κατόπιν οἱ Βυζαντινοὶ κατέβαλαν πολλὲς προσπάθειες γιὰ νὰ ἐξιχνιάσουν τὴ σκέψη τοῦ ποιητῆ, νὰ διαφωτίσουν τὰ σκοτεινὰ ἐννοιολογικά, μετρικὰ καὶ γλωσσικὰ σημεῖα τοῦ κειμένου καὶ νὰ ἐπεξηγήσουν τοὺς μυθολογικούς του συνδυασμούς. Ἀπὸ τὸν πρῶτο βιβλιοθηκάριο τῆς περιφημης Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας, τὸν Ζηνόδοτο (325-260 π. Χ.),

Digitized by the Onassis Research Library

μέχρι τὴν Παλαιολόγεια ἐποχὴ ἡ μελέτη τοῦ πινδαρικοῦ ἔργου ἀπασχόλησε σχεδὸν ἀδιάκοπα τοὺς φιλολόγους. Ἀναφέρω ἐδῶ μόνο τοὺς σπουδαιότερους: Ὁ μεγάλος ποιητὴς Καλλίμαχος (310-240 π.Χ.), Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος (260-180 π.Χ.), Καλλίστρατος, Διόδωρος ὁ Ταρσεύς, Ἀπολλώνιος ὁ εἰδογράφος, Ἀρίσταρχος, Ἀριστόδημος, Χρύσιππος, Δίδυμος, Ἰσαὰκ Τζέτζης (πρὶν τὸ 1138), Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (±1115-1195/96), ὁ ἄγνωστος φιλόλογος τοῦ χειρογράφου τῆς Βιέννης Supp. gr. 64 ποὺ ἀνῆκε σὲ κάποιον ὀνόματι Γερμανὸ (1275), Θωμᾶς Μάγιστρος (± 1275-λίγο μετὰ τὸ 1347), Μάξιμος Πλανούδης (±1255-±1310), Μανουὴλ Μοσχόπουλος (±1265-1316), Δημήτριος Τρικλίνιος (1280-1340).

Τὰ σχόλια, ἔτσι ὅπως μᾶς παραδίδονται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα, δὲν ἀποτελοῦν αὐτόνομο καὶ αὐτοτελὲς ἔργο τοῦ καθενὸς ἀνεξάρτητου σχολιαστῆ, ὅπως ἀρχικὰ ἦταν. Αὐτὸ ποὺ σήμερα ἔχουμε στὰ χέρια μας εἶναι μιὰ σειρὰ ἐπιλογῆς ἀπὸ τὰ σχόλια τῶν φιλολόγων τῆς ἀλεξανδρινῆς ἐποχῆς, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι δευτερογενὲς ἔργο ἑνὸς πολὺ μεταγενέστερου φιλολόγου τῆς ἐποχῆς πάντως ἐκείνης. Ὁ ἐπεξεργαστὴς καὶ ἐκδότης τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς σειρᾶς σχολίων εἶναι γνώστης ὄχι μόνο τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τῆς ἀναφερόμενης στὸ πινδαρικὸ κείμενο, ἀλλὰ βεβαίως καὶ πολλῶν ἄλλων ἔργων τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Πηγὲς γιὰ τὸν σχολιασμὸ καὶ τὴ διασταύρωση εἰδήσεων καὶ πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὰ μυθολογικὰ θέματα ἀλλὰ καὶ ὁρισμένων γραμματικῶν φαινομένων εἶναι φυσικὰ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος. Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸν Ἡρόδοτο, τὸν Πυθαγόρα, τὴ Σαπφώ, τὸν Στησίχορο, τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Δημοσθένη, τὸν Εὐριπίδη, τὸν Σοφοκλή, τὸν Ἄρατο, τὸν Θεόφραστο, τὸν Ἐρατοσθένη καὶ ἄλλους λιγότερο γνωστοὺς συγγραφεῖς καὶ τοπικοὺς ἱστοριογράφους καὶ φυσιολόγους, ὅπως τὸν Ἱππόστρατο, τὸν Μελεκράτη, τὸν Φερένικο, τὸν Ἀμυντιανό, τὸν Μνασέα ἀπὸ τὴν Πάτρα, τὸν Φιλοστέφανο (Φιλοστένης στὸ χειρόγραφό μας), τὸν Δίφιλο τὸν συγγραφέα τῆς Θησηΐδος καὶ ἄλλους ποὺ δὲν κατονομάζει. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ συντάκτης τῆς συλλογῆς παρεμβάλλει σποραδικὰ καὶ τὶς δικές του ἀπόψεις, εἴτε ἐκφέροντας μιὰ καινούργια γνώμη εἴτε παίρνοντας τὸ μέρος ἢ καὶ ἐλέγχοντας τὴν ἄποψη κάποιου παλαιότερου σχολιαστῆ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γνώμη του γιὰ τὴν ἐμμονὴ κά-

ποιων παλαιότερών του φιλολόγων νὰ βροῦν σολικισμοὺς στὸ πινδαρικὸ κείμενο σὰν τάχα ὁ Πίνδαρος νὰ μὴ γνώριζε καλὰ τὴ γραμματική. Ἀναφερόμενος στὴ φράση τοῦ πινδαρικοῦ κειμένου *κεινὸς εἶην* στὸ τέλος τοῦ τρίτου Ὀλυμπιόνικου (στ. 45) καὶ σχολιάζοντας ἐκεῖ τὴ χρήση τῆς εὐκτικῆς εἰρωνεύεται κάποιον *λογικόν* (αὐστηρὸ γραμματικό), ὁ ὁποῖος, λέγει, *καλῶς ἐπεσήμανε τὴν ἀπουσία τοῦ συνδέσμου ἂν ἢ εἰ ἐφόσον ἡ εὐκτικὴ δὲν ἐκφράζει κυρίως εὐχή*. Ἡ ἀντίδραση τοῦ συντάκτη τῶν σχολίων εἶναι ἡ ἑξῆς: *Ὁ λογικὸς αὐτὸς γνωρίζει πολὺ καλὰ τὴ γραμματική, ἀλλὰ ἀγνοεῖ ὅτι ἡ γραμματικὴ ἐφαρμόζεται μόνο στὴν κοινὴ διάλεκτο καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἔγινε. Ὡς πρὸς τὶς ἄλλες διαλέκτους δὲν πρέπει νὰ ἀπαιτοῦμε αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων, ἀλλὰ νὰ λαμβάνουμε ὑπ' ὄψη μας τὰ ἰδιώματα.* Ἄλλωστε, συνεχίζει ὁ σχολιαστής, *ὁ Πίνδαρος περισσότερο χρησιμοποιεῖ τὴ δωρικὴ διάλεκτο καὶ γνωρίζουμε ὅτι οἱ Δωριεῖς συντέμνουν τὶς φράσεις*. Τὸ περιεχόμενο τῶν σχολίων μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ σὲ πέντε κατηγορίες: στὰ μυθολογικὰ-ἱστορικά, τὰ προσωπογραφικά, τὰ γραμματικὰ-ἐννοιολογικά, τὰ μετρικὰ καὶ τὰ ἠθικά. Οἱ Βυζαντινοὶ σχολιαστὲς πέρα ἀπὸ κάποια ὀλιγόστιχα σχόλια ἀναφερόμενα σὲ βιογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἐπιδόθηκαν κυρίως σὲ ἐννοιολογικὰ καὶ γραμματικὰ σχόλια μὲ τὴν ἁπλοποίηση διαλεκτικῶν τύπων τοῦ κειμένου, τὰ ὁποῖα παρενέβαλαν ἀνάμεσα στοὺς στίχους καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κάθε ἑρμηνευόμενη λέξη, ὅπως ἀκριβῶς φαίνεται στὸ χειρόγραφο ποὺ ἐκδίδουμε ἐδῶ.

Ὁ κώδικας 161 τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους

Ὁ κώδικας 161 τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἶναι ἕνας πολυμιγὴς φιλολογικὸς κώδικας διαστάσεων 255 × 170 χιλ., ποὺ συνίσταται στὴν πραγματικότητα ἀπὸ 202 (204 κατὰ τὴν ἀρίθμηση) φύλλα βομβύκινου ἀνατολικοῦ χαρτιοῦ χωρὶς ὑδατόσημο καὶ χρονολογεῖται μὲ βάση τὰ παλαιογραφικὰ του στοιχεῖα ἀκριβῶς στὰ τέλη τοῦ 13ου αἰώνα.[1] Ἡ φιλολογικὴ ὕλη

[1] ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Ἐν Κανταβριγίᾳ 1900, σ. 41-42.

Dumbarton Oaks Research Library

ποὺ περιέχει εἶναι ἕνα μέρος τῶν ποιητικῶν κειμένων τῆς κλασικῆς γραμματείας ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ διδακτικὴ ὕλη στὶς σχολὲς τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὴν Παλαιολόγεια ἐποχή. Συγκεκριμένα περιέχει:

1. (φ. 1-6v) [Εὐριπίδου Φοίνισσαι]. Ἀρχ. ἀκέφ.: [...] *ἡμῶν τ' ἐς οὔδας εἶδες ἂν πρὸ τειχέων* (στ. 1150)· (φ. 6v) Ὑπόθεσις Ἱππολύτου· (φ. 7-18) <Εὐριπίδου Ἱππόλυτος>· (φ. 18) <Ὑπόθεσις Μηδείας>· (φ. 18v-30v) *Εὐριπίδου Μήδεια*. Τελ. κολοβό: ... *εὐνῆς ἕκατι καὶ λέχους σφ' ἀπώλεσας* [...] (στ. 1338).
2. (φ. 31-32) *Αἰσχύλου βίος* (φ. 32-32v) *Αἰσχύλου Προμηθεὺς δεσμώτης ἡ ὑπόθεσις* (φ. 32v-50v) <Αἰσχύλου Προμηθεὺς δεσμώτης>· (φ. 50v-66) *Αἰσχύλ(ου) Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας* (φ. 66) *Ὑπόθεσις Περσῶν* (φ. 66-85) *Αἰσχύλου Πέρσαι*.
3. (φ. 86-88) <Προλεγόμενα εἰς τὰ Βουκολικὰ τοῦ Θεοκρί-του>· (φ. 88v-106) <Θεοκρίτου Εἰδύλλια>.
4. (φ. 107-119v) <Διονυσίου Περιηγητοῦ Οἰκουμένης περιήγησις>. (φ. 119v) Κολοφώνας: *† Θ(εὸ)ς βοηθήσει(εν) ἅμα τ(οὺς) δῦο τῶ τὴν βῖβλον γράψαντϊ καὶ κεκτημένω.*
5. (φ. 120-143) *Ἰωάννου γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου Ἐξήγησις τῆς βίβλου τῶν Ἔργων καὶ Ἡμερῶν Ἡσιόδου* (παρεμβάλλεται καὶ τὸ κείμενο τοῦ Ἡσιόδου).
6. (φ. 144-173v) *Πινδάρου Ὀλυμπιονίκαι* (φ. 174-204) *Ἀρχὴ Πυθίων*. (φ. 204v) Κολοφώνας μὲ μονοκονδυλιά: *Τέλος Πῡθίων. Τοῦ Πῑνδάρου Πῡθῖα λαμβάνει πέρ(ας) Χ(ριστ)ῶ περάτ(ων) βασιλεῖ δόξα πρέπει: † τέλος τέλος τέλος τέλος. δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς: †*

Ὅλα σχεδὸν τὰ ποιητικὰ κείμενα φέρουν διάστιχες ἑρμηνεῖες καὶ σχόλια στὰ περιθώρια ποὺ εἶναι γραμμένα εἴτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς γραφεῖς, εἴτε καὶ ἀπὸ μεταγενέστερους γραφεῖς ποὺ φτάνουν ὡς καὶ τὸν 15ον αἰώνα. Εἶναι ἕνα χειρόγραφο πού, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀνώμαλη ἀρίθμηση τῶν τευχῶν του, ἔχει συσταθεῖ ἀπὸ τὴ συνένωση αὐτοτελῶν χειρογράφων ἢ τμημάτων τους. Οἱ γραφεῖς τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων εἶναι σύγχρονοι (2ο ἥμισυ τοῦ 13ου αἰ.) καὶ τηροῦν τὸ ὕφος τῆς φιλολογικῆς γραφῆς, τὸ ὀνομαζόμενο ἀπὸ τὸν σπουδαῖο παλαιογράφο Herbert Hunger *Fettaugenmode*, ἀπὸ τὴν καθαυτὸ ὡς τὴν ὄψιμη

μορφή του[1]. Ἡ σύσταση τοῦ κώδικα αὐτοῦ σὲ ἐνιαῖο σῶμα εἶχε ἤδη συντελεστεῖ στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, πολὺ πιθανὸ στὴν Κρήτη, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουμε ἀμέσως πιὸ κάτω, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν κάτω δεξιὰ ἄκρη τοῦ φύλλου 144r, τοῦ πρώτου τοῦ πινδαρικοῦ κειμένου, ὑπάρχει ὁ ἀριθμὸς ε, γραμμένος μὲ τὸ χέρι τοῦ γραφέα ποὺ συμπλήρωσε τὸ φθαρμένο μέρος τοῦ χειρογράφου.

Μὲ τὸ κείμενο τοῦ Πινδάρου, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διαδρομῆς καὶ τῆς τύχης του μέσα στὸν χρόνο καὶ τῆς θέσης τοῦ ἰβηριτικοῦ κώδικα στὴ στεμματικὴ δομὴ τῆς παράδοσής του, ἔχει ἀσχοληθεῖ διεξοδικὰ ὁ ἐπίσης σπουδαῖος κλασικὸς φιλόλογος καὶ παλαιογράφος Jean Irigoin[2]. Ὁ ἰβηριτικὸς κώδικας δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ παλαιότερους φιλολόγους καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ὁ Irigoin τὸν χαρακτηρίζει μὲ τὸ γράμμα Α. Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ λεπτομερὴ ἐξέταση τοῦ κυρίως κειμένου καὶ τῶν σχολίων, σύμφωνα πάντα μὲ τὶς διαπιστώσεις τοῦ Irigoin, εἶναι ὅτι ὁ γραφέας τοῦ χειρογράφου μας χρησιμοποίησε κατὰ τμήματα τρία διαφορετικὰ χειρόγραφα. Ἔτσι τὸ κείμενο ποὺ παρέχει ὁ κώδικας εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάμιξης τριῶν διαφορετικῶν πηγῶν κειμένου.

Ἡ πρώτη ἀνάγεται σὲ ἕνα χαμένο χειρόγραφο ποὺ συμβολίζεται μὲ τὸ γράμμα *μ* καὶ τοῦ ὁποίου μερικὸς μόνο καὶ μεταγενέστερος ἐκπρόσωπος εἶναι τὸ ἰβηριτικὸ χειρόγραφο. Ἡ δεύτερη πηγὴ εἶναι ἕνας ἀπόγονος τοῦ χαμένου χειρογράφου *τ*, τὸ ὁποῖο ἔχει τὴν πηγή του ἀπὸ ἕνα ἄλλο ἐπίσης χαμένο χειρόγραφο ποὺ ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Irigoin μὲ τὸ συμβατικὸ ὄνομα *Thessalonicensis*. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς κώδικας θεωρεῖται βέβαιο ὅτι εἶχε γραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Βυζαντινοῦ λογίου Ἰσαὰκ Τζέτζη, τὸ ἔτος 1138, δεδομένου ὅτι αὐτὸς ἀναφερόμενος στὴν ἰδιομορφία ἑνὸς χωρίου τοῦ Πινδάρου χρησιμοποιεῖ κείμενο μὲ χαρακτηριστικὲς καὶ ἀποκλειστικὲς γραφὲς ἀνα-γνώσεις, ποὺ μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ μέσω τῆς οἰκογενείας *τ* καὶ κατ' ἀκολουθίαν μέσω τοῦ ἰβηριτικοῦ χειρογράφου. Ὡς τρίτη πηγὴ ὁ γραφέας

[1] HERBERT HUNGER, *Die sogennate Fettaugen-Mode in griechischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts*, "Byzanistische Forschungen", τ. IV(1972), σ. 105-113.

[2] JEAN IRIGOIN, *Histoire du texte de Pindare*, Paris 1952.

Dumbarton Oaks Research Library

τοῦ χειρογράφου μας εἶχε ὑπ' ὄψη του ἕνα χειρόγραφο ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἔκδοση ποὺ εἶχε ἐπεξεργαστεῖ ἕνας ἄλλος σπουδαῖος Βυζαντινὸς φιλόλογος καὶ μαθηματικός, ὁ Μάξιμος Πλανούδης, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1280 καὶ 1300.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη ἡ ἴδια ἰδιομορφία χαρακτηρίζει καὶ τὸ κείμενο τῶν σχολίων, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ γραφέας τοῦ ἰβηριτικοῦ χειρογράφου δὲν θεώρησε ἀπαραίτητο νὰ ἀντιγράψει καὶ τὰ σχόλια ποὺ ἀναφέρονται στὰ πινδαρικὰ ποιητικὰ μέτρα. Ἀρκέστηκε μόνο στὰ πραγματικά, προσωπογραφικὰ καὶ γλωσσικὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα παραθέτει γύρω ἀπὸ τὸ κυρίως κείμενο στὰ τρία ἐξωτερικὰ περιθώρια τῆς σελίδας, προτάσοντας ἐν εἴδει λήμματος τὴ σχολιαζόμενη λέξη ἢ φράση. Ὅσον ἀφορᾶ τὰ σχόλια τῶν Βυζαντινῶν λογίων, αὐτὰ γράφονται στὸ διάστιχο τοῦ κυρίως κειμένου πάνω ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη λέξη. Ἀξίζει, τέλος, νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ γραφέας παραθέτει τὸ κείμενο τῶν ὠδῶν κατὰ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο, σὲ κῶλα καὶ ὄχι σὲ ἐνιαίους στίχους.

Ἡ κωδικολογικὴ περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου εἶναι ὑπόθεση ἐκτενέστερης μελέτης καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ἀξίζει ὅμως νὰ σταθοῦμε σὲ ὁρισμένα σημεῖα ποὺ διαφωτίζουν τὴ χρήση του καὶ τὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο βρέθηκε. Στὸ κάτω περιθώριο τοῦ φ. 156r, στὸ τμῆμα τοῦ κώδικα ποὺ περιέχει τὸ πινδαρικὸ κείμενο, μιὰ σημείωση τοῦ 14ου αἰώνα μᾶς μεταφέρει σὲ σχολικὸ περιβάλλον. Ὁ χρήστης τοῦ βιβλίου, προφανῶς μαθητής, σημειώνει μὲ κάποια δόση αὐτοκριτικῆς: *† Ὁ Δισύπατος οἶδε π(έν)τ(αι) γράματα, ἡμ(εῖς) δὲ ὅσ(ον) οὔπω μεμαθήκαμεν >* (=μισό). Τὸ ὄνομα Δισύπατος μᾶς ὁδηγεῖ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐκεῖ, μεταξὺ τοῦ 1258-1261/62 συναντοῦμε τὸν διάκονο Μανουὴλ Δισύπατο Καναστρήνσιο, τὸν μετέπειτα Μανουὴλ Δισύπατο Ὀψαρᾶ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Ἕνας ἄλλος Μανουὴλ Δισύπατος ἀπαντᾶται τὸ ἔτος 1277 ὡς διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος στὴν Κωνσταντινούπολη, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιο ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Ὀψαρᾶ[1]. Ὅμως, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον

[1] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, 3. Faszikel. Erstellt von ERICH TRAPP, Wien 1978, ἀρ. 5542-5544. Βλ. ἐπίσης C. N. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1210-ca. 1310)*, Nicosia 1982, σ. 60.

εἶναι ὅτι, ἀκριβῶς τὸ ἔτος 1299, πάλι στὴ Θεσσαλονίκη συναντοῦμε ἕναν Δισύπατο, γιὰ τὸν ὁποῖον κάνει λόγο σὲ μιὰ ἐπιστολή του ὁ Μάξιμος Πλανούδης[1], ἕνας ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ Πινδάρου, ὅπως ἀναφέραμε. Στὸ φ. 143v, στὸ τέλος τῶν σχολίων στὰ *Ἔργα* τοῦ Ἡσιόδου, ἕνα σημείωμα γραμμένο μὲ ἀραιὴ καὶ εὐανάγνωστη γραφή, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴ χρονολογήσουμε στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 15ου αἰώνα, μᾶς μεταφέρει καὶ πάλι σὲ σχολικὸ περιβάλλον καὶ ἐπὶ πλέον μᾶς δίνει κάποια χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου: *† Ἐγώρασα τὸν Ἡσίοδον τοῦτον ἀπὸ τὸν κῦρ Φρανγγούλ(ην) Καπέλ(ον) ὁμοῦ μ(ὲ) τ(ὸν) ἐξάδελφόν μ(ου) τὸν κῦρ Κωνςάντζω Χαντακίτ(η), ὅταν ἐγώρασε καὶ ἐκεῖνος τὸν Κλεομίδ(ην) καὶ Ἀριστοφάνην καὶ τὰ ἄλλα διὰ γρόσ(ια)* [κενὸ] *ὁποῖος Ἡσίοδος ἦτον ποτὲ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ τοῦ ἄνωθ(εν) γεγραμ(ένου) τοῦ κῦρ Φρανγκούλ(η) Καπέλ(ου), λέγω δὲ τὸν Ἰάκωβ(ον) τοῦ Καπέλ(ου) τοῦ ποτὲ μαθητ(οῦ) τοῦ ἀφ(έν)τὶ τοῦ πρωτοπαπᾶ.* Ὁ ἴδιος γραφέας τοῦ σημειώματος αὐτοῦ ἔγραψε καὶ κάποια σχόλια στὰ κείμενα ποὺ περιέχονται στὸν κώδικα, ὅπως στὰ φύλλα 35r, 36r, 41r, 48r, καὶ ἀκόμη στὴν τελευταία σελίδα τοῦ χειρογράφου μιὰ σημείωση σχετικὰ μὲ τὶς ἀρχαῖες διαλέκτους καὶ σὰν δοκίμιο τῆς γραφίδας του ἡ ἄσκηση τὴ φράση: *πορευθῶ εἰς τὸ δασκαλεῖον, ποιῶ δουλείαν κατὰ τὸν χρόνον.* Τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα ποὺ ἀναφέρονται στὸ σημείωμα αὐτὸ δείχνουν ὅτι τὸ χειρόγραφο βρισκόταν πολὺ πιθανὸ στὴν Κρήτη καὶ μάλιστα σ' ἕνα περιβάλλον λογίων, τὴ στιγμὴ ποὺ γίνεται λόγος καὶ γιὰ ἄλλα βιβλία μὲ κείμενα τῆς ἀρχαίας γραμματείας. Θὰ μπορούσαμε ἐπίσης νὰ ὑποθέσουμε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ *ἀφέντης πρωτοπαπᾶς* εἶναι ὁ γνωστὸς διδάσκαλος καὶ πρωτοπαπᾶς τοῦ Χάνδακα (Ἡρακλείου) τῆς Κρήτης Ἰωάννης Συμεωνάκης (1402 λίγο πρὶν τὸ 1452), τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε τὴ δράση ὡς πρωτοπαπᾶ καὶ κωδικογράφου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1440 καὶ 1451[2].

[1] *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, ἀρ. 5523.- *Maximi Monachi Planudis Epistulae*, edidit Maximilianus Treu, Breslau 1890 (ἀνατ. Amstelodamum MCMLX), ἐπιστ. ιζ΄, σ. 32 καὶ 207.

[2] M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Μέτρα τῆς Βενετίας ἐναντι τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιροῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατ' ἀνέκδοτα βενετικὰ*

Dumbarton Oaks Research Library

Τέλος, ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο μᾶς φέρνει από τὴν Κρήτη στὴν ουμανιστικὴ Ἰταλία. Τὰ τρία πρῶτα φύλλα τοῦ πινδαρικοῦ κειμένου (φφ. 144-146) εἶχαν ὑποστεῖ ἀνεπανόρθωτες φθορὲς ἀπὸ τὴ χρήση καὶ τὸν χρόνο στὶς κάτω γωνίες, ὅπως καὶ ἄλλα φύλλα τοῦ κώδικα, καὶ ἕνας μεταγενέστερος χρήστης ἀπέκοψε τὰ φθαρμένα τμήματα, κόλλησε πρόσθετα τεμάχια χαρτιοῦ καὶ συμπλήρωσε τὸ χαμένο κείμενο. Ὁ γραφέας αὐτός, τὸν ὁποῖο ὁ Alexander Turyn ταυτίζει μὲ τὸν γραφέα τοῦ κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Modena τῆς Ἰταλίας Estensis II. B. 14 (gr. 51)[1] καὶ ἐγὼ μὲ τὸν γραφέα τοῦ κειμένου τοῦ Θουκυδίδη στὸν κώδικα τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καίημπριτζ 3.18 (2629)[2], δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Κωνσταντινουπολίτη λόγιο καὶ κωδικογράφο Ἀνδρόνικο Κάλλιστο. Γιὰ τὸν λόγιο αὐτόν, τὸν περιπετειώδη βίο του καὶ τὶς περιπλανήσεις του γνωρίζουμε ἀρκετά. Τὸ ἔτος 1441 ἐμφανίζεται στὴν Ἰταλία καὶ συνεργάζεται μὲ Ἕλληνες καὶ Ἰταλοὺς ουμανιστὲς καὶ κωδικογράφους στὴ Φλωρεντία καὶ τὴν Μπολώνια, ὅπως ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ὁ Νικόλαος Σεκουνδίνος, ὁ Francesco Filelfo, ὁ Palla Strozzi καὶ ὁ Angelo Polizziano, γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μερικούς[3]. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ χειρόγραφό μας βρέθηκε σὲ χέρια λατινομαθῶν ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι στὰ περιθώρια τῶν φφ. 132v-133r

ἔγγραφα (1418-1419), "Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν", Δ΄ (1960), σ. 90 καὶ σημ. 5 καὶ 6. Βλ. ἐπίσης καὶ SILVIO GIUSEPE MERCATI, *Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia*, "Miscellanea Giovanni Mercati", τ. III, Roma 1946, σ. 312-341. Γιὰ τὴν κωδικογραφική του παραγωγὴ βλ. HERBERT HUNGER - ERNST GAMILLSCHEG - DIETER HARLFINGER, *Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600*, τ. 1, Wien 1981, ἀρ. 184· τ. 2, Wien 1988, ἀρ. 244 καὶ τ. 3, Wien 1997, ἀρ. 306.

[1] ALEXANDER TURYN, *Symbolae ad recensionem pindaricam pertinentes*, "Charisteria Gustavo Przychocki a discipulis oblata", Warsaw 1934, σ. 210-219.

[2] Φωτογραφία τοῦ κώδικα αὐτοῦ δημοσιεύεται στὴ μελέτη τοῦ GIOVAN BATTISTA ALBERTI, *Questioni tucididee. Per la storia del testo. IV.* "Bolletino del Comitato per la preparazione della edizione nazionale dei classici greci e latini", τ. 6(1958), σ. 41-59, πίν. II.

[3] Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὴν κωδικογραφική του παραγωγὴ βλ. στοὺς HERBERT HUNGER - ERNST GAMILLSCHEG - DIETER HARLFINGER, *ὁ.πα.*, τ. 1, ἀρ. 18· τ. 2, ἀρ. 25 καὶ τ. 3, ἀρ. 31. Βλ. ἐπίσης ÉMILE LEGRAND, ***Bibliographie Hellénique***, τ. I, Paris 1885, σ. L-LVII.

καὶ 175v-176r ὑπάρχουν κάποιες λατινικὲς λέξεις ποὺ ἑρμηνεύουν ἀντίστοιχες στὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Πῶς τὸ χειρόγραφο ἔφτασε ἀπὸ τὴν Κρήτη στὴν Ἰταλία δὲν γνωρίζουμε, ἂν καὶ δὲν πρόκειται γιὰ κάτι παράξενο, ἀφοῦ ἡ Κρήτη ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες πηγὲς χειρογράφων ποὺ διοχετεύονταν στὴν ουμανιστικὴ Ἰταλία. Δὲν γνωρίζουμε ἐπίσης τὴν τύχη του στὰ κατοπινὰ χρόνια, μέχρι τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ὅταν προφανῶς περιῆλθε στὰ χέρια τοῦ Κρητικοῦ λογίου καὶ θεολόγου Μαξίμου Μαργουνίου (1549-1602), τοῦ ὁποίου τὸ κτητορικὸ σημείωμα ὑπάρχει στὸ κάτω περιθώριο τοῦ πρώτου φύλλου: *Ἐκ τῶν Μαξίμου ἐπισκόπου Κυθήρ(ων).*

Τὸ πλουσιότατο συγγραφικό, μεταφραστικὸ καὶ ἐπιστολογραφικὸ ἔργο τοῦ Μαργουνίου τὸν ἀναδεικνύει ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς σπουδαιοτέρους ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων τῆς ἐποχῆς του στὴν Εὐρώπη[1]. Ἡ βαθιὰ θεολογική του γνώση, ἡ εὐρύτατη ἑλληνομάθειά του, τὸ πηγαῖο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ θρησκευτικὴ παιδεία τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ σημάδεψε τὴν ἐποχή του καὶ ὁ ἀπόηχος τῆς πνευματικῆς του δραστηριότητας διήρκεσε γιὰ πολλὲς δεκαετίες μετὰ τὸν θάνατό του. Χειριζόταν τόσο τὸν ἀρχαῖο λόγο ὅσο καὶ τὴν καθομιλούμενη γλώσσα μὲ ἰδιαίτερη εὐχέρεια καὶ χάρη. Ὅσο πιστὸς καὶ ἀμετακίνητος ἦταν στὸ δόγμα τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τόσο ἐπίσης ἦταν ἐραστὴς τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς παιδείας καὶ γραμματείας καὶ θεωροῦσε ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ βάση καὶ προϋπόθεση γιὰ νὰ μπορεῖ κάθε ἄνθρωπος νὰ σκέπτεται σωστά. Σὲ νεαρὴ ἡλικία, μὲ τὸ κοσμικό του ὄνομα Ἐμμανουήλ, συνέθεσε ἕνα ἐπίγραμμα μὲ δώδεκα ἐλεγειακὰ δίστιχα *Πρός τινα κακῶς λέγοντα τοὺς Ἕλληνας.* Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίγραμμα μεταξὺ ἄλλων συνιστᾶ στὸν κόβουλο ἐπικριτὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας: *Ἠρέμα γραμματίοις διδάσκεο ... μή τις σοι θρασύτητι κινούμενος ἀγχι παραστὰς / δείξῃ σ' ἀμφαδὸν μηδὲν ἐπιστάμενον ... Εἰ δὲ σὺ βούλει ἀτρεκίην μαθέειν, ἡμετέρους μέτιθι.* (Μὲ ἠρεμία ψυχῆς νὰ διδάσκεσαι τὰ [ἑλληνικὰ] γράμματα ... μήπως κάποιος σὲ πλησιάσει μὲ θρασύτητα καὶ σὲ κάνει νὰ φανεῖς ὅτι δὲν ξέρεις τίποτα ... Ἂν θέλεις νὰ μάθεις τὰ ἀληθινὰ καὶ ἀκριβῆ πράγμα-

[1] ÉMILE LEGRAND, *ὁ.πα.*, τ. II, Paris 1885, σ. XXIII-LXXVII.

Dumbarton Oaks Research Library

τα διάβασε [τοὺς Ἕλληνες], τοὺς δικούς μας [συγγραφεῖς][1]. Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν νὰ μὴ λείπει ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιοθήκη του καὶ ὁ Πίνδαρος, τὸν ὁποῖο ἀσφαλῶς εἶχε μελετήσει σὲ βάθος. Σὲ μιὰ ἐπιστολή του, στὶς 3 Μαρτίου 1600, πρὸς τὸν ὁσιώτατο καὶ λογιώτατο ἱερομόναχο Ματθαῖο Χαλκιόπουλο διατυπώνει τὴν ὑποψία ὅτι τὰ γράμματα ποὺ ἔστειλε σ' αὐτὸν καὶ σ' ἕναν ἄλλον λόγιο, τὸν Ἰωάννη Σπιέρα, δὲν ἔφτασαν στὰ χέρια τους καί, θέλοντας νὰ τοῦ πεῖ ὅτι ὁ μέλλων χρόνος θὰ ἀποδείξει τὸ βάσιμο ἢ μὴ τῆς ὑποψίας του, χρησιμοποιεῖ τὸν στίχο 33 ἀπὸ τὸν πρῶτο Ὀλυμπιόνικο *ἀμέραι δ' ἐπίλοιποι μάρτυρες σοφώτατοί*[2]. Ὁ Μάξιμος Μαργούνιος τὸ 1584 προχειρίστηκε ἐπίσκοπος Κυθήρων καὶ τὸ 1600, δυὸ χρόνια πρὶν τὸν θάνατό του, κληροδότησε ἕνα μεγάλο μέρος τῆς βιβλιοθήκης του στὴν ἀθωνικὴ μονὴ τῶν Ἰβήρων[3]. Ἔκτοτε τὸ χειρόγραφό του παραμένει στὴ βιβλιοθήκη αὐτή, μαζὶ μὲ ἄλλα παρόμοια χειρόγραφα, ὡς πολύτιμο ἀπόκτημα καὶ τεκμήριο τῆς εὐρύτητας τοῦ πνευματικοῦ ὁρίζοντα τῶν Ἀθωνιτῶν πατέρων καὶ τῆς προσφορᾶς τους στὴν παιδεία τοῦ Ἔθνους.

[1] Ἐπιστολὴ ἀρ. 193 σύμφωνα μὲ τὴν καταγραφὴ τοῦ CHARLES ASTRUC, *Maxime Margounios et les recueils parisiens de sa correspondance (mss du Supplément grec 621, 1310 et 1334)*, "Κρητικὰ Χρονικά", Γ΄ (1949), σ. 247.

[2] Ἐπιστολὴ ἀρ. 96, *ὅ. πτ.*, σ. 232. Οἱ μεταγραφὲς τῶν ἀποσπασμάτων ἔγιναν μὲ βάση τοὺς κώδικες Ἁγίας Λαύρας Καλαβρύτων ἀρ. 3 καὶ Βιβλιοθήκης Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων 101.

[3] ÉMILE LEGRAND, *ὅ. πτ.*, LXIII καὶ 391-393. Βλ. ἐπίσης DENO J. GEANAKOPLOS, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, New York and Evanston (1966), s. 165-193 (Chp. Six. An Overlooked Post-Byzantine Plan for Religious Union with Rome : Maximos Margounios the Cretan Humanist - Bishop and his Latin Library bequethed to Mt. Athos).- Ἑλλ. ἔκδ. μὲ τὸν τίτλο: *Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση*, μετάφρ. Κώστα Δ. Κυριαζῆ, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ἀθήνα 1966, σ. 240-277.- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Library of the Cretan humanist-bishop Maximos Margounios, especially his collection of latin books bequethed to Mount Athos*, "Πεπραγμένα τοῦ Β΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου", τ. Γ΄, Ἐν Ἀθήναις 1968, σ. 75-91.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Κριτικὲς ἐκδόσεις

Aldus Manutius [ἐπιμ. Μάρκος Μουσοῦρος;], *Πινδάρου Ὀλύμπια. Πύθια. Νέμεα. Ἴσθμια. Καλλιμάχου ὕμνοι. Διονυσίου περιήγησις. Λυκόφρονος Ἀλεξάνδρα, τὸ σκοτεινὸν ποίημα*, Venetiis MDXIII (1513).

Ζαχαρίας Καλλιέργης, *Πινδάρου, Ὀλύμπια. Πύθια. Νέμεα. Ἴσθμια. Μετὰ ἐξηγήσεως παλαιᾶς πάνυ ὠφελίμου, καὶ σχολίων ὁμοίων*, Ρώμη -αφιε΄ (1515).

Aug. Boeckhius, *Pindari opera quae supersunt*, Lipsiae 1811-1821.

Car. Ioh. Tycho Mommsen, *Pindari carmina*, Berolini 1864.

Otto Schroeder, *Pindari carmina*, Lipsiae, Teubner, 1900. 1923[2].

C. M. Bowra, *Pindari carmina cum fragmentis*, Oxford 1947 [2].

Alexander Turyn, *Pindari carmina cum fragmentis*, Cracoviae 1948.

Aimé Puech, *Pindare*, τ. I-IV, Les Belles Lettres, Paris 1949-58.

Bruno Snell, *Pindari Carmina*, Leipzig 1964[4].

Herwig Maehler, *Pindari carmina cum fragmentis*, μέρος 1, 5η ἔκδ., Leipzig, Teubner 1971.

Β. Ἐκδόσεις σχολίων

A.B. Drachmann, *Scholia vetera in Pindari carmina*, τ. 1-3, Teubner, Lipsiae, 1903-1927.

E. Abbel, *Scholia recentia in Pindari Epinicia*, Budapestini 1890, Berolini 1891.

Δημήτριος Χ. Σεμιτέλος, *Πινδάρου σχόλια πατμιακά*, Ἀθήνησιν 1875.

Tycho Mommsen, *Scholia Germani in Pindari Olympia e codice Caesareo Vindobonensi*, Kiliae 1861.

Γ. Μελέτες καὶ ἑρμηνευτικὰ σχόλια

Johannes Tycho Mommsen, *Des Pindaros Werke in die versmaasse des originals*, Leipzig 1846.

M. Villemain, *Essai sur le genie de Pindar, et sur la poésie lyrique dans ses rapports avec l' élèvation morale et religieuse des peuples*, Paris 1859.

L. Schmidt, *Pindar's Leben und Dictung*, Bonn, 1862.
Karl Lehrs, *Die Pindarscholien. Eine kritische Untersuchung zur philologische Quellenkunde*, Leipzig 1873 (Hildesheim 1971).
E. Abbel, *Zur handschriftenkunde des Pindar*, "Wiener Studien", τ. IV(1882), σ. 224-262.
C.A.M. Fennell, *Pindar: I. The Olympian and Pythian odes. II. The Nemean and Isthmian Odes with notes explanatory and critical, introductions, and introductory essays*, Cambridge 1883, 1899.
Otto Schroeder, *Pindarica II. Von alten und neuen Pindarhandschriften*, "Philologus", τ. LIV (1895), σ. 274-289.
Otto Schroeder, *Pindarica III. Zur Genealogie der Handschriften*, "Philologus", τ. LVI(1897), σ. 78-96.
B. L. Guildersleeve, *The Olympian and Pythian Odes*, New York 1890, London 1907.
F. Dornseiff, *Pindars Stil*, Berlin 1921.
Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff, *Pindaros*, Berlin 1922, 3η ἔκδ., Zürich Hildesheim, Weidmann, 1985.
Wolfgang Schadewaldt, *Der Aufbau des Pindarischen Epinikion*, Halle 1928 (Darmastadt 1966).
H. Th. Deas, *The scholia vetera to Pindar*, "Harvard Studies in Classical Philology", τ. XLII (1931), σ. 1-78.
Douglas E. Gerber, *Pindar's Olympian One. A Commentary*, Toronto - Buffalo - London 1933.
L. Illig, *Zur Form der pindarischen Erzählung*, Berlin 1932.
Alexander Turyn, *Symbolae ad recensionem pindaricam pertinentes*, "Charisteria Gustavo Przychocki a discipulis oblata", Warsaw 1934, σ. 210-219.
Herman Gundert, *Pindar und sein Dichterberuf*, Frankfurt a. M. 1935 (Netherlands 1978).
Καλλ. Ἐλεοπούλου, *Οἱ ἐπίνικοι τοῦ Πινδάρου*, Ἀθῆναι 1935.
R. Nierhaus, *Strophe und Inhalt im pindarischen Epinikion*, Berlin 1936.
H. Strohm, *Tyche. Zur Schicksalsauffassung bei Pindar und den frühgriechischen Dichtern*, Stuttgart 1944.
Gilbert Norwood, *Pindar*, Berkeley - Los Angeles 1945 (ἀνατ. 1974).
Manuel F. Galiano, *Los papiros pindáricos*, "Emerita", τ. XVI(1948), σ. 165-200.
M. Untersteiner, *La formazione poetica di Pindaro*, Messina 1951.
Jean Irigoin, *Histoire du texte de Pindare*, Paris 1952.

Jacqueline Duchemin, *Pindare poète et prophète*, Paris 1955.
M. Fernández Galiano, *Olimpicas*, Madrid 1956.
Erich Thummer, *Die Religiosität Pindars*, Innsbruck 1957.
Jean Irigoin, *Les scholies métriques de Pindare*, Paris 1958.
Simon Lauer, *Zur Wortstellung bei Pindar*, Winterthur 1959.
G. Perrotta, *Pindaro*, Roma 1959.
B. A. van Groningen, *Pindare au Banquet*, Leyde 1960.
Asta-Irene Sulzer, *ΚΛΥΤΑΙΣΙ ΔΑΙΔΑΛΩΣΕΜΕΝ ΥΜΝΩΝ ΠΤΥΧΑΙΣ oder: Zur Wortstellung und Satzbildung bei Pindar*, Zürich 1961 (Bern 1970).
Lewis Richard Farnell, *Critical Commentary of the works of Pindar*, Amsterdam 1961.
Georges Méautis, *Pindare le Dorien*, Neuchâtel 1962.
Elroy L. Bundy, *Studia Pindarica*, Berkeley - Los Angeles 1962.
Herwig Maehler, *Die Auffassung der Dichterberufs im frühen Griechentum bis zur Zeit Pindars*, Göttingen 1963.
Manfred Bernard, *Pindars Denken in Bildern*, Stuttgart 1963.
K. I. Μερεντίτου, *Αἱ ἰδεώδεις πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀρεταὶ τοῦ ἀνθρώπου παρὰ Πινδάρῳ*, Ἐν Ἀθήναις 1963.
J. van Leewen, *Pindarus' tweede Olympishe ode*, Deel I-II, Assen 1964.
C. M. Bowra, *Pindar*, Oxford 1964.
Albin Lesky, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*, μετ. Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 285-301.
Athanasios Kambylis, *Anredeformen bei Pindar*, "Χάρις Κ. Ι. Βουρβέρη", Ἀθῆναι 1964, σ. 95-199.
Bernhard Forssman, *Untersuchungen zur Sprache Pindars*, Wiesbaden 1966.
Mary A. Grant, *Folktale and Hero-Tale motifs in the Odes of Pindar*, Univ. of Kansas Press 1968.
Walter Stockert, *Klangfiguren und Wortresponsionen bei Pindar*, Wien 1969.
William Musgrave Celder III - Jacob Stern, *Pindaros und Bakchylides*, Darmstadt 1970.
Peter Schürch, *Zur Wortresponsion bei Pindar*, Bern und Frankfurt 1971.
Anna Gentilini, *Fortuna neogreca di Pindaro*, Padova 1971.
Adolf Köhnken, *Die Funktion des Mythos bei Pindar. Interpretationen zu sechs Pindargedichten*, Berlin - New York 1971.

Robertson Oxbo Research Library

Richard Hamilton, *Epinikion: General form in the Odes of Pindar*, The Hague, Paris, Mouton and Co. N.V. 1974.
Gianfranco Gianotti, *Per una poetica pindarica*, Torino 1975.
Kevin Crotty, *Song and Action. The Victory odes of Pindar*, London 1982.
William Mullen, *Choreia: Pindar and Dance*, New Jersey 1982.
Thomas K. Hubbard, *The Pindaric mind*, Leiden 1985.
W.J. Verdenius, *Commentaries on Pindar*, τ. I, Leiden 1987; τ. II, Leiden Brill, Köln 1988.
Andrea Tessier, *Scholia metrica vetera in Pindari Carmina*, Leipzig 1989.
William H. Race, *Style and rhetoric in Pindar's odes*, Atlanta, Geor-gia Scholars Press 1990.
Pyrsos Hymnon: Festliche Gegenwart und mythisch-rituelle. Tradition als Voraussetzung einer Pindarinterpretation, Berlin, New York, Gruyter 1990.
Bernard Gallet, *Recherches sur kairos et l'ambiguïté dans la Poésie de Pindare*, Presse Universitaires de Bordeaux 1990.
Thomas Cole, *Pindar's feasts or the music of power*, Roma, Ateneo 1992.

Δ. Βιβλιογραφία

Douglas E. Gerber, *A Bibliography of Pindar 1513-1966*, Ann Arbor, Michigan, U.S.A. Case Western Reserve University 1969.
Douglas E. Gerber, *Pindar and Bacchylides 1934-1987*, "Lustrum", τ. 31(1989), σ. 97-269 καὶ 32(1990), σ. 7-98.

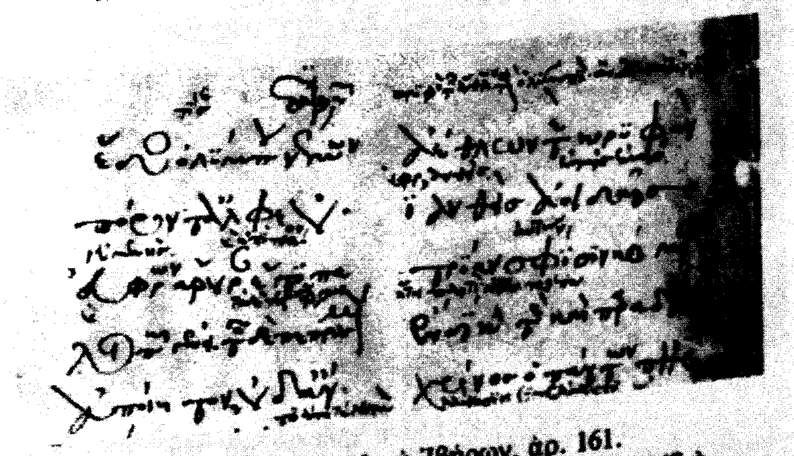
Ε. Μεταφράσεις στὰ νέα ἑλληνικὰ

Νεόφυτος Δούκας, *Πίνδαρος παραφρασθεὶς σχολιασθείς τε καὶ ἐκδοθεὶς ὑπὸ ... εἰς τόμους τρεῖς*, Ἐν Ἀθήναις 1842.
Κ. Κλεάνθης, *Πινδάρου τὰ σωζόμενα μετὰ μεταφράσεως, σημειώσεων καὶ πίνακος τῶν λέξεων*, τ. Α΄-Ε΄, Ἐν Τεργέστῃ 1886-1887.
Σταμάτιος Δ. Βάλβης, *Πινδάρου ἐπίνικοι μεταγραφέντες ἐμμέτρως εἰς τὴν νέαν ἑλληνίδα φωνὴν χάριν τῶν πολλῶν*, Ἀθήνησιν 1904.
Παναγὴς Λεκατσᾶς, *Πίνδαρος. Ὀλυμπιονίκαι, Πυθιονίκαι, Νεμεονίκαι, Ἰσθμιονίκαι, Ἀποσπάσματα. Ἔμμετρη μετάφραση, εἰσαγωγὴ καὶ ἑρμηνευτικά*, Ἀθῆναι 1938.- 2η ἔκδ. ξαναπλασμένη, ἐκδ. Δίφρος, Ἀθήνα 1960.

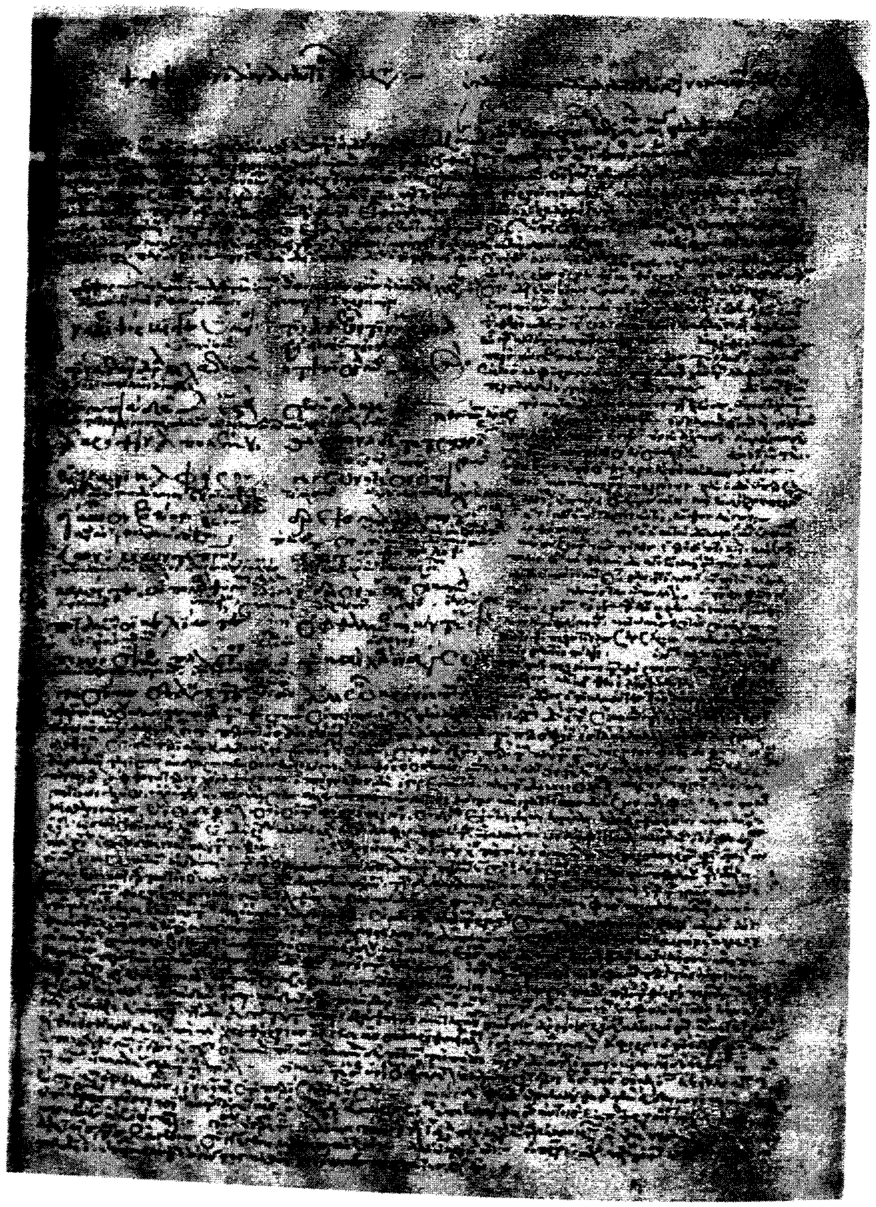

Παναγὴς Γ. Λεκατσᾶς, *Πίνδαρος. Ἐπίμετρον. Ἑρμηνευτικὰ στὴ μετάφρασή του*, ἐκδ. Δημητράκου, [Ἀθῆναι] 1938.
Θεόφιλος Βορέας, *Πινδάρου ἐπίνικοι εἰς ἐλευθέραν ρυθμικὴν μετάφρασιν*, τ. 1-4, Ἐν Ἀθήναις 1949-1950.
Παῦλος Γ. Ξιφαρᾶς, *Πινδάρου 22 Ἐπίνικοι Ὕμνοι κατὰ μετάφρασιν ἔμμετρον μετὰ προλόγου, εἰσαγωγῆς καὶ ἑρμηνευτικῶν σημειώσεων*, Ἀθῆναι χ. χρ., ἐκδ. Πέτρου Πατσιλινάκου.
Γεράσιμος Σπαταλᾶς, *Πινδαρικὰ ἐπινίκια*, Ἀθήνα 1964.
Θρασύβουλος Σταύρου, *Οἱ Πυθιόνικοι τοῦ Πινδάρου*, Θεσσαλονίκη 1980.
Γιάννης Οἰκονομίδης, *Πινδάρου Πυθιόνικοι - Εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια*, Δανιὴλ Ἰακώβ, Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, Ἡράκλειον 1994 καὶ ἐκδ. Βάνιας, Ἀθήνα 2000.
Ἀντώνης Κουτράκης, *Πίνδαρος. Οἱ ἐπινίκιοι ὕμνοι - Εἰσαγωγή, μετάφραση σχόλια*, ἐκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1996.
Βασ. Ι. Λαζανᾶς, *Πινδάρου ἐπίνικοι. Ὀλυμπιόνικοι, Πυθιόνικοι, Νεμεόνικοι, Ἰσθμιόνικοι*, Ἀθῆναι 1997 καὶ ἐκδ. Ἰδεοθέατρον, Ἀθήνα 2001.
Κώστας Τοπούζης, *Πίνδαρος V-VI. Ὀλυμπιόνικοι Α΄-Β΄*, ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθήνα 1998.
Τάσος Ρούσσος, *Πίνδαρος. Ὀλυμπιόνικοι - Πυθιόνικοι*, ἐκδ. Κάκτος, Ἀθήνα 2001.

Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Ἰβήρων, ἀρ. 161.
Ὁ κώδικας τοῦ Πινδάρου (λεπτομέρεια τοῦ φ. 147ν).

Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Ἰβήρων, ἀρ. 161.
Ὁ κώδικας τοῦ Πινδάρου.

Dumbarton Oaks Research Library

35.

ΕΥΡΙΠΙΔΟΥ ΕΚΑΒΗ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ 470 ΤΗΣ ΜΑΡΚΙΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Ὁ Εὐριπίδης. Σύντομη ἀναδρομὴ στὸν βίο καὶ τὸ ἔργο του.

Ὁ τρίτος κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ ἀπὸ τοὺς μεγάλους τραγικοὺς ποιητὲς τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας γεννήθηκε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ ἔτος 485/484 στὴ Σαλαμίνα. Ὁ πατέρας του λεγόταν Μνήσαρχος ἢ Μνησαρχίδης καὶ ἡ μητέρα του Κλειτώ, ποὺ κατάγονταν ἀπὸ τὸν δῆμο Φλύας τῆς Ἀττικῆς. Τὸ μόνο ἐξακριβωμένο εἶναι ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου του. Οἱ βιογραφικὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα περιέχουν πολλὰ ἀνεκδοτολογικὰ στοιχεῖα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πιθανῶς νὰ μὴν ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια. Ὁ πατέρας του, ἔλεγαν, ἦταν μικροπωλητὴς καὶ ἡ μητέρα του λαχανοπώλισσα. Εἶχε ἐπίσης δύο γυναῖκες, τὴ Μελιτὼ καὶ τὴν Χοιρίνη, καὶ ἕναν βοηθό, τὸν Κηφισοφῶντα, πρόσωπα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐξιστοροῦσαν διάφορα σκάνδαλα. Γιὰ τὸν θάνατό του ὑπάρχει ἐπίσης ἕνας μῦθος. Ἔλεγαν ὅτι τὸν κατασπάραξαν κάποια ἄγρια σκυλιά, κουτάβια ἑνὸς μολοσσοῦ, γιατὶ ἔπεισε τὸν βασιλιὰ Ἀρχέλαο νὰ μὴν τιμωρήσει ἐκείνους ποὺ σκότωσαν τὸν πατέρα τους. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἀπὸ πολὺ νέος ἐπιδόθηκε στὴ μελέτη, τὴν ἄθληση καὶ τὴ ζωγραφική. Ἡ πρώτη του θεατρικὴ ἐμφάνιση τοποθετεῖται τὸ 456/455. Ὁ χαρακτήρας του, κάτι στὸ ὁποῖο συμφωνοῦν ὅλες οἱ βιογραφικὲς πηγές, ἦταν δύστροπος σὲ σημεῖο ποὺ τὸν ἔκανε ἀπρόσιτο καὶ ἀντικοινωνικό. Κρατοῦσε ἀπόσταση ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἀπομονωμένος στὸν ἑαυτό του μελετοῦσε τὰ ἀνθρώπινα προβλήματα. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θεατρικοῦ του ἔργου ἐκ μέρους τοῦ κοινοῦ. Τὸ 455 παρουσίασε τὸ ἔργο του *Πελιάδες* καὶ ὑπέστη τὴν πρώτη του ἧττα. Ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀρκετὰ χρόνια, μόλις τὸ 441, γιὰ νὰ νικήσει σὲ θεατρικοὺς ἀγῶνες. Ὅσο ζοῦσε, νίκησε τέσσερις φορὲς καὶ μία ἀκόμη φορὰ κέρδισε μιὰ νίκη γιὰ μιὰ τετραλογία, ποὺ ὄντας

πεθαμένος, τὴν παρουσίασε ἕνας ὁμώνυμός του ποιητὴς ἢ ὁ ἀνηψιός του. Ὁ δύστροπος χαρακτήρας του καὶ πολὺ πιθανὸ ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ κοινοῦ ἀπέναντί του τὸν ὤθησαν νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ τελικὰ στὴ Μακεδονία, στὴν αὐλὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀρχέλαου. Ἐκεῖ ἐπίσης ἐργάστηκε ποιητικὰ καὶ γιὰ χάρη τοῦ βασιλιᾶ συνέθεσε μιὰ ὁμώνυμη τραγωδία. Πέθανε στὴ Μακεδονία τὸ ἔτος 406 καὶ λέγεται ὅτι ἐνταφιάστηκε στὴν Πέλλα ἢ στὴν Ἀρέθουσα, ἐνῶ ἕνα κενοτάφιο λέγεται ὅτι ὑπῆρχε στὸν δρόμο γιὰ τὸν Πειραιὰ μὲ ἕνα ἐπίγραμμα.

Οἱ βιογράφοι τοῦ Εὐριπίδη τοῦ ἀποδίδουν 92 ἔργα σὲ περίοδο εἰκοσιδύο χρόνων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνο τὰ 88 θεωροῦνται γνήσια. Ἄλλες πηγὲς κατεβάζουν τὸν ἀριθμὸ αὐτὸν στὰ 78 ἢ 77. Σώθηκαν ὅμως μέχρι τὶς μέρες μας μόνο 18 καὶ ἕνα ἐπὶ πλέον νόθο, ὁ *Ρῆσος*. Ἀπὸ τὰ ἄλλα γνωρίζουμε μόνο τοὺς τίτλους ἢ μικρὰ ἀποσπάσματα. Παραθέτουμε ἐδῶ τοὺς τίτλους τους: *Ἄλκηστις, Μήδεια, Ἱππόλυτος, Ἑκάβη, Ἀνδρομάχη, Ἡρακλεῖδαι, Ἱκέτιδες, Ἡρακλῆς, Τρωάδες, Ἠλέκτρα, Ἑλένη, Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι, Ἰφιγένεια ἐν Ταύροις, Ἴων, Φοίνισσαι, Ὀρέστης, Βάκχαι, Κύκλωψ.*

Ὅ,τι ἔχει συμβεῖ μὲ τὴν τύχη καὶ τὴν παράδοση τῶν ἔργων τῶν ἄλλων δύο μεγάλων τραγικῶν ποιητῶν, τὸ ἴδιο καὶ περισσότερο ἔχει συμβεῖ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Εὐριπίδη ἤδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ τραγωδίες ἀφότου παρουσιάζονταν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἀθήνα, κατόπιν ἐπαναλαμβάνονταν ἀπὸ θεατρικὲς ὁμάδες σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Ἦταν ἐπομένως φυσικὸ ὄχι μόνο οἱ κατὰ καιροὺς παρουσιαστές, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι οἱ δημιουργοί, ὅσο ζοῦσαν, νὰ ἐπιφέρουν ἀλλαγὲς στὰ κείμενα ἀνάλογα μὲ τὴν συγκυρία. Ἔτσι λοιπὸν ἔφτασαν ὡς τὶς μέρες μας τὰ κείμενα τοῦ Εὐριπίδη μὲ πλῆθος παραλλαγῶν σὲ ὁρισμένα σημεῖα, ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀπὸ διαφορετικὴ κάθε τόσο σκοπιά. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα σὲ ἀποσπάσματα τραγωδιῶν ποὺ βρέθηκαν σὲ παπύρους καὶ σὲ ἀντίστοιχά τους, ποὺ μᾶς παραδόθηκαν μέσω τῶν βυζαντινῶν κωδίκων, δίνει ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν εἰκόνα.

Ὁπωσδήποτε καθοριστικὸς σταθμὸς γιὰ τὴν τύχη τῶν δραμάτων τοῦ Εὐριπίδη, ὅπως ὅλων τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἦταν ἡ Ἀλεξάνδρεια καὶ οἱ βιβλιοφύλακες καὶ γραμματικοὶ τῆς περίφημης βιβλιοθήκης της. Ἀπὸ ἔμμεσες βέβαια πληροφορίες καὶ λογικοὺς συσχετισμοὺς οἱ μελετητὲς τοῦ Εὐριπίδη ἔχουν κατα-

λήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχαν δύο ὁμαδοποιήσεις τῶν ἔργων του. Ἡ μία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ δοκοῦν, ἴσως τοῦ ἰδίου τοῦ δραματουργοῦ ἢ καὶ μεταγενεστέρων ἀνθρώπων τοῦ θεάτρου, ἐπιλογὴ δέκα ἔργων, ποὺ παραδόθηκαν μὲ συνεχὴ σειρὰ παπύρινων κυλίνδρων, ἐνῶ ἡ ἄλλη εἶχε κριτήριο ἀλφαβητικό, κατὰ τὸ ὁποῖο ἀνὰ πέντε τραγωδίες ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὴ ὁμάδα. Ἀνάμεσα στὴν ἐποχὴ τῆς χρήσης τῶν παπύρινων κυλίνδρων τῆς ἀλεξανδρινῆς καὶ ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ στοὺς ἀρχαιότερους χειρόγραφους κώδικες, ποὺ μᾶς ἔχουν διασωθεῖ σὲ μικρογράμματη γραφὴ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 12ο καὶ ἑξῆς, ἂν ἐξαιρέσουμε τὸν παλίμψηστο κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, Παν. Τάφου 36, ποὺ χρονολογεῖται τὸν 10ο αἰώνα, ὑπάρχει ἕνα μεγάλο καὶ σκοτεινὸ κενό.

Εἶναι βέβαιο ὅτι κώδικες γραμμένοι μὲ κεφαλαιογράμματη γραφὴ κυκλοφοροῦσαν καὶ μάλιστα παρέδιδαν τὰ ἔργα μὲ βάση καὶ τὶς δύο ὁμάδες ποὺ ἀναφέραμε. Αὐτὰ πάντως τὰ ἔργα ποὺ σήμερα ἔχουμε στὰ χέρια μας ὀφείλονται στὶς μεταγραφὲς τῶν βυζαντινῶν φιλολόγων, οἱ ὁποῖοι παρέδωσαν τὰ κείμενα μαζὶ μὲ τὰ σχόλια τῶν ἀλεξανδρινῶν γραμματικῶν καὶ προσέθεσαν καὶ δικά τους. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς παλαιολόγειας ἀναγέννησης, ὅπως ἔτσι ἔχει φιλολογικὰ χαρακτηριστεῖ ἡ ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Φράγκων ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν ἀνακατάληψή της ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο τὸ 1264 μέχρι καὶ τὴν Ἅλωση, τὰ ἔργα τῶν τραγικῶν ποιητῶν καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ Εὐριπίδη ἔτυχαν ἰδιαίτερης καὶ λεπτομεροῦς φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας ἀπὸ τοὺς σπουδαίους φιλολόγους Μάξιμο Πλανούδη, Μανουὴλ Μοσχόπουλο, Θωμᾶ Μάγιστρο καὶ Δημήτριο Τρικλίνιο. Ἔτσι δημιουργήθηκαν κατὰ κάποιον τρόπο νέες ἐκδόσεις, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σειρά τους στὰ διάφορα ἀντίγραφα ποὺ κυκλοφοροῦσαν γιὰ σχολικὴ χρήση ἄρχισαν νὰ ἀναμειγνύονται.

Ὁ κώδικας Marcianus gr. 470 ὁ κτήτοράς του καρδινάλιος Βησσαρίων καὶ ὁ γραφέας του ἱερέας Γεώργιος Τριβιζίας.

Ὁ ἑλληνικὸς κώδικας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας 470 εἶναι ἕνα χειρόγραφο σὲ περγαμηνὴ διαστάσεων 345 × 242 χιλ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 303 φύλλα. Περιέχει ἕνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὴν ποιητικὴ παραγωγὴ τῶν τριῶν τραγικῶν τῆς ἀρχαίας

Digitized by the Gennadius Library, American School of Classical Studies at Athens

Ἑλλάδας, δηλαδὴ 6 ἔργα τοῦ Εὐριπίδη (τὸ ἕνα ἡμιτελές), 7 τοῦ Σοφοκλῆ καὶ 3 τοῦ Αἰσχύλου. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια στὸ τέλος τοῦ 1468 ἢ καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἑπόμενου ἔτους καὶ εἶναι γραμμένος στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸν ἱερέα Γεώργιο Τριβιζία ἢ Τριβίζιο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ μεγάλου Ἕλληνα οὐμανιστῆ καρδιναλίου Βησσαρίωνος.

Ὁ κώδικας αὐτὸς ἀντικατοπτρίζει τὴν ἔκδοση τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου. Ὡς πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Εὐριπίδη ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι ὡς πρότυπο τοῦ κώδικα αὐτοῦ χρησιμοποιήθηκαν δύο παλαιότεροι κώδικες. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ Marcianus gr. 471, ὁ ὁποῖος ἀνῆκε ἤδη στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ὁ ἄλλος εἶναι ὁ ὑπ' ἀρ. 161 τῆς Μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν Ἰταλία, στὰ χέρια ἑνὸς ἄλλου συνεργάτη τοῦ Βησσαρίωνος, τοῦ Ἀνδρονίκου Καλλίστου. Στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα ὁ κώδικας αὐτὸς πέρασε στὰ χέρια τοῦ Κρητικοῦ λογίου καὶ θεολόγου Μαξίμου Μαργουνίου καὶ κατέληξε στὴν ἁγιορείτικη βιβλιοθήκη. Μολονότι ὁ Marc. gr. 470 προέρχεται ἀπὸ τοὺς δύο προηγούμενους κώδικες ποὺ ἀναφέραμε καὶ εἶναι πολὺ νεώτερος σὲ σχέση μὲ αὐτούς, ἡ σημασία του δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητη. Εἶναι φανερό, ὅτι ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ἤθελε νὰ συγκεντρώσει σὲ ἕναν τόμο ἔργα καὶ τῶν τριῶν τραγικῶν ποιητῶν καὶ νὰ δημιουργήσει κατὰ κάποιον τρόπο ἕνα corpus. Καὶ πράγματι, ὁ κώδικας αὐτὸς ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα χειρόγραφα ποὺ παράχθηκαν στὴν περίοδο τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης μὲ τὰ ἔργα τῶν τραγικῶν ποιητῶν.

Ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ κώδικα στοὺς τελευταίους μῆνες τοῦ 1468 ἢ στοὺς πρώτους τοῦ 1469 προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Βησσαρίων ὑπογράφει τὸ κτητορικό του σημείωμα, ὅπως ἀναφέρουμε παρακάτω, ὡς ἐπίσκοπος Σαβίνων, τίτλο τὸν ὁποῖο ἀπέκτησε στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1468. Ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ γράφτηκε πολὺ ἀργότερα, γιατὶ ὡς πρὸς τὸ κείμενο τοῦ Σοφοκλῆ βασίζεται στοὺς κώδικες τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης 468 καὶ 471, οἱ ὁποῖοι ἐπίσης ἀνῆκαν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος καὶ συμπεριλαμβάνονταν στὴ δωρεὰ τῶν χειρογράφων του πρὸς τὴν Βενετικὴ Δημοκρατία ποὺ συντάχθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1468, ἐνῶ αὐτὰ ἔφτασαν στὴ Βενετία τὸν Μάϊο τοῦ 1469. Ὁ κώδικας πάντως αὐτὸς δὲν ὑπάρχει στὴν καταγραφὴ

τῆς πρώτης δωρεᾶς καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι εἰσῆλθε στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη μετὰ τὸ 1472, ἔτος θανάτου τοῦ Βησσαρίωνος.

Ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ γραφέα ἐπίσης δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία μολονότι τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀνυπόγραφο. Ὁ γραφικός του χαρακτήρας εἶναι πανομοιότυπος μὲ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τῶν κωδίκων 191 καὶ 221 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ κώδικα 59,29 τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας καὶ τοῦ κώδικα Urbinatus gr. 6 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, οἱ ὁποῖοι φέρουν τὴν ὑπογραφή του. Στὶς ὑπογραφὲς τῶν κωδίκων αὐτῶν ὁ ἴδιος χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν ἑαυτό του τὶς ἐκφράσεις *Κρητὸς ἱρῆος* (=ἱερέως) ἢ *Χειρὶ Γεωργίου ἀρατῆρος* (=ἱερέως) *ὃν ἤγετο Κρήτη* ἢ *Ἐγὼ Γεώργιος ὁ Τριβιζίας ὁ τῶν ἐν Βενετίαις Γραικῶν ἱερεύς*. Λεπτομερέστερα ὁ κώδικας Marcianus gr. 470 περιέχει τὰ ἑξῆς ἔργα:

(φ. 1r) Γένος Εὐριπίδου καὶ Ὑπόθεσις Ἑκάβης.
(φ. 1v-18r) Εὐριπίδου Ἑκάβη.
(φ. 18v) Ὑπόθεσις Ὀρέστου.
(φ. 19r-40v) Εὐριπίδου Ὀρέστης.
(φ. 41r) Ὑπόθεσις Φοινισσῶν.
(φ. 41v-64r) Εὐριπίδου Φοίνισσαι.
(φ. 64r) Ὑπόθεσις Ἀνδρομάχης.
(φ. 64v-80v) Εὐριπίδου Ἀνδρομάχη.
(φ. 80v-81r) Ὑπόθεσις Ἱππολύτου.
(φ. 81r-99r) Εὐριπίδου Ἱππόλυτος.
(φ. 99v) Ὑπόθεσις Μηδείας
(φ. 100r-114r) Εὐριπίδου Μήδεια (μόνο οἱ στίχοι 1-730, 825-1028 καὶ 1134-1338).
(φ. 114v-118v) λευκὰ φύλλα.
(φ. 119r-v) Γένος Σοφοκλέους καὶ βίος.
(φ. 119v) Ὑπόθεσις τοῦ δράματος (Αἴας μαστιγοφόρος).
(φ. 120r-140r) Σοφοκλέους Αἴας μαστιγοφόρος.
(φ. 140v) Ὑπόθεσις Ἠλέκτρας.
(φ. 140v-159v) Σοφοκλέους Ἠλέκτρα.
(φ. 159v) Ὑπόθεσις Οἰδίποδος διὰ στίχων Ἀριστοφάνους γραμματικοῦ.
(φ. 160r-179r) Σοφοκλέους Οἰδίπους τύραννος.
(φ. 180r) Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ. Ὑπόθεσις.
(φ. 180r-203v) Σοφοκλέους Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ.

Hellenic Ode Research Library

(φ. 203v-204r) Ὑπόθεσις Σοφοκλέους Ἀντιγόνης.
(φ. 204r-221r) Σοφοκλέους Ἀντιγόνη.
(φ. 221v-222v) Ἐκ τῆς Ἀπολλοδώρου Βιβλιοθήκης τοῦ δράματος ὑπόθεσις (Τραχίνιαι).
(φ. 222v-239v) Σοφοκλέους Τραχίνιαι.
(φ. 239v) Ὑπόθεσις τοῦ δράματος (Φιλοκτήτης).
(φ. 240r-258v) Σοφοκλέους Φιλοκτήτης.
(φ. 259v) Γένος Αἰσχύλου ποιητοῦ. Ἐκ τῆς μουσικῆς ἱστορίας Αἰσχύλου Προμηθεὺς δεσμώτης, ὑπόθεσις.
(φ. 260r-274v) Αἰσχύλου Προμηθεὺς δεσμώτης.
(φ. 275r-v) Ὑπόθεσις Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας.
(φ. 275v-289r) Αἰσχύλου Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας.
(φ. 289v) Ὑπόθεσις Περσῶν Αἰσχύλου.
(φ. 290r-303r) Αἰσχύλου Πέρσαι.
(φ. 303r) Κατάλογος τῶν Αἰσχύλου δραμάτων.

Ὁ κώδικας ἔχει γραφτεῖ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Τριβιζία μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια, μὲ 37 στίχους κατὰ σελίδα καὶ μὲ ἐρυθρὰ ἐπίτιτλα κοσμήματα στὶς ἀρχὲς κάθε δράματος. Στὰ περιθώρια ὁ γραφέας ἔχει προσθέσει γραμματικὰ κυρίως σχόλια καὶ στὰ διάστιχα τοῦ κειμένου, ὅπως συνηθιζόταν στὰ σχολικὰ χειρόγραφα μὲ ποιητικὰ κείμενα κατὰ τὴν βυζαντινὴ ἐποχή, ἐπεξηγήσεις λέξεων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου. Ὁ Βησσαρίων, ὅπως συνήθιζε μὲ τὰ βιβλία του, στὸ πρῶτο παράφυλλο σημείωνε τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα καὶ τὴ θέση του στὴ βιβλιοθήκη του, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου φύλλου πάντα σχεδίαζε τὸ ἔμβλημά του μὲ τὸν καρδιναλικὸ πῖλο καὶ τὰ δύο χέρια, ποὺ συμβόλιζαν τὴν Ἀνατολικὴ καὶ Δυτικὴ Ἐκκλησία, νὰ κρατοῦν τὸν Σταυρό. Τὸ σημείωμα τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος ἔχει ὡς ἑξῆς:

Τόπος πς^ος. Εὐριπίδου τραγωδίαι ε΄, δηλ(ονό)τ(ι) Ἑκάβη, Ὀρέστης, Φοίνισσαι, Ἀνδρομάχη, Ἱππόλυτος καὶ Μήδεια ἀτελής:

Ἔτι Σοφοκλέους τραγωδ(ίαι) ἑπτά, δηλ(ονό)τ(ι) Αἴας μαστιγοφόρος, Ἠλέκτρα, Οἰδίπους τύραννος, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ, Ἀντιγόνη, Τραχίνιαι καὶ Φιλοκτήτης:

Ἔτι Αἰσχύλου τραγωδ(ίαι) τρεῖς, δηλ(ονό)τ(ι) Προμηθεὺς δεσμώτης, Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις καὶ Πέρσαι:

Κτῆμα Βησσαρίωνος καρδινάλεως τοῦ Νικαίας, ἐπισκόπου Σαβίνων:

Locus 86. Euripidis tragedie q(ui)nq(ue), Sophoclis tragedie septem (et) Eschyli tragedie tres; Liber B(essarionis) Car(dina)l(is) Niceni, Epi(scopi) Sabinen(sis).

Ὁ βίος καὶ ἡ δράση τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος ἔχουν κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν μελετητῶν Ἑλλήνων καὶ ξένων, ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἀναγέννησης, τὴν ἱστορία τῶν σχέσεων τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἱστορία τῆς κλασικῆς φιλολογίας. Ἡ προσωπικότητά του καὶ ἡ τεράστια ἀρχαιομάθειά του σφράγισαν πραγματικὰ τὴν Ἀναγέννηση τῆς Εὐρώπης.

Γεννήθηκε στὴν Τραπεζούντα τὸ 1403 καὶ ἀπὸ πολὺ μικρὴ ἡλικία φοίτησε στὴν ἐπισκοπικὴ σχολὴ τῆς πόλης του ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δοσιθέου. Σὲ ἡλικία δεκαπέντε χρόνων ἀκολουθεῖ τὸν διδάσκαλό του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου συνεχίζει τὶς σπουδές του κοντὰ στὸν μητροπολίτη Σηλυβρίας Ἰωάννη (Ἰγνάτιο) Χορτασμένο καὶ τὸν Γεώργιο Χρυσοκόκκη. Στὶς 30 Ἰανουαρίου τοῦ 1423 ἐνδύεται τὸν μοναχικὸ μανδύα καὶ ἔκτοτε ἀκολουθεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴ σταδιοδρομία. Ἐπί-σης στὶς 30 Ἰανουαρίου, τὸ ἔτος 1430, χειροτονεῖται ἱερέας. Ἤδη ὅμως ὡς διάκονος ἔχει γίνει γνωστὸς στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ ἔχει ἀναλάβει διπλωματικὲς ἀποστολὲς πρὸς τὸν δεσπότη τῆς Τραπεζούντας Ἀλέξιο Δ΄ Κομνηνό. Ἀπὸ τὸ 1431 μέχρι τὸ 1436 φοιτᾶ στὴ σχολὴ τοῦ Γεωργίου Πλήθωνος στὸν Μυστρά. Ἐκεῖ ἐπιδίδεται σὲ φιλοσοφικὲς καὶ φιλολογικὲς μελέτες μὲ ἐξαιρετικὴ ἔνταση καὶ ἐπίδοση μέχρις ἐξαντλήσεως. Στὶς 11 Νοεμβρίου τοῦ 1437 χειροτονεῖται ἐπίσκοπος Νικαίας, τίτλο τὸν ὁποῖον διατηρεῖ μέχρι τὸν θάνατό του.

Καθοριστικὸς σταθμὸς τῆς σταδιοδρομίας του, τόσο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὅσο καὶ τῆς φιλολογικῆς, ὑπῆρξε ἡ συμμετοχή του στὴ Σύνοδο τῆς Φερράρας - Φλωρεντίας τὸ 1438 καὶ ἡ ἀπόφασή του νὰ ἀσπασθεῖ τὰ δόγματα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ὡς φιλενωτικὸς τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσης, μέσα σ' αὐτὴν τὴν ταραγμένη ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία διαφαινόταν τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὴν ἀκατάσχετη τουρκικὴ ἐπέλαση, προτιμᾶ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ

ἐγκατασταθεῖ στὴ Ρώμη. Στὶς 10 Δεκεμβρίου τοῦ 1440 προχειρίζεται καρδινάλιος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης. Ἡ δριμεία κριτικὴ ποὺ ἀσκήθηκε ἐναντίον του γιὰ τὴν ἀπόφασή του αὐτὴ ἐκ μέρους συγχρόνων του καὶ μεταγενεστέρων θεολόγων καὶ ἱστορικῶν βεβαίως δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ὀπτικῆς καὶ τῆς ἑρμηνείας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Γένος ἔπρεπε νὰ συσπειρωθεῖ γύρω ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Βασιλεύουσας καὶ τὴν Ἐκκλησία της καὶ νὰ ἀντισταθεῖ καὶ ἀπέναντι στοὺς ἀλλόθρησκους ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ στὶς φορτικὲς πιέσεις τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ποὺ πάσχιζε νὰ ἀλλοτριώσει τὴ θρησκευτικὴ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ παράδοσή του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν οὐμανιστῶν καὶ αὐτῶν ποὺ ἔβλεπαν τὴν ἐπερχόμενη καταστροφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, βρῆκε πολλοὺς ὑποστηρικτὲς καὶ ἔνθερμους ὀπαδούς. Ἡ πλούσια θεολογικὴ καὶ φιλολογική του παιδεία, ὁ ἀπέραντος θαυμασμός του γιὰ τὰ κλασικὰ γράμματα, τὰ ὁποῖα θεωροῦσε ὄχι μόνο ὡς οὐσιαστικὸ συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ βυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς ἤδη ἀναγεννώμενης Εὐρώπης, τὸν ὤθησαν στὴν ἀπόφαση αὐτὴ μὲ σκοπὸ νὰ διαθέσει ὅλες του τὶς δυνάμεις καὶ τὴν ἐπιρροή του στὴ διάσωση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προσφορᾶς του στὸν νέο κόσμο. Πίστευε καὶ ἤλπιζε, ὅτι διασώζοντας ὅ,τι ἦταν δυνατὸ νὰ διασωθεῖ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ μεταδίδοντάς την στὴν Εὐρώπη, θὰ ἐνεθάρρυνε καὶ θὰ ὑποκινοῦσε ἀκόμη καὶ στρατιωτικὴ δράση τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων γιὰ τὴν ἐκδίωξη τῶν Τούρκων ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη. Οἱ ἐλπίδες του βέβαια ἔπεσαν στὸ κενό, ἡ πίστη του ὅμως γιὰ τὴν παγκόσμια ἀξία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ὡς μία πανανθρώπινη ἀξία ὄχι μόνον δὲν τὸν ἐγκατέλειψε, ἀλλὰ βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος καλλιέργειας στὴ Δύση. Μετέφερε μαζί του πολυτιμότατα καὶ ἀρχαιότατα χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ φρόντισε νὰ ἀναζητήσει καὶ ἄλλα ἀπὸ ὅλον τὸν ἑλληνικὸ κόσμο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συστήσει μιὰ προσωπικὴ βιβλιοθήκη, ὅπου εἶχε πραγματικὰ ἀποθησαυριστεῖ ὅλη ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία.

Ἐγκατεστημένος στὴ Ρώμη ἢ στὴ Μπολώνια ὡς παπικὸς ἐπίτροπος, ἀνάμεσα σὲ διπλωματικὲς καὶ ἐκκλησιαστικὲς ὑποχρεώσεις, ἀνάλωσε τὶς δυνάμεις του στὴ μελέτη, τὴ μετάφραση στὰ λατινικὰ ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν κειμένων καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ

χειρογράφων μὲ κείμενα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας. Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς σπουδές του κοντὰ στὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα ἔγινε ἔνθερμος ὀπαδὸς τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁποία ὑπερασπίστηκε μὲ φανατικὸ ζῆλο ἀπέναντι στὶς ἀπόψεις τοῦ ἀριστοτελικοῦ φιλοσόφου Γεωργίου Τραπεζουντίου γράφοντας τὴν περίφημη πραγματεία *In Calumniatorem Platonis* (Κατὰ τοῦ συκοφάντου τοῦ Πλάτωνος). Ὀργάνωσε γύρω του μιὰ ὁμάδα Ἑλλήνων ἀντιγραφέων, τοὺς ὁποίους προστάτευε καὶ χρηματοδοτοῦσε καὶ τοὺς ἀνέθετε τὴν ἀντιγραφὴ κειμένων, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος προηγουμένως ἐπεξεργαζόταν φιλολογικά. Ἀφοῦ ἀνῆλθε ὅλη τὴ διοικητικὴ ἐκκλησιαστικὴ κλίμακα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, φτάνοντας μάλιστα στὰ πρόθυρα τοῦ παπικοῦ θρόνου ἔχοντας καὶ τὸν τίτλο τοῦ λατίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ θάνατος τὸν βρῆκε στὴ Ραβέννα στὶς 18 Νοεμβρίου 1472 καὶ τὸ σῶμα του μεταφέρθηκε στὴ Ρώμη, ὅπου θάφτηκε στὴ βασιλικὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὶς 3 Δεκεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους. Ποτὲ μέσα ἀπὸ τὴν ψυχή του δὲν ἀπαρνήθηκε τὴν ἑλληνικὴ βυζαντινή του καταγωγή. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποὺ ἀποφάσισε νὰ κληροδοτήσει ὅσο ἀκόμη ζοῦσε ὁλόκληρη τὴ βιβλιοθήκη του στὴ Βενετικὴ Δημοκρατία μὲ σκοπὸ ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ νὰ γίνει τόπος μελέτης καὶ σπουδῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὄχι μόνο ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, ποὺ ἦταν ἤδη ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἐγκατεστημένοι στὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν οὐμανιστῶν ἀπὸ ὁπουδήποτε τῆς γῆς. Αὐτὴ ἡ βιβλιοθήκη ἀπετέλεσε τὸν πρῶτο καὶ βασικὸ πυρήνα τῆς ἵδρυσης τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας, ποὺ πῆρε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ πολιούχου τῆς πόλης Ἁγίου Μάρκου, τῆς ὁποίας οἱ ἐπίτροποι ἦταν καὶ οἱ φύλακές της.

Ὁ κρητικῆς καταγωγῆς ἱερέας Γεώργιος Τριβιζίας, γραφέας τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα 470 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης, ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ δραστήριους καὶ παραγωγικοὺς κωδικογράφους ποὺ ἐργάστηκαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Βησσαρίωνος. Ἦταν περίπου συνομήλικος τοῦ Ἕλληνα καρδιναλίου καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι ἔλαβε ἀξιόλογη μόρφωση στὴν Κρήτη, ὅπου ἔμαθε καὶ τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη. Ἦταν ἱερέας ἤδη ἀπὸ τὸ 1448. Στὸν κύκλο τοῦ Βησσαρίωνος ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ ἔτος 1455, ὅταν ἔγραψε γιὰ λογαριασμό του ἕνα μέρος ἀπὸ τὸν σημερινὸ

κώδικα Marc. Gr. 199 μὲ κείμενα τοῦ ἰδίου καρδιναλίου. Ἰδεολογικὰ ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὴν ὁμάδα τῶν Κρητῶν ἱερέων ποὺ ἀσπάσθηκαν τὰ δόγματα τῆς ἑνωτικῆς Συνόδου Φερράρας Φλωρεντίας. Ὅσο ζοῦσε ὁ Βησσαρίων, ὁ Τριβιζίας ἐργάστηκε κοντά του ἀντιγράφοντας χειρόγραφα γιὰ τὸν ἴδιον καὶ γιὰ ἄλλους οὐμανιστές. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βησσαρίωνος ὁ Τριβιζίας διορίστηκε ἱερέας τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας μαζὶ μὲ τὸν συνάδελφο καὶ συμπατριώτη του Ἰωάννη Ρῶσο. Παρ' ὅλη τὴν ἡλικία του συνεχίζει νὰ ἐργάζεται στὴ Βενετία ὡς κωδικογράφος καὶ ἔχει σχέσεις μὲ πολλοὺς Ἰταλοὺς οὐμανιστὲς ὅπως τὸν Giorgio Merula καὶ τὸν Dometio Calderini. Ἀκριβὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του δὲν γνωρίζουμε. Πρέπει πάντως νὰ πέθανε ἀνάμεσα στὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1482 καὶ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1485 στὴ Βενετία. Ἡ κωδικογραφική του παραγωγὴ φτάνει τουλάχιστον τὰ 83 χειρόγραφα, ποὺ βρίσκονται σήμερα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας σὲ πολλὲς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς βιβλιοθῆκες. Μολονότι ἦταν πεπαιδευμένος, δὲν ἐπιδόθηκε στὴ συγγραφὴ πρωτότυπων ἔργων ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα μικρὸ θρησκευτικὸ στιχούργημα. Πρέπει ὅμως νὰ γνώριζε ἱκανοποιητικὰ τὴ μετρικὴ καὶ αὐτὸ φαίνεται ἰδιαίτερα στὶς ἐπεμβάσεις του κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ τῶν χορικῶν στὶς τραγωδίες καὶ ἰδιαίτερα στὸν παρόντα κώδικα ποὺ ἀναπαράγουμε ἐδῶ, τὸν κώδικα 470 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης.

Ἡ Ὑπόθεση τῆς Ἑκάβης.

Ἡ Ἑκάβη εἶναι ἡ σύζυγος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τροίας Πριάμου καὶ μαζὶ μὲ ἄλλες Τρωαδίτισσες μεταφέρεται ὡς δούλη ἀπὸ τοὺς Ἀχαιούς, ποὺ ἐπιστρέφουν στὴν πατρίδα τους μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας. Ὁ Πρίαμος, ὅταν εἶδε τὸν στρατὸ τῶν Ἀχαιῶν νὰ πολιορκοῦν τὴν Τροία, γιὰ νὰ διασώσει τὸν θησαυρὸ τοῦ βασιλείου του, τὸν παρέδωσε στὸν μικρό του γιὸ Πολύδωρο καὶ τὸν ἔστειλε στὸν φίλο του βασιλέα τῶν Θρακῶν Πολυμήστορα γιὰ ἀσφάλεια. Ὁ Πολυμήστωρ προδίδει τὴ φιλία τοῦ Πριάμου, σκοτώνει τὸν Πολύδωρο γιὰ νὰ πάρει τὸν θησαυρὸ καὶ πετάει τὸ πτῶμα του στὴ θάλασσα. Ἡ θάλασσα φέρνει τὸ πτῶμα καὶ τὸ ἐκβράζει σὲ μιὰ ἀκρογιαλιὰ τῆς θρακικῆς ἀκτῆς τοῦ Ἑλλησπόντου, ἐκεῖ ὅπου ἔχει σταθμεύσει ὁ στρατὸς τῶν Ἀχαιῶν μαζὶ μὲ τὶς Τρωαδίτισσες.

Τὸ δράμα ἀρχίζει μὲ ἕναν μονόλογο, ποὺ ἀπαγγέλλει τὸ φάντασμα τοῦ Πολυδώρου. Ἐμφανίστηκε στὴ ἀκρογιαλιὰ τῆς Θράκης, διηγεῖται τὸ γεγονὸς τῆς δολοφονίας του καὶ προλέγει τὴ θυσία τῆς Πολυξένης. Ἡ μυστηριακὴ ἀτμόσφαιρα ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὸ φάντασμα τοῦ Πολυδώρου ἐπιτείνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς γριᾶς καὶ ταλαιπωρημένης Ἑκάβης, ἡ ὁποία διηγεῖται ἕνα τρομακτικὸ ὄνειρο. Εἶδε, λέει, μιὰ ὁμορφη ἐλαφίνα ἀρπαγμένη μέσα ἀπὸ τὰ γόνατά της νὰ βρίσκεται στὰ νύχια ἑνὸς αἱμοβόρου λύκου καὶ νὰ κατασπαράζεται. Καὶ ἀκόμη εἶδε τὸ φάντασμα τοῦ Ἀχιλλέα πάνω ἀπὸ τὸν τάφο του νὰ ζητάει γιὰ βραβεῖο κάποια ἀπὸ τὶς Τρωαδίτισσες. Προαισθάνεται ὅτι θὰ ἔρθει συμφορὰ καὶ ὁ νοῦς της πηγαίνει στὴν τύχη τοῦ μονάκριβου πιὰ παιδιοῦ της, τοῦ Πολυδώρου, καὶ τῆς κόρης της Πολυξένης. Ἐμφανίζεται ὁ χορὸς καὶ ἡ κορυφαία τῆς φέρνει τὴ θλιβερὴ εἴδηση. Οἱ Ἀχαιοὶ πῆραν ἀπόφαση νὰ ἐκτελέσουν τὴν ἀξίωση τοῦ Ἀχιλλέα καὶ νὰ θυσιάσουν τὴν Πολυξένη. Στέλνουν τὸν Ὀδυσσέα νὰ τὴν πάρει καὶ νὰ τὴν φέρει στὸν τόπο τῆς θυσίας. Ἡ Ἑκάβη πέφτει σὲ γοερὸ θρῆνο. Ἡ Πολυξένη ἀκούει καὶ αὐτὴ τὴν εἴδηση καὶ θρηνεῖ γιὰ τὴ μοίρα της.

Ὁ Ὀδυσσέας μαζὶ μὲ στρατιῶτες ἔρχεται στὸν χῶρο ὅπου βρίσκεται ἡ Ἑκάβη καὶ ἡ Πολυξένη, γιὰ νὰ ἐκτελέσει τὴν ἐντολὴ τῶν Ἀχαιῶν. Ἡ Ἑκάβη τὸν ἐκλιπαρεῖ νὰ τὶς λυπηθεῖ. Τοῦ θυμίζει ὅτι ἦταν αὐτὴ ποὺ τὸν ἔσωσε, ὅταν ἦλθε ὡς κατάσκοπος στὴν Τροία. Καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ ἀνθρωποθυσία δὲν εἶναι κάτι ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Ἕλληνες ἀλλὰ τοὺς βαρβάρους. Ὁ Ὀδυσσέας μὲ σοφίσματα ἀποκρούει τὶς ἱκεσίες τῆς Ἑκάβης. Ὁ ἥρωας πρέπει νὰ τιμηθεῖ ὅπως ὁ ἴδιος ἀξιώνει. Ἡ Ἑκάβη καλεῖ τὴν Πολυξένη νὰ ἐκλιπαρήσει καὶ αὐτὴ τὸν Ὀδυσσέα γιὰ τὴ σωτηρία της. Αὐτὴ ὅμως ἀντὶ γιὰ παρακλήσεις μὲ ὑπερηφάνεια, σὰν κόρη μεγάλου βασιλιᾶ, ἀντιμετωπίζει τὸν Ὀδυσσέα καὶ μὲ ὑποτιμητικὰ γι' αὐτὸν λόγια παραδίδεται μὲ τὴ θέλησή της στοὺς στρατιῶτες. Ταυτόχρονα προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσει τὴ μητέρα της λέγοντάς της, ὅτι θὰ κατέβει στὸν Ἅδη καὶ θὰ συναντήσει τὸν πατέρα της καὶ τὸν ἀδελφό της Ἕκτορα καί, χωρὶς νὰ γνωρίζει τὴν τύχη τοῦ Πολυδώρου, τὴν διαβεβαιώνει ὅτι θὰ τὸν ἔχει στήριγμα στὴν ὑπόλοιπη ζωή της.

Οἱ Τρωαδίτισσες, ποὺ ἀποτελοῦν τὸν χορό, ἀγωνιοῦν γιὰ τὴν τύχη τους. Ποῦ ἄραγε στὴν Εὐρώπη θὰ καταλήξουν ὡς δοῦλες

ἀφήνοντας τὴν ἀσιατικὴ πατρικὴ γῆ; Τὸ ἀγωνιῶδες τραγούδι τοῦ χοροῦ διακόπτει ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀγελιοφόρου γέροντα Ταλθύβιου. Φέρνει τὸ θλιβερὸ μήνυμα. Ἡ Πολυξένη θυσιάστηκε πράγματι στὸν τάφο τοῦ Ἀχιλλέα. Ὁ Ταλθύβιος περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια ὅλη τὴν τελετὴ τῆς θυσίας καὶ τὴ γενναία στάση τῆς Πολυξένης μπροστὰ στὸν θάνατο. Ἐλεύθερη καὶ μὲ ἐλευθερία βάδισε πρὸς τὸν θάνατο, γιατί, ὅπως ἀγέρωχα διακήρυξε μπροστὰ στὸν θύτη της καὶ στὸ στράτευμα τῶν Ἀχαιῶν, θὰ ἦταν ντροπὴ ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς νὰ τὴν φωνάζουν δούλη βασίλισσα. Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ θύτης, ὁ γιὸς τοῦ Ἀχιλλέα, ἔβγαζε τὸ σπαθὶ ἀπὸ τὴ θήκη του, ἡ Πολυξένη θαρραλέα ξεσκεπάζει τὸ στῆθος της καὶ δείχνει τὸ ἀγαλματένιο της κορμὶ στοὺς Ἀχαιοὺς καὶ τὸν προτρέπει νὰ μὴ διστάσει νὰ καρφώσει τὸ σπαθὶ ὅπου θέλει πάνω στὸ σῶμα της. Ἐκεῖνος θέλοντας καὶ μὴ τῆς κόβει τὸν λαιμὸ καὶ τὸ αἷμα χύνεται ποτάμι. Τότε ὅλοι ἄρχισαν νὰ τρέχουν γιὰ νὰ φέρουν κάτι νὰ σκεπάσουν τὸ σῶμα τῆς Πολυξένης, ποὺ ἡ ἴδια τὸ ἔριξε σεμνὰ στὸ χῶμα.

Ἡ Ἑκάβη μέσα στὴ συμφορὰ καὶ τὸν πόνο της φιλοσοφεῖ. Ἄραγε οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοὶ ἄνθρωποι εἶναι ἔτσι ἀπὸ γεννησιμιοῦ τους ἢ αὐτὸ ὀφείλεται στοὺς γονεῖς καὶ τὴν ἀνατροφή τους; Δίνει ἐντολὴ σὲ μιὰ θεράπαινα νὰ πάει καὶ νὰ φέρει θαλασσινὸ νερὸ γιὰ νὰ λούσει τὸ σῶμα τῆς Πολυξένης. Ὁ χορὸς ἀνατρέχει στὴν αἰτία τῆς συμφορᾶς, στὴν κρίση τοῦ Πάρη καὶ στὴν ἔλευση τῆς Ἑλένης στὴν Τροία. Στὸ μεταξὺ ἡ θεράπαινα ἔχει πάει στὴ θάλασσα νὰ φέρει νερὸ καὶ ἐκεῖ ἀναγνωρίζει τὸ πτῶμα τοῦ Πολυδώρου. Ἔρχεται πίσω καὶ τὸ ἀνακοινώνει στὴν Ἑκάβη. Τὸ ὄνειρο βγαίνει ἀληθινὸ καὶ ἡ διπλὴ συμφορὰ θὰ φέρει διπλὸ πένθος. Ἡ στιχομυθία ἀνάμεσα στὴν Ἑκάβη καὶ τὴ θεράπαινα εἶναι ἔντονη. Ἡ Ἑκάβη ζητᾶ νὰ μάθει λεπτομέρειες καὶ πέφτει σὲ ἀπόγνωση. Τότε ἐμφανίζεται ὁ Ἀγαμέμνων καὶ καλεῖ τὴν Ἑκάβη νὰ παραλάβει τὸ σῶμα τῆς Πολυξένης. Ἡ Ἑκάβη μπροστὰ στὴ διπλὴ συμφορὰ θέλει νὰ πάρει ἐκδίκηση. Ἀπὸ ποιόν ὅμως; Ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῶν Ἀχαιῶν Ἀγαμέμνονα γιὰ τὴν Πολυξένη ἢ ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Θράκης Πολυμήστορα γιὰ τὸν Πολύδωρο. Ὕστερα ἀπὸ σκέψη ἀποφασίζει τὸ δεύτερο. Ἐξιστορεῖ τὸ γεγονὸς τοῦ φόνου τοῦ Πολυδώρου στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ στὸ τέλος τὸν παρατου νὰ ἔλθει στὸ στρατόπεδο τῶν Ἀχαιῶν. Τοῦ προσφέρει καὶ

τὸ ἐπιχείρημα. Ὁ Πολυμήστωρ παραβίασε τὸν ὑπέρτατο νόμο τῆς φιλοξενίας καὶ ἡ ἴδια, ἀφοῦ δὲν ἔχει ποῦ ἀλλοῦ νὰ στηριχτεῖ, ἐλπίζει στὴν εὔνοια τοῦ Ἀγαμέμνονα ἀπέναντι στὴν κόρη της τὴν Κασσάνδρα, τὴν ὁποία αὐτὸς παίρνει μαζί του ὡς σύντροφο. Ὁ Ἀγαμέμνων μὲ δυσκολία πείθεται, γιατὶ ὁ Πολυμήστωρ ἔχει βάψει τὰ χέρια του μὲ αἷμα. Ἡ ἴδια καὶ οἱ ἄλλες Τρωαδίτισσες θὰ ἀναλάβουν τὸν φόνο. Στὸ μεταξὺ ἐξυφαίνουν τὸ σχέδιο τῆς ἐκδίκησης. Οἱ Τρωαδίτισσες θρηνοῦν τὸν χαμὸ τῆς Τροίας, ἀλλὰ τί τὸ ὄφελος, ἀφοῦ τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ προέρχονται ἀπὸ τοὺς θεούς, τοὺς ὁποίους οὕτως ἢ ἄλλως πρέπει νὰ σεβόμαστε.

Πράγματι ὁ Πολυμήστωρ ἔρχεται καὶ συναντᾶ τὴν Ἑκάβη, ἡ ὁποία προσποιεῖται ἄγνοια τῆς δολοφονίας τοῦ γιοῦ της. Σύμφωνα μὲ τὸ σχέδιό της τοῦ προτείνει νὰ τοῦ παραδώσει καὶ τὸν ὑπόλοιπο θησαυρὸ τῆς Τροίας, ποὺ εἶχε κρύψει στὸν ναὸ τῆς Ἰλιάδος Ἀθηνᾶς κάτω ἀπὸ μιὰ μαύρη πέτρα. Τώρα τὸν θησαυρὸ αὐτὸν τὸν ἔχουν κρύψει οἱ Τρωαδίτισσες στὴ σκηνή τους. Τὸν παρακινεῖ νὰ μπεῖ αὐτὸς καὶ τὰ παιδιά του στὴ σκηνὴ γιὰ νὰ παραλάβει τὸν θησαυρό. Ὁ Πολυμήστωρ δὲν ἀντιλαμβάνεται τὸν δόλο καὶ μπαίνει μὲ τὰ παιδιά του. Τότε οἱ κρυμμένες μέσα στὴ σκηνὴ Τρωαδίτισσες ρίχνονται ἐπάνω του, τὸν τυφλώνουν καὶ σκοτώνουν τὰ παιδιά του. Ὁ Πολυμήστωρ βγαίνει ἀπὸ τὴ σκηνὴ τυφλὸς καὶ καταριέται τὶς Τρωαδίτισσες γιὰ τὸ κακὸ ποὺ τοῦ ἔκαναν. Ἡ εἴδηση φτάνει στὸν Ἀγαμέμνονα καὶ αὐτὸς τρέχει πρὸς τὴ σκηνή. Προσποιεῖται καὶ αὐτὸς ἄγνοια τῆς δολοπλοκίας καὶ ζητᾶ ἀπὸ τὸν Πολυμήστορα νὰ τοῦ διηγηθεῖ τὸ συμβάν, γιὰ νὰ ἀποδώσει τάχα δικαιοσύνη. Ἐκεῖ παρεμβαίνει ἡ Ἑκάβη καὶ ἐλεεινολογεῖ τὸν Πολυμήστορα γιὰ τὴν ἀπλοστία του καὶ τὴ δολοφονία τοῦ γιοῦ της. Ἀπειλεῖ ταυτόχρονα καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ μὴν ἀποδώσει σ' αὐτὸν τὸ δίκαιο, γιατὶ τότε δὲν θὰ εἶναι οὔτε εὐσεβὴς οὔτε πιστὸς στοὺς νόμους, κάτι ποὺ δὲν ἁρμόζει σὲ ἕναν βασιλιά. Ὁ Ἀγαμέμνων κρατάει ἀπόσταση ἀπὸ τὸ γεγονός. Ὁπωσδήποτε εἶναι ἀνεύθυνος γιὰ τὸν φόνο τῶν παιδιῶν τοῦ Πολυμήστορα καὶ τὴν τύφλωση τοῦ ἰδίου ἰσχυριζόμενος, ὅτι δὲν εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν Ἑλλήνων νὰ κακομεταχειρίζονται τοὺς ξένους. Ἀντίθετα, ὁ Πολυμήστωρ παρέβη τὸν νόμο τῆς φιλοξενίας γιὰ νὰ πλουτίσει.

Τὸ δράμα κλείνει μὲ μιὰ στιχομυθία ἀνάμεσα στὸν Πολυμήστορα, τὴν Ἑκάβη καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα. Ὁ Πολυμήστωρ καταριέται τὴν Ἑκάβη γιὰ τὸν δόλο της, ἐνῶ ἡ Ἑκάβη χαιρέκακα τοῦ ἀπαντᾶ, ὅτι πλήρωσε γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ γιοῦ της μὲ τὸ ἴδιο τίμημα. Καταριέται ἐπίσης καὶ τὸν Ἀγαμέμνονα, γιατὶ πῆρε τὸ μέρος τῆς Ἑκάβης, καὶ τοῦ προλέγει ὅτι καὶ αὐτὸς θὰ θανατωθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ γυναίκα. Ὁ Ἀγαμέμνων ὀργισμένος διατάζει τοὺς στρατιῶτες του νὰ τοῦ κλείσουν τὸ στόμα καὶ νὰ τὸν διώξουν ἀπὸ τὸ στρατόπεδο, ἐνῶ δίνει τὴν ἄδεια στὴν Ἑκάβη νὰ θάψει τοὺς δικούς της νεκρούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κριτικὴ ἔκδοση: *Euripidis Fabulae*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit Gilbertus Murray, τ. I, Oxonii 1902.

Albin Lesky, *Ἡ τραγικὴ ποίηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, τ. Β΄: Ὁ Εὐριπίδης καὶ τὸ τέλος τοῦ εἴδους. Μετάφρ. Νίκος Χ. Χουρμουζιάδης, Γ΄ ἔκδ. [1972], Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 2000, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία γιὰ ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη.

J. Mossman, *Wild Justice: a study of Euripides' Hecuba*, Oxford 1995.

J. A. Spranger, *A preliminary skeleton list of the manuscripts of Euripides*, "Classical Quarterly" 33(1939), σσ. 98-107.

Alexander Turyn, *The Byzantine manuscript tradition of the tragedies of Euripides*, The University of Illinois Press, Urbana 1957, μὲ πλούσια βιβλιογραφία.

A. Pertusi, *La scoperta di Euripide nel primo umanesimo*, "Italia Medioevale e Umanistica" 3(1960), σ. 101-152.

G. Zuntz, *An inquiry into the transmission of the plays of Euripides*, Cambridge University Press, 1965.

Vincenzo Di Benedetto, *La tradizione manoscritta euripidea*, Padova 1965.

K. Matthiessen, *Exzerpte aus sieben Tragödien des Euripides im Cod. Vat. Barberini Graecus 4*, "Hermes" 93(1965), σ. 148-158.

Andre Tuilier, *Recherches critiques sur la tradition du texte d'Euripide*, Paris 1968.

Andre Tuilier, *Étude comparée du texte et des scholies d'Euripide*, Paris 1972.

K. Matthiessen, *Studien zur Textüberlieferung der Hekabe des Euripides*, Heidelberg 1974.

L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe*, Humanist und Staatsmann, Paderborn 1923-1942.

Α. Α. Κύρου, *Βησσαρίων ὁ Ἕλλην*, Ἀθῆναι 1947.

Elpidio Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. II, Thesaurus antiquus, codices 300-625, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, Roma 1985, σσ. 258-260.

Elpidio Mioni, *Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori*. Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei, "Medioevo e Umanesimo" 22(1974), σσ. 263-318.

Marino Zorzi, *Il cardinale Bessarione e la sua Biblioteca*, "I Luoghi della Memoria. Manoscritti, incunaboli, libri a stampa di Biblioteche Statali Italiane", Roma 1994, σσ. 391-410, 427-456.

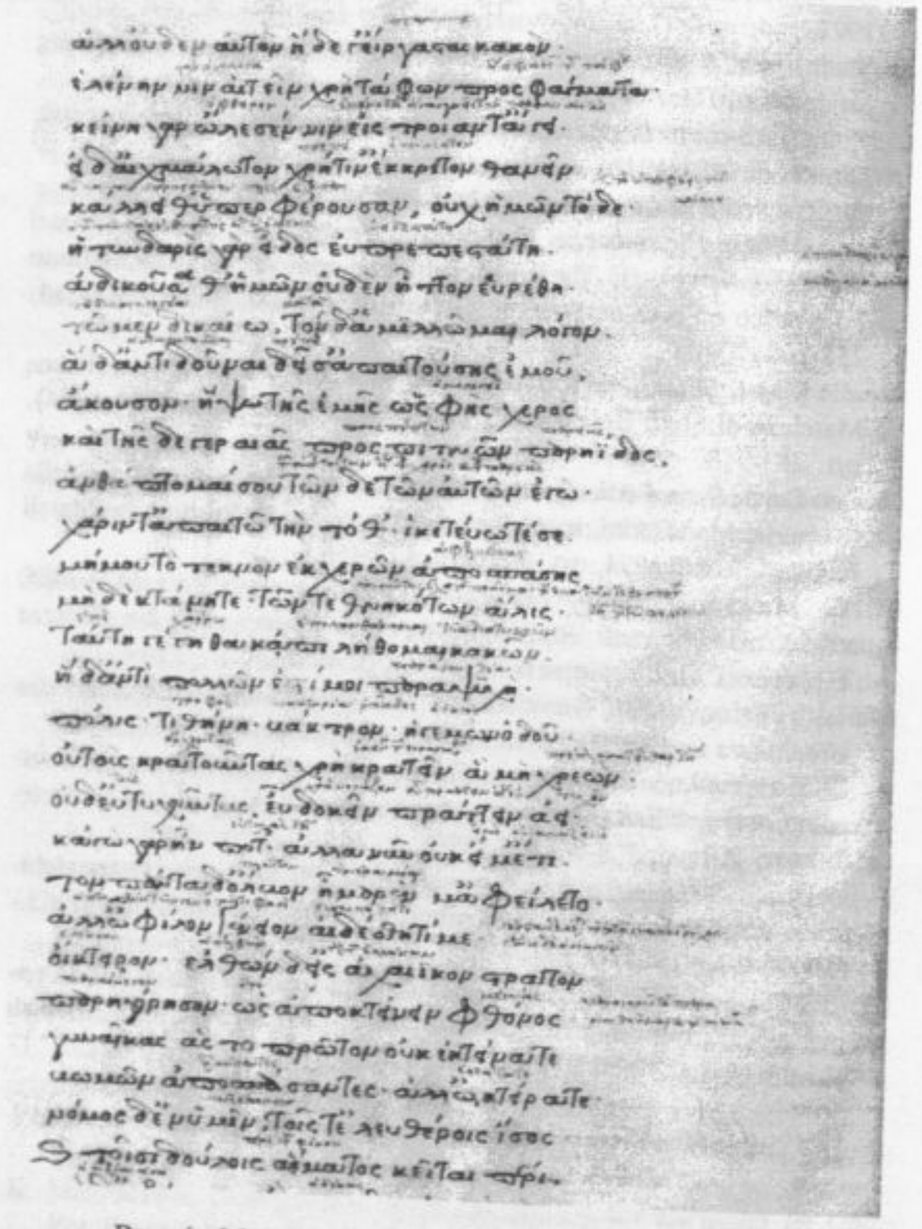
Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *Γεώργιος Τριβίζιος (πρὸ τοῦ 1423-1485) κωδικογράφος τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἱερεὺς τῶν ἐν Βενετίᾳ Ἑλλήνων*, "Θησαυρίσματα" 8(1971), σ. 49-62.

Marie Vogel - Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σ. 85.

Χ. Γ. Πατρινέλη, *Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, "Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν" 8-9(1958-1959), σ. 117.

Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, ἔκδ. τῆς Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1. Teil, Wien 1981, σσ. 62-63.- 2. Teil, Wien 1989, σ. 55.- 3. Teil, Wien 1997, σ. 63.

Γιὰ τὸν Γεώργιο Τριβιζία ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Βασιλικῆ Λιάκου στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου.

Βενετία Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη, ἑλλ. κώδικας 470.
Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Γεωργίου Τριβιζία.

36.

ΑΡΡΙΑΝΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΑΝΑΒΑΣΙΣ
Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ 369 ΤΗΣ ΜΑΡΚΙΑΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

Ἡ *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις* τοῦ Φλαβίου Ἀρριανοῦ.

Ὁ ἱστορικὸς καὶ φιλόσοφος Φλάβιος Ἀρριανὸς καταγόταν ἀπὸ τὴν Νικομήδεια τῆς Βιθυνίας καὶ ἔζησε κατὰ τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα (περίπου 95-175). Ἡ οἰκογένειά του ἦταν μία ἀπὸ τὶς πλέον ἐπιφανεῖς τῆς Βιθυνίας καὶ ὁ ἴδιος ἔλαβε ἀξιόλογη μόρφωση. Ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ στωϊκοῦ φιλοσόφου Ἐπικτήτου, τοῦ ὁποίου ἡ φιλοσοφία τὸν ἐπηρέασε βαθύτατα. Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ διδασκάλου του ἐπεξεργάστηκε καὶ δημοσίευσε τὶς σημειώσεις ποὺ εἶχε κρατήσει ἀπὸ τὰ μαθήματά του μὲ τοὺς τίτλους *Διατριβή* καὶ *Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον*. Ἔγινε ἐπίσης ἱερέας ἐφ' ὅρου ζωῆς στὸν ναὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης τῆς γενέτειράς του. Ἀνῆλθε σὲ ὑψηλὰ κρατικὰ ἀξιώματα καὶ ἰδιαίτερα ἐπὶ αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀδριανοῦ, πιθανῶς τὸ 130, ἔγινε διοικητὴς τῆς Καππαδοκίας. Ὡς ἀξιωματοῦχος τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψει τόσο στὴν Ἀσία ὅσο καὶ στὴν Εὐρώπη καὶ νὰ ἀποκτήσει σπουδαία στρατηγικὴ ἐμπειρία. Αὐτὴ ἡ ἐμπειρία του τοῦ χρησίμευσε ὥστε νὰ ὑπερασπισθεῖ τὴν πατρίδα του ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἀλανῶν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τοῦ ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ συγγράψει ἕνα ὁλόκληρο ἔργο σχετικὰ μὲ τοὺς Ἀλανούς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο μόνο ἕνα τμῆμα του διασώθηκε στὸν κῶδικα τῆς Λαυρεντιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Φλωρεντίας (ἀρ. 55,4) μὲ τίτλο *Ἔκταξις Ἀλανῶν*. Ταξίδεψε ἰδιαίτερα στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου καὶ συνέταξε ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του ἔργα μὲ τὸν τίτλο *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου* βασισμένος καὶ στὸ ἔργο τοῦ Μενίππου ἀπὸ τὴν Πέργαμο. Τὸ ἔτος 136 συνέταξε καὶ δημοσίευσε ἕνα ἄλλο στρατιωτικὸ σύγγραμμα μὲ τίτλο *Τέχνη τακτική*. Πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ (τὸ 138) ἀφησε τὴν Καππαδοκία καὶ ἦλθε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐντελῶς ἄλλαξε τρόπο ζωῆς. Πολιτογραφήθηκε δημότης τῆς Παιανίας καὶ τὸ

ἔτος 147/148 ἔγινε ἄρχων καὶ ἀργότερα πρύτανης τοῦ δήμου τῆς Πανδιονίδος. Μολονότι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ Ἀθήνα εἶχε χάσει τὴν παλιά της δόξα, διατηροῦσε ἀκόμη τὴ γοητεία της μὲ τὰ λαμπρά της μνημεῖα καὶ τὶς σχολές της. Ἐκεῖ ὁ Ἀρριανὸς ἐπιδόθηκε στὶς φιλολογικὲς σπουδές. Πρότυπό του ἦταν ὁ Ξενοφών. Τὸ ἔργο του *Κυνηγετικὸς* δείχνει τὴν ἐπίδραση τοῦ Ἀθηναίου ἱστορικοῦ. Ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐπίσης ἐμπνεύσθηκε καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐπιδοθεῖ στὶς ἱστορικὲς συγγραφές. Τὸ σπουδαιότερο ἔργο του τὴν περίοδο αὐτή, μὲ τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἔγινε καὶ πιὸ πολὺ γνωστός, ἦταν ἡ *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*, τίτλος ὁ ὁποῖος παραπέμπει κατ' εὐθεῖαν στὸ ἀντίστοιχο γιὰ τὸν Κῦρο ἔργο τοῦ Ξενοφῶντος. Διαίρεσε τὴ συγγραφή του σὲ ἑπτὰ βιβλία, ὅπως καὶ τὸ πρότυπό του, καὶ προσπάθησε μιμούμενος τὸ ὕφος του νὰ φτάσει στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἱστοριογραφικῆς ἔκφρασης καὶ σύνθεσης. Ὡς παράρτημα τοῦ ἔργου αὐτοῦ συνέταξε ἄλλο ἕνα ἱστορικὸ ἔργο μὲ τίτλο *Ἰνδικὴ ἱστορία*, ὅπου ὅμως εἶχε ὡς πρότυπο ἀκόμη καὶ στὴ γλώσσα τὸν Ἡρόδοτο. Τὰ ἄλλα γνωστὰ ἱστορικὰ ἔργα του τὰ *Βιθυνικά*, τὰ *Παρθικὰ* καὶ ἡ *Ἱστορία τῶν διαδόχων* δυστυχῶς ἔχουν χαθεῖ.

Ὁ Ἀρριανὸς στὸ ἔργο του *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις* ἐπεχείρησε νὰ καταγράψει τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου στὴν Ἀσία ἐναντίον τῶν Περσῶν καὶ τὴν προσπάθειά του νὰ ἑνοποιήσει σὲ ἕνα κράτος τὶς χῶρες ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα μέχρι τὴν Ἰνδία καὶ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μέχρι τὸν Δούναβη ποταμό. Θεωρεῖ τὶς κατακτήσεις του ὡς ἕναν πρόδρομο τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ρώμης, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ βαθύτερος λόγος ποὺ καταπιάνεται μὲ ἕνα τόσο σπουδαῖο καὶ κοσμοϊστορικὸ γεγονός. Ὡς ἱστορικὸς συγγραφέας ἀποφεύγει τὸ ρητορικὸ ὕφος καὶ προτιμᾶ χωρὶς διακοσμητικὲς ἐκφράσεις τὴν ἔκθεση τῶν γεγονότων. Δὲν ἀποφεύγει ὅμως νὰ κάνει ἀναφορὰ καὶ σὲ περιστατικὰ ὑπερβατικά. Οἱ χρησμοί, οἱ μαντεῖες, οἱ οἰωνοί, τὰ ὄνειρα, ἡ συμβολικὴ κάποιων πραγμάτων καὶ πράξεων εἶναι στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὅτι ἐπηρεάζουν καὶ ἐπιδροῦν στὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων. Ἀρκετὲς φορὲς ἀφήνει τὸ μυστήριο νὰ καλύπτει τὰ γεγονότα καὶ στὸ τέλος νὰ ἐπιφέρει αὐτὸ τὴ λύση. Προσπαθεῖ νὰ μὴ γενικεύει. Ἀρέσκεται στὴ λεπτομέρεια καὶ στὴ δημιουργία ἔντονων εἰκόνων. Εἶναι βέβαιο ὅτι θαυμάζει τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ὡς μοναδικὴ προσωπικότητα στὸν κόσμο, καὶ τὶς στρατιωτικές του

ἐπιχειρήσεις στὴν Ἀσία. Καταβάλλει ὅμως μεγάλη προσπάθεια νὰ μὴ διολισθαίνει σὲ ὑπερβολικοὺς χαρακτηρισμούς. Ἐδῶ διαφαίνονται οἱ στωϊκές του φιλοσοφικὲς καταβολές. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι ἄνθρωπος καὶ ὑπόκειται στὴν ἀνθρώπινη μοίρα. Καταδικάζει ὅποιους τόλμησαν νὰ τὸν θεοποιήσουν. Τονίζει ὅμως τὴν τόλμη, τὴν εὐστροφία, τὴ γενναιότητα καὶ τὴ μεγαλοψυχία του καὶ τὶς προβάλλει ὡς πρότυπο. Βλέπει ταυτόχρονα τὸν Ἀλέξανδρο καὶ ὡς ἕνα τραγικὸ πρόσωπο. Προσπαθεῖ νὰ διερευνήσει τὰ βαθύτερα αἴτια τῆς ἐκστρατείας του στὴν Ἀνατολή. Δὲν ἀρκεῖται στὴν πρώτη καὶ κοινὴ ἐκδοχή, τῆς ἐκδίκησης δηλαδὴ γιὰ ὅσες καταστροφὲς προκάλεσαν οἱ Πέρσες στὴν Ἑλλάδα. Οἱ κατηγορίες τῶν συντρόφων τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὅτι ἀσπαζόταν τὰ περσικὰ ἔθιμα καὶ ὅτι δὲν ἔμενε πιστὸς στὰ ἑλληνικά, δὲν τὸν βρίσκουν σύμφωνο. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Ἀρριανὸς μὲ τὴν πλούσια ἑλληνομάθειά του ζῶντας καὶ ταξιδεύοντας στὴν Ἀσία ὕστερα ἀπὸ πέντε καὶ πλέον αἰῶνες, βλέποντας τὴ διασπορὰ καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὰ ἐδάφη αὐτά, κατανοοῦσε πόσο ἡ πολιτιστικὴ ὀξυδέρκεια τοῦ Ἀλεξάνδρου δικαίωνε τὶς πράξεις τοῦ μεγάλου στρατηλάτη. Ἀνακαλύπτει στὸ πρόσωπο τοῦ Ἀλεξάνδρου ἕναν ἐξερευνητὴ τῆς ἄγνωστης κατοικημένης καὶ ἀκατοίκητης γῆς καὶ ἀντιλαμβάνεται τὸν πόθο του (αὐτὴ εἶναι μιὰ λέξη ποὺ συχνὰ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀρριανὸς γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ ὁτιδήποτε) νὰ τὸν ὠθεῖ ὡς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου. Καὶ ὅταν οἱ σύντροφοι καὶ συμπολεμιστές του ἀρνοῦνται νὰ τὸν ἀκολουθήσουν πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Ὑδάσπη ποταμό, τότε βλέπει τὸ τέλος νὰ ἐπέρχεται ραγδαῖα.

Ὁ ἑλληνικὸς κώδικας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης 369 καὶ ὁ γραφέας του Γεώργιος Τσαγγαρόπουλος.

Οἱ χειρόγραφοι κώδικες οἱ ὁποῖοι παραδίδουν τὸ κείμενο τῆς *Ἀλεξάνδρου Ἀναβάσεως* ἀνέρχονται συνολικὰ σὲ 38. Παλαιότερος εἶναι ὁ κώδικας τῆς Ἐθνικῆς Βι-βλιοθήκης τῆς Αὐστρίας Vind. Hist. gr. 4, ὁ ὁποῖος εἶναι γραμμένος σὲ βομβύκινο χαρτὶ καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ μᾶλλον στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα. Ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν Augerius von Busbec (1522-1592) στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν αὐτὸς ἦταν πρέσβης τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας (1555-1562) στὴν Ὑψηλὴ Πύλη. Εἶναι ἕνα χει-

ρόγραφο ἐξαιρετικὰ ταλαιπωρημένο ἀπὸ τὸν χρόνο καὶ τὴν ἀπρόσεχτη χρήση καὶ γι' αὐτὸ πολλὰ φύλλα του φέρουν φθορὲς ἀπὸ ὑγρασία καὶ συμπληρώσεις ἀπὸ μεταγενέστερα χέρια. Ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου A. Ross θεωρεῖ τὸν κώδικα αὐτὸν ὡς ἀρχέτυπο, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀπέρρευσαν ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ὅλοι οἱ ἄλλοι μεταγενέστεροι κώδικες. Χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν νεωτέρων κωδίκων εἶναι ὅτι σὲ ὁρισμένα σημεῖα τοῦ κειμένου παρουσιάζουν μὲ τρόπο ὁμοιόμορφο κάποια κενὰ (lacunae), τὰ ὁποῖα μᾶς βοηθοῦν νὰ διαγνώσουμε τὴν μεταξύ τους συγγένεια. Ἔτσι λοιπὸν ὁ κώδικας τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης 369, τὸν ὁποῖον ἐδῶ δημοσιεύουμε, προέρχεται κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς ἴδιας βιβλιοθήκης ἀρ. 511. Αὐτὸς ὁ τελευταῖος κώδικας εἶναι γραμμένος σὲ βομβύκινο χαρτὶ καί, μολονότι φέρει ὡς χρονολογία ἀντιγραφῆς τὸ ἔτος 1166, εἶναι ὀφθαλμοφανῶς μεταγενέστερος, καὶ τοῦτο, γιατὶ μεταξὺ ἄλλων περιέχει καὶ τοὺς *Ἐγκωμιαστικοὺς στίχους* πρὸς τὸν βασιλέα Ἀλέξανδρο τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, ποὺ ἔζησε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1275 καὶ 1345, γραμμένους ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι. Ἑπομένως ὁ κώδικας αὐτὸς πρέπει μὲ ἀσφάλεια νὰ χρονολογηθεῖ κατὰ τὸν 14ο αἰώνα. Ἀνῆκε καὶ αὐτὸς στὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα, ὁ ὁποῖος προφανῶς τὸν παρέδωσε σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀντιγραφεῖς ποὺ ἐργάζονταν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του νὰ τὸν μεταγράψει μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καὶ κομψότητα καὶ ἔτσι νὰ παραγάγει ἕναν καινούργιο.

Ὁ κώδικας Marc. gr. 369 εἶναι ἕνα περγαμηνὸ χειρόγραφο διαστάσεων 400 × 260 χιλ. καὶ I+280 φύλλων, ποὺ περιέχει μαζὶ μὲ τὴν ἱστορικὴ συγγραφὴ τοῦ Ἀρριανοῦ τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τὰ πέντε βιβλία τῶν *Ἱστοριῶν* τοῦ Πολυβίου. Εἰδικὰ τοῦ Ξενοφῶντος περιέχει τὰ ἔργα: *Κύρου Παιδεία, Κύρου Ἀνάβασις, Ἀγησίλαος, Ἱέρων ἢ Τυραννικός, Σωκράτους Ἀπολογία, Ἀπομνημονεύματα, Ἱππαρχικός, Ἱππικά, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Ἀθηναίων Πολιτεία, Πόροι ἢ Περὶ Προσόδων, Οἰκονομικός, Συμπόσιο, Κυνηγετικός.* Ὡς παράρτημα δὲ τῆς *Ἀλεξάνδρου Ἀναβάσεως* τοῦ Ἀρριανοῦ περιέχει τοῦ ἰδίου τὴν *Ἰνδικὴ Ἱστορία*, ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη* τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτου μὲ τὸν τίτλο *Ταφαὶ Ἀλεξάνδρου* καὶ ἀποσπασματικὰ τοὺς *Στίχους ἐγκωμιαστικοὺς εἰς τὸν Ἀλέξανδρον βασιλέα* τοῦ βυζαντινοῦ λογίου Μανουὴλ Φιλῆ. Χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1470 καὶ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν Κρητικὸ ἱερέα

Γεώργιο Τσαγγαρόπουλο γιὰ λογαριασμὸ τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος. Τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον δι' ἀναλωμάτων τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν καὶ κυρίου Βησσαρίωνος καρδηνάλεως ἀποστολικῆς καὶ καθολικῆς ἐκκλησίας Παλαιᾶς Ῥώμης, ἔτι δὲ καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, γραφὲν ὑπὸ χειρὸς ἐλαχίστου δούλου αὐτοῦ Γεωργίου ἱερέως τοῦ Τζαγγαροπούλου, Κρητὸς τὸ γένος, ἐν ἔτει ϛϡοη΄, ἰνδ. γ΄, ἀμήν.* Ἐπίσης στὸ πρῶτο παράφυλλο ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων, ὅπως συνήθιζε νὰ κάνει, ἔγραψε τὴν ἑξῆς κτητορικὴ σημείωση: *Locus 76, codex Bessarionis episcopi Sabini cardinalis Niceni.*

Τὶς πληροφορίες γιὰ τὴν καταγωγὴ καὶ τὴν ἰδιότητα τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα Marc. gr. 369 τὶς παίρνουμε ἀπὸ τὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα ποὺ παραθέτει ὁ ἴδιος στὰ χειρόγραφά του. Σὲ ἕνα ἄλλο χειρόγραφό του ὑπογράφει ὡς *Γεώργιος ἐλάχιστος ἱερεὺς ὁ Τζαγγαρόπουλος Κρὴς τὸ γένος οἰκέτης τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναιτῶν.* Σύμφωνα μὲ τὸ σημειώμα αὐτὸ ὁ Γεώργιος Τσαγγαρόπουλος ἦταν ἱερέας στὴ γνωστὴ γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἐκπαιδευτική της δράση Μονὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναϊτῶν στὸν Χάνδακα (Ἡράκλειο) τῆς Κρήτης. Πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του δὲν ἔχουμε, πέρα ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ ἴδιος. Μόνο μιὰ ἀρχειακὴ πληροφορία, τουλάχιστον ἐμεῖς, μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε στὰ Κρατικὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐγγραφὴ σὲ ἕνα περγαμηνὸ τεῦχος, ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 1430 καὶ εἶναι ἕνα εὑρετήριο νοταριακῶν διοικητικῶν πράξεων, ποὺ συντάχθηκαν στὴν Κρήτη (A.S.V., Cancelleria Inferiore, Miscellanea Atti Notarili diversi, busta 16, fasc.: *Indici atti varii notarii*). Ἐκεῖ, μεταξὺ τῶν πράξεων ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς extraordinaria, ἀναφέρεται, δυστυχῶς χωρὶς χρονολογία, ὅτι δόθηκε ἄδεια χειροτονίας εἰς ἱερέα (licentia per sacerdotio) σὲ ἕναν Γεώργιο Τσαγγαρόπουλο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὸς ὁ Γεώργιος Τσαγγαρόπουλος νὰ εἶναι καὶ ὁ δικός μας γραφέας. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ὅτι ἐπὶ βενετοκρατίας στὴν Κρήτη, ὅσοι ἤθελαν νὰ χειροτονηθοῦν ἱερεῖς, ἔπρεπε νὰ πάρουν εἰδικὴ ἄδεια γιὰ νὰ βγοῦν ἔξω ἀπὸ τὸ νησὶ καὶ νὰ χειροτονηθοῦν σὲ περιοχὴ ὅπου ὑπῆρχε ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος, δεδομένου ὅτι οἱ Βενετοὶ εἶχαν καταργήσει τὴν ἀνώτερη ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία στὸ νησί.

Τὸν συναντοῦμε νὰ γράφει τὸ πρῶτο του χειρόγραφο, ἕνα Μηναῖο τοῦ Ἰουλίου, τὸ ἔτος 1457 (κώδικας Μονῆς Σινᾶ 628). Εἶναι βέβαιο, ὅτι μέχρι τὸ 1466 καὶ ἴσως μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1468 διέμενε στὴν Κρήτη. Τῆς περιόδου αὐτῆς γνωρίζουμε πέντε ἐπὶ πλέον χειρόγραφα. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες Marc. Append. VIII,3 (τὸν τελείωσε στὶς 13 Μαρτίου 1461 καὶ περιέχει λόγους τοῦ Δημοσθένη), Πατμιακὸ 418 (τὸ ἔτος 1463 μὲ τὴν *Ρικάρδου Σύνθεσιν κατὰ τοῦ νόμου τῶν Σαρακηνῶν*), τὸν Σιναϊτικὸ 1109 (Ἐκκλησιαστικὸ Τυπικὸ) στὶς 3 Νοέμβριο 1464 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἀθανασίου μοναχοῦ καὶ οἰκονόμου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῶν Σιναϊτῶν, τὸν Σιναϊτικὸ 599 (Μηναῖο Ἰανουαρίου) στὶς 20 Φεβρουαρίου 1465 γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸν Σιναϊτικὸ 390 (Δογματικοὶ λόγοι Κυρίλλου καὶ Μ. Ἀθανασίου) στὶς 12 Ἰουνίου 1466 καὶ τὸν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης Barb. gr. 509 τὴν 1η Ἰουλίου 1468 μὲ ἔργα τοῦ Ἰσαὰκ τοῦ Σύρου. Ἀμέσως μετά, τὸν ἑπόμενο χρόνο, τὸν συναντοῦμε στὴ Ρώμη. Ἐκεῖ, στὶς 16 Αὐγούστου 1469 τελείωσε τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κώδικα Marc. gr. 380 μὲ ἔργα τοῦ Φλαβίου Ἰωσήπου γιὰ λογαριασμὸ τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος. Τὸ ἔτος 1470 ἀντιγράφει γιὰ τὸν ἴδιον τὸν κώδικα Marc. gr. 369, ποὺ δημοσιεύουμε ἐδῶ. Ἀπὸ τὸν τρόπο καὶ τὸ ὕφος ποὺ ἐκφράζεται γιὰ τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα εἶναι προφανές, ὅτι ἦταν ἐνταγμένος στὴν ὑπηρεσία του μαζὶ μὲ ἄλλους Κρῆτες κωδικογράφους ποὺ ἐργάζονταν γι' αὐτόν, ὅπως ὁ ἱερέας Ἰωάννης Πλουσιαδηνός, ὁ Γεώργιος Τριβιζίας καὶ ὁ Ἰωάννης Ρῶσος. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ παρέμεινε στὴν Ἰταλία γιὰ πολὺ χρόνο, καὶ τοῦτο γιατὶ τὸ 1472, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Βησσαρίωνος, ἀντιγράφει τὸν κώδικα τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης 1474, ποὺ περιέχει λόγους Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀσκητικὰ κείμενα, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ *μάστρο Ἀλεξίου Γαυρᾶ*, πρόσωπο, ποὺ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ οἰκογενειακό του ὄνομα, μᾶλλον ἦταν ἐγκατεστημένο στὴν Κρήτη. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Τουρίνου (B III 20) ποὺ περιέχει τὶς Ἱστορίες τοῦ Θουκυδίδη, τοῦ ὁποίου ἔγραψε τὰ φύλλα 79-186 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ *εὐγενοῦς ἄρχοντος κυροῦ Γεωργίου Φράγγου* στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1487. Αὐτὸ φαίνεται πὼς εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ χειρόγραφό του. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε, γνωρίζουμε ὅτι ἔγραψε ὁλόκληρα ἢ ἐν μέρει τουλάχιστον ἔντεκα ἀκόμη ἀχρονολόγητα καὶ ἀνυπόγραφα χειρόγραφα, ποὺ

βρίσκονται σήμερα τέσσερα στὴ Βατικανὴ Βιβλιοθήκη (Vat. gr. 677, 1305, 1629 καὶ Urb. gr. 117), δύο στὴ Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας (Marc. gr. 5 καὶ 284), δύο στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Παρισιοῦ (Par. gr. 2212 καὶ 2939) καὶ ἀνὰ ἕνα στὴ Μπρατισλάβα (Vrat. R 34), στὸ Κέϊμπριτζ (Cant. GCC 47) καὶ στὴ Φλωρεντία (Laur. 58,16). Πιστεύω ὅτι ἡ παλαιογραφικὴ ἔρευνα θὰ φέρει στὸ φῶς καὶ ἄλλα χειρόγραφα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὸ χέρι του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κριτικὴ ἔκδοση: A. G. Ross, *Flavii Arriani quae extant omnia*, 2 τόμ. Leipzig 1907, 1928.

A. B. Breebaart, *Enige historiographische Aspecten van Arriani Anabasis Alexandri*, Leiden 1960.

A. Brian Bosworth, *A Historical Commentary on Arrian's History of Alexander*, vol. 1, Oxford 1980.

Elpidio Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum Codices Graeci Manuscripti*, vol. II, Thesaurus antiquus, codices 300-625, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Libreria dello Stato, Roma 1985, σ. 129-130.

Elpidio Mioni, *Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori*. Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei, "Medioevo e Umanesimo" 22(1974), σ. 313.

Marie Vogel - Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, σσ. 84-85.

Χ. Γ. Πατρινέλη, *Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως*, "Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν" 8-9(1958-1959), σ. 115.

Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, ἐκδ. τῆς Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1. Teil, Wien 1981, σσ. 61.- 2. Teil, Wien 1989, σ. 55.- 3. Teil, Wien 1997, σ. 62.

Βενετία Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, ἑλλ. κώδικας 369.
Δεῖγμα γραφῆς τοῦ Γεωργίου Τσαγκαροπούλου.

37.

ΕΤΟΣ 2000 Ἢ 7508;
Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Ἂν ρωτούσαμε σήμερα ἕναν κάτοικο τοῦ Βυζαντίου, τῆς Κωνσταντινούπολης, τί ἔτος ἔχουμε, θὰ μᾶς ἀπαντοῦσε ὅτι ἤδη εἰσήλθαμε καὶ διανύουμε τὸ ἑπτακισχιλιοστὸν πεντακοσιοστὸν καὶ ὄγδοον ἔτος, δηλαδὴ τὸ 7508. Καὶ ἂν μᾶς ρωτοῦσε αὐτὸς γιατὶ γιορτάζουμε τὸ 2000 καὶ τοῦ ἀπαντούσαμε ὅτι τόσα χρόνια ἔχουν περάσει ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνο θὰ μᾶς θεωροῦσε ἀνόητους ἀλλά, ἂν ἦταν καὶ ζηλωτής, δὲν θὰ δίσταζε νὰ μᾶς προσάψει καὶ τὴν κατηγορία τῆς αἵρεσης. Τί εἶναι λοιπὸν αὐτὸ ποὺ μετροῦσε ὁ βυζαντινὸς καὶ τί αὐτὸ ποὺ μετροῦμε σήμερα.

Ὁ βυζαντινὸς χριστιανὸς εἶχε ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν χρόνο αὐτὸν καθαυτὸν καὶ τοὺς ἐπιμερισμούς του. Ὁ χρόνος ἦταν γι' αὐτὸν ἕνα κατασκεύασμα, ὅπως ὅλα τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ἑπομένως πεπερασμένος, καὶ τοῦτο γιατὶ ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς εἶναι ἄχρονος ὅπως καὶ ἀγέννητος. Ἑπομένως τὸ νὰ πιστεύει κανεὶς ὅτι μιὰ συγκεκριμένη καὶ ἀκριβῶς καταμετρούμενη χρονικὴ περίοδος ἔχει παρέλθει ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ Χριστοῦ, τοῦ θεανθρώπου, εἶναι σὰν νὰ τοποθετεῖ καὶ νὰ περιορίζει τὸν ἴδιον τὸν Θεὸ μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ δημιουργήματός του καὶ νὰ μὴν τὸν θεωρεῖ ἄναρχο καὶ ἄχρονο. Νὰ λοιπὸν γιατὶ ὁ ζηλωτὴς θὰ μᾶς θεωροῦσε αἱρετικούς, ἂν δὲν προλαβαίναμε τουλάχιστον νὰ τοῦ ποῦμε, ὅτι δὲν ἐννοούσαμε τὴν γέννηση ὡς ἀπαρχή, ἀλλὰ ἐννοούσαμε τὴν κατὰ σάρκα γέννηση τοῦ Χριστοῦ. Τότε θὰ μᾶς ἀντιμετώπιζε μὲ κατανόηση καὶ θὰ γύριζε στὰ λειτουργικὰ του βιβλία, γιὰ νὰ δεῖ πῶς καὶ σὲ πιὰ στιγμὴ θὰ ψάλλει τὰ αὐριανά του τροπάρια, πόσες μέρες ἔχει ἡ νηστεία τῶν Ἀποστόλων, ποιὲς μέρες θὰ βάλει λάδι στὸ φαγητό του καὶ ποιὲς ὄχι, πότε πέφτει τὸ Πάσχα καὶ ἕνα σωρὸ ἄλλους χρονικοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ καθόριζαν τὴ ζωὴ του στὸν αἰώνα αὐτόν, δηλαδὴ στὴν προσωρινὴ αὐτὴ καὶ ἐπίγεια ζωὴ του. Γι' αὐτὸν σημασία εἶχε ὁ ἐνιαυτός, δηλαδὴ ὁ κύκλος τοῦ ἡλίου ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ κατέληγε στὸ ἴδιο, ἀφοῦ περνοῦσε πρῶτα ἀπὸ τοὺς δώδεκα ἀστερισμούς. Καὶ τοῦτο, γιατὶ αὐτὸς ὁ κύκλος καὶ οἱ ὑποδιαιρέσεις του

σὲ μῆνες, ἑβδομάδες, ἡμέρες, ὧρες, ρύθμιζε ὅλες τὶς λατρευτικές του πράξεις ἀπέναντι στὸν δημιουργό. Καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὸ σημεῖο ἀρχῆς γιὰ τὴν καταμέτρηση τῶν ἐνιαυτῶν πῆρε ὡς ἀρχὴ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Γραφῆς καὶ συγκεκριμένα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τοὺς ὑπολογισμούς, ποὺ ἔγιναν μὲ βάση τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα, πέρασαν 5508 ἔτη γιὰ νὰ συμβεῖ ἡ κατὰ σάρκα παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴ γῆ. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα τὰ ἔτη, οἱ ἐνιαυτοί, καὶ τὰ σύνολά τους τὸν ἐνδιέφεραν μόνο γιὰ τὶς συμβατικὲς πράξεις ποὺ ἐπέβαλαν οἱ κάθε εἴδους διοικητικὲς ἀρχές, ὅπως τὰ δικαστήρια καὶ οἱ φοροεισπράκτορες.

Τὸ ἡμερολόγιο τῶν βυζαντινῶν ἀποτελεῖ ἕνα κράμα ρωμαϊκοῦ καὶ ἑβραϊκοῦ ἢ γενικώτερα ἀνατολικῶν ἡμερολογίων. Ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους οἱ Βυζαντινοὶ πῆραν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν, τὶς ἡμέρες ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχει κάθε μήνας καὶ τὶς γιορτὲς τῆς 1ης Ἰανουαρίου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τὴ θεωρία ὅτι ὁ νέος ἐνιαύσιος κύκλος ἀρχίζει μὲ τὴ φθινοπωρινὴ ἰσημερία, ὅπως ἐπίσης καὶ τοὺς κύκλους τῆς σελήνης γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ Πάσχα. Ἔτσι λοιπὸν ἐξέλαβαν τὴν 1η Σεπτεμβρίου ὡς ἀρχὴ τοῦ νέου ἔτους. Τὴν ἡμέρα αὐτὴ γινόταν εἰδικὴ τελετὴ στὸ παλάτι καὶ στὴ Μεγάλη Ἐκκλησία μὲ ὅλη ἐκείνη τὴν λαμπρότητα ποὺ ἐπέβαλε τὸ τυπικό.

Ἀριθμητικὰ σὲ σχέση μὲ τὸ δικό μας ἡμερολόγιο αὐτὴ ἡ 1η Σεπτεμβρίου ἀνήκει στὸ προηγούμενο ἀπὸ τὸ τρέχον ἔτος, δηλαδὴ σήμερα ἤδη ἔχουμε εἰσέλθει στὸ ἔτος 7508, τὸ ὁποῖο θὰ διαρκέσει μέχρι τὶς 31 Αὐγούστου τοῦ δικοῦ μας 2000. Ἕνα σύνολο ἐτῶν ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἰδιαίτερη σημασία ἦταν ἡ *ἰνδικτιών* (ἢ *ἴνδικτος*). Ἡ ἰνδικτιὼν εἶναι μιὰ σειρὰ δεκαπέντε ἐτῶν καὶ εἶχε ἔτσι καθοριστεῖ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ὡς διοικητικὸς καὶ φορολογικὸς κύκλος, δεδομένου ὅτι κάθε δεκαπέντε χρόνια ἀναθεωροῦσαν τοὺς φορολογικούς τους καταλόγους. Μὲ τὴν ἰνδικτιώνα καταμετροῦσαν τὰ ἔτη ποὺ βρίσκονταν μόνο μέσα σ' αὐτὴν καὶ ὄχι πολλαπλασιαστικὰ τὶς δεκαπενταετίες, δηλαδὴ εἴχαμε ἀριθμοὺς ἐτῶν μόνο ἀπὸ τὸ 1 ἕως τὸ 15. Ἦταν ἑπομένως μιὰ χρονικὴ περίοδος στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας προγραμματίζονταν οἱ κρατικὲς ὑποθέσεις.

Στὸ Βυζάντιο ἡ ἰνδικτιὼν εἰσήχθη μὲ διάταγμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, ὁ ὁποῖος καθόρισε αὐθαίρετα ὡς ἀρχὴ τῆς ἰνδι-

κτιώνας τὴν 1η Σεπτεμβρίου 312 (μὲ τὸ δικό μας ἡμερολόγιο). Ἀπὸ τότε ὅλα τὰ διατάγματα καὶ τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα ἐκδίδονταν μὲ τὴν ἀναφορὰ μόνον τοῦ ἔτους τῆς ἰνδικτιώνας, κάτι ποὺ σήμερα μᾶς δυσκολεύει πολὺ νὰ ὑπολογίσουμε σωστὰ γεγονότα ποὺ συνέβαιναν στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας ἑνὸς αὐτοκράτορα ἢ τῆς πατριαρχείας ἑνὸς πατριάρχου ποὺ διαρκοῦσε περισσότερο ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια. Γιὰ νὰ ὑπολογίσουν τὸ ἔτος τῆς ἰνδικτιώνας διαιροῦσαν τὸ ἔτος ἀπὸ κτήσεως κόσμου διὰ τοῦ 15 καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἦταν ὁ ζητούμενος ἀριθμός, π. χ. τὸ ἔτος 6582 ἀντιστοιχεῖ πρὸς 12η ἰνδικτιώνα.

Στὴ μετατροπὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἔτους στὸ δικό μας ἡμερολόγιο πρέπει νὰ ἔχουμε πάντα ὑπ' ὄψη μας ὅτι τὸ βυζαντινὸ ἔτος προηγεῖται κατὰ τέσσερις μῆνες, ἐφόσον αὐτὸ ἄρχιζε τὴν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ προηγούμενου ἔτους σὲ σχέση μὲ τὸ δικό μας. Ἑπομένως ἂν θέλουμε νὰ βροῦμε σὲ ποιὸ δικό μας ἔτος ἀντιστοιχεῖ π.χ. τὸ ἔτος 6582, ἂν πρόκειται γιὰ τὸ διάστημα Ἰανουαρίου-Αὐγούστου ἀφαιροῦμε ἀπὸ αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ 5508 (ἔτος γέννησης τοῦ Χριστοῦ), δηλ. 6582-5508 = 1074. Ἂν πρόκειται γιὰ τὸ διάστημα Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου, τότε ἀφαιροῦμε τὸν ἀριθμὸ 5509 γιὰ νὰ πάμε ἕνα χρόνο πίσω. Ἀλλὰ καὶ στὸν ὑπολογισμὸ τῆς ἰνδικτιώνας γιὰ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως τὰ πράγματα εἶναι λίγο περίπλοκα. Στὸν δεδομένο ἀριθμὸ τοῦ ἔτους πρέπει νὰ προσθέσουμε τὸν ἀριθμὸ 3 καὶ τὸ προκύπτον ἄθροισμα νὰ τὸ διαιρέσουμε διὰ 15. Ἑπομένως στὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέραμε τὸ ἔτος 1074 ὡς πρὸς τὸ διάστημα Ἰανουαρίου - Αὐγούστου ἀντιστοιχεῖ πρὸς 12η ἰνδικτιώνα (1074+3 = 1077:15, ὑπόλ. 12) ἐνῶ γιὰ τὸ διάστημα Σεπτεμβρίου - Δεκεμβρίου ἡ ἰνδικτιώνα εἶναι 13η. Ὁ ἀριθμὸς 3 προέκυψε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος καθορίζοντας τὴν 1η Σεπτεμβρίου 312 ὡς ἀρχὴ ἰνδικτιώνας παρέβλεψε τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ νὰ κλείσει ἡ ἰνδικτιώνα (ὁ δεκαπενταετὴς κύκλος) τὴν περίοδο αὐτὴ ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀκόμη τρία χρόνια.

Σήμερα, Νοέμβριος τοῦ 1999, βρισκόμαστε ἤδη στὸ 8ο ἔτος τῆς ἰνδικτιώνας καὶ εὐχόμαστε νὰ περάσει καὶ αὐτὸ καὶ ἄλλες ἰνδικτιῶνες μὲ εἰρήνη καὶ κατανόηση στὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία. Ὅσο γιὰ τὸ 2000 θὰ ἔλθει καὶ θὰ περάσει. Κάθε χρόνο ὅμως θὰ ἔρχονται τὰ Χριστούγεννα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΚΑΙ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΓΡΑΦΕΣ

Πρόλογος ..... σ. 7

1. *Μιὰ ματιὰ στὴν προϊστορία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ βιβλίου*, Εἰσαγωγὴ στὸ φυλλάδιο *«Μ' ἕνα βιβλίο πετάω»* τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1998. . σ. 9
2. *Γραφὴ καὶ γράμματα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἀδημοσίευτο κείμενο ποὺ μοιράστηκε στὸ περίπτερο τοῦ ΙΠΑ/ΜΙΕΤ στὴν ἔκθεση Βιβλίου στὸ Πεδίον Ἄρεως τὸν Σεπτέμβριο 1999. ..... σ. 17
3. *Τὸ βιβλίο καὶ ἡ τεχνική του τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ γενικὰ τὸν 10ο αἰώνα*, "Διαβάζω", ἀρ. 129, 23 Ὀκτωβρ. 1985, σσ. 25-32. ..... σ. 23
4. *Ἡ βιβλιοδετικὴ διακοσμητικὴ στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ χειρόγραφα*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 8 Φεβρ. 1998. ..... σ. 39
5. Bibliotheca Alexandrina, "ΕΜΕΙΣ καὶ ἡ Τράπεζα", ἀρ. 19, Αὔγ. 2002, σσ. 27. ..... σ. 47
6. *Πατριαρχικὲς βιβλιοθῆκες*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 24 Νοεμ. 1996. ..... σ. 53
7. *Ἡ Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη στὰ Ἱεροσόλυμα*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 26 Δεκ. 1993. ..... σ. 65
8. *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου καὶ ὁ Πορφυρὸς Κώδικας τῶν Εὐαγγελίων*, Εἰσαγωγὴ στὴν πανομοιότυπη ἔκδοση, Ἐκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ, Ἀθήνα 2002. ..... σ. 69
9. *Παλαιογραφικὲς ἔρευνες στὰ μοναστήρια τῆς Πάτρας*, "Πρακτικὰ Β΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Γ΄, Ἀθήνα 1981-82, σσ. 335-340. ..... σ. 89
10. *Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος*, "Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν", τ. Β΄, Ἀθῆναι 1987-1988, σσ. 486-498. ..... σ. 105

11. *Ἱεροσολυμίτικα χειρόγραφα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος*, "Ἡ ἑλληνικὴ γραφὴ κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰώνα", ΕΙΕ / ΙΒΕ, Διεθνῆ Συμπόσια 17, Ἀθήνα 2000, σσ. 349-396. ..... σ. 125
12. *Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰ. (Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους)*, "Πρακτικὰ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν", Ἀθῆναι 1983, σσ. 281-288. ..... σ. 173
13. *Μεθώνη καὶ Κορώνη στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Παλαιογραφίας (ιε΄ αἰ.)*, "Πρακτικὰ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν", Ἀθῆναι 1984, σσ. 76-80. ..... σ. 183
14. *Ἀνδρέας Χαλκιόπουλος, ἄγνωστος Πατρινὸς κωδικογράφος*, "Πρακτικὰ τοῦ Α΄ ἐν Πάτραις Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν", Ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 59-60. ..... σ. 193
15. *Γιὰ ἕνα «Σύνταγμα» Πελοποννησίων κωδικογράφων καὶ χειρογράφων*, "Πρακτικὰ τοῦ Ἑκτάκτου Πνευματικοῦ Συμποσίου - Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ κληρονομιὰ τοῦ Μυστρᾶ στὴν Τουρκοκρατία", Ἀθῆναι 1989, σσ. 145-160. ..... σ. 197
16. *Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο*, "Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα - Ἀπὸ τὴν σκληρὴ πέτρα στὸν σκληρὸ δίσκο", Διεθνὲς Συνέδριο - Ἑταιρεία Ἑλληνικῶν Τυπογραφικῶν Στοιχείων, Ἀθήνα 1998, σσ. 91-100. σ. 213
17. *Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Παναγίας τῆς Βρυσιανῆς Σίφνου*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 11 Αὐγ. 1996. σ. 227
18. *Ἰκαριακὰ ἀρχεῖα καὶ χειρόγραφα*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 21 Ἰουνίου 1998. ..... σ. 229
19. *Σαμιακὰ χειρόγραφα*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 9 Αὐγ. 1998. ..... σ. 235
20. *Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία στὴ μονὴ τῆς Παναγίας τοῦ Προυσοῦ*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 15 Αὐγ. 1999. ..... σ. 239
21. *Χιώτικα χειρόγραφα ἀπὸ τὸν 12ο ὡς τὸν 16ο αἰώνα*, "Πρακτικὰ Δ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Columbus '92: Αἰγαῖο: Χῶρος Πολιτισμοῦ - Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στὸν Κολόμβο", Ἀθήνα 1990, σ. 107-109. ..... σ. 243

22. *Βυζαντινὰ χειρόγραφα στὴν Κέρκυρα*, "Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα", Κέρκυρα 1994, σσ. 221-223. ..... σ. 249
23. *Τὰ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πρωτάτου*, "Κειμήλια Πρωτάτου", τόμος Α΄, Ἱερὰ Κοινότης Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, Ἅγιον Ὄρος 2000, σσ. 197-219. ..... σ. 257
24. *Ἕνα νέο περγαμηνὸ Εὐαγγέλιο στὸ Μουσεῖο Μπενάκη*, "Τὰ Νέα τῶν Φίλων Μουσείου Μπενάκη", 1997, σσ. 21-26. ..... σ. 293
25. *Χειρόγραφα πρόσφυγες*, "ΕΜΕΙΣ καὶ ἡ Τράπεζα", ἀρ. 19, Αὔγ. 2002, σσ. 32-35. ..... σ. 299
26. *Δωδεκανησιακὰ χειρόγραφα τῶν μαθημάτων τοῦ Θεόφιλου Καΐρη*, "Πρακτικὰ Πανελληνίου Συμποσίου Θεόφιλος Καΐρης", Ἀθήνα 1988, σσ. 99-103. ..... σ. 305
27. *Τὰ νομοκανονικὰ χειρόγραφα τῶν μοναστηριῶν τῆς Ἠλείας*, "Πρακτικὰ τοῦ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἠλειακῶν Σπουδῶν", Ἀθῆναι 1989, σσ. 275-278 καὶ 295-296. ..... σ. 309
28. *Ἕνας νέος αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Νομοκάνονα τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ*, "Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου - Τὰ περὶ Ἄνδρου (=Ἀνδριακὰ Χρονικά, τ. 21)", Ἄνδρος 1993, σσ. 257-259. σ. 319
29. *Τὰ ἑλληνικὰ γιατροσόφια: Μιὰ περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων*, "Ἰατρικὰ βυζαντινὰ χειρόγραφα", Ἀθήνα 1995, σσ. 57-69. ..... σ. 323
30. *Τὰ ἰατροσοφικὰ χειρόγραφα*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 12 Ὀκτωβρ. 1997. ..... σ. 337
31. *Ἡ συνάντηση Ἀνατολῆς καὶ Δύσης στοὺς νεοελληνικοὺς ἰατροσοφικοὺς κώδικες*, Ἀνακοίνωση στὴ συνάντηση στρογγυλῆς τραπέζης γιὰ τὴν Ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς στὴ Μεσόγειο στὸ Ἰνστιτοῦτο Φιλολογίας τοῦ Συμβουλίου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Μαδρίτης, Μαδρίτη 1998. ..... σ. 341
32. *Ὁ κώδικας τῆς Γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 12 Μαρτίου 2000. ..... σ. 349

33. *Ἡ Χρονογραφία τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτση. Ὁ κώδικας τῆς Μαδρίτης*, "Καθημερινή, Ἑπτὰ ἡμέρες", 28 Ὀκτωβρ. 2001. ..... σ. 355
34. *Πίνδαρος ὁ ὑμνητὴς τῶν πανελληνίων ἀγώνων καὶ ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ἰβήρων 161*, Εἰσαγωγὴ στὴν πανομοιότυπη ἔκδοση, Ἐκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ, Ἀθήνα 2001. ..... σ. 361
35. *Εὐριπίδου Ἑκάβη. Ὁ ἑλληνικὸς κώδικας 470 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας*, Εἰσαγωγὴ στὴν πανομοιότυπη ἔκδοση, Ἐκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ, Ἀθήνα 2002. ..... σ. 383
36. *Ἀρριανοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις. Ὁ ἑλληνικὸς κώδικας 369 τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας*, Εἰσαγωγὴ στὴν πανομοιότυπη ἔκδοση, Ἐκδόσεις ΜΙΛΗΤΟΣ, Ἀθήνα 2002. ..... σ. 399
37. *Ἔτος 2000 ἢ 7508; Ἡ Βυζαντινὴ χρονολογία*, "ΕΜΕΙΣ καὶ ἡ Τράπεζα", ἀρ. 14, Δεκέμ. 1999, σσ. 20-21. ..... σ. 407

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΘΕΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΛΑΙΟΓΡΑΦΙΑΣ» ΤΟΥ ΑΓΑΜΕΜΝΟΝΑ ΤΣΕΛΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ «ΑΡΕΘΑΣ» (ΜΙΕΠΑΒΙΚ) ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2004